ВІННИЧЧИНА: МИНУЛЕ ТА СЬОГОДЕННЯ. КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ

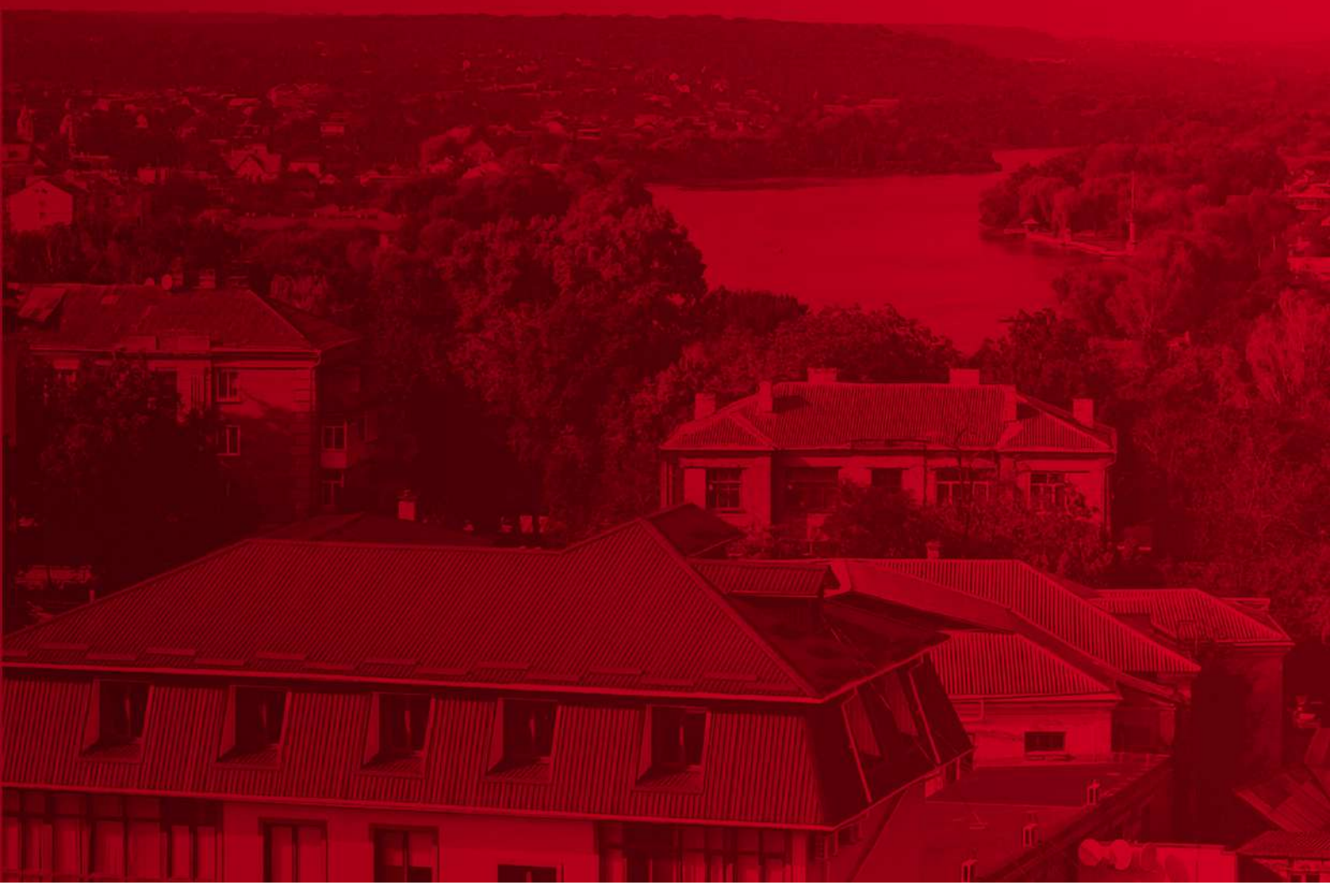

Міністерство освіти і науки України
Вінницька обласна військова адміністрація
Департамент гуманітарної політики
Департамент інформаційної діяльності
та комунікацій з громадськістю
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського
Факультет історії і міжнародних відносин
Український інститут національної пам'яті
Перший міжрегіональний територіальний відділ
Державний архів Вінницької області
Вінницький обласний краєзнавчий музей
КЗ «Музей Вінниці»
ГО «Подільська спадщина»
ГО «Вінницьке історичне товариство»
Вінницька обласна організація
Національної спілки краєзнавців України

ВІННИЧЧИНА: МИНУЛЕ ТА СЬОГОДЕННЯ
Краєзнавчі дослідження

МАТЕРІАЛИ
XXXVI ВІННИЦЬКОЇ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВОЇ
ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

8 листопада 2024 р.

Вінниця
ТВОРИ
2025

УДК 94(477.44)(063)
В 48

Рекомендовано до друку вченою радою факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
Протокол №4 від 11 грудня 2024 р.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:
О. А. Мельничук (відповідальний редактор), С. Ю. Юзвак, Т. Д. Каменщук, К. І. Висоцька, А. В. Войнаровський, Б. М. Галайко, С. Д. Гальчак, С.А. Гула, В. М. Даниленко, Ю.А. Зінько, Т. Р. Кароєва, О. А. Коляструк, П. М. Кравченко, О.М. Кравчук, О. І. Криворучко, С. А. Лапшин, І. В. Мазур, О.П. Мурашова (відп. секретар), І. І. Ніколіна, О.С. Петренко, І. М. Романюк, О.О. Серветнік, В. А. Тучинський, О. Ю. Федоришен.

Рецензенти:
В. В. Кононенко, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри публічного управління та адміністрування Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
Ю. В. Легун, доктор історичних наук, професор, директор Державного архіву Вінницької області.

Адреса редакційної колегії:
21100, м. Вінниця, вул. К. Острозького, 32, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. Факультет історії і міжнародних відносин.

Автори вміщених статей та матеріалів висловлюють власну думку і несуть відповідальність за достовірність наведених фактів та відомостей.

Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXXVI Вінницької всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. 8 листопада 2024 р. / ред. кол. : О.А. Мельничук (відп. редактор), С.Ю. Юзвак, Т.Д. Каменщук, О.П. Мурашова (відп. секретар) та ін. – Вінниця : ТВОРИ, 2025. – 332 с.

ISBN 978-617-558-210-7

УДК 94(477.44)(063)

© Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, 2025
© Автори статей, 2025
© ТОВ «ТВОРИ», 2025

ISBN 978-617-558-210-7

ЗМІСТ

ДАВНЯ, СЕРЕДНЬОВІЧНА ТА МОДЕРНА ІСТОРІЯ ПОДІЛЛЯ

Віктор Косаківський, Віталій Рудь
ПОСЕЛЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НЕМИРІВСЬКОЇ МІСЬКОЇ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ (МАТЕРІАЛИ ДО «ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ ВІННИЦЬКОГО РАЙОНУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ) **7**

Тарас Репінський
З ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК СКІФСЬКОГО ЧАСУ НА ВІННИЧЧИНІ **20**

Олексій Сніцар
ОБОРОННИЙ КОМПЛЕКС НЕМИРІВСЬКОГО ГОРОДИЩА VII-VI СТ ДО Н.Е. **28**

Олександр Криворучко
В.Д. ОТАМАНОВСЬКИЙ ПРО ЕВОЛЮЦІЮ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ТА ГОСПОДАРСЬКИХ ВІДНОСИН НА ПОДІЛЛІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 14 СТ. **32**

Олександр Кравчук
ПОДІЛЬСЬКІ СТОРІНКИ ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНОСТІ КНЯЗЯ ФЕДОРА КОРЯТОВИЧА **36**

Дмитро Крохмалюк
ДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ДАТИ ПЕРШОЇ ПИСЬМОВОЇ ЗГАДКИ ТА ЧАСУ ЗАСНУВАННЯ СЕЛИЩА ЧЕРНІВЦІ КРІЗЬ ПРИЗМУ ГРАМОТ ВІТОВТА І ЗАМОЙСЬКОГО **48**

Олексій Редько, Василь Черняк
БЛАЖЕННИЙ ЯН БЕЙЗИМ **56**

ПОДІЛЬСЬКА ЗЕМЛЯ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ, УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1921 РР.

Іван Романюк, Тимофій Герасимов
ЗРОСТАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУГИ СЕРЕД СЕЛЯНСТВА ВІННИЧЧИНИ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ **60**

Ярослав Цецик
ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ЧОРНОСОТЕНЦІВ НА ВОЛИНІ ТА ПОДІЛЛІ НАПЕРЕДОДНІ ТА ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ **63**

Дарина Уманець, Тетяна Кароєва, Марія Довгань
СПИСОК ВІННИЦЬКИХ ДОМОВЛАСНИКІВ 1916 Р. ЯК ДЖЕРЕЛО ІНФОРМАЦІЇ ДЛЯ ПАМ'ЯТКООХОРОННИХ ДОСЛІДЖЕНЬ **66**

Олександр Логінов
СПИСКИ КАНДИДАТІВ ДО УКРАЇНСЬКИХ УСТАНОВЧИХ ЗБОРІВ ПО ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ПАЛІТРИ ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ **71**

1917 Р.
Ігор Ратушняк
СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПОДІЛЛЯ ЧАСІВ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (КВІТЕНЬ-ГРУДЕНЬ 1918 Р.) **77**
Лариса Семенко
ПОДОЛЯНИ – УЧАСНИКИ БОЮ ПІД КРУТАМИ **81**
Олена Стадник, Наталія Кузьмінець
ДІЯЛЬНІСТЬ УРЯДУ ДИРЕКТОРІЇ У ВІННИЦІ **96**
Катерина Остапенко
БОЇ ЗА СТАНЦІЮ КРИЖОПІЛЬ (2-3 ТРАВНЯ 1920 РОКУ) – ЗАВЕРШАЛЬНИЙ ЕТАП ПЕРШОГО ЗИМОВОГО ПОХОДУ **101**
Андрій Марков, Олександр Неприцький
ПОСТАТЬ ОЛЕКСАНДРА ЮЧИНСЬКОГО У СПОГАДАХ ХОРУНЖОГО АРМІЇ УНР ЮРІЯ ГОРЛІС-ГОРСЬКОГО **106**
Надія Марценюк
М. ГРУШЕВСЬКИЙ У СПОГАДАХ СЕКРЕТАРЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ А. ПОСТОЛОВСЬКОГО **109**

ПОДІЛЛЯ В РАДЯНСЬКИЙ ЧАС

Олег Мельничук, Сергій Герасимчук
ОСОБЛИВОСТІ БОРОТЬБИ ІЗ СЕЛЯНСЬКИМ ПОВСТАНСЬКИМ РУХОМ НА ПОДІЛЛІ У 1920-1923 РР. **113**
Максим Мельничук, Віталій Григоришин
ОРГАНИ РОБІТНИЧОЇ МЕДИЦИНИ В СИСТЕМІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я НА ПОДІЛЛІ В 1920-Х РР. **118**
Ольга Мурашова
СОЦІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НА ПОДІЛЛІ В 1920-Х РР. **123**
Анатолій Бойта
ОПІР СЕЛЯН МОГИЛІВЩИНИ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ **126**
Руслан Зелінський
ІДЕОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД РЕПРЕСИВНОЇ РАДЯНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ В СЕЛАХ ЛІТИНЩИНИ НА ШПАЛЬТАХ ГАЗЕТИ «КОЛЕКТИВІСТ» **136**
Віктор Доценко, Михайло Жолоб
ТОРТУРИ ЯК ЗАСІБ ОТРИМАННЯ ФІКТИВНИХ ЗІЗНАНЬ СПІВРОБІТНИКАМИ НКВС ПІД ЧАС ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ (1937 – 1938 РР.) НА ПОДІЛЛІ **142**
Максим Уракін
ЖІНКИ В УМОВАХ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ ЖИТОМИРСЬКО-ВІННИЦЬКОГО РЕГІОНУ 1941-1944 РР. **148**
Тетяна Кароєва
ВИСТАВКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ХУДОЖНІХ АРТІЛЕЙ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ (1946–1949) **153**
Ольга Коляструк
ПОВОЄННЕ ПОВСЯКДЕННЯ ПОДІЛЬСЬКОГО СЕЛА **159**

Анатолій Войнаровський
ВІДНОВЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ РУДНИЦЬКОЇ АРТІЛІ «ПОБЕДА» ПО ЗАВЕРШЕННЮ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ **165**
Аліна Губська
САНІТАРНО-ГІГІЄНІЧНИЙ СТАН ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ ПОДІЛЛЯ У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ (1945-1947 рр.) **170**
Павло Коріненко, Назар Савицький
РЕГУЛЮВАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН ВІННИЦЬКОЮ ОБЛАСНОЮ РАДОЮ В ПРОЦЕСІ ПЕРЕХОДУ КРАЮ ВІД ВІЙНИ ДО МИРНОГО ЖИТТЯ (1945–1950 РР.) **174**
Валерій Войтович
ДОЛЯ «БУДІВНИКІВ СОЦІАЛІЗМУ» З ШЛИШКІВЕЦЬ **180**
Павло Кравченко
УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛІСТ ГРИГОРІЙ МЕЛЬНИК **183**
Вікторія Колесник
«ВСЕ ТЕ, ЩО Я БАЧИВ НЕСПРАВЕДЛИВЕ НА СВІТІ, Я НЕ МІГ НІКОМУ НІЧОГО ГОВОРИТИ, ВИКЛАДАЮЧИ НА ПАПЕРІ...»:(НЕ) ВТРАЧЕНИЙ ЖИТТЄПИС ГРИГОРІЯ КАПКАНА **186**
Анатолій Лисий
ЗЛОЧИН БЕЗ КАРИ **191**

ВІННИЧЧИНА В РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Людмила Войтко
ВІННИЧИНА НА ЗЛАМІ СТОЛІТЬ (1991-2000 РР) **196**
Олександр Вітюк
ФОНДИ ЦДАВО УКРАЇНИ ПРО ІСТОРІЮ СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ МІГРАЦІЙНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ (1991-2021) **201**
Олексій Бакалець
ЗНАХІДКИ РИМСЬКИХ МОНЕТ І ПЛАСТИКИ НА ПОСЕЛЕННЯХ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ТЕРЕНАХ БАРСЬКОГО КРАЮ У 2020 - 2024 РОКАХ **205**
Ігор Скоромний
ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЧЕСНОГО КОНСУЛЬСТВА ЛАТВІЙСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ У М. ВІННИЦЯ В 2021-2024 РР. **215**

ОСВІТА, КУЛЬТУРА ТА РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ МЕШКАНЦІВ ПОДІЛЬСЬКОГО КРАЮ

Анатолій Трембіцький
АНДРІЙ ДИМІНСЬКИЙ – ЕТНОГРАФ І ФОЛЬКЛОРИСТ /до 195-річчя з дня народження/ **223**

Олександр Красян
РУСИФІКАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ОСВІТИ НА ПОДІЛЛІ В 1930-ТІ РР **228**
Юрій Зінько
АНТИРЕЛІГІЙНІ ДІЇ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ВЛАДИ НА ВІННИЧЧИНІ У 1930 - Х РР. **231**
Сергій Гальчак
ВІННИЧАНИ – ЛИЦАРІ СЛОВА, ВОЛІ І ДУХУ –ЖЕРТВИ ДОБИ РОЗСТРІЛЯНОГО ВІДРОДЖЕННЯ **234**
Наталка Жмуд
ДІЯЛЬНІСТЬ БУБНІВСЬКОЇ ХУДОЖНЬО-КЕРАМІЧНО-ГОНЧАРНОЇ АРТІЛІ ІМЕНІ КОМІНТЕРНА КІН. 40-Х – ПОЧ. 50-Х РР. ХХ СТ. **240**
Олександра Прокопенко
РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ НА ПОДІЛЛІ В 1944-Х – 1953-Х РОКАХ. **244**
Лілія Гальчевська
ГОНЧАРСТВО ГАЙСИНЩИНИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ. **250**
Максим Малогулко
ПАЛАЦОВО-ПАРКОВИЙ КОМПЛЕКС ЯК ПОНЯТТЯ **257**
Костянтин Завальнюк
УКРАЇНСЬКО-ГРЕЦЬКІ ІСТОРИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ: ВІННИЦЬКИЙ ВИМІР **262**
Віталій Тучинський
ПАЛАЦИ МУРОВАНОКУРИЛОВЕЧЧИНИ ЯК ПАМЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ **282**
Валерій Рекрут,
«РОЗПРЯГАЙТЕ, ХЛОПЦІ, КОНЕЙ…» ВПЕРШЕ ЗАСПІВАЛИ В ГАЙСИНІ **286**
Тетяна Пірус
ТРАДИЦІЙНІ ОБРЯДОВІ СТРАВИ УКРАЇНЦІВ ПОДІЛЛЯ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ЇХ ДУХОВНОЇ І МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ **303**
Єгор Пархоменко
ГЕРБ МІСТА ВІННИЦІ: ТЕОРІЇ ПОХОДЖЕННЯ ТА ТРАДИЦІЯ ВИКОРИСТАННЯ **309**
Микола Білик
З ІСТОРІЇ С. БАБИН ІЛЛІНЕЦЬКОЇ МТГ ВІННИЦЬКОГО Р-НУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ (з найдавніших часів до початку 20 ст.) **313**
Віталій Гандзюк
ГАЗЕТА «ТОМАШПІЛЬСЬКИЙ ВІСНИК»: ІСТОРІЯ, РЕДАКЦІЙНА ПОЛІТИКА І ПРОБЛЕМНО-ТЕМАТИЧНИЙ ДІАПАЗОН **317**
Вадим Голіненко
СПІВПРАЦЯ ВІННИЦЬКИХ ТА ПОЛЬСЬКИХ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ У 20-х РОКАХ ХХІ СТ. **322**

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ **325**

ДАВНЯ, СЕРЕДНЬОВІЧНА ТА МОДЕРНА ІСТОРІЯ ПОДІЛЛЯ

Віктор Косаківський, Віталій Рудь

ПОСЕЛЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НЕМИРІВСЬКОЇ МІСЬКОЇ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ (МАТЕРІАЛИ ДО «ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ ВІННИЦЬКОГО РАЙОНУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Анотація: *У статті подано відомості про 27 пам'яток трипільської культури, які знаходяться на території Немирівської міської територіальної громади Вінницького району Вінницької області. Поселення взято на державний облік і паспортизовано. Більшість пам'яток відноситься до пізнього етапу Трипілля. Датування для більшості поселень встановлено П. І. Хавлюком.*

Ключові слова*: археологічні пам'ятки, поселення, трипільська культура, П.І. Хавлюк, Немирівська міська територіальна громада.*

Viktor Kosakivskyi, Vitaliy Rud

SETTLEMENTS OF TRYPYL CULTURE OF NEMIRIV CITY TERRITORIAL COMMUNITY (MATERIALS FOR "MONUMENTS OF HISTORY AND CULTURE OF VINNYTSIA REGION)

Abstract: *The article provides information about 27 settlements of the Trypillia culture located within the territory of the Nemyriv urban territorial community in Vinnytsia district, Vinnytsia region. The settlements are registered and listed as cultural heritage sites. Most of the settlements belong to the Trypillia CI phase (first part of the 4th mill. BC). The relative chronology for the majority of the settlements was established by P. I. Khavliuk.*

Keywords: *archaeological sites, settlements, Trypillia culture, P. I. Khavliuk, Nemyriv urban territorial community.*

Одним з перших про пам'ятки трипільської культури на території сучасної Немирівської міської територіальної громади (МТГ) Вінницького району Вінницької області повідомляє Ю. Й. Сіцінський у праці «Археологічна карта Подільської губернії». Дослідник зазначає, наприклад, що біля с. Остапківці, на південний схід від нього, під час польових робіт виорюються фрагменти кераміки та шматки перепаленої глини [1, с. 46]. Але широкомасштабні розвідки на цій території вперше були проведені С. С. Гамченком впродовж 1909-1913 рр. [2, арк. 3-33]. Результати розвідок і розкопок пам'яток трипільської культури опубліковано у 1926 р. [3, с. 31-41]. На території городища, біля м. Немирова, у 1909 р. археолог провів розкопки, у ході яких виявив багатий і різночасовий археологічний матеріал, у тому числі і трипільської культури [4, с. 54-56]. У наступному році розкопки на

городищі продовжив О. А. Спіцин. Ним також було виявлено матеріали трипільської культури.

У 1946-1948 рр. на території Вінниччини працювала Південно-Подільська археологічна експедиція Інституту археології АН СРСР на чолі з М. І. Артамоновим. Ця експедиція провела розвідки та розкопки пам'яток археології краю, у тому числі і на Немирівському городищі скіфського часу. Тут серед різночасових матеріалів, знову виявлено артефакти трипільської культури [5, с. 194].

Починаючи з 50-х рр. пам'ятки археології розпочав вивчати вінницький археолог П. І. Хавлюк. Ним упродовж, майже, 50-ти наступних років, у ході щорічних археологічних розвідок виявлено, а згодом і паспортизовано більшість, нині відомих, пам'яток археології Вінницької області, у тому числі і на території Немирівської МТГ [6, с. 28-30]. Згодом розвідки на окремих пам'ятках провів І. І. Заєць [7, с. 377]. Спеціально вивченням трипільських матеріалів з розкопок Немирівського городища займався С. О. Гусєв [8, с. 73-80]. Завдяки багатій понад столітній історії дослідження накопичено значний масив інформації про пам'ятки трипільської культури окремої територіальної громади Вінниччини. Саме вони стали об'єктом нашого дослідження та будуть включені до наукового видання «Пам'ятки історії і культури Вінницької області. Частина І. Вінницький район».

Нижче подаємо енциклопедичні довідки про пам'ятки трипільської культури відомі на території Немирівської МТГ:

Байраківка І. Поселення відкрито П. І. Хавлюком у 1981 р. Воно розташоване за 3 км на захід від села, вздовж лівого берега струмка, на схилах плато, в урочищі «Висілок». Площа, на якій виявлено знахідки, становить 300х300 м. Зрідка простежується глиняна обмазка від конструкції наземних дерев'яно-глиняних споруд. Знахідки представлено фрагментами ліпної кераміки цегляного кольору з монохромним розписом. Серед крем'яних знарядь трапляються скребачки, знайдено також і відщепи. Поселення П. І. Хавлюком віднесено до пізнього етапу (СІ) трипільської культури (перша половина 4 тис. до н. е.) [9].

Байраківка ІІ. Пам'ятка відкрита С. С. Гамченком у ході розвідок 1909-1913 рр. Матеріали опубліковано у 1926 р. Поселення розташоване за 400 м на північ від села, в урочищі «Глинянське поле», на похилій ділянці плато, яка обмежена з півдня струмком, а з півдня глибокою балкою. Площа, на якій виявлено знахідки, становить 600х300 м. Знайдено шматки глиняної обмазки від конструкції будинків, невелику кількість крем'яних відщепів, ножеподібних пластинок. Знайдено також фрагменти ліпної кераміки коричневого і сіро-чорного кольорів із заглибленим орнаментом. Пам'ятка П. І. Хавлюком віднесена до середнього (ВІ-ВІІ) етапу трипільської культури (друга половина 5 тис. до н. е.) [10].

Боблів. Поселення відкрито С. С. Гамченком у ході розвідок 1909-1913 рр. та представлено у публікації за 1926 р. У 1977 р. розвідки на пам'ятці провів П. І. Хавлюк. Місце знаходження поселення – 400 м на схід від села, в урочищі «Горб», на схилі плато. Праворуч від поселення пролягає дорога Боблів – Головеньки. Знахідки виявлено на

площі 400х300 м. Краї поселення покриті сосновим лісом. У верхній частині плато, ближче до с. Головеньки, культурний шар розораний і на поверхні часто трапляються шматками випаленої обмазки від жител. Серед знахідок маємо крем'яні знаряддя праці і відщепи, кістки тварин та столову ліпну кераміку цегляного кольору із монохромним орнаментом. Зрідка трапляються фрагменти кухонної кераміки із заглибленим орнаментом. Пам'ятка П. І. Хавлюком віднесена до початку пізнього етапу (СІ) трипільської культури (перша половина 4 тис. до н. е.) [11].

Бондурівка. Поселення відкрито С. С. Гамченком у ході розвідок 1909-1913 рр. та представлено у публікації за 1926 р. У 1952-1953 рр. поселення обстежено учасниками Південно-Подільської археологічної експедиції під керівництвом М. І. Артамонова. У 1977 р. розвідки на пам'ятці провів П. І. Хавлюк. Поселення розташоване за 2 км на південь від однойменного села, в урочищі «Гуляї», на схилі плато, східна частина якого має стрімкі схили до долини безіменного струмка і частково ставка. Площа поширення знахідок становить 600х300 м. У кількох місцях задокументовано пошкодження культурного шару, що відображено у вигляді скупчень на поверхні фрагментів обпаленої глиняної обмазки від жител. Серед знахідок трапилися крем'яні пластинки, скребачки і відщепи. Кераміка ліпна, товстостінна, цегляного кольору із монохромним розписним орнаментом. Пам'ятка П. І. Хавлюком віднесена до початку пізнього етапу (СІ) трипільської культури (перша половина 4 тис. до н. е.) [12].

Будки. Поселення відкрите у 1985 р. П. І. Хавлюком. Воно розташоване на північній околиці села, на високій ділянці плато. Підйомний матеріал виявлено на ділянці розмірами 300х300 м. Знахідки не чисельні, це фрагменти ліпної кераміки темно сірого кольору, які прикрашено заглибленим орнаментом. Знайдено також дрібні уламки кременю та глиняну обмазку від будівель. Поселення Хавлюком П. І. віднесено до середнього етапу (В) трипільської культури (кін. 5 - поч. 4 тис. до н. е.) [13].

Головеньки. Поселення відкрито С. С. Гамченком у ході розвідок 1909-1913 рр. та представлено у публікації за 1926 р. У 1963 р. розвідки на пам'ятці провів П. І. Хавлюк. Поселення розташовано за 300 м на південний захід від села, в урочищі «Борщевська». Площа, на якій виявлено знахідки, становить 500х200 м. Біля греблі ставка виявлено пошкоджену оранкою споруду, рештки якої представлено скупченням обпаленої глиняної обмазки. На поселенні знайдено ліпну кераміку темно-коричневого кольору із заглибленим та мальованим чорною фарбою орнаментами. Пам'ятка П. І. Хавлюком віднесена до середнього етапу (ВІІ) трипільської культури (рубіж 5-4 тис. до н. е.) [14].

Гунька. Поселення відкрито С. С. Гамченком у ході розвідок 1909-1913 рр. та представлено у публікації за 1926 р. Розвідки на пам'ятці провів П. І. Хавлюк. Поселення розташоване за 2 км на схід від села. Займає мисоподібний край плато над долиною струмка, який оточений з двох інших сторін балками. Площа, на якій трапився підйомний матеріал, становить 200х200 м. Культурний шар насичений шматками випаленої глиняної обмазки від споруд та фрагментами

ліпної столової кераміки з монохромним орнаментом. Зрідка трапляються фрагменти кухонного посуду. Відомо також про знахідки крем'яних сокир та вістер стріл. Знахідки зберігались у місцевій школі. Пам'ятка П. І. Хавлюком віднесена до початку пізнього етапу (СІ) трипільської культури (перша половина 4 тис. до н. е.) [15].

Дубовець. Поселення відкрито П. І. Хавлюком у 1967 р. Воно розташоване за 1 км на північний захід від села, вздовж лівого берега струмка, на правому схилі плато. Площа, на якій виявлено знахідки, становить 700х300 м. Знахідки представлено фрагментами ліпної кераміки цегляного кольору з сірим ангобом та заглибленою орнаментацією. Також знайдено й фрагменти посуду із розчосами по вінцях. Виявлено зернотерки з білого каолінізованого граніту, крем'яні скребачки та у великій кількості випалену обмазку від споруд. П. І. Хавлюком поселення віднесено до кінця середнього етапу (ВІІ) розвитку трипільської культури (рубіж 5-4 тис. до н. е.) [16].

Зарудинці. Поселення відкрито С. С. Гамченком у ході розвідок 1909-1913 рр. та представлено у публікації за 1926 р. У 1952-1953 рр. поселення обстежено учасниками Південно-Подільської археологічної експедиції під керівництвом М. І. Артамонова. У 1960 р. розвідки на пам'ятці провів П. І. Хавлюк. Поселення розташовано за 1,5 км на схід від села в урочищі «Баранова», праворуч дороги на Немирів і займає плато і схил мису над заплавою р. Устя. Знахідки виявлено на ділянці розмірами 600х250 м. Культурний шар насичений шматками випаленої глиняної обмазки від споруд, фрагментами ліпного посуду, а також трапляється антропоморфна пластика та знаряддя праці. Більша кількість знахідок простежується у північній частині поселення і вздовж схилів плато, обернених до заплави р. Устя. Фрагменти керамічного посуду з поселення прикрашено монохромним орнаментом чорного кольору. Серед знарядь праці трапилися крем'яні шкребачки і наконечниками до стріл. Територія пам'ятки інтенсивно розорюється, що призводить до руйнування культурного шару насамперед у східній частині поселення. Пам'ятка П. І. Хавлюком віднесена до початку пізнього етапу (СІ) трипільської культури (перша половина 4 тис. до н. е.) [17].

Кароліна. Поселення відкрито С. С. Гамченком у ході розвідок 1909-1913 рр. та представлено у публікації за 1926 р. У 1952-1953 рр. поселення обстежено учасниками Південно-Подільської археологічної експедиції під керівництвом М. І. Артамонова. Розвідки на пам'ятці провів П. І. Хавлюк та І. І. Заєць. Поселення розташовано за 400 м на північ від села, на схилі плато, вздовж правого берега ставка. Площа поселення, на якій виявлено знахідки, становить 500х250 м. Культурний шар товщиною 0,10 м оголений вздовж шосе, яке пошкоджує західну частину пам'ятки. На пам'ятці виявлено фрагменти ліпної кераміки помаранчевого і коричневого кольорів з монохромним орнаментом чорною фарбою. Кухонна кераміка трапляється зрідка. Серед знарядь праці трапляються крем'яні пластини і скребачки. Іноді трапляються й відщепи з кременю. Пам'ятка П. І. Хавлюком віднесена до початку пізнього етапу (СІ) трипільської культури (перша половина 4

тис. до н. е.). Матеріали розвідок П. І. Хавлюка та І. І. Зайця зберігаються у ВОКМ [18].

Ковалівка. Пам'ятка відкрита П. І. Хавлюком у 1962 р. Поселення розташоване за 0,5 км на захід від села, вздовж правого берега річки, на схилах плато. Площа, на якій виявлено знахідки, становить 600х200 м. Біля греблі ставка знайдено залишки наземного житла дерев'яно-глиняної конструкції. Знахідки представлені фрагментами ліпної кераміки цегляного кольору з орнаментом, нанесеним чорною чи коричневою фарбами. Зрідка трапляються також фрагменти так званої кухонної кераміки та поодинокі вироби з кременю. Поселення П. І. Хавлюком віднесено до початку пізнього етапу (СІ) трипільської культури (перша половина 4 тис. до н. е.) [19].

Межигірка І. Пам'ятка відкрита П. І. Хавлюком у 1988 р. Поселення розташоване на плато на південній околиці села, вздовж правого берега ставка. Площа на якій виявлені знахідки становить 300х300 м. Знахідки представлені фрагментами ліпної кераміки з монохромним розписом. Поселення П. І. Хавлюком віднесено до пізнього етапу (С) трипільської культури (перша половина 4 тис. до н. е.) [20].

Межигірка ІІ. Поселення відкрите П. І. Хавлюком у 1988 р. Воно розташоване на плато східної околиці села. Підйомний матеріал локалізований на площі 400х300 м. Знахідки представлено фрагментами ліпної кераміки цегляного кольору з монохромним розписом. На зораній поверхні поселення у великій кількості віднайдено шматки обпаленої глиняної обмазки від жител. Поселення П. І. Хавлюком віднесено до пізнього етапу (С) трипільської культури (перша половина 4 тис. до н. е.) [21].

Монастирок. Поселення відкрито С. С. Гамченком у ході розвідок 1909-1913 рр. та представлено у публікації за 1926 р. Поселення розташовано за 1 км на південь від села на краю плато, яке обмежене із заходу сухою балкою, а з півдня р. Міркою. Частина поселення, помітно, засаджена лісом. Знахідки виявлено на ділянці розмірами 500х300 м. Культурний шар насичений шматками випаленої глиняної обмазки від жител, фрагментами ліпної столової кераміки з монохромним орнаментом чорною фарбою, а також кухонного посуду. Знайдено також крем'яні відщепи. На схилах плато культурний шар частково змитий, в окремих місцях порушений поселенням зарубинецької культури. Пам'ятка П. І. Хавлюком віднесена до початку пізнього етапу (СІ) трипільської культури (перша половина 4 тис. до н. е.) [22].

Мухівці. Поселення відкрито П. І. Хавлюком у 1966 р. Воно розташоване між с. Мухівці та м. Немирів, за 2 км праворуч від дороги, вздовж заболоченої долини, на схилі плато. Площа, на якій виявлено знахідки, становить 400х300 м. Знахідки представлено фрагментами ліпної кераміки цегляного кольору з монохромним орнаментом чорною фарбою та численними шматками випаленої глиняної обмазки від конструкції наземних дерев'яно-глиняних споруд. Знайдено й крем'яні знаряддя. Поселення П. І. Хавлюком віднесено до пізнього етапу (СІ) трипільської культури (перша половина 4 тис. до н. е.) [23].

Немирів. Пам'ятка розташована за 4 км на схід від м. Немирів та за 300 м від траси Немирів – Гайсин. У плані городище округле, злегка видовжене зі заходу на схід, площа 125 га. По периметру оточене потужним валом висотою від 5 до 10 м та ровом, глибиною у окремих місцях до 7 м. Загальна довжина валів – майже 5 км. Річка Мирка ділить городище на дві частини: південну (1/3 від загальної площі) та північну. У центрі городища розташована додатково укріплена внутрішня частина – «замчисько», площею 16,5 га. Ширина рову з північної сторони внутрішнього укріплення становить – 6,5 м, а глибина – 3 м. Висота валу – до 2 м. З північно-східної і західної сторін висота валу менша. З південної, зі сторони річки, на «замчисько» веде крутий підйом довжиною до 70 м.

Опис городища присутній і у праці Є. Й. Сіцінського «Археологічна карта Подільської губернії» (1901 р.). Першим із археологів обстежив городище та провів розкопки у 1909 р. С. С. Гамченко. У наступному році його досліджував археолог О. А. Спіцин. Фінансувала розкопки М. Щербатова, власниця Немирівського маєтку. Дослідження пам'ятки продовжилось лише у середині XX ст. Самими масштабними стали дослідження 1946-1948 рр. проведені Південно-Подільською експедицією під керівництвом М. І. Артамонова. Досліджено зольник, конструкцію внутрішнього і зовнішнього валу. Встановлено час їх спорудження – початок скіфського періоду раннього залізного віку. Виявлено і досліджено житлові комплекси. Поряд з наземними будівлями з вогнищами було відкрито три, круглих у плані, землянки. Основну масу знахідок становили фрагменти кераміки різних видів, форм і різного часу та належали до різних археологічних культур.

Більшість знахідок із археологічних досліджень зберігається в Державному Ермітажі. А саме, матеріали з розкопок С. С. Гамченка, О. А. Спіцина та М. І. Артамонова за 1947-1948 р. Знахідки з розкопок 1946 р. разом зі звітом передано до фондів Інституту археології НАН України. Особовий архів С. С. Гамченка зберігається у Науковому архіві Інституту археології НАН України. Матеріали про розвідки і розкопки 1909 – 1913 рр. містяться у фонді № 3, справи № 27, 37 – 39.

Основний культурний шар пам'ятки відноситься до другої половини 8 – 6 ст. до н. е. На території городища виявлено також матеріали з поселень і могильників різних часів: трипільської культури (перша половина 4 тис. до н. е.), раннього залізного віку скіфського часу (7-3 ст. до н. е.), черняхівської культури, періоду Київської Русі (уличі, 10-11 ст.). Є матеріали подібні до кераміки латенських культур та матеріали нової і новітньої доби.

Матеріали трипільської культури з городища виявлені під час розкопок С. С. Гамченка (колекція № 4087), О. А. Спіцина (колекція № Дн-1933) та М. І. Артамонова (колекція № 245, 276). Колекція О. А. Спіцина складається лише з кількох фрагментів кераміки. Загалом кількість знахідок у трипільській колекції становить понад 1,5 тис. фрагментів кераміки, декілька десятків екземплярів антропоморфної і зооморфної пластики та виробів з глини, а також 51 предмет з кременю та інших порід каміння. Трипільські матеріали з Немирова детально вивчали К. К. Черниш, А. П. Погожева, С. О. Гусєв та Є. Г. Старкова.

Площа трипільського поселення становить близько 6 га. Перші розкопки проводились шурфами і траншеями, що дозволило виявити залишки 20 наземних будівель, однієї землянки та кількох господарських ям. Будинки розташовувались у 7 рядів поперек довгої вісі пагорба, можливо концентричними колами. Одна із прямокутних дерев'яно-глиняних споруд, досліджених С. С. Гамченком, мала великі розміри – 25,0х8,0 м. Всередині знаходилася піч і кам'яна вимостка для багаття. Також досліджено заглиблені об'єкти циліндричної форми. Ями були заповнені фрагментами кераміки, антропоморфної і зооморфної пластики, кістками тварин, мушлями Unio та деревним вугіллям.

Столовий керамічний посуд представлений біконічними амфорами, мисками, кратерами, бомбоподібними кубками, а також присутні кухонні горщики. Орнаментація столової кераміки виконана чорною фарбою, розпис у вигляді гірлянд концентричних дуг, S-подібних спіралей, «комет», «совиного лику», тангент з колами і овалами. Кухонні горщики прикрашалися ланцюжками ямок на плічках, вертикальними розчосами по вінцях. Колекція антропоморфної пластики походить з однієї ями, яку у 1948 р. розкопав М. І. Артамонов. Це невеликі стилізовані жіночі фігурки на веретеноподібній ніжці, що мали сліди фарбування у червоний колір. Кілька статуеток зберегли валик-«зачіску» на потилиці. Трапилася чоловіча фігурка і фрагмент жіночої статуетки досить великих розмірів. Зооморфна пластика малочисельна. Це фігурки бичків зі спареними передніми і задніми ніжками та сплющеними боками. Знайдено також маловиразний фрагмент моделі житла. Знаряддя праці представлені кістяними проколками та крем'яними шкребками і відщепами.

Поселення належить до середніх фаз середньобузької локальної групи трипільської культури і датується першою половиною 4 тис. до н. е. Серед музейних колекцій з Немирова С. О. Гусєвим виявлено кераміку, яка за різними ознаками належить до іншого горизонту Трипілля. Найвірогідніше, на пагорбі поряд, в урочищі «Могилки», було ще одне поселення, не виділене під час досліджень початку і середини 20 ст. Таким чином, на думку С. О. Гусєва, є усі підстави вважати, що на території городища було два різночасових трипільських поселення [24].

Перепеличчя. Поселення розташоване за 3 км на захід від села, вздовж заплави лівого берега Південного Бугу, на схилі плато, в урочищі «Стінка». Пам'ятка відкрита місцевим краєзнавцем Н. М. Калитою, обстежене П. І. Хавлюком. Площа, на якій виявлено знахідки, становить 300х300 м. На зораній поверхні простежується глиняна обмазка від споруд, знайдено крем'яні сокири, відщепи, глиняні кружала та фрагменти ліпної кераміки цегляного кольору з монохромним розписом. Поселення П. І. Хавлюком віднесено до початку пізнього етапу (CI) трипільської культури (перша половина 4 тис. до н. е.). Матеріали розвідки зберігаються у народному музеї с. Чуків (Немирівська міська ТГ) [25].

Потоки І. Пам'ятка відкрита П. І. Хавлюком у 1988 р. Поселення розташоване в урочищі «Плоске», на мисоподібній ділянці плато, обмеженого з двох боків струмками. Площа поселення, на якій

виявлено знахідки, становить 300х250 м. Знахідки представлено фрагментами ліпної кераміки темно-коричневого кольору з монохромним розписом чорною фарбою. Поселення П. І. Хавлюком віднесено до пізнього етапу (СІ) трипільської культури (перша половина 4 тис. до н. е.) [26].

Потоки. Пам'ятка відкрита у 1954 р. П. І. Хавлюком. Поселення розташовано на південний схід від села, на краю плато зі стрімкими схилами поблизу урочища «Березина». Площа поселення, на якій виявлено знахідки, становить 400х300 м. На поверхні поселення зафіксовано випалену глиняну обмазку від споруд. Виявлено також фрагменти ліпної кераміки, більшість якої орнаментована спіральними заглибленими лініями з ямками між ними. Зрідка трапляється кераміка з фарбованою поверхнею та канельованим орнаментом. Серед знарядь праці зустрічаються крем'яні пластини і округлі скребачки, гранітна зернотерка, наконечник стріли. Пам'ятка П. І. Хавлюком віднесена до середнього етапу (ВІ) трипільської культури (третя чверть 5 тис. до н. е.) [27].

Рубань. Поселення відкрито у 1988 р. П. І. Хавлюком. Воно розташоване за 2 км на північ від села, на плато, в урочищі «105 га». Знахідки виявлено на ділянці розмірами 400х200 м. Простежено рештки пошкоджених споруд у вигляді скупчень обпаленої обмазки. На пам'ятці виявлено фрагменти ліпної кераміки цегельного кольору прикрашеної монохромним орнаментом чорного кольору. Поселення П. І. Хавлюком віднесено до пізнього етапу (СІ) трипільської культури (перша половина 4 тис. до н. е.) [28].

Супрунівка. Поселення відкрите у 1909-1913 рр. С. С. Гамченком. Воно розташоване на південно-східній околиці села, на плато і схилах мису, утвореного двома струмками, в урочищі «Лиса гора». Знахідки виявлено на ділянці розмірами 500х300 м. Культурний шар частково пошкоджений глиняним кар'єром на краю плато. Знахідки не чисельні, це фрагменти ліпної кераміки помаранчевого кольору без збереженої мальованої орнаментації. Знайдено також фрагменти глиняної обмазки від площадки. Поселення Хавлюком П. І. віднесено до пізнього етапу (СІІ) трипільської культури (середина 4 тис. до н. е.) [29].

Чуків І. Пам'ятка відкрита у 1976 р. місцевим краєзнавцем М. Н. Калитою. Поселення розташоване за 500 м на північ від села, вздовж лівого берега струмка, на плато з крутими схилами, ліворуч від дороги з с. Чуків на с. Бугаків. Площа, на якій виявлено знахідки, становить 300х300 м. На території поселення знайдено крем'яні сокири, ножеподібні пластини і скребачки, а також антропоморфну і зооморфну керамічну пластику та фрагменти ліпної кераміки цегляного кольору з монохромним розписом. Поселення П. І. Хавлюком віднесено до пізнього етапу (СІ) трипільської культури (перша половина 4 тис. до н. е.). Матеріали розвідки зберігаються у народному музеї с. Чуків [30].

Чуків ІІ. Пам'ятка двошарова, відкрита місцевим краєзнавцем М. Н. Калитою. Поселення розташоване на плато за 1 км на схід від села, вздовж лівого берега струмка. Площа, на якій виявлено знахідки, становить 300х300 м. На території поселення знайдено крем'яні сокири і скребачки, а також фрагменти ліпної кераміки цегляного кольору з

монохромним розписом доби енеоліту. Тут же трапляються фрагменти кераміки коричневого кольору, які відносяться до періоду ранніх слов'ян. Пам'ятка двошарова і П. І. Хавлюком віднесена до пізнього етапу (СІ) трипільської культури (перша половина 4 тис. до н. е.) та до періоду ранніх слов'ян (7 ст. н. е.). Матеріали розвідки зберігаються у народному музеї с. Чуків [31].

Чуків III. Поселення відкрито С. С. Гамченком у ході розвідок 1909-1913 рр. та представлено у публікації за 1926 р. Пам'ятку неодноразово оглядали місцеві краєзнавці. Поселення розташоване за 1 км на південь від села, на плато, в урочищі «Юрівська долина», ліворуч шляху Чуків-Остапківці. Площа поселення, на якій виявлено знахідки, становить 700х400 м. Сільськогосподарські роботи пошкоджують залишки трипільських споруд, які представлені у вигляді скупчень випаленої глиняної обмазки. На пам'ятці виявлено фрагменти ліпної кераміки: кухонна орнаментована заглибленими лініями, а столова – з монохромним рисунком. Зрідка трапляється антропоморфна і зооморфна пластика. Серед знарядь праці зустрічаються крем'яні пластини, наконечники стріл та сокири. Пам'ятка П. І. Хавлюком віднесена до початку пізнього етапу (СІ) трипільської культури (перша половина 4 тис. до н. е.). Матеріали розвідки місцевих краєзнавців зберігаються у музеї історії села [32].

Чуків IV. Поселення відкрите у 1909-1913 рр. С. С. Гамченком. Воно розташоване за 1,5 км на південний захід від села, в урочищі «Долина» на двох мисоподібних схилах плато, на лівому березі струмка Кривий, лівої притоки р. Південний Буг. Знахідки виявлено на ділянці розмірами 800х400 м. Поселення розділене навпіл по осі північний захід – південний схід глибокою балкою з пересихаючим струмком. Знахідки представлені фрагментами ліпної кераміки цегельного кольору (вінця, стінки, денця) прикрашеної монохромним орнаментом чорного кольору. Знайдено також крем'яні нуклеуси, відщепи та шкребки. Поселення Хавлюком П. І. віднесено до пізнього етапу (СІ) трипільської культури (перша половина 4 тис. до н. е.) [34].

Шолудьки. Пам'ятка відкрита у 1962 р. П. І. Хавлюком. Поселення розташоване за 500 м на схід від села, на плато вздовж крутого і високого лівого берега р. Південний Буг. Знахідки виявлено на ділянці розмірами 500х300 м. Сільськогосподарські роботи пошкоджують залишки трипільських споруд, які представлено у вигляді скупчень випаленої глиняної обмазки. Простежено розташування жител вздовж берега річки. На пам'ятці виявлено фрагменти ліпної кераміки червоного кольору, які орнаментовані заглибленими лініями і біхромним рисунком. Серед знарядь праці трапляються крем'яні наконечники стріл та сокири. Пам'ятка, ймовірно, відноситься до етапу BI-BII трипільської культури (остання чверть 5 тис. до н. е.) [34].

Отже, на основі опрацювання паспортів пам'яток археології Вінницької області, які знаходяться в Архіві Спеціально уповноваженого органу охорони культурної спадщини управління містобудування та архітектури Вінницької обласної військової адміністрації та наукової літератури можемо вести мову про 27 пам'яток трипільської культури, які дослідниками, в першу чергу П. І. Хавлюком, віднесено до

середнього (В) та пізнього (С) етапів трипільської культури. З них: до етапу В одна пам'ятка – Будки, до етапу ВІ одна – Потоки, до етапу ВІ-ВІІ три – Байраківка ІІ, Шолудьки, до етапу ВІІ три – Головеньки, Дубовець, Немирів (Вали); до етапу С дві – Межигірка І, ІІ, до етапу СІ сімнадцять – Байраківка І, Боблів, Бондурівка, Гунька, Зарудинці, Кароліна, Ковалівка, Монастирок, Мухівці, Немирів (ур. «Могилки»), Перепеличчя, Потоки І, Рубань, Чуків І, ІІ, ІІІ, ІV; до етапу СІІ одна – Супрунівка.

Варто зазначити те, що вище наведене датування є відносним, тому що, від часу виявлення і їх атрибуції відбулися зміни у підходах і методиках визначення належності пам'яток трипільської культури до того чи іншого етапу її розвитку, а відтак лише за умови повторного, більш детального вивчення трипільських матеріалів можна буде зробити більш детальніше їх датування, яке відобразить сучасний стан наукового дослідження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Сіцінський Ю. Й. Археологічна карта Подільської губернії / Упоряд. О.Л. Баженов. Кам.-Под. : Оіюм, 2004. 136 с. (Дальше: Сіцінський Ю.Й. Археологічна карта …).

2. Гамченко С.С. Спостереження над даними дослідів першоджерел трипільської культури 1909-1913 рр. *Науковий архів Інституту археології НАН України.* Фонд. 3. Оп. 3. Спр. 38. 33 арк. (Дальше: Гамченко С.С. Спостереження над даними дослідів першоджерел трипільської культури …).

3. Гамченко С.С. Спостереження над даними дослідів трипільської культури 1909-1913 рр. *Трипільська культура на Україні.* Київ, 1926. Вип. 1. С. 31-41. (Дальше: Гамченко С.С. Спостереження над даними дослідів трипільської культури …).

4. Гамченко С.С. Нотатка про розкопки у Подільській губернії. *Науковий архів Інституту археології НАН України.* Фонд. 3. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 54-56.

5. Артамонов М.І. Археологічні дослідження на Південному Поділлі в 1948 році. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Т. 4. 1952. С. 193-195.

6. Хавлюк П.І. Трипільські пам'ятки Південного Побужжя. *Ранньоземлеробські поселення-гіганти трипільської культури в Україні. Тези доповідей 1 польового семінару.* Тальянки, 1990. С. 28-30.

7. Висоцька К. Нас поєднав музей. *Від військової контррозвідки до вивчення таємниць тисячоліть* / Упоряд. В.Г. Заєць; наук. ред. В.А. Косаківський. Вінниця : НОВА КНИГА, 2010. С. 375-378.

8. Гусєв С.О. Трипільські поселення поблизу Немирова. *Археологія*. 1995. № 3. С. 73-80.

9. Гамченко С. Спостереження над даними дослідів першоджерел трипільської культури … Арк. 3; Гамченко С.С. Спостереження над даними дослідів трипільської культури … С. 31; Заєць І.І. Трипільська культура на Поділлі. Вінниця : Видавництво «Тезис», 2001. С. 12. (Дальше: Заєць І.І. Трипільська культура …); Майданюк Н.І. Карта пам'яток трипільської культури на Вінниччині. *Подільська старовина. Наук. зб. Вип. IV.* Вінниц. обл. краєзн. музей.

Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. Карта між с. 82-83. (Дальше: Майданюк Н.І. Карта пам'яток … С. 82-83); Облікова картка на поселення трипільської культури (перша половина 4 тис. до н. е.) біля с. Байраківка (Немирівська міська ТГ). *Архів Спеціально уповноваженого органу охорони культурної спадщини управління містобудування та архітектури Вінницької обласної військової адміністрації (Далі – Архів…).*

10. Гамченко С. Спостереження над даними дослідів першоджерел трипільської культури … Арк. 3; Гамченко С.С. Спостереження над даними дослідів трипільської культури … С. 31; Гусєв С.О. Пам'ятки розвинутого Трипілля Середнього Побужжя. *Археологія*. 1993. № 3. С. 115; Гусєв С.О. Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV – III тис. до н. е. Вінниця : Антекс – УЛТД. 1995. С. 44 (Дальше: Гусєв С.О. Трипільська культура …); Заєць І.І. Трипільська культура … С. 12; Відейко М.Ю. та ін. Археологічні пам'ятки трипільської культури на Україні. *Енциклопедія трипільської цивілізації.* Київ : ТОВ «Укрполіграфмедіа», 2004. Т. І. С. 575. (Дальше: Відейко М.Ю. та ін. Археологічні пам'ятки …); Майданюк Н.І. Карта пам'яток … С. 82-83; Облікова картка на поселення трипільської культури (друга половина 5 тис. до н. е.) біля с. Байраківка (Немирівська міська ТГ). *Архів …*

11. Гамченко С. Спостереження над даними дослідів першоджерел трипільської культури … Арк. 3; Гамченко С.С. Спостереження над даними дослідів трипільської культури … С. 31; Гусєв С.О. Пам'ятки розвинутого … С. 115; Гусєв С.О. Трипільська культура … С. 44; Заєць І.І. Трипільська культура … С. 12; Відейко М.Ю. та ін. Археологічні пам'ятки … С. 575; Майданюк Н.І. Карта пам'яток … С. 82-83; Облікова картка на поселення трипільської культури (перша половина 4 тис. до н. е.) біля с. Боблів (Немирівська міська ТГ). *Архів …*

12. Гамченко С. Спостереження над даними дослідів першоджерел трипільської культури … Арк. 3; Гамченко С.С. Спостереження над даними дослідів трипільської культури … С. 31; Гусєв С.О. Пам'ятки розвинутого … С. 115; Гусєв С.О. Трипільська культура … С. 44; Заєць І.І. Трипільська культура … С. 12; Відейко М. Ю та ін. Археологічні пам'ятки … С. 575; Майданюк Н.І. Карта пам'яток … С. 82-83; Облікова картка на поселення трипільської культури (перша половина 4 тис. до н. е.) біля с. Бондурівка (Немирівська міська ТГ). *Архів …*

13. Заєць І.І. Трипільська культура ... С. 12; Відейко М.Ю. та ін. Археологічні пам'ятки … С. 575; Майданюк Н.І. Карта пам'яток … С. 82-83; Облікова картка на поселення трипільської культури (перша половина 4 тис. до н. е.) біля с. Будки (Немирівська міська ТГ). *Архів …*

14. Гамченко С. Спостереження над даними дослідів першоджерел трипільської культури … Арк. 3; Гамченко С.С. Спостереження над даними дослідів трипільської культури … С. 31; Гусєв С.О. Пам'ятки розвинутого ... С. 115; Гусєв С.О. Трипільська культура ... С. 44; Заєць І.І. Трипільська культура ... С. 12; Відейко М.Ю. та ін. Археологічні пам'ятки ... С. 575; Майданюк Н.І. Карта пам'яток ... С.

82-83; Облікова картка на поселення трипільської культури (5 тис. до н. е.) біля с. Головеньки (Немирівська міська ТГ). *Архів …*

15. Гамченко С. Спостереження над даними дослідів першоджерел трипільської культури ... Арк. 3; Гамченко С.С. Спостереження над даними дослідів трипільської культури ... С. 31; Гусєв С.О. Пам'ятки розвинутого … С. 115; Гусєв С.О. Трипільська культура ... С. 44; Заєць І.І. Трипільська культура ... С. 12; Відейко М.Ю. та ін. Археологічні пам'ятки … С. 575; Майданюк Н.І. Карта пам'яток … С. 82-83; Облікова картка на поселення трипільської культури (4 тис. до н. е.) біля с. Гунька (Немирівська міська ТГ). *Архів …*

16. Гусєв С.О. Пам'ятки розвинутого ... С. 115; Гусєв С.О. Трипільська культура ... С. 44; Заєць І.І. Трипільська культура ... С. 12; Відейко М. Ю. та ін. Археологічні пам'ятки ... С. 575; Майданюк Н.І. Карта пам'яток ... С. 82-83; Облікова картка на поселення трипільської культури (рубіж 5-4 тис. до н. е.) біля с. Дубовець (Немирівська міська ТГ). *Архів …*

17. Гамченко С. Спостереження над даними дослідів першоджерел трипільської культури ... Арк. 3; Гамченко С.С. Спостереження над даними дослідів трипільської культури ... С. 31; Хавлюк П.І. Трипільські пам'ятки Південного Побужжя. *Ранньоземлеробські поселення-гіганти трипільської культури в Україні. Тези доповідей 1 польового семінару.* Тальянки, 1990. С. 28-30. (Дальше: Хавлюк П.І. Трипільські пам'ятки …); Гусєв С.О. Трипільська культура ... С. 44; Відейко М.Ю. та ін. Археологічні пам'ятки ... С. 575; Майданюк Н.І. Карта пам'яток … С. 82-83; Облікова картка на поселення трипільської культури (4 тис. до н. е.) біля с. Зарудинці (Немирівська міська ТГ). *Архів …*

18. Гамченко С. Спостереження над даними дослідів першоджерел трипільської культури ... Арк. 3; Гамченко С.С. Спостереження над даними дослідів трипільської культури ... С. 31; Гусєв С.О. Пам'ятки розвинутого ... С. 115; Гусєв С.О. Трипільська культура ... С. 44; Заєць І.І. Трипільська культура ... С. 12; Відейко М.Ю. та ін. Археологічні пам'ятки ... С. 575; Майданюк Н.І. Карта пам'яток … С. 82-83; Облікова картка на поселення трипільської культури (4 тис. до н. е.) біля с. Кароліна (Немирівська міська ТГ). *Архів …*

19. Гусєв С.О. Пам'ятки розвинутого ... С. 115; Гусєв С.О. Трипільська культура ... С. 44; Заєць І.І. Трипільська культура ... 12; Відейко М. Ю та ін. Археологічні пам'ятки ... С. 575; Майданюк Н.І. Карта пам'яток … С. 82-83; Облікова картка на поселення трипільської культури (4 тис. до н. е.) біля с. Ковалівка (Немирівська міська ТГ). *Архів*

20. Хавлюк П.І. Трипільські пам'ятки ... С. 28-30; Відейко М.Ю. та ін. Археологічні пам'ятки ... С. 576; Майданюк Н.І. Карта пам'яток … С. 82-83; Облікова картка на поселення трипільської культури (4 тис. до н. е.) біля с. Межигірка **(**Немирівська міська ТГ). *Архів …*

21. Хавлюк П.І. Трипільські пам'ятки ... С. 28-30; Відейко М. Ю та ін. Археологічні пам'ятки ... С. 576; Майданюк Н.І. Карта пам'яток … С. 82-83; Облікова картка на поселення трипільської культури (4 тис. до н. е.) біля с. Межигірка (Немирівська міська ТГ). *Архів …*

22. Гамченко С. Спостереження над даними дослідів першоджерел трипільської культури ... Арк. 3; Гамченко С.С. Спостереження над даними дослідів трипільської культури ... С. 31; Заєць І.І. Трипільська культура ... С. 12; Відейко М.Ю та ін. Археологічні пам'ятки ... С. 576; Майданюк Н.І. Карта пам'яток … С. 82-83; Облікова картка на поселення трипільської культури (перша половина 4 тис. до н. е.) біля с. Монастирок (Немирівська міська ТГ). *Архів* …

23. Гусєв С.О. Пам'ятки розвинутого ... С. 115; Гусєв С.О. Трипільська культура ... С. 44; Заєць І.І. Трипільська культура ... С. 576; Майданюк Н.І. Карта пам'яток … С. 82-83; Облікова картка на поселення трипільської культури (перша половина 4 тис. до н. е.) біля с. Мухівці (Немирівська міська ТГ). *Архів* …

24. Сіцінський Ю.Й. Археологічна карта ... С. 44; Гамченко С. С. Нотатка про розкопки Немирівського городища *Науковий архів Інституту археології НАН України.* Фонд. 3. Оп. 1. Спр. 29; Гамченко С.С. Спостереження над даними дослідів першоджерел трипільської культури ...; Гамченко С.С. Спостереження над даними дослідів трипільської культури ... С. 31; Артамонов М.І. Південноподільська експедиція (Попередне повідомлення). *Археологіччні пам'ятки УРСР*. Вип. 1. Київ, 1946. С. 236-237; Артамонов М. І. Південноподільська експедиція (Попереднє повідомлення). *Археологіччні пам'ятки УРСР*. Т. 1. Київ, 1949. С. 257-258; Артамонов М.І. Археологічні дослідження на Південному Поділлі в 1948 році. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Т. 4. 1952. С. 193-195; Артамонов М.І. Деякі підсумки п'ятирічного дослідження Південно-Подільської археологічної експедиції. Короткі повідомлення Інституту археології АН УРСР. Вип. 4. 1955. С. 84–87; Гусєв С.О. Трипільські поселення поблизу Немирова. Археологія. 1995. № 3. С. 73-80; Гусєв С.О. Трипільська культура ... С. 106-132; Облікова картка на багатошарову пам'ятку біля м. Немирів (Немирівська селищна ТГ). *Архів …*

25. Хавлюк П.І. Трипільські пам'ятки ... С. 28-30; Заєць І.І. Трипільська культура ... С. 12; Відейко М.Ю. та ін. Археологічні пам'ятки ... С. 576; Майданюк Н.І. Карта пам'яток … С. 82-83; Облікова картка на поселення трипільської культури (4 тис. до н. е.) біля с. Перепеличчя (Немирівська міська ТГ). *Архів …*

26. Хавлюк П.І. Трипільські пам'ятки ... С. 28-30; Заєць І.І. Трипільська культура ... С. 12; Відейко М. Ю. та ін. Археологічні пам'ятки ... С. 576; Майданюк Н.І. Карта пам'яток … С. 82-83; Облікова картка на поселення трипільської культури (4 тис. до н. е.) біля с. Потоки (Немирівська міська ТГ). *Архів …*

27. Хавлюк П.І. Трипільські пам'ятки ... С. 29; Заєць І.І. Трипільська культура ... С. 12; Відейко М.Ю. та ін. Археологічні пам'ятки ... С. 576; Майданюк Н.І. Карта пам'яток … С. 82-83; Облікова картка на поселення трипільської культури (третя чверть 5 тис. до н. е.) біля с. Потоки (Немирівська міська ТГ). *Архів …*

28. Майданюк Н.І. Карта пам'яток … С. 82-83; Облікова картка на поселення трипільської культури (перша половина 4 тис. до н. е.) біля с. Рубань (Немирівська міська ТГ). *Архів …*

29. Гамченко С. Спостереження над даними дослідів першоджерел трипільської культури ... Арк. 3; Гамченко С.С. Спостереження над даними дослідів трипільської культури ... С. 31; Заєць І.І. Трипільська культура ... С. 12; Відейко М.Ю. та ін. Археологічні пам'ятки ... С. 576; Майданюк Н.І. Карта пам'яток … С. 82-83; Облікова картка на поселення трипільської культури (перша половина 4 тис. до н. е.) біля с. Супрунівка (Немирівська міська ТГ). *Архів …*

30. Гамченко С. Спостереження над даними дослідів першоджерел трипільської культури ... Арк. 3; Гамченко С.С. Спостереження над даними дослідів трипільської культури ... С. 31; Заєць І.І. Трипільська культура ... С. 12; Відейко М. Ю та ін. Археологічні пам'ятки ... С. 576; Майданюк Н.І. Карта пам'яток … С. 82-83; Облікова картка на поселення трипільської культури (4 тис. до н. е.) біля с. Чуків (Немирівська міська ТГ). *Архів …*

31. Заєць І.І. Трипільська культура ... С. 12; Відейко М.Ю. та ін. Археологічні пам'ятки ... С. 576; Майданюк Н.І. Карта пам'яток … С. 82-83; Облікова картка на двошарове поселення: трипільської культури (4 тис. до н. е.) та періоду ранніх слов'ян (7 ст. н. е.) біля с. Чуків (Немирівська міська ТГ). *Архів …*

32. Майданюк Н.І. Карта пам'яток … С. 82-83; Облікова картка на поселення трипільської культури (4 тис. до н. е.) біля с. Чуків (Немирівська міська ТГ). *Архів …*

33. Майданюк Н.І. Карта пам'яток … С. 82-83; Облікова картка на поселення трипільської культури (перша половина 4 тис. до н. е.) біля с. Чуків (Немирівська міська ТГ). *Архів …*

34. Гусєв С.О. Пам'ятки розвинутого ... С. 115; Гусєв С.О. Трипільська культура ... С. 44; Заєць І.І. Трипільська культура ... С. 12; Відейко М.Ю. та ін. Археологічні пам'ятки ... С. 576; Майданюк Н.І. Карта пам'яток … С. 82-83; Облікова картка на поселення трипільської культури (4 тис. до н. е.) біля с. Шолудьки (Немирівська міська ТГ). *Архів …*

Тарас Репінський

З ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК СКІФСЬКОГО ЧАСУ НА ВІННИЧЧИНІ

Анотація: *У статті проаналізовано результати археологічних розкопок пам'яток скіфського часу (VII-II ст. до н. е.) у Середньому Побужжі та Середньому Подністров'ї, у межах сучасної Вінницької області. Тут виявлено ряд городищ, поселень та курганів цього часу, які займають вагоме місце в стародавній історії рідного краю.*

Ключові слова: *пам'ятки, городище, курган, скіфський час, експедиція, Середнє Побужжя, Середнє Подністров'я, Вінницька область.*

Taras Repinskyi

THE HISTORY OF RESEARCH OF MONUMENTS OF THE SCYTHIAN TIME IN THE VINNYTSIA REGION

Abstract: *The article analyzes the results of archaeological excavations of the monuments of the Scythian period (VII-II centuries BC) in Middle Pobuzhzhia and Middle Transnistria, within the boundaries of the modern Vinnytsia region. A number of hillforts, settlements and barrows of this time were discovered here, which occupy an important place in the ancient history of the native region.*

Keywords*: sights, hillfort, mound, Scythian times, expedition, Middle Pobuzhjia, Middle Transnistria, Vinnytsia region.*

Перші відомості про археологічні пам'ятки скіфського часу на території Поділля знаходимо у праці Є. Й. Сіцінського «Археологічна карта Подільської губернії», яка була опублікована у 1901 р. Тут описано ряд городищ і курганів. Наприклад, у с. Широка Гребля – 2 кургани по річці Буг і 2 коло річки Рів. У с. Сандраки – городище овальної форми розташоване на пагорбі над Бугом, має вал і рів зовні. Довжина валу 380 кроків, розміри городища приблизно 130 на 80 кроків. На поверхні зрідка трапляються фрагменти кераміки. Біля м. Межирова – городище чотирикутної форми, розташоване на березі р. Рів, має навколо вал. Біля с. Цвіжин на полі знаходиться курган, а біля с. Уладівка – городище овальної форми, яке розташоване на горі коло села. Воно має подвійний вал і рів. Довжина городища зі сходу на захід 105 кроків, від сходу на північ 85, внутрішнього валу 395 кроків, а зовнішнього – 460, зовнішнього рову 600 кроків. У Вінниці – городище розташоване на острові, має вали тільки із півночі і східної сторони. Біля с. Сабарів – городище розташоване на лівому березі П. Бугу, розділене на дві частини. Одна частина має овальну форму і оточене валами. Внутрішня площадка перерізана двома паралельними валами. Друга частина примикає до річкового схилу, з двох боків обмежена валами, з протилежного берегу відкрита. Біля с. Мізяків – три кургани, а біля с. Якушинці – городище овальної форми. Воно розташоване північно-східніше від села і має складну систему валів і рови. Біля с. Слобода-Носківецька – вісім курганів, в західній частині села є вали. Біля м. Немирів є колоподібне городище, оточене валом. Тут знаходять багато фрагментів кераміки і перепалене каміння. У с. Степашки – два земляні укріплення розташовані в східній частині села, а біля с. Григорівка, на р. Котлубаївка, на церковній землі розташоване ще одне городище [1, с. 219-287].

Перші археологічні розкопки були проведені С. С. Гамченком у 1909 р. на городищі скіфського часу біля м. Немирова [2, арк. 14]. Дослідження цієї пам'ятки та ряду інших на території Вінниччини продовжила Південно-Подільська експедиція під керівництвом М. І. Артамонова у 1946-1949 та 1955 рр. [3, с.236-237; 5, с. 193-195; 6, с. 257-262; 7, с. 84-87].

Влітку 1946 р. експедицією під керівництвом М. І. Артамонова досліджувалося Немирівське городище скіфського часу. Розкопками у внутрішній частині укріплення виявлено матеріали трипільської культури, скіфські та слов'янські «до монгольські» старожитності. Знайдено декілька фрагментів розписних родоських посудин кінця VII – початку VI ст. до н.е. Досліджено частину землянки скіфського часу. Подальші дослідження проводилися в басейні р. Дністер, в Могилів-Подільському районі. У ході розвідки виявлено декілька городищ скіфського часу, біля с. Матерське (Маціоському), Дерешова і Нижчий Ольчедаїв. Всі пам'ятки розташовані на мисах, у місці злиття двох річок. Дерешовське городище складається із двох частин: заселеного укріплення і дотичному до нього незаселеного, але обведеного валами і ровами. Нижче Ольчедаївське городище має вал і рів, всередині укріплення виявлено трипільську кераміку [3, с. 236-237].

Восени 1947 р. археологічні розвідки по березі Південного Бугу, між м. Вінниця і с. Брацлавом, проведено під керівництвом Д. Т. Березовця. У листопаді проведено додатковий виїзд до с. Сандраки Хмільницького району, Вінницької області. Досліджено городище біля с. Сабарів, на стрімкому лівому березі П. Бугу. Довжина городища від сходу до заходу 450-500 м., ширина від півночі до південь 250-300 м. Воно оточене валами і ровами, які збереглися незадовільно. В середині городища проходять два вали дугоподібної форми, вигнуті на схід [4, с. 214].

У 1948 р. відбулися археологічні дослідження на Південному Поділлі, під керівництвом М. І. Артамонова. Експедицією досліджено городище скіфського часу на правому березі р. Рів, між Северинівкою та Межировом. У ході розкопок виявлено землянку, площею близько 9 м кв. з вертикальними стінками, глибиною близько 1,5 м., частково зруйновану зсувом ґрунту. В центрі її знаходилося вогнище. У верхніх шарах ями виявлено сліди пожежі, яка знищила житло та типову архаїчну скіфську кераміку. У кручі, де були виявлені людські кістки, розкопом виявлено поховання у скороченому положенні жінки з дитиною раннього віку біля грудей [5, с. 193-194].

Значні розкопки було проведено цією ж експедицією на Немирівському городищі. Розкопано землянки круглої форми, від 4,5 до 7 м. в діаметрі, з вертикальними стінками, висотою близько 1,5 м. В центрі землянок зафіксовано сліди від товстого стовпа, на який спиралася конусоподібна покрівля. Виявлено між землянками численні дзвоноподібні ями з маленьким отвором для зерна та сміття В одній із знайдено обвуглені зерна пшениці. Досліджено кам'яні та глинобитні вогнища, які, за припущеннями автора розкопок, знаходилися всередині надземних споруд. Кераміка складалася із уламків різноманітного глиняного посуду. Проведено зачистку зовнішнього валу, основа якого складалася із великого каміння і товстих колод, перекритих глиною. В ньому ж знайдено кераміку скіфського часу [6, с. 193-194].

В наступному, 1949 р. цією ж археологічною експедицією продовжено дослідження Немирівського городища. У невеликому розкопі, у внутрішній частині городища, виявлено кераміку трипільського і скіфського часів. Дослідник зазначає, що «розкопками встановлено, що

горб коло валу у внутрішньому укріпленні утворився в результаті зсипання тут сміття і попелу за скіфських часів». Там же виявлено багато скіфської, чорнолощеної кераміки, кілька фрагментів родоського посуду кінця VII ст. до н. е.

Дослідження проведено і на Дерешівському городищі, яке розташоване на мисі утвореному злиттям двох річок. Воно складається із двох частин: внутрішнього укріплення і обгородженого валом двору. Вал складений із каменю. Кераміка маловиразна і нечисленна, яка відрізняється від скіфської. Обстежено і городище в Нижчому Ольчедаєві. Воно розташоване на мисі, а з напільного боку захищене дугоподібним валом з ровом. Там ж знайдено кераміку. В с. Григорівка виявлено величезне городище із складною обороною системою земляних споруд. Коло с. Сабарів оглянули городище, яке обнесено кількома лініями валів і ровів [6, с. 257-262].

Узагальнення результатів дослідження Південно-Подільської археологічної експедиції у Вінницькій області подано у окремій публікації. Особливо успішні розкопки проводилися на Немирівському і Григорівському городищах. Цікавим виявився великий зольник Немирівського городища, де в перемішку їдуть шарі золи і чистої глини. Додаткові дані отримали у ході розкопок житла архаїчного скіфського часу та бронзове дзеркало IV ст. до н. е із Северинівського городища. В 1953 р. відкрито ряд курганів поблизу с. Мервинці на лівому березі Рову. Розкопали два пограбовані кургани. Досліджене поховання в першому кургані було викопане в кам'янистому ґрунті, а у другому знайдено кам'яний ящик перекритий масивними плитами. Насип першого кам'яний, а другого оточений кам'яним кромлехом [7, с. 84-87].

У 1979 р. експедицією Вінницького педінституту, під керівництвом П. І. Хавлюка проведено дослідження на селищі скіфського часу біля с. Сорока. Пам'ятка розташована на північному схилі правобережного плато р. Соб. Розкопками досліджено три напівземлянки з дерев'яно-каркасними стінами, обмазаними глиною. Виявлено 2069 фрагментів кераміки, з них 642 уламки амфор та імпортного кружального посуду, 13 глиняних прясел різної форми, глиняну антропоморфну фігурку. Місцева кераміка переважно землисто-сірого, рідше сіро-коричневого кольору виготовлена способом горизонтального кільцевого наліпу із валиків глини, яка містить відсіяний пісок. Знайдено ряд металевих предметів: уламок залізного ножа, шість залізних посохоподібних шпильок, з яких три вироби з фігурною головкою і витою верхньою частиною стержня, бронзовий, трикутний в перерізі, наконечник стріли, бронзовий дротяний браслет, бронзова шпилька довжиною 15,5 см. з конічною голівкою – навершям, уламок залізної пряжки, заготовка залізного ножа. Вироби з кістки: проколка, наконечник стріли, пошкоджений молоток для ювелірних робіт, три проколки-голки, ріг косулі з отвором, уламок кістки корови із слідами пиляння. Ювелірні вироби: сережки срібні з довгим стержнем для просування у вухо, кілька уламків намистин. Багато залізного шлаку виявлено у житлі №2. Більшість кам'яних предметів знайдено у цьому ж житлі, а саме 16 гранітних округло-кубічних болосів, гранітні бруски. Серед імпортних предметів знайдено чотири уламки глиняних

світильників, фрагменти чорнолакових посудин, амфор, шийки амфор з клеймом, уламки ручок амфор, двохствольна ручка від амфори та скляні підвіски. На південь від житла №1 знайдено череп людини, а у виявленій прибудові до цієї споруди – ще кілька уламків черепа і нижню щелепу дитини. В результаті розвідки на зораній поверхні виявлено: кістяні проколки, уламок залізного ножа, три намистини із скла і пасти, кругле глиняне прясло і уламок бронзової прикраси з орнаментом у вигляді горошин на опуклій поверхні [8, с. 34-53].

В 1973-1974 рр. проведено експедиції Вінницького обласного краєзнавчого музею під керівництвом Б. І. Лобая в околицях с. Мізяків Калинівського району (нині Калинівської ТГ). Досліджувалися кургани скіфського часу на правому березі р. Південний Буг в урочищі «Хомів яр». Розкопано шість курганів. Курган №1 мав діаметр 8,4 м, висота 1,0 м. Насип двошаровий складається із темно-сірого суглинку, який розділено прошарком білої глини товщиною 1-2 см. Знайдено: уламок залізної посохоподібної шпильки довжиною 6 см, 26 біконічних намистин з жовтого та синього скла і чотири сині з обведеними білими лініями. Курган №2 мав діаметр 10 м, висота 0,9 м. Насип сферичної форми з однорідного темно-сірого суглинку. У центрі виявлено поховальну яму майже квадратної форми. Її довжина 2 м, ширина 1,8 м, глибина від поверхні 0, 4 м. У похованні знайдено кістяк жінки середньої збереженості, який лежав випростаний на спині, головою на північ. Із поховального інвентаря виявили два бронзові браслети на обох руках нижче ліктя, чотири бронзових ланцюжкових підвіски з лівого боку кістяка, а біля черепа срібну шпильку довжиною 6 см з сфероїдною голівкою. Курган №3 мав діаметр 7,5 м, висоту – 0,7 м. Насип аналогічний першому курганові. Виявлено поховальну камеру, прямокутної форми із заокругленими кутами, довжина 1,8 м, ширина 1,2 м, глибина від поверхні 0,45 м. У поховані знайдено кістяк жінки, який лежав випростаний на спині, головою на північ, руки витягнуті вздовж тулуба. Із поховального інвентаря виявили бронзовий овальний в перерізі браслет на правій руці, дві бронзові цвяхоподібні шпильки 16 і 17 см, які лежали на грудній клітині та зліва біля ніг, а біля голови шматочки вохри, срібну шпильку з сфероїдною голівкою. Курган №4 найбільший має діаметр 13,2 м, висота 1,5 м. Насип двошаровий на рівні давньої поверхні розділений прошарком білої глини 1-2 см. У східній частині насипу виявили обпалений суглинок, який вказує на сліди вогнища. У центрі кургану виявлено поховальну камеру із залишками дерев'яної конструкції. Довжина камери 3,05 м, ширина 2,08, глибина 1,85 м. У похованні знайдено кістяк чоловіка середньої збереженості, який лежав на спині, головою на північ, руки та ноги витягнуті. Із поховального інвентаря виявили залізний наконечник списа довжиною 38 см, біля правого плеча, уламок залізної посохоподібної шпильки, біля лівого плеча. Курган №5 має діаметр 8,65 м, висота 0,75 м. Насип з темно-сірого суглинку, на висоті 0, 35 м від поверхні є тонкий шар білої глини. В ньому ж знайдено крем'яну полірована сокиру, уламок шкребка та багато шматочків перепаленого дерева. Також виявлено уламки мисок. У центрі кургану виявили чотирикутну яму із парним похованням. Ширина ями з півночі – 1,53 м, з півдня – 1,3 м.

Поховані лежали на спині, голови орієнтовані в протилежні сторони, погано збереглися. Із поховального інвентаря виявили два фрагменти залізної шпильки, біля правої руки та на грудній клітині, під черепом – бронзову шпильку із сфероїдною голівкою, поруч три невеликі бронзові шпильки із сфероїдними голівками. Курган № 6 має діаметр 10,4 м, висота 0,85 м. Насип із сірого суглинку із великою кількістю шматочків вугілля. У центрі виявили три тілопокладання, що лежали на спині, збережені погано. Орієнтовані на північ-південь, головами в протилежні сторони. Із поховального інвентаря виявили дві бронзові шпильки, аналогічних із кургану №5, кільцеподібну намистину з синього скла та конічну пронизку з пір'ястим орнаментом білого кольору [9, с. 77-84].

У 2009-2015 рр. проведено об'єднану українську-польську експедицію (НаУКМА та UAM) на Северинівське городище скіфського часу, під керівництвом Ю. В. Болтрика та М. Ігначака. Розташоване городище край правого берега р. Рів, вище за течією від с. Межирів Жмеринського району Вінницької обл. У результаті багатолітніх розкопок знайдено багато кістяних псалії з різноманітними оформленнями у звіриному стилі, скіфську кераміку, фрагменти самоської амфори, вістря стріл тощо. Визначено, що вали городища періодично поновлювалися [10, с. 36-37; 11, с. 41-42; 12, с. 150-152; 13, с. 94-95; 14, с. 14-15; 15, с. 7-10].

В 2016 р. видано колективну монографію «Ukrainian fortresses a study of a strongholds system from the early iron age in Podolia», яку опубліковано в 21 томі археологічних студії «Baltic-Pontic Studies» [16]. Перший розділ присвячено макропросторовому аналізу ранньоскіфських укріплень на правобережній Україні [17, p. 7-26], мікропросторовому аналізу вибраних ранньоскіфських укріплених поселень на Поділлі [18, p. 27-53], просторовому аналізу поселень на основі фотограметрії в Северинівці та Немирові [19, p. 54-68]. В другому розділі висвітлено результати досліджень у 2009-2015 рр. на Северинівського городищі: оборонних споруд [20, p. 69-90], центральна частина [21, p. 91-218], елементи вуздечки [22, p. 219-254], металеві вироби [23, p. 255-276]. У третій частині узагальнено інформацію, щодо фортифікацій раннього залізного віку як на території України загалом так і на Поділлі зокрема [24, p. 277-290].

В 2018 р. експедиція НДЦ «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України проводила рятівні дослідження решток кургану скіфського часу (V-III ст. до н. е.) по вул. Індустріальній у м. Гайсин Вінницької обл. Розташований курган на південь від міста, за 300 м на північний схід від залізничного переїзду та за 200 м на південний схід від промислової зони, за 1100 м на північний схід від с. Мар'янівка, в межиріччі річок Соб та Кублич. Результатом робіт стало виявлення восьми археологічних об'єктів, фрагменти ліпної кераміки з домішкою золотавої дрібно товченої слюди у тісті, ряд бронзових і керамічних виробів [25, с. 12-13].

У 2019 р. Східноподільська археологічна експедиція Інституту археології НАН України в рамках проекту «Поділля як контактна зона у III тис. до н. е.: кургани на річках Мурафа та Рів» між ІА НАН України з Археологічним музеєм у м. Познань і Університетом ім. Адама

Міцкевича (Польща). Керівники з української сторони — к.і.н. В. Рудь, а з польської — проф. М. Шмит і проф. П. Влодарчак. Розкопки проходили в Слободі Носковецькій (Станіславчицька СТГ) та Іванівці-Антонівка (Барська МТГ). Курган в Слободі Носковецькій має розміри: діаметр – 35 м, а висота, враховуючи на розташування пам'ятки на похилій ділянці варіюється від 1,8—2,2 м. Сама пам'ятка була одноактною спорудою, оточеною кільцевим ровом 3–5 м завширшки і 0,2 – 0,4 м завглибшки від рівня давньої поверхні. Курган грабували, свідченням цього є сліди вертикальної ями впущеної з поверхні насипу. Знайдено у північній частині кремовані кістки особи чоловічої статті віком 30-40 років. З південного краю насипу виявлено погано збережене поховання дитини, покладне на спину з нахилом на правий бік. Поруч знайдено керамічний посуд (черпаки і миски), бронзовий браслет і декоративні цвяшки. За результатами радіовуглецевого аналізу встановлено, що вік спорудження насипу датується VI-V ст. до н. е. Курган з Іванівки-Антонівки має розміри: діаметр – 25 м і висоту 0,4—0,6 м, оточений ровом з шириною у різних ділянках від 4 до 6 м, глибина 25 см. У південній частині розташований своєрідний прохід 3 м завширшки. Насип зведено над прямокутною ямою, трапляються поодинокі дрібні фрагменти кераміки і каміння. Виявлено щелепу жінки віком близько 50 років, а також керамічний черпак і прясло. В центральній частині на поверхні знайдені людські кістки посткраніального скелету дорослої особи віком понад 25 років. Поряд виявлено практично цілий керамічний кубок і пряслице. Радіовуглецеве датування вказує, що поховання здійснено у VI-V ст. до н. е. [26, с. 15-16].

У 2021 р. проводилася розвідка на Немирівському городищі і найближчих околицях. Зібрано підйомний матеріал у центральному укріпленні, незначну кількість знахідок виявлено у північно-західному секторі великого укріплення, на правому березі струмка. В радіусі 1 км від укріплення культурних решток не знайдено [27, с. 16-18].

На сьогоднішній день в державному реєстрі пам'яток історії та культури скіфського часу Вінницької області зафіксовано: поселень – 38, городищ – 14, курганів – 63 [28, с. 72-141] .

Отже, в результаті багаторічних археологічних досліджень пам'яток раннього залізного віку на Східному Поділлі, у межах сучасної Вінницької області, археологами виділена Східноподільська група пам'яток скіфського часу (VII-II ст. до н.е.). Це було місцеве населення, яке займалося землеробством, тваринництвом, різними ремеслами, а також активно приймало участь у комунікації зі скіфами. Вагомими є дані про фортифікаційні споруди, їх значення у захисті населення, а численні знахідки уламків амфор свідчить і про активну торгівлю і з античними причорноморськими містами.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Сіцінський Є.Й. Археологічна карта Подільської губернії / Упоряд. О. Л. Баженов, передмова І. С. Винокур. Камянець-Подільский, 2001. 305 с.

2. Гамченко С.С. Нотатка про розкопки Немирівського городища *Науковий архів Інституту археології НАН України.* Фонд. 3. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 14.

3. Артамонов М.І. Південноподільська експедиція (Попередне повідомлення). *Археологіччні пам'ятки УРСР*. Вип. 1. Київ, 1946. С. 236-237.

4. Березовець Д.Т. Розвідка у верхів'ях р. Південного Бугу. *Археологічні пам'ятки АН УРСР.* Київ, 1952. Т. III. С. 207-2018.

5. Артамонов М.І. Археологічні дослідження на Південному Поділлі в 1948 році. *Археологічні пам'ятки УРСР.* Київ, 1952. Т. IV. С. 193-195.

6. Артамонов М.І. Південно-Подільська експедиція. *Археологічні пам'ятки АН УРСР.* Київ, 1949. Т. I. С. 257-262.

7. Артамонов М. І. Деякі підсумки п'ятирічного дослідження Південно-Подільської археологічної експедиції. Короткі повідомлення Інституту археології АН УРСР. Вип. 4. 1955. С. 84–87.

8. Хавлюк П.І. Пізньоскіфське селище Сорока. *Археологія.* Київ, 1979. Вип. 29. С. 34-53.

9. Лобай Б.І. Кургани скіфського часу на Вінниччині. *Археологія*. Київ, 1977. Вип. 21. С. 77-84.

10. Болтрик Ю.В., Ігначак М., Оледзкі Л. Дослідження Северинівського городища на Поділлі. *Археологічні дослідження в Україні 2009*. Київ-Полтава, 2010. С. 36-37.

12. Болтрик Ю.В., Ігначак М., Оледзкі Л., Шелехань О.В. Дослідження Северинівського городища. *Археологічні дослідження в Україні 2010*. Київ-Полтава, 2011. С. 41-42.

12. Болтрик Ю.В., Ліфантій О.В., Шелехань О.В. Дослідження Северинівського городища. *Археологічні дослідження в Україні 2012*. Київ, 2013. С. 150-152.

13. Болтрик Ю.В., Ігначак М., Ліфантій О.В., Шелехань О.В. П'ятий сезон дослідження Северинівського городища. *Археологічні дослідження в Україні 2013*. Київ, 2014. С. 94-95.

14. Болтрик Ю.В., Ігначак М., Ліфантій О.В., Шелехань О.В. Дослідження Северинівського городища. *Археологічні дослідження в Україні 2014*. Київ, 2015. С.14-15.

15. Болтрик Ю.В., Ігначак М., Ліфантій О.В., Шелехань О.В. Дослідження Северинівського городища. *Археологічні дослідження в Україні 2015*. Київ, 2016. С. 7-10.

16. Boltryk Y.V., Ignaczak M., Lifantii O.V., Ławniczak M., Olędzki L., Shelekhan O.V. Ukrainian fortresses a study of a strongholds system from the early iron age in Podolia. *Baltic-Pontic Studies.* Poznań, 2016. Vol. 21. 292 p.

17. Ławniczak M., Ignaczak M. Macrospatial analysis of early scythian fortified settlements in the right-bank of Ukraine. *Ibidem*. P. 7-26.

18. Ławniczak M. Microspatial analysis of selected early scythian fortified settlements in Podolia. *Ibidem*. P. 27-53.

19. Ławniczak M. Photogrammetry-based spatial analyses of settlements in Severynivka and Nemyriv. *Ibidem.* P. 54-68.

20. Shelekhan O.V., Lifantii O.V., Boltryk Y.V., Ignaczak M. Defensive structures of severynivka hillfort (excavations of 2009 and 2012-2013). *Ibidem*. P. 69-90.

21. Shelekhan O.V., Lifantii O.V., Boltryk Y.V., Ignaczak M. Research in the central part of severynivka hillfort (quadrats F80, F90, G71, G81). *Ibidem*. P. 91-218.

22. Shelekhan O.V., Lifantii O.V. The elements of the horse bridle from the Severynivka hillfort. *Ibidem*. P. 219-254.

23. Lifantii O.V., Shelekhan O.V. Metal artefacts from the Severynivka hillfort. *Ibidem*. P. 255-276.

24. Ignaczak M., Boltryk Y.V., Shelekhan O.V., Lifantii O.V., Olędzki L. The fortresses of Ukraine. The builders of early iron age strongholds in Podolia. . *Ibidem*. P. 277-290.

25. Сало Б., Шелехань О.В. Дослідження кургану Кладова Могила. *Археологічні дослідження в Україні 2018.* Київ, 2020. С. 12-13.

26. Рудь В., Шмит М., Влодарчак П., Журкєвіч Д. Перший сезон досліджень курганів у басейнах річок Мурафа і Рів. *Археологічні дослідження в Україні 2019.* Київ, 2020. С. 15-16.

27. Шелехань О., Рудь В., Крютченко О. Розвідки в Немирівському р-ні Вінницької обл. у 2021 р. *Археологічні дослідження в Україні 2022.* Київ, 2023. С. 16-18.

28. Пам'ятки історії та культури Вінницької області: словникова частина. Упорядник: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2011. 400 с.

Олексій Сніцар

ОБОРОННИЙ КОМПЛЕКС НЕМИРІВСЬКОГО ГОРОДИЩА VII-VI СТ ДО Н.Е.

У статті досліджується оборонний комплекс Немирівського городища VII–VI століть до н.е., яке є однією з найбільших археологічних пам'яток України. Розглядаються структура та особливості валів, їх розташування і масштаби, які забезпечують унікальність цієї пам'ятки. Аналізується історична приналежність городища, його роль у політичному, торговому та ремісничому житті регіону. Особливу увагу приділено спірному питанню походження валів, їхній датуванню та зв'язку зі скіфською та трипільською культурами.

Ключові слова: *Немирівське городище, оборонний комплекс, Великі Вали, археологія, трипільська культура, скіфські племена, слов'янське поселення, Південне Поділля, археологічні розкопки.*

Oleksiy Snitsar

DEFENSIVE COMPLEX OF THE NEMYRIV SETTLEMENT 7-6th CENTURY BC

The article explores the defensive complex of the Nemyriv Hillfort dating back to the 7th–6th centuries BCE, one of the largest archaeological sites in Ukraine. The study examines the structure and features of the ramparts, their location, and scale, which contribute to the uniqueness of this monument. The historical affiliation of the hillfort, its role in the political, trade, and craft life of the region, is analyzed. Special attention is given to the debated origins of the ramparts, their dating, and their connections to the Scythian and Trypillian cultures.

Keywords: *Nemyriv settlement, defensive complex, Great Ramparts, archaeology, Trypillian culture, Scythian tribes, Slavic settlement, Southern Podillia, archaeological excavations.*

Приблизно за два кілометри на південний схід від Немирова і близько 50 км від Вінниці, неподалік траси Вінниця-Умань, на лівому березі Південного Бугу, за десять кілометрів від русла річки, на плато серед степу височіють величні вали Немирівського городища. Їх легко помітити з дороги, особливо в той час, коли дерева позбавлені листя.

Немирівське городище — одне з найбільших на території України, що займає площу понад 150 гектарів. Його величні вали, ніби мовчазний охоронець, простягаються по периметру на 5 кілометрів (уздовж гребеня). Ширина валів у їхній основі сягає 32 метрів, а висота й досі становить близько 9 метрів [1, с. 14].

Це масивне укріплення розташоване по обидва боки річки Мирки (відомої також як Устя), лівої притоки Південного Бугу. Річка розділяє городище на дві нерівні частини: більшу північну, розташовану на височині й займаючу дві третини загальної площі, та меншу південну, що характеризується пологим і заболоченим рельєфом.

У центрі північної височинної частини городища розташоване замчисько. Його довжина з півночі на південь становить приблизно 300 метрів, а ширина із заходу на схід сягає в середньому 250 метрів. Загальна площа цієї ділянки — 9 гектарів. У підніжжі замчиська протікає річка Мирка, спокійно спрямовуючи свої води до Південного Бугу. Саме завдяки цим величним валам городище отримало ще одну назву — Великі Вали.

Щодо збереженості, Немирівське городище є унікальним прикладом археологічної пам'ятки, вали якої збереглися до нашого часу майже у первісному вигляді. Великі Вали залишаються цілісною, практично недоторканою спорудою, хоча в них є кілька природних розривів шириною від 10 до 60 метрів. Важливо зазначити, що ці розриви не пов'язані з людським втручанням або актами вандалізму. Їх утворення є природним, і п'ять із них відповідають місцям, де річка Мирка та її притоки входять або виходять із території городища. Інші розриви позначають місця, де раніше знаходилися ворота чи брами [2, с. 32].

Збережена до нашого часу первісна структура, цілісність та вражаючі масштаби Немирівських валів є їхньою унікальною особливістю та справжнім дивом.

Чому ж Немирівські вали зазвичай вважають скіфськими? Чи справді це лише завдяки Геродоту, який у своїх історичних працях згадував мешканців Побужжя як скіфів, і на підставі цього територія сучасного Поділля була зарахована до Скіфії?

Втім, сам Геродот у своїх працях уточнює, що скіфи-орачі (або скіфи-землероби) були корінними племенами цього регіону, які вели осілий спосіб життя ще з давніх часів, на відміну від кочових скіфів. Назву «скіфи» вони перейняли від завойовників, які їх підкорили. Геродот також зазначає, що греки помилково називали дніпровських землеробів скіфами. Сам він називає цих людей «борисфенітами» (або «дніпрянами») і згадує їхню самоназву — «сколоти», пов'язану з іменем легендарного царя Колоксая («Сонце-цар»).

Археолог М.Ю. Вахтіна пропонує цікаву версію щодо походження Немирівських валів. Базуючись на результатах своїх археологічних досліджень, вона датувала їхнє заснування першою половиною VII століття до н.е., а точніше — 740 роком до н.е. Цей висновок був зроблений завдяки знайденій на території городища грецькій кераміці, яка належить саме до цього періоду [3, с. 85].

Безсумнівно, скіфи певний час жили на території Немирівських валів, залишивши там свої сліди. Археологічні розкопки свідчать, що в ті часи городище виконувало функції не лише ремісничо-торгового, а й політичного центру об'єднаних скіфських племен на території сучасного Поділля. Однак варто замислитися, чи правильно називати ці вали скіфськими. Скіфи, будучи завойовниками, були радше ворогами наших предків, ніж їхніми нащадками. На жаль, деякі «дослідники» все ще помилково трактують цей історичний факт [5, с. 48].

Найбільш достовірною версією щодо походження Немирівських валів слід вважати свідчення археолога С.С. Гамченка. За його словами, «Немирівське поселення є пам'яткою, що належить до розвиненого та пізнього Трипілля і представляє у Середньому Побужжі західну лінію розвитку цієї культури». Виходячи з цього твердження, можна стверджувати, що вік валів перевищує 4 тисячі років. Таким чином, гіпотеза про їх спорудження в скіфський період або самими скіфами не витримує критики.

Неструктуровані розкопки Немирівського городища тривали до 1908 року, поки цими землями не зацікавилася княгиня Марія Григорівна Щербатова, донька графа Строганова. Усвідомлюючи історичну цінність цього стародавнього поселення та знайдених артефактів, вона заборонила подальші хаотичні розкопки. Усі знайдені скарби були перенесені до її садиби. Щоб уберегти пам'ятку від подальших руйнувань і виключити незаконні посягання, княгиня офіційно оформила юридичні права на ці землі. Вона також запросила з Кам'янця-Подільського спеціаліста зі старожитностей для проведення кваліфікованих досліджень.

Перша наукова експедиція, очолювана професором С.С. Гамченком, відвідала Немирівські вали у 1909 році. На одному з трьох

масивів, де розташоване «замчисько» городища, дослідник виявив залишки поселення, яке належить до трипільської культури. У 1910 році на території городища працювала ще одна експедиція під керівництвом професора А.А. Спіцина [4, арк. 15].

Передчасна трагічна смерть княгині Марії Григорівни Щербатової у 1920 році призупинила наукові дослідження Немирівських валів. Роботи поновилися лише у 1941 році під керівництвом А.П. Смірнова, але їх було зупинено через початок Другої світової війни.

Після закінчення війни, у 1946 році, до Немирова прибула Південно-Подільська археологічна експедиція, організована Державним Ермітажем, яку очолив М.І. Артамонов. За літо учасники експедиції зібрали понад 2000 артефактів. Усі знахідки були вивезені до Ленінграда, де їх розмістили в Ермітажі, виділивши для них два зали під номерами 8 і 9. Лише невелика частина цих експонатів нині зберігається в Інституті археології НАН України в Києві.

Варто зазначити, що під час розкопок у 1946–1948 роках М.І. Артамонов виявив кілька нових місць трипільського поселення, які раніше залишилися поза увагою С.С. Гамченка.

У 1966 році Немирівські вали досліджував Немирівський загін Скіфо-слов'янської експедиції Харківського університету під керівництвом А.О. Моруженка. Наприкінці 1980-х років останні дослідження валів провела експедиція під керівництвом професора Вінницького педагогічного інституту П. Хавлюка. Матеріали цієї експедиції нині зберігаються у Вінницькому краєзнавчому музеї.

Варто згадати ще один важливий факт: М.І. Артамонов під час своїх досліджень у Великих Валах виявив «слов'янське домонгольське селище». Пізніше це відкриття підтвердив П. Хавлюк, який також встановив вік поселення — IX–X століття н.е. [6, с. 21].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Артамонов, М.І. Археологічні дослідження на Півдні Поділля в 1948 р. / М.І. Артамонов // Археологічні пам'ятки УРСР. – 1952. – Т. 4. – С. 194.
2. Барнасюк О.С. Історія міста Немирова від найдавніших часів до сьогодення / О.С. Барнасюк. – Вінниця, 2007. – 132 с.
3. Вахтіна, М.Ю. Грецька розписна кераміка з розкопок Немирівського городища / М.Ю. Вахтіна // Археологія. – 1995. – № 5. – С. 85-93.
4. Гамченко С.С. Спостереження над даними досліджень першоджерел Трипільської культури в 1909-1913 рр. – Науковий Архів Інституту Археології НАН України. – Ф. 38.
5. Заєць, І.І. Трипільська культура на Поділлі / І.І. Заєць. – Вінниця : Тезис, 2001. – 179 с.
6. Хавлюк, П.І. Земля уличів X-XI ст. / П.І. Хавлюк. – Л., 1970.

Олександр Криворучко

В.Д. ОТАМАНОВСЬКИЙ ПРО ЕВОЛЮЦІЮ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ТА ГОСПОДАРСЬКИХ ВІДНОСИН НА ПОДІЛЛІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 14 СТ.

У статті характеризуються погляди В. Отамановського щодо подій другої половини 14 ст. на Поділля. Брати Коріатовичі, здобувши для себе у 1340-х рр. територію Поділля як удільні князі, започаткували еволюцію землеволодіння та господарських відносин в краї в напрямку його феодалізації.

Ключові слова: *Поділля, Коріатовичі, землеволодіння, господарські відносини, феодалізація.*

Oleksandr Kryvoruchko

V.D. OTAMANOVSKY ON THE EVOLUTION OF LAND OWNERSHIP AND ECONOMIC RELATIONS IN PODILLIA IN THE SECOND HALF OF THE 14TH CENTURY

The article characterizes the views of V. Otamanovsky on the events of the second half of the 14th century in Podillia. The Koriatovych brothers, having acquired the territory of Podillia for themselves in the 1340s as specific princes, initiated the evolution of land ownership and economic relations in the region towards its feudalization.

Keywords: *Podillia, Koriatovychs, land ownership, economic relations, feudalization.*

Як зазначає давній білорусько-литовський літопис (Слуцький) після розбиття військ татар Ольгердом за його дозволом і з допомогою Литовської землі три його племінники Коріатовичі «прийшли в Подільську землю, і ввійшли у приязнь з отаманами, почали боронити Подільську землю від татар і баскакам данини не почали давати» [1].

Отамановський зазначає, що за короткий період правління Коріатовичів (1363-1393 рр.) Подільська земля мала статус окремого князівства, яке після походу Вітовта (близько 1393 р.) ввійшло до складу Великого князівства Литовського [2, с. 76]. Заме з приходом Коріатовичів вчений пов'язує початок періоду феодалізації суспільних взаємин на Побожжю.

Обґрунтовуючи це положення, Отамановський посилається на Грушевського, який у своїх працях відносив зародки станового устрою на Поділлі до початків «литовської окупації». На думку Грушевського у долитовський період в суспільно-політичному житті подільської людності чільне місце належало місцевим громадам.

Теорію «автономії самоврядних громад» Грушевський формує на тлі дослідження боротьби «болоховців» (до яких відносилася й подільська людність періоду монгольського панування) проти «галицько-волинського феодалізму». У своєму «Нарисі історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст.» Грушевський, аналізуючи взаємини «болоховців» з галицько-волинськими князями, зазначав, що вони татарську зверхність задумали використати «для того, щоб

звільнитися від дружинного ладу, від князівської централізації і в безпосередній залежності від татар відновити попередній устрій автономних общин (оскільки залишало місце для такої общинної автономії татарське верховенство)» [3, с. 450]. Базою для такого твердження вченого може слугувати й свідчення літописця, який, описуючи повернення Данила з Польщі та його обурення діями болоховців, зазначає, що князь «тим більшу ворожнечу держав, що вони од татар велике сподівання мали» [4, с. 399].

Згодом у фундаментальній «Історії України – Руси» Грушевський, аналізуючи згадану літописну звістку, наголошував, що ці «літописні оповідання, що нічого не згадують про князів або посадників, говорять все про громади». Тому, відзначає історик, галицький князь «нищив не самих провідників, а цілі городи, цілі землі» [5, с. 159].

Грушевський був переконаний, що «болоховці» прагнули «виломити ся з під князівсько-дружинного режиму», адже «під татарською зверхністю громади могли шукати більшої свободи своєї громадської самоуправи, легшого оподаткування» [5, с. 159]. Звідси дослідник робить висновок: «Наслідком сього руху було відновленнє тих більше-менше суспільно-політичних відносин, які існували перед київською княжою окупацією» [5, с. 159].

В контексті аналізу соціальних мотивів дій «болоховців» слушною є думка Отамановського, який зазначав, що «була це боротьба проти спроб Галицько-Волинського князівства експропріювати землі громад та дрібних землевласників, а самих власників земельних володінь перетворити на залежну від феодалів людність» [2, с. 88].

Отамановський, поділяв погляди іншого визначного історика Поділля Молчановського щодо незначної соціально-економічної диференціації подільської людності у перед литовський період «внаслідок відсутності на Поділлі давніх, могутніх князівських родів». Тому основою суспільної організації тут була сільська громада на чолі зі старостами – отаманами. За татарського панування на Поділлі був поділ громад на «тми» (Каменецька тма, Брацлавська тма, Сокольська тма) [2, с. 87]. Отамановський зазначав, що тогочасні сільські громади Поділля у XIII-XIV (а почасти й XV ст.), становили «об'єднання сусідів з індивідуальним господарством, що, повстаючи в колонізаційних обставинах пограниччя…мали цілковиту автономію в усі адміністраційно-судових, земельно-господарчих та навіть оборонних функціях» [2, с. 92].

Характеризуючи тогочасну систему адміністративного управління, Отамановський наголошує, що : « нова назва подільської старшини («отамани», а не «старцы», наприклад), не знана досі ані в Київському, ані в Галицько-Волинському князівствах, виказує, що уряд отамана не належить до решток родового чи племінного устрою» [2, с. 91]. На думку історика «отамани» середнього Побожжя – це є виборна військово-цивільна старшина місцевих сільських громад, нових суспільно-економічних формацій, що витворилася з різних племінних та етнічних елементів у колонізаційних обставинах XIII - XIV вв. » [2, с. 92].

Саме увійшовши «в приязнь» з отаманами, Коріатовичі «городи …умурували і землю Подільську осіли» [1]. На думку В. Отамановського на час монгольської навали Поділля було «мало або й цілком незаселене», а «татарська зверхність від половини XIII ст. повинна була сприяти просуванню на південь тубільної колонізації» [2, с. 41]. Тому історик притримувався думки, що «повстання Вінниці, Брацлава та Сокільця…приблизно на кінець XIII в.» було наслідком цього колонізаційного процесу.

Щодо оцінок військово-оборонної діяльності Коріатовичів, то Отамановський поділяв твердження Молчановського та Грушевського, які наголошували на тому, що литовські князі «не закладали нових городів» а закріплювали попередню колонізацію шляхом «зміцнення замками й твердинями давніх осад». Вчений відкидає думку про те, що «в умовах натурального господарства малозаселеного та новоутвореного князівства Коріатовичі могли *спочатку* збудувати замок, а *потім* створити міську осаду». Більше того, це би суперечило пануючій у Великому князівстві Литовському практиці перекладати обов'язок будувати та направляти фортеці на місцеву людність, зокрема на мешканців міст [2, с. 121].

До речі, Отамановський зазначає, що «уперше в літописі ми зустрічаємо наведені городи середнього Побожжя в оповіданні про вигнання з уділу князя Федіра Коріатовича (осінь 1393 р. О.К.) [2, с. 41].

Полемізуючи зі Молчановським, який відстоював думку про існування розвинутих феодальних відносин на Поділлі до приходу Коріатовичів, Отамановський зазначав, що «ця територія була сколонізована від половини XIII в. внаслідок стихійно-народної колонізації». Ця обставина та й ще за умов іноземної окупації, на думку дослідника, виключала можливість утворення «будь-якої військово-оборонної організації» [2, с. 89]. Звідси висновок автора про те, що Коріатовичі застали на Побожжю вже витворену форму співжиття у вигляді місцевих громад.

Однак, хоча громади і спільно володіли певними землями це, на думку Отамановського, не виключало існування у згаданий період невеликих приватних землеволодінь – «пасік». При чому, хоча економічну підставу такого господарства становило бджільництво, «але від самого зародку «пасіки» там постійно живе осадник з родиною. Плекаючи також сільське господарство з його допоміжними галузями – городництвом та садівництвом» [2, с. 99].

Отамановський, як і його попередники, зокрема, Грушевський та Молчановський, вважав, що за Коріатовичів починає викристалізовуватися певна феодальна ієрархія в краї. Її утворювали такі групи жителів: отамани (очільники громад з адміністративно-господарськими та військово-оборонними функціями), бояри (дрібні місцеві землевласники), зем'яни (прийшлі елементи, що отримували значні маєтки в ленне володіння за обов'язок несення військової служби). Згідно з литовським феодальним правом вся земля в князівстві належала князеві як його володарю. Користуючись цим правом Коріатовичі або залишали землі давнім власникам або

здійснювали їх перерозподіл. Отамановський в таких діях литовських князів вбачав одну із форм активної феодалізації краю [2, с. 115].

Для аналізу правління Коріатовичів на Поділлі актуальними є дослідження сучасного історика края В. Михайловського про вассальні стосунки княжат із Казимиром III та Людовіком Угорським [6]. Здобувши територію Поділля, Коріатовичі пройшли шлях від удільних князів до васалів двох королів.

Враховуючи ряд важливих факторів: віддаленість Поділля від Литви, що не дозволяла сподіватися на допомогу з боку великого князя литовського або сусідніх удільних князівств, сусідство з татарами та значні розміри краю, Коріатовичі вочевидь відчували реальну потребу у сильній протекції, яка була би запорукою утвердження їх як удільних володарів. Для Казимира ж це було наступним кроком у справі підпорядкування східних обширів колишнього Галицько-Волинського князівства [7, с. 34-35].

Урядування на руських землях князя Владислава Опольського та військовий похід короля Людовіка Угорського у 1377 р. призвели до прийняття Коріатовичами зверхності нового володаря, що відіграло згодом вирішальну роль у надання Людовіком прихисту Федору Коріатовичу у Закаврпатті [6, с. 12].

Твердження Отамановського про зв'язок запровадження нових форм землеволодіння в краї з процесом становлення Подільського князівства поділяє і сучасний подільський медієвіст А. Войнаровський. На його думку, саме необхідність зміцнення оборо здатності краю і сприяння його колонізації призвело до появи тут форм землеволодіння, серед яких особливо виділялося службове [8, с. 10]. Вчений зазначає, що протягом досліджуваного періоду на території Поділля були поширені такі форм землеволодіння: громадське (друга половина XIV – середина XVI ст.), князівське (елемент державного землеволодіння 1362 – 1430 рр.), службово-панське (почало формуватися з часу приходу Коріатовичів на Поділля, а головною умовою володіння землею була військова служба), заставна форма землеволодіння (набула поширення за великого князя литовського Вітовта) [8, с. 14-15].

Отамановський вважав, що саме за Коріатовичів на Поділлі спостерігається «рецепсія феодально-станового устрою Великого князівства Литовського», що характеризувалося утвердженням «феодальної залежності селянства та власників «пасік»… від привілейованих землевласників – панів та бояр», а також виокремленням «зем'янського та селянського» станів [2, с. 134].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Слуцький літопис [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://litopys.org.ua/psrl3235/lytov17.htm.
2. Отамановський В.Д. Вінниця в XIV – XVII століттях: Історичне дослідження. – Вінниця: Континент-ПРИМ, 1993. – 464с.
3. Грушевський М. С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст. – Київ , 1991. – 541 с.
4. Літопис Руський / Пер. З давньоруської Л.Є. Махновця; Відп. ред. О.В. Мишанич. - Київ: Дніпро, 1989. - XVI+591 с.

5. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. - Т.3. – Київ: Наукова Думка, 1992. – 592 с.
6. Михайловський В.М. Васальні стосунки князів Коріатовичів із Казимиром III та Людовіком Угорським // Український історичний журнал. — К: «Дієз-продукт», 2010 .- № 4. - С. 4-15
7. Михайловський В.М. Правління Коріатовичів на Поділлі (1340-ві — 1394 рр.): соціальна структура князівського оточення] // Український історичний журнал. - К. : «Дієз-продукт», 2009. - № 5. - С. 34-47.
8. Войнаровський А.М. Поділля в системі торгівельно-економічних зв'язків євро-азійського простору (1362 – 1647 рр.). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.– Київ, 2019.– 20 с.

Олександр Кравчук

ПОДІЛЬСЬКІ СТОРІНКИ ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНОСТІ КНЯЗЯ ФЕДОРА КОРЯТОВИЧА

У статті висвітлено подільські сторінки біографії князя Федора Корятовича – представника династії Гедиміновичів. Зокрема, висвітлено синьоводську кампанію 1362 р., початок розбудови Подільського князівства. Показано деякі аспекти правління князя на Поділлі, що супроводжувалось становленням феодальних відносин в регіоні. Розглянуто обставини усунення Федора Корятовича від князювання та спроба його повернення на Поділля на початку XV ст.

***Ключові слова**: Федір Корятович, Поділля, Велике князівство Литовське.*

Oleksandr Kravchuk

LIFE AND ACTIVITIES OF PRINCE FEDOR KORYATOVYCH IN PODILLIA

The article highlights the Podolian pages of the biography of Prince Fedir Koriatovych, a representative of the Gediminas dynasty. In particular, the Blue Vodka campaign of 1362, the beginning of the development of the Podillia principality, is highlighted. Some aspects of the prince's rule in Podolian are shown, which was accompanied by the formation of feudal relations in the region. The circumstances of Fedir Koriatovych's removal from the principality and his attempt to return to Podolian at the beginning of the 15th century are considered.

***Keywords**: Fedir Koriatovych, Podillia, Grand Duchy of Lithuania.*

Одним з найвідоміших діячів середньовічної історії України є князь Федір Корятович. Але йому присвячено незначну кількість досліджень у сучасній українській історіографії (Й. Кобаль [19, 20], О. Кравчук [23], С. Федака [55], Ф. Шабульдо [62] та інші). Втім, постаті цього князя і різних аспектів його діяльності торкались О. Білецька [4; 5], Д. Ващук [6], Л. Войтович [9; 10], С. Гресько [12], М. Грушевський [13], М. Дорош [15], М. Лучкай (Поп) [25], В. Михайловський [26-29], В. Олашин і М. Приймич [34], В. Отамановський [35], М. Пашковець [39], А. Петров

[41], І. Поп [47], О. Русина [49], Р. Саввов [51], С. Федака [56], О. Філіппов [58], Б. Черкас [59], Н. Яковенко [65] та ін.

Мета статті – висвітлити головні подільські аспекти життя і діяльності князя Федора Корятовича у 1360-х рр. – на початку XV ст.

Федір (Теодор) (? – 1415) був сином Корята Гедиміновича (1306-1365), із 1329 р. – князя м. Новогрудок (нині – Білорусь), який за віросповідуванням був православним [24, с. 43-44; 13, с. 95]. Ім'я матері Федора залишається невідомим. За припущеннями вчених, він народився 1336/1340 або бл. 1345 у Новогрудку [62; 55, с. 21; 34, с. 300-301]. У Федора були брати Костянтин, Юрій, Олександр, Дмитро, Борис, Лев-Гліб, Семен, Василь та сестра Анастасія [9, с. 675].

У 1353 р. або між 1360-1370 рр. Федір одружився з Ольгою (? – 1418), донькою бана Боснії Стефана Котроманіча [9, с. 673]. Її рідною сестрою була Єлизавета (? – 1387), з 1353 р. дружина Людовіка д'Анжу (1326-1382) – короля Угорщини (1342-1382), Польщі, Галичини і Володимирії (1370-1382) [10, с. 12, 168, 257]. У родині Федора був син Жедевід-Іван та доньки Анна і Марія [9, с. 675-676]. За іншими відомостями, у другій половині 1390-х рр. одружився з Валгою, донькою Драга, воєводи Мараморошa [63]. Недостатньо вивченими залишаються риси особистості Федора Корятовича. Невелике спостереження щодо цього залишив Н. Молчановський: «Федір, судячи по одному його позову на королівський суд в Угорщині ... був людиною суворої вдачі і схильний до насильства» [31, с. 235].

Федір Корятович був одним із 59 онуків Гедиміна. Велика кількість представників правлячої династії у Литві стала одним із чинників її експансії, у тому числі, на сучасне Поділля [29, с. 72]. У значенні «Країна долин» перша згадка про регіон стосується 1301-1302 рр., коли онук Ногая Каракісек відторгнув ці території від Галицько-Волинської держави [14, с. 113]. Подільський улус був частиною Золотої Орди. На теренах Поділля могли базуватись десятки тисяч номадів [59, с. 69].

Корятовичі з'являються в українських землях з початком боротьби Любарта за спадщину Галицько-Волинського князівства. Звернення до Литви як до «єдиного природного союзника» з боку Любарта було логічним і, зокрема, проявилось у його союзі з Корятовичами [7, с. 130]. Можливо, це пояснюється тим, що Любарт і Корят були синами Гедиміна від однієї матері – представниці династії Рюриковичів – Єви [9, с. 40].

Дослідники відносять прихід Корятовичів на Західне (Галицьке) Поділля до 1341 або 1343-1344 рр. [7, с. 127-128; 12, с. 3]. Вони отримали уділи від Любарта як його нові васали. Зокрема, Олександр здобув Теребовельську волость, Костянтин – Брацлав [9, с. 670]. На початку 1350-х рр. Юрій згадується як любарський князь на Волині. Тоді ж Дмитро – отримав замок на р. Бобрка на Львівщині [9, с. 668; 7, с. 127-128]. Враховуючи те, що згодом Федір Корятович користувався традиційним гербом Волині із зображенням Св. Юрія Змієборця, можна припустити, що й він отримав певні володіння від Любарта [34, с. 300-301].

Подальше розширення володінь Корятовичів на українських землях уможливила інкорпорація Великим князівством Литовським низки територій колишньої держави Рюриковичів, здійсненої у контексті проголошеної Ольгердом у 1358 р. програми політичного об'єднання Русі [60, с. 4]. Серед об'єктів литовської експансії було Поділля, яке на початку 1360-х рр. належали до найбільш постраждалих від епідемії чуми регіонів, що стало одним із детонаторів змін у політичній та економічній картині регіону. Також відбулась зміна клімату, різко похолодало, був масовий голод серед населення [23, с. 24].

Під час послаблення Золотої Орди, у битві біля р. Сині Води у вересні 1362 р. відбулось вирішальне зіткнення загонів Ольгерда і татар. Джерела не вказують конкретні імена Корятовичів – учасників битви. Вважається, що до війська Ольгерда приєдналися загони північноподільських князів Костянтина, Олександра і Юрія Корятовичів [17, с. 20]. На думку Ф. Шабульдо, серед учасників битви був і Федір Корятович [60, с. 11]. Дислокація місця битви залишається дискусійною. Частина сучасних істориків конкретизують її місце біля річки Снивода (в районі сучасного села Уланів Вінницької області) [15, с. 77, 78, 88, 125; 39, с. 86-87]. На думку інших істориків, Синя Вода – це сучасна р. Синюха [21, с. 58].

Не вказує конкретного місця битви і М. Стрийковський, а за ним і Ф. Софонович [53, с. 177]. М. Стрийковський повідомив окремі подробиці пересування війська Ольгерда до місця битви: «І коли вони, минувши Канів і Черкаси, дійшли до урочища, то побачили в полі велику татарську орду з трьома ханами [на чолі], поділену на три загони. Один загін вів Кутлубах-солтан, другий очолював Качибей-Ґірей, а третім командував Дімейтер-солтан» [54, с. 480]. Б. Черкас вважає, що це були Кутлух Бугі, Янджи-бей, та Темирез (Темеря) – правителі Подільського улусу (улусу Курумиши). На думку дослідника, Темирез (Темеря) трансформувалось у Митрій-Демитрій) [59, с. 71-72]. Ім'я Кутлух Бугі або Кутлу-Бугу буквально перекладається як «Щасливий олень» [14, с. 115].

М. Стрийковський залишив опис битви: «Ольґерд, побачивши, що татари готові до бою, вишикував своїх воїнів у шість вигнутих загонів, забезпечив їх на чолі та з боків так, щоб татари у звичайних сутичках не могли їх оточити та обстріляти стрілами. Татари з шаленою люттю розпочали бій, засипавши литвинів густим залізним градом з луків, але завдали їм мало втрат у зв'язку з правильним шикуванням [військ] та швидким маневруванням. А литвини з русичами з шаблями та списами наскочили на них і в рукопашному бою прорвали лобові частини, новогродці й коріятовичі наскочили з боків і довгими списами скидали їх із сідел, наче вітер снопи в бурю. [Татари] не змогли довше втримати натиску литвинів у центрі й змішалися та, перелякані, почали втікати в розлогі степи» [54, с. 480-481]. Далі, за М. Стрийковським, «з перемогою повернулися на Поділля, де в той час також жили татари, підкоривши та поневоливши русичів. Їх Ольґерд теж легко розгромив та прогнав з Подільського краю ... ». Розділивши своє військо на дві частини, Ольґерд одну з них «залишив на Поділлі на чолі зі своїми небожами, новогродськими князями Коріятовичами – Олександром, Костянтином, Федором і Юрієм, і під їхню владу відав усі суміжні з Поділлям руські

землі, бо вони добре прислужилися у тій татарській війні» [54, с. 481]. Про надання Поділля зазначеним князям згадують і літописи, зокрема, Супрасльський [46, с. 66].

Синьоводська битва стала першою великою поразкою золотоординських військ [21, с. 54]. Татари змушені були поспішно відступати на 300 км. південніше – до своєї степової столиці – Торговиці, розташованої в районі р. Синюхи в сучасній Кіровоградській області [39, с. 86-87]. Надалі їх фіксували у Придністров'ї та Буджаку [59, с. 72].

Внаслідок походу литовців було захоплено частину улусу Курумиши – північно-західне Поділля, що визначило його геополітичну переорієнтацію зі Сходу на Захід [14, с. 115; 32, с. 6]. Південна територія розселення східних слов'ян знову «потягнулася» до західноєвропейської цивілізації [32, с. 10]. Було створено Подільське князівство (63 тис. кв. км.) [33, с. 288], що охоплювало майже всю сучасну Вінницьку область, південні частини Хмельницької й Тернопільської областей, північну частину Одеської області [28, с. 435]. Подільське князівство належало до найвіддаленіших від центру Великого князівства Литовського земель [59, с. 68]. Залежність від Литви проявлялась у тому, що, наприклад, Костянтин «певну суму грошей ... щороку ... сплачував литовській скарбівні» [54, с. 482].

Корятовичі «започаткували нову добу в історії» Поділля [4, с. 419]. Край було поділено між братами і в окремі періоди двоє найстарших обіймали провідні ролі в управлінні. У 1362-1374 рр. князювали Юрій і Олександр, у 1374-1380 рр. – Олександр і Борис, у першій половині 1380-х рр. – Борис і Костянтин, у другій половині 1380-х- 1391 рр. – Костянтин і Федір, у 1391-1393 рр. – Федір і Василь [63, с. 66]. О. Білецька інститут спільного правління розглядає як показник політичної слабкості князів [5, с. 63]. В. Михайловський припустив можливе наслідування у такій системі управління тривалої співпраці Ольґерда та його брата Кейстута [29, с. 80]. Власне інститут співправління у новому великому князівстві був неминучим, адже, за спостереженням М. Грушевського, «в слабо залюдненім, з усіх боків загроженім Поділлю бути полишеним власним силам було особливо тяжко» [13, с. 92].

До перших заходів Корятовичів на Поділлі належала реорганізація управління. У Гедиміновичів була відпрацьована система поширення влади, що полягала у зміні правлячої династії за посередництвом шлюбів чи договірних умов та збереження всього управлінського апарату. На перших порах адміністративний апарат Подільського князівства моделювався під ординську систему. Корятовичі «війшли у приязнь» з отаманами, припинили давати данину баскакам і почали боронити край від татар [59, с. 68-69]. Прикметно, що при поясненні слова отаман згадуються тюркське «ата» (батько) або «одамон» (пастух, управитель) [40, с. 89; 49, с. 61]. У містах від імені Корятовичів управляли їхні намісники – воєводи [6, с. 9]. Запровадження цих посад означало певні зміни у системі управління. За М. Лучкаєм, Корятовичі частково поновили «багато давніх і татарами зруйнованих міст … » [25, с. 138]. Вони були центрами 14 повітів князівства [29, с.

81]. Мережа міст «формувалася вздовж річок басейну Південного Бугу (Меджибіж, Божський (Летичів), Хмільник, Вінниця, Брацлав, Сокілець), у західній частині краю (Червоногород (знаходився біля сучасного с. Нирків Заліщицького району Тернопільської області [5, с. 57]), Теребовля, Скала, Кам'янець) та сході (Звенигород, Черкаси)» [29, с. 81]. Крім міст, розбудовувались й інші населені пункти. Засновувались і інші населені пункти. Загалом, В. Михайловський наводить відомості про 671 подільський топонім другої половини XIV – початку XVI ст. [26, с. 123].

За М. Стрийковським, Корятовичі «у пустинному Поділлі ... побудували замки ... й обсадили їх литвинами» [54, с. 587]. Сучасні дослідники зауважують наявність також інших спільнот у містах. Так, у Смотричі були німецькі [29, с. 79] та вірменська громади [43, с. 232]. У Кам'янці-Подільському була вірменська, польська і, можливо, єврейська громади [3, с. 237-239].

М. Стрийковський згадує про участь Федора Корятовича у заснуванні Кам'янця-Подільського [54, с. 481-482]. Це чи не єдина згадка про тодішню діяльність князя, який, за припущенням Ю. Сіцінського, очолював Червоногородську округу Подільського князівства [52, с. 51]. Після синьоводської битви князь Федір Корятович не довго перебував в краї. Після смерті Корята у 1365 р., місцева «шляхта покликала на Новогродське князівство його сина Федора за згодою його дядька, великого литовського князя Ольґерда» [9, с. 614; 54, с. 482]. На думку деяких істориків, у 1360-х-1380-х рр. Федір Корятович зберіг за собою дрібний уділ у Новогрудівській землі, був Гомельським князем, а за іншими відомостями в 1360-1370-х рр. жив в Угорському королівстві, де отримав від короля Людовіка м. Мукачів [63, с. 66, 358; 24, с. 44; 42, с. 83; 63, с. 66]. С. Федака стверджував, що ще Корят у 1354 р. отримав мукачівське володіння від короля Людовіка [56, с. 209]. Із ймовірним перебуванням князя Федора на Закарпатті найбільше дискусій спостерігається у контексті дискусій про автентичність його грамоти мукачівському монастирю від 8 березня 1360 р. Значна частина науковців вважають її фальсифікатом. Окремі вчені висловлювали думку про можливе існування грамоти, початковий текст якої міг бути підготовлений кирилицею і який згодом було перекладено латиною, що може пояснювати невідповідність документа угорським офіційним зразкам [8, с. 212].

На Поділля князь Федір повернувся приблизно у 1386 р. [9, с. 675]. Тоді ж він втратив володіння у Новогрудівському князівстві, де став правити Корибут [63, с. 358]. Федір став співправителем Костянтина, а згодом правив з молодшим братом князем Василем. Титул, який використовував князь Федір – «Божою милістю дідич і господар Подільської землі» [55, с. 47].

На той час, власне після Кревської унії 1385 р., становище Корятовичів ускладнилось [34, с. 300-301]. Головою польсько-литовської держави став Владислав II Ягайло. Йому, за відомостями видання «Энцыклапедыя Вялікага княства Літоўскага», Федір Корятович відразу приніс присягну вірності [63, с. 66]. Згідно досліджень сучасних українських істориків, князь Федір залишився вірним присязі угорському

королю, з яким його пов'язували родинні відносини. Рідна сестра Корята – Алдона була дружиною польського короля Казимира III, доводилась прабабцею Сигізмунду I, королю Угорщини (1387-1437) [27, с. 10; 36, с. 168]. Крім того, із 1385 р. дружиною Сигізмунда I була Марія, королева Угорщини (1382-1385), королева Галичини і Володимирії, племінниця дружини Федора Коріатовича, донька її сестри – Єлизавети і Людовіка д'Анжу – короля Угорщини (1342-1382), Польщі, Галичини і Володимирії. Їх другою донькою була Ядвіга, дружина Владислава II Ягайла [10, с. 12, 168, 257].

Спочатку, в умовах боротьби Вітовта з Владиславом II Ягайлом за великокнязівський литовський трон влада Корятовичів залишалась відносно стабільною. Серед вищих урядовців краю за князя Федора були подільський староста Немиря Бакотський, кам'янецький воєвода Павло Слупич, смотрицький воєвода Михайло Прочович [61, с. 87].

Правління Федора на Поділлі супроводжувалось подальшим становленням феодальних відносин та розвитком станового устрою у краї [35, с. 87]. Відомі грамоти князів Костянтина і Федора про надання земельних володінь пану Немирі – замку Бакоти (19 вересня 1388 р.), грамоти князя Федора про підтвердження земельного дарування панові Гриньку на м. Сокілець (20 червня 1391 р.) [6, с. 9-10], надання Бедришку у Червоногродському повіті на Поділлі чотирьох сіл – Сатермінці, Олєхівці, Климинці, Супронківці (1 липня 1392 р.) та ін. [4, с. 419]. Власники маєтків мали обов'язок військової служби по литовському праву [52, с. 50]. Загалом, як відзначив В. Отамановський, Корятовичі, «відповідно до литовського державно-феодального права вважали, що вся земля в князівстві належить князеві яко його володареві; князь може залишити землю давнім володільцям або відібрати та передати іншим» [35, с. 115].

За припущенням вчених, Федір Корятович карбував власну монету – срібний денарій «із зображенням особистого княжого знаку ... – подвійного хреста з розсіченими кінцями, який проростає з фігури, схожої на літеру М» [55, с. 46; 44, с. 28; 2, с. 133]. Його брат Костянтин Корятович карбував так званий «подільський півгрош» [6, с. 12]. Вважається, що півгрош використовувався для міжнародної торгівлі, а денарій – для місцевої [44, с. 28]. Карбування монети є показником розвитку торгівлі, подолання економічних наслідків монгольського ярма та свідчення росту державного статусу молодого князівства [29, с. 77; 43, с. 228].

Перемога Вітовта у боротьбі за владу у Литві різко погіршила становище Корятовичів, оскільки вони не підтримували Владислава II Ягайла і не були на боці Вітовта. Виборовши великокнязівський престол Литви, Вітовт розпочав зміцнення центрального уряду і обмеження влади удільних князів [6, с. 17]. Гедиміновичі, незгодні з такою політикою, сформували коаліцію проти Вітовта. До неї увійшли Федір, київський князь Володимир Ольгердович, сіверський князь Дмитро-Корибут Ольгердович, вітебський князь Свидригайло Ольгердович. Також князя Федора підтримував господар Молдови Роман, який був у шлюбі з його сестрою Анастасією [9, с. 673]. Вітовт поставив перед князями вимогу визнати його повноваження, скласти присягу на вірність

і надіслати певну данину з їх володінь. Князі відмовились [64, с. 146]. У відповідь великий князь організував низку походів проти удільних князів, зокрема, восени 1393 р. рушив на повторне завоювання Поділля. Його військо було посилено польськими підрозділами та гарматами [61, с. 139-140].

Федір Корятович готував князівство до оборони. Він зміцнив гарнізони подільських фортець прибулими молдавськими та угорськими загонами. Князь сподівався, що досить потужні замки витримають облогу військ Вітовта і тому, залишивши Поділля на воєводу Нестиса, виїхав до Угорщини, сподіваючись здобути більшу допомогу в короля Сигізмунда І [23, с. 28]. Прикметно, що до двору цього короля тоді ж рушили позбавлені своїх володінь князі Федір Любартович і Свидригайло [50, с. 274].

Тим часом, Вітовт почав захоплювати Поділля із північного сходу. Послідовно впали такі міста, як Брацлав, Сокілець, Кам'янець, Смотрич, Скала та інші. Згадуючи про взяття Брацлава, Ю. Сіцінський зауважив спустошення його околиць [48, с. 105]. Швидке опанування подільських замків дослідники пов'язують з використанням військом Вітовта гармат, перед якими були вразливі напівдерев'яні та напівкам'яні фортеці Поділля [52, с. 56].

За деякими відомостями, частину володінь Федора, зокрема, Вінницю, Брацлав і Сокілець, було надано князю Дмитрові-Корибутові Ольгердовичу, колишньому союзнику Корятовичів, якого Вітовт переміг ще до походу на Поділля [45, с. 161].

За переказами, разом з князем Федором до Угорського королівства, а саме на Закарпаття, що тоді перебувало у складі цієї держави, переселилось до 40 тис. українців. За словами М. Грушевського це переселення було першою великою українською еміграцією», що зміцнило в краї український етнос [1, с. 8]. О. Мицюк вважав, що князь сприяв колонізації краю, але вона «продовжувалася кілька десятиліть», коли Федір Корятович перебував в Закарпатті [30, с. 65]. У «Нарисах історії Закарпаття» вказано, що з князем «переселилося і кілька десятків тисяч дружинників з родинами» [11, с. 61]. Сучасний вчений В. Фенич стверджував, що Федір Корятович «був причетним до заснування або заселення понад двох десятків сіл і містечок в Березькому та Уґочанському комітатах» [57, с. 112]. Загалом, після спустошливої монгольської навали весною 1241 р., угорські королі підтримували колонізацію сучасного Закарпаття, яку здійснювали німці та волохи (румуни) [23, с. 29]. Після епідемії чуми, що в Угорському королівстві у 1346-1360 рр. забрала життя 25 % населення, процеси колонізації продовжились [38, с. 446]. Значних розмірів досягла міграція в край із Галичини, Буковини і Придністров'я [16, с. 262-263]. Завдяки цьому на кінець XIV ст. населення Закарпаття (комітати Унг, Берег, Угоча, Марамарош) перебільшило 100 тис. осіб і залишалось на такому рівні до 1500 р. [55, с. 62; 22, с. 34]. Низка істориків заперечують прихід в край разом з князем 40 тис. осіб [47, с. 66, 101; 25, с. 143; 37, с. 73]. Така міграція не могла відбутись без письмової фіксації. Проте у жодному документі тієї доби про неї не згадано [23, с. 29]. З Корятовичем, крім членів родини і наближених, на Закарпаття могла

прийти певна кількість його слуг, які залишились у краї. Як відзначає Р. Офіцинський, «з давніми подолянами пов'язані сучасні говірки басейну Латориці та Боржави» [36, с. 169]. Подібні відомості наводить С. Федака [56, с. 210].

Прийняття князя Федора в Угорщині пояснюється інтересами короля. Сигізмунд І прагнув створити противагу силі угорських баронів в особі нової еліти, сформованої з іноземців [55, с. 58]. За умови, що йому князь Федір віддасть свої номінальні права на Поділля, король запропонував йому залишитись в Угорщині, а взамін на початку 1394 р. віддав князю м. Лампертсаз (Берегово), а 1396 р. – у ленне, пожиттєве володіння інші землі на північно-східному прикордонні Угорського королівства [56, с. 214; 58, с. 35]. Йдеться про Мукачівську і Маковицьку домінії. «Тоді до Мукачівського замку належало орієнтовно 20-25 міст, містечок і сіл, ліси, полонини і значні доходи від землі, виноградників, митниць тощо», зауважував Й. Кобаль [19]. Маковіцькій домінії з центром у містечку Зборів на Пряшівщині (нині – Словацька Республіка) підлягало 65 сіл [37, с. 235]. Такі пожалування піднесли Федора Корятовича у статус великих феодалів Угорського королівства. Прикметно, що Федір Корятович в Угорщині далі користувався своїм попереднім титулом «князь Поділля» поряд з новим – «пан Мукачева» [57, с. 112]. У 1395 р. Сигізмунд І також призначив Федора Корятовича вищою посадовою особою – ішпаном (жупаном) у комітаті Берег [57, с. 92].

На думку Й. Кобаля, у 1394-1395 рр. князь міг допомагати Сгізмунду І у його військових походах на Молдавське князівство, де союзник Федора Корятовича Роман вже втратив трон [20, с. 85]. Не виключена участь князя Федорі у відбитті нападу Владислава II Ягайла на Угорське королівство. У червні-липні 1395 р. угорське військо біля Пряшева зупинило військову експедицію польського короля, який хотів опанувати угорський трон від імені своєї дружини Ядвіги, яка була сестрою померлої дружини короля Сигізмунда І Марії [23, с. 30].

Відомо, що Федор Корятович був учасником хрестового походу проти османів. Цвіт християнського лицарства Угорщини, Франції, Німеччини, Чехії, Польщі і Венеції зазнав поразки у битві під Нікополем на Дунаї. 25 вересня 1396 р. приблизно 16 тис. військо європейців, очолене Сигізмундом І, було наголову розбите турецьким султаном Баязидом І Блискавичним. Скориставшись недисциплінованістю французьких лицарів, близько 15 тис. турків переломили на свою користь перебіг, на початку невдалого для них, бою й у підсумку полонили 10 тис. хрестоносців. Вони стратили усіх, крім 300 найбільш знатних [18, с. 528; 8, с. 211]. Серед них був і Федір Корятович, про конкретні дії якого у битві відомостей немає.

Тим часом, Сигізмунд І, Владислав II Яґайло та Вітовт 14 червня 1397 р. у Спиші уклали договір, за яким Галичина передавались у пожиттєве володіння короля Польщі, за що він мав допомогти Сиґізмунду встановити зверхність над Молдавією та зректись Поділля. Домовленість щодо подільських земель не було реалізовано [27, с. 11-12].

Між 1398-1400 рр. Федір Корятович повернувся з полону у Закарпаття. Натомість його брат Василь, який за відсутності Федора управляв Мукачівським замком, залишив край. У 1401 р. молодший Корятович вже був на Поділлі, де отримав землі від нового подільського князя Свидригайла Ольгердовича [9, с. 674]. У січні 1402 р. Свидригайло поїхав до Пруссії, за допомогою якої сподівався здобути престол Великого князівства Литовського [66, с. 149]. За таких умов, Федір Корятович за допомогою брата Василя здійснив невдалу спробу оволодіти Поділлям, але був схоплений вірними Владиславу II Ягайлу старостами [62, с. 274]. Наслідком стало усунення всіх Корятовичів з Поділля. 1 липня 1403 р. у Грубешові князь Василь Корятович присягнув на вірність королю Владиславові II Яґайлу та пообіцяв ніколи не виступати проти нього й Корони Польської. 9 липня 1403 р. у Щекажеві Федір Корятович також присягнув на вірність королю та пообіцяв не домагатися Поділля [27, с. 11].

Федір Корятович повернувся на Закарпаття, де його діяльність мала важливе економічне й політичне значення. У народі збереглася пам'ять про нього як справедливого князя [34, с. 301].

Загалом, князь Федір Корятович є помітною постаттю середньовічної України. Діяльність цього представника литовської династії Гедиміновичів під час його князювання на Поділлі супроводжувалось становленням феодальних відносин у край, розвитком господарства тощо. В умовах польсько-литовського зближення та боротьби за владу представників різних галузей династії Гедиміновичів, князь Федір Корятович втратив свої подільські володіння.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Баженов Л. В. Тисяча років української еміграції та участь в ній подолян. // Подільська еміграція в контексті європейської та світової культури: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 17-18 березня 2011 р.). Хмельницький, 2011. С. 6-13.

2. Бакалець О. «Подольські полугрошики» Костянтина Коріатовича кінця XIV ст. в скарбах Поділля: топографія знахідок. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. 2019. Ч. 29-30. С. 129-154.

3. Білецька О. В. Єврейське населення на Поділлі в другій половині XIV – першій половині XV ст. // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 2007. Т. 1. С. 235-243.

4. Білецька О. В. Грамоти подільських князів Коріятовичів як джерела до вивчення історії Поділля XIV ст. // Записки історичного факультету. Одеса, 2002. Вип. 12. С. 415-423.

5. Білецька О. Червоногродський повіт Подільської землі наприкінці XIV – XVI ст. // Міждисциплінарні гуманітарні студії. Сер. : Історичні науки. 2017. Вип. 3. С. 57-98.

6. Ващук Д. Подільське князівство у другій половині XIV ст.: особливості правового статусу. // УІЖ. 2018. № 2. С. 4-19.

7. Войтович Л. Боротьба за спадщину Романовичів (1340-1434): між стереотипами та історичною правдою. // Княжа доба: історія і культура. 2018. Вип. 12. С. 121-142.

8. Войтович Л. Живий образ князя Федора Корятовича. Федак С. «Ми, Ѳєдір Корѧтович, з ласки Божої, князь із Мункача ... ». Історичний нарис. Ужгород: Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2017. 136 с. // Княжа доба: історія і культура. 2018. Вип. 12. С. 211-214.

9. Войтович Л. Княжа доба на Русі. Портрети еліти. Біла Церква, 2006.

10. Войтович Л., Целуйко О. Правлячі династії Європи. Генеалогічно-хронологічний довідник. Біла Церква, 2008.

11. Гранчак І. М. Становлення і розвиток феодальних відносин у Закарпатті (IX – XV ст.). // Нариси історії Закарпаття. Ужгород, 1993. Т. І. С. 46-81.

12. Гресько С. П. Історичне Поділля у взаєминах Великого князівства Литовського і Золотої Орди (40-90-ті рр. XIV ст.). // Записки історичного факультету ОДУ ім. І. І. Мечникова. Вип. 2. Одеса, 1996. С. 3-6.

13. Грушевський М. Історія України-Руси. К., 1993. Т. 4.

14. Дашкевич Я. Степові держави на Поділлі та в західному Причорномор'ї як проблема історії України XIV ст. // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Львів, 2006. Вип. 10. С. 112-121.

15. Дорош М. Битва на Синій Воді 1362 року: правда та домисли. Вінниця, 2009.

16. Задорожний В., Федака С. Українці на Закарпатті: минуле, сучасне, майбутнє. // Дослідження історії соціально економічного розвитку країн Центральної та Південно-Східної Європи: сучасний стан, проблеми, перспективи. Ужгород, 1998. С. 261-271.

17. Зінько Ю. А., Кравчук О. М. Литовсько-українські та татарські військові очільники періоду битви на Синіх Водах 1362 р.: історіографічний аспект // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXV всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції 11-12 жовтня 2013 р. Вінниця, 2013. С. 18-27.

18. Історія Візантії. Вступ до візантиністики. За ред. д.і.н., проф. С.Б.Сорочана та д.і.н., проф. Л.В.Войтовича. Львів, 2011.

19. Кобаль Й. Із Поділля за Карпати: князь Федір Корятович. // Локальна історія. 2020. 3 червня.https://localhistory.org.ua/texts/statti/iz-podillia-za-karpati-kniaz-fedir-koriatovich/

20. Кобаль Й. Федір Корятович у світлі нових джерел. // Carpatica – Карпатика. Ужгород, 2005. Вип. 32. С. 75-109.

21. Козир І. Синьоводська битва 1362 року у світлі археологічних джерел. // Воєнна історія Північного Причорномор'я та Таврії. Зб. наук. пр. К., 2011. С. 54-59.

22. Копчак В. П., Копчак С. И. Население Закарпатья за 100 лет. Статистико-демографическое исследование. Львов, 1977.

23. Кравчук О. Князь Федір Корятович: сторінки біографії. // Краєзнавство. 2024. № 1. С. 21-34.

24. Ліннік М. Князь Карыят і Карыятавічы ў гістраычным пісьменстве Беларусі // Синьоводська битва 1362 року і утвердження Коріатовичів на Поділлі – могутній поштовх до розвитку та європейської інтеграції краю: Матеріали міжнародної наукової конференції, м. Вінниця, 24 листопада 2017 р. Вінниця, 2017. С. 40-49.

25. Лучкай М. Історія карпатських русинів церковна і світська (давня і нова аж по наш час). Ужгород, 2000. Т. ІІ.

26. Михайловський В. Історія, мова, географія: топоніми середньовічного Поділля. К., 2021.

27. Михайловський В. М. Васальні стосунки князів Коріатовичів із казимиром ІІІ та Людвіком Угорським. // УІЖ. 2010. № 4. С. 4-15.

28. Михайловський В. М. Поділля. // Енциклопедія історія України. К., 2021. Додатковий том. Кн. 1. С. 435-436.

29. Михайловський В. М. Формування території історичного Поділля у другій половині XIV ст. // УІЖ. 2017. № 3. С. 67-82.

30. Мицюк О. Нариси з соціяльно-господарської історії б. Угорської нині Підкарпатської Руси. Ужгород, 1936. Т. 1: До другої чверти XVI в.

31. Молчановский Н. Очеркъ известий о Подольской землъ до 1434 года. К., 1885.

32. Моця О. П. Синьоводська битва та її наслідки в контексті історії середньовічної Європи.// УІЖ. 2012. № 2. С. 4-10.

33. Норкус З. Непроголошена імперія: Велике князівство Литовське з погляду порівняльно-історичної соціології імперії. К., 2016.

34. Олашин В., Приймич М. Пам'ятник князю Корятовичу Ф., 1996 (мист.). // Звід пам'яток історії та культури України. Закарпатська область. К., 2017. С. 300-301.

35. Отамановський В. Д. Вінниця в XIV – XVII ст. Історичне дослідження. Вінниця, 1993.

36. Офіцинський Р. А. Сталеві нерви тореадора ... Україна. 2009-2014. Ужгород, 2014.

37. Пап С. Велика боротьба. Ужгород, 2015.

38. Пап С. Історія Закарпаття. Івано-Франківськ, 2001. Т. І.

39. Пашковець М. З прадавнини в Україні течуть води сині, сині (до 650-ї річниці битви на Синіх Водах). // Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини. Наук. зб. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції 15 березня 2012 р. м. Київ. К., 2012. С. 84-90.

40. Петровський В. В., Радченко Л. О., Семененко В. І. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі. Х., 2007.

41. Петровъ А. Древнъйшія грамоты по исторіи карпаторусской церкви и іерархіи 1391-1498 г. Прага, 1930.

42. Пилипчук Я. В. Хан Джанибек и князь Любартас-Дмитрий. // Золотоордынское обозрение. 2013. № 2. С. 73-100.

43. Погорілець О. Г., Саввов Р. В. Вірменський вплив на карбування монети Подільського князівства (ІІ пол. XIV ст.). // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 2007. Т. 1. С. 228-235.

44. Погорілець О., Саввов Р. Монета подільського князя Костянтина. // Нумізматика і фалеристика. 2004. № 3. С. 24-29.

45. Поліщук В. Шляхетський рід Микулинецьких на Східному Поділлі у XV- на початку XVII ст.: генеалогія та питання успадкування Микулинців від подільського старости князів Коріатовичів Гринька Соколецького. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Т. CCLXXIV. Праці Історично-філософської секції. Л., 2021. С. 132-171.

46. Полное собрание русских летописей. М., 1980. Т. 35. Летописи белорусско-литовские.

47. Поп И. Энциклопедия Подкарпатской Руси. Ужгород, 2006.

48. Приходы и церкви Подольской епархии. Под ред. священника Е. Сецинского. Біла Церква, 2009.

49. Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. К., 1998.

50. Русина О. В. Федір Любартович. // Енциклопедія історії України. К., 2013. Т. 10. С. 274.

51. Саввов Р. В. Про існування Вінницького уділу в Подільському князівстві. // Вінниччина: минуле та сьогодення: Краєзнавчі дослідження. Вінниця, 2009. С. 184-189.

52. Сіцінський Ю. Поділля під владою Литви. Кам'янець-Подільський, 2009.

53. Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. К., 1992.

54. Стрийковський М. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Русі. Львів, 2011.

55. Федака С. Д. «Ми, Федір Корятович, з ласки Божої князь із Мункача ... ». Історичний нарис. Ужгород, 2017.

56. Федака С. Федір Корятович: до питання генеалогії. // Наукові записки Богословсько-історичного науково-дослідного центру ім. Архімандрита Василя (Проніна). Мукачево, 2011. № 1. С. 209-217.

57. Фенич В. Греко-католики ужгородської унійної традиції: міфи, стереотипи, реалії. Ужгород, 2019.

58. Філіппов О. Князь Федір Коріатович мав герб угорського короля. // Студії з архівної справим та документознавства. К., 2006. Т. 14. С. 35-37.

59. Черкас Б. Подільське князівство і «ногаєві» татари: боротьба за Придністров'я (1374–1380). // Україна в Центрально-Східній Європі. 2015. Вип. 15. С. 68-72.

60. Шабульдо Ф. М. Битва біля Синіх Вод 1362 р.: маловідомі та незнані аспекти. // УІЖ. 1996. № 2. С. 3-15.

61. Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. К., 1987.

62. Шабульдо Ф. М. Федір Коріятович. // Енциклопедія історії України. К., 2013. Т. 10. С. 274.

63. Энцыклапедыя Вялікага княства Літоўскага. Т. 2. Мінск, 2007.

64. Яковенко Н. Володимир Ольгердович. // Історія України в особах: IX – XVIII ст. К., 1993. С. 144-147.

65. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. К., 2006.

66. Яковенко Н. Свидригайло Ольгердович. // Історія України в особах: IX – XVIII ст. К., 1993. С. 147-152.

Дмитро Крохмалюк

ДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ДАТИ ПЕРШОЇ ПИСЬМОВОЇ ЗГАДКИ ТА ЧАСУ ЗАСНУВАННЯ СЕЛИЩА ЧЕРНІВЦІ КРІЗЬ ПРИЗМУ ГРАМОТ ВІТОВТА І ЗАМОЙСЬКОГО

Анотація. *Статтю присвячено двом історичним документам, пов'язаним із першою згадкою та заснуванням селища Чернівці, – грамоті Великого князя литовського Вітовта Василю Карачевському на пустош Княжу Луку (1393 рік), визнаній істориками фальсифікатом, і грамоті польського канцлера і великого гетьмана коронного Яна Замойського 1595 року на заснування містечка Скіндерпіль на місці старого селища Черніївці. У додатку подано вперше перекладену українською мовою грамоту Яна Замойського на заснування містечка Скіндерпіль, яка є важливим, але незаслужено недооціненим джерелом з історії селища Чернівці.*

Ключові слова: *Чернівці; Скіндерпіль; грамота; Вітовт; Княжа Лука; перша згадка; фальсифікат; Замойський; заснування.*

Dmytro Krokhmalyuk

THE PROBLEM OF DETERMINING THE DATE OF THE FIRST WRITTEN MENTION AND THE TIME OF FOUNDATION OF THE VILLAGE OF CHERNIVTSI THROUGH THE PRISM OF THE CERTIFICATES OF VYTOVTS AND ZAMOYSKYI

Abstract. *The article is devoted to two historical documents related to the first mention and foundation of the village of Chernivtsi: the charter of the Grand Duke of Lithuania Vytautas to Vasyl Karachevskyi for the wasteland of Knyazha Luka (1393), recognized by historians as a forgery, and the charter of the Polish Chancellor and Grand Hetman of the Crown Jan Zamoyski in 1595 for the foundation of the town of Skinderpol on the site of the old village of Cherniivtsi. The appendix contains the first translation into Ukrainian of Jan Zamoyski's charter for the foundation of Skinderpol, which is an important but undeservedly underestimated source on the history of Chernivtsi.*

Keywords: *Chernivtsi; Skinderpol; charter; Vytautas; Knyazha Luka; first mention; falsification; Zamoyski; foundation.*

ГРАМОТА ВІТОВТА ВАСИЛЮ КАРАЧЕВСЬКОМУ НА ПУСТОШ КНЯЖУ ЛУКУ

Серед краєзнавців переважає думка, що перша письмова згадка про заселення території, де нині розташоване селище Чернівці Могилів-Подільського району Вінницької області, належить до кінця XIV століття. При цьому автори посилаються на грамоту Великого князя литовського Вітовта, видану ним 5 травня 1393 року своєму слузі шляхтичу Василю Карачевському на «пустош Княжу Луку між річками Морахвою і

Мурашкою» [1, с. 438; 2, с. 409; 3, с. 106; 4, с. 5 та ін.]. Цим документом князь дозволив Карачевському заснувати на «пустоші» село Княжу Луку. Вважаємо за доцільне навести повний текст грамоти з мінімальною його адаптацією до вимог сучасної української мови. Щоб краще передати дух того часу, ми свідомо не замінювали архаїзмів та не виправляли застарілих мовленнєвих конструкцій, але розставили розділові знаки.

«Милостію Божею мы, великий князь Витовт, ведомо чиним кожному доброму, кто коли на сей лист позрит, аже єсмо допустили садити село Княжую Луку на сыром кореню[*]*, у Подольской земли, у Каменецкому повете, межи реками Морашками, до берега Морашки Сенковской, з лесом, што зовуть Стрыив Рог, и с Куликовыми лесками, аже потоля, где упадаєт Морашка Сенковская в Морахву Великую, Василеви Карачевскому, слузе нашему; а дали єсмо єму зо всими лесы и з дубровами, з полями и з сеножатями, и з лугами, и зо всими пожитки, єму и детем єго, и всим [єго] потомкам на веки вечныє. То єсмо учинили с паны радами нашими, за єго верныи послуги, и на лепшую ведомость печать нашу казали єсмо привесити. Писан лист у Полотску лета отъ Рожества Христова тисячного трисотного осмдесятого третего, месяца мая пятого дня».*

Уперше текст грамоти у 1841 році опублікував польський письменник та історик Олександр Пшездзецький у книзі «Podole, Wołyn, Ukraina» («Поділля, Волинь, Україна») [5, с. 51, 52]. Через два роки він же разом з іншим польським письменником та істориком Міхалом Грабовським видав цю грамоту в польській транслітерації у праці «Źródła do dziejow Polskich» («Джерела до польської історії»). У 1846 році документ побачив світ в «Актах, относящихся к истории Западной России» [6, с. 22]. 1974 року його видали в підрадянській Україні в упорядкованому українським мовознавцем Марією Пещак академічному збірнику писемних документів XIV ст. «Грамоти XIV ст.» в серії «Пам'ятки української мови» [7, с. 62, 63]. Загалом за півтори сотні років з'явилися десятки, якщо не сотні наукових та краєзнавчих публікацій грамоти, її описів і коментарів. Чим же привернув до себе таку пильну увагу цей невеличкий документ? Тим, що, як пише Михайло Грушевський, це «найдавніша датована звістка», яка стосується безпосередньо «Барської території»? Чи тому, що це, за тим же Грушевським, «єдина пам'ятка Вітовтового господарювання» на Поділлі? Мабуть, що так. Але, гадаємо, не останню роль у «популярності» документа відіграв той факт, що після введення грамоти Великого князя литовського Вітовта в науковий обіг в істориків виникли небезпідставні сумніви в її справжності.

Уже в XIX – на початку XX століть автентичність грамоти після її палеографічного аналізу піддали сумніву польський історик Казимир Стадницький, український історик Михайло Грушевський та інші вчені [8,

[*] Тобто на місці свіжовирубаного лісу.

с. 2]. Зокрема Грушевський звертає увагу на «мішанину елементів українських і білоруських, неможливу в тім часі», на помилкову вказівку в тексті місця писання грамоти (Полоцьк замість Луцька), тоді як у 1387–1430 рр. Вітовт був князем луцьким, тощо. До того ж «неможливим» вважав Грушевський датування грамоти 1383 роком. Видаючи свого часу цей документ, польський історик Антоній Прохаска виправив його дату з 1383 на 1393 рік, оскільки Вітовт захопив Поділля лише 1393 року. Отже, як пише Грушевський, «грамота могла бути видана в проміжку між завоюванням Поділля і розподілом його між конкурентами або за Вітовтом залишилися землі в районі Барщини, до якого належить згадане надання» [9, с. 23].

Після публікації на початку XX століття в палеографічному збірнику Петербурзького археологічного інституту факсиміле грамоти сумніви остаточно розвіялися: це підробка. Те, що ми маємо справу з фальсифікатом грамоти Вітовта, неодноразово зазначав і Михайло Грушевський [9, с. 53, 54; 10, с. 32, 34, 53–55; 11, с. 172; 12, с. 28, 29, 102, 103]. До речі, він піддає сумніву справжність і двох інших грамот Вітовта, які під час ревізії родина Карачевських пред'явила комісарам як доказ власницьких прав на інші свої маєтності – Глібів і Сим'яків*… [9, с. 53, 54; 13, с. 97].

Про те, що так звана «грамота Вітовта» на Княжу Луку – пізніший фальсифікат, опосередковано може свідчити і той факт, що за свого життя Василь Карачевський так і не заклав село, бо не мав на це дозволу сюзерена. Очевидно, набагато пізніше це зробили його нащадки, як видно, «виготовивши» заднім числом фальсифікат для королівських комісарів. Грушевський пише, що з пізнішої грамоти, яку виклопотали собі нащадки Василя Карачевського (певно, вже онук Зінько Корач) у 1468 році в старости подільського Станіслава із Ходча, видно, що Княжа Лука тоді все ще залишалася пусткою, яку знову потрібно було осаджувати «в новому корені». Найімовірніше, Карачевські використовували це урочище для господарських потреб (наприклад, для утримання пасік), але не заселяли. «Нема ніяких вказівок на те, щоб і пізніше, у XVI ст. воно було заселене; у дарчому запису Олексія Карачевського 1582 р. Княжа Лука названа ще пусткою. Від Карачевських вона перейшла до Хорушків, потім була продана Замойському, який і пожертвував її шаргородському костьолу» [9, с. 33, 34, 179].

Отже, підведемо риску: більше 100 років тому було доведено, що грамота Вітовта Василю Карачевському на Княжу Луку – фальсифікат. Дослідникам, краєзнавцям, усім, хто цікавиться історією заснування

---

* Нині це відповідно села Глібів Новоушицької селищної територіальної громади і Синяківці Дунаєвецької міської територіальної громади Кам'янець-Подільського району Хмельницької області.

селища Чернівці, рано чи пізно (хоча, погодьтеся, куди вже пізніше?) доведеться змиритися із цим неприємним фактом.

Водночас на фоні «Вітовтового надання», гадаємо, явно несправедливо досі залишається недооціненим інший важливий документ з історії селища Чернівці, про який піде мова нижче.

ГРАМОТА ЯНА ЗАМОЙСЬКОГО НА ЗАСНУВАННЯ СЕЛИЩА ЧЕРНІВЦІ

У 1595 році польський канцлер і великий гетьман коронний Ян Замойський грамотою від 20 червня 1595 року дав дозвіл своєму слузі шляхтичу Анджею Хжонстовському заснувати містечко Скіндерпіль на місці старого селища Черніївці [10, с. 328–330; 14, с. 113, 114, 695–697]. Отже, як бачимо, на кінець XVI ст. на місці селища була пустка. Це й не дивно, адже через постійні татарські напади в той період на пустку була перетворена вся південна частина Барського староства, зокрема й територія басейнів Мурафи і Мурашки аж до Дністра [15, с. 49, 50].

До нас не дійшли документи про час заснування «старого селища Черніївці». Згадки про нього зустрічаємо під 1546 роком, коли проводився опис кордонів між Польським королівством і Великим князівством Литовським [16, с. 32, 33]. Того ж року «Чернівецьке селище» посідає брацлавський зем'янин Білий Скіндер, відтоді воно за прізвищем власника стало називатися Скіндерполем [17, с. 630]. 1595 року це селище приєднав до своїх володінь Ян Замойський. Збереглися судові справи із 1604-го до 1629 року, які свідчать про затяжні судові процеси між Ганною Скіндерівною і Замойськими (батьком і сином). Позивачка звинувачувала Замойських у захопленні в неї, а ще раніше – в її батька багатьох володінь, у тому числі Скіндерполя і Буші. Однак повернути втрачені маєтності їй так і не вдалося [18, с. 512; 19, с. 95, 138, 139; 20, с. 1, 2].

Наприкінці XVI – на початку XVII ст. селище згадується в документах під назвами Черніївці (Czerniejowce), Черняхівці (Czerniechowce), Скіндерпіль (Skinderpol) та іншими. Також зустрічаємо і двочленні назви (тобто такі, що складаються з двох рівноправних слів, з'єднаних сполучником): Чернівці або Скіндерпіль (Czerniowce alias Skinderpol) та Скіндерпіль або Чернівці (Skinderpol alias Czerniowce). Однак від XVIII ст. нинішня назва поступово витіснила інші. Містечко розміщувалося на брацлавсько-подільському кордоні: менша його частина була розташована на лівому березі Мурафи (і належала до Брацлавського воєводства), а більша частина – на правому (і входила відповідно до Подільського воєводства). Тому в податкових документах XVII ст. поселення відносили то до одного, то до другого воєводства, щоправда, частіше – до Подільського [21, с. 292; 22, с. 254].

Щоб привабити нових поселенців, Замойський надав селу статус міського поселення, а його жителям – право війтівства (самоуправління) на взір магдебурзького права під керівництвом війта. У Миколи Крикуна про цей період читаємо: «…В останній чверті XVI ст. виникли міста Шаргород і Чернівці, а навколо них – кілька десятків сіл, причому новопоселенцям давались слободи на 10–20 років» [23, с. 120]. В умовах знелюднення в ті часи великих територій Наддністрянщини

слободи були досить поширеним явищем. За деякими даними, 1606 року власник Чернівців надав мешканцям містечка податкові пільги на 40 років [1, с. 438, 439]. Енергійні колонізаційні зусилля Замойського швидко дали очікувані результати. Уже в 1599 році заново засноване на місці Чернівецького селища містечко Чернівці, за словами Жолкевського, було добре заселене і становило «гречну осаду» [9, с. 123, 124]. За подимним реєстром Брацлавського воєводства 1629 року, у Чернівцях налічувалося 894 оподатковуваних дими, тоді як, для прикладу, у Вінниці на цей самий час – 787 димів. Однак розквіт містечка тривав недовго. Через часті воєнні дії воно знову занепало. Так, у 1661 і 1664 роках тут зафіксовано всього по 30 димів [24, с. 400, 406, 514, 557; 25, с. 134].

Як бачимо, твердження про першу згадку або заснування селища Чернівці у XIV чи XV століттях не підтверджуються достовірними історичними джерелами. Найавторитетніший дослідник історії Поділля Микола Крикун, опрацювавши весь корпус документів Брацлавського і Подільського воєводств, які дійшли до нашого часу, робить висновок, що містечко Чернівці «відоме з кінця XVI ст.». А якщо конкретніше, то селище Чернівці вперше згадується в Кам'янецьких земських книгах за 1595 і 1599 роки під назвою Czerniowce alias Skinderpol [21, с. 292].

Грамота Яна Замойського Анджею Хжонстовському є важливим, але незаслужено недооціненим історичним джерелом з історії заснування селища Чернівці. Переклад документа українською мовою зроблено на основі його публікації в збірнику «Архив Юго-Западной России». Пропущені чи недописані писарем слова доповнено в квадратних дужках. Текстуальні пояснення та пояснення стосовно змісту грамоти подано в підрядкових примітках.

Українською мовою текст документа перекладено вперше.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Історія міст і сіл Української РСР : у 26 т. Вінницька область / Ін-т історії АН УРСР ; головна ред. колегія: Тронько П. Т. (голова головної редкол.) [та ін.] ; редакційна колегія тому: Олійник А. Ф. (голова редкол.) [та ін.]. – Київ : Головна редакція Укр. рад. енциклопедії АН УРСР, 1972. – 780 с. : іл., карт.

2. Географічна енциклопедія України : в 3-х томах. Т. 3. П – Я. / редкол.: О. М. Маринич (відпов. ред.) та ін. – Київ: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1993. – 480 с. : кольор. іл.

3. Івченко А. Містечка України : довідник / А. Івченко. – К. : НВП «Картографія», 2000. – 184 с. – (Україна на межі тисячоліть).

4. Вінниччина в датах : хронолог. довід. / уклад. М. С. Шлеймович ; ред. М. Г. Спиця ; Вінниц. обл. універс. наук. б-ка ім. К. А. Тімірязєва. – Вінниця, 2000. – 112 с.

5. Przezdziecki A. Podole, Wołyn, Ukraina: obrazy miejsc i czasów. – Wilno, 1841. – T. 2. – 157 s.

6. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Т. 1. – СПб., 1846. – № 6. – 432 с.

7. Грамоти XIV ст. Пам'ятки української мови / Упорядкування, вступна стаття, коментарі і словники-покажчики М. М. Пещак. – Київ: Наукова думка, 1974. – 219 с.

8. Б'ялковський Л. Поріччя Мурафи в XV–XVI століттях / Л. Б'ялковський. – Кам'янець-Подільський, – 1920. – 21 с.

9. Грушевський М. С. Барське староство : іст. нариси (XV–XVIII ст.) / М. С. Грушевський ; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 1996. – 624 с. + додат. – (Пам'ятки історичної думки України).

10. Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов высших учреждений при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Київ, 1893. – Ч. 8. – Т. 1. – Материалы для истории местного управления в связи с историей сословной организации. Акты Барского староства XV–XVI в. – II, 126, 475 с.

11. Грушевский М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. Сохань (гол.) та ін. [репринтне видання]. – Т. 4. – Київ : Наук. думка, 1993. – 544 с.

12. Грушевський М. Твори у 50 т. – Т. 16: Серія «Рецензії та огляди (1905–1913)». – Львів : Світ, 2012. – 272. с.

13. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. Сохань (гол.) та ін. [репринтне видання]. – Т. 5. – Київ : Наук. думка, 1994. – 704 с.

14. Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років / упоряд.: М. Крикун, О. Піддубняк ; вступ. ст. М. Крикуна. – Львів, 2008. – 1220 с. – (Наукове Товариство імені Шевченка).

15. Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов высших учреждений при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Київ, 1894. – Ч. 8, т. 2.: Материалы для истории местного управления в связи с историей сословной организации. Акты Барского староства XVII–XVIII в. – 274, 497 с.

16. Крикун М. Кордони воєводств Правобережної України у XVI–XVIII століттях / Авториз. пер. з рос. А. Ясіновський. – Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2016. – 304 с.

17. Źródła dziejowe. – T. XXII. – Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. XI. Ziemie ruskie, opisane przez Alexandra Jabłonowskiego. Ukraina (Kijów – Bracław), dział III – Warszawa. – 1897. – 736 p.+LX.

18. Źródła dziejowe. – T. XXI. – Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijów – Bracław) / Opisane przez A. Jabłonowskiego. – Warszawa, 1894. – 654 p.; 8 p.; LI p.

19. Крикун М. Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII століттях: Статті і матеріали / М. Г. Крикун. – Львів, 2012. – 702 с., іл., карти.

20. Шипович И. Е. Исторические сведения о с. Боровке Ямпольского уезда / И. Е. Шипович. – Б. м. – 1895. – 16 с.

21. Крикун М. Подільське воєводство у XV–XVIII століттях : ст. і матеріали / М. Г. Крикун. – Львів, 2011. – 733 с. : іл., карти.

22. Крикун М. Брацлавське воєводство у XVI–XVIII століттях : ст. і матеріали / М. Г. Крикун. – Львів : Вид-во Укр. катол. ун-ту, 2008. – 412 с.

23. Крикун М. Г. Населення Подільського воєводства в першій половині XVII ст. / М. Г. Крикун // Укр. іст.-геогр. зб. – Київ: Наук. думка, 1971. – Вип. 1. – С. 115–135.

24. Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов высших учреждений при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Київ, 1890. – Ч. 7, т. 2.: Акты о заселении Юго-Западной России. – VIII, 212, 644 с.

25. Źródła dziejowe. – Warszawa, 1894. – Tom XX: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. IX: Ziemie Ruskie – Ukraina (Kijów – Bracław), dział I, opisane przez Aleksandra Jabłonowskiego. – 89 + 185 + XXVI s.

Додаток

Грамота Яна Замойського, яка дозволяє Анджею Хжонстовському заснувати містечко на старому селищі Чернїївцях, інакше Скіндерпіль, із наданням йому війтівства в останньому. 20 червня 1595 р.

ДОКУМЕНТ*

«Ян Замойський із Замостя, канцлер і гетьман великий коронний, белзький, мальборкський, дерптський, книшинський, межиріцький, городоцький, яворівський тощо староста. Всім і вся і кожному окремо, кому це належить знати, нині і на майбутнє, і тим, хто буде потім, повідомляю, що усвідомлюючи характер служби і діяльності в лицарських та інших справах, досвід шляхетного пана Анджея Хжонстовського, слуги мого, дозволяю йому цим листом на моїй власній землі у Брацлавському воєводстві на старому поселенні, названому Чернїївці, яке нині називається Скіндерпіль, заселити містечко вільними людьми, даючи йому можливість запрошувати до цього містечка добрих і вільних людей, щоб вони облаштовували двори й садиби, запрошувати ремісників та робити все для примноження добробуту даного містечка.

А оскільки він на закладання цього містечка витрачатиме працю і чималі кошти, особливо для господарства і заснування інших містечок на моїй землі, то у зв'язку з цим усі доходи із цього містечка, що надходитимуть мені, віддавати йому, нічого з нього не стягуючи, я йому їх на вісім років віддаю, а по закінченні цього строку всі доходи мають надходити мені і моїм нащадкам. У цьому містечку, ним закладеному, я надаю йому війтівство, щоб він мав змогу за законом сам або його скіндерпільські міщани урядувати в той спосіб, що і в інших місцевостях і містечках, як там заведено. Це війтівство [він] має утримувати і

* Із польської мови переклав член Національної спілки письменників України Юрій Попсуєнко.

застосовувати до кінця життя, а після його смерті – його дружина і син Єжи Хжонстовський. До цього війтівства призначаю йому майно: спочатку [старе] селище для заснування села під назвою Кунатівці* в Подільському воєводстві, Кам'янецькому повіті з його околицями, як було заведено з давніх-давен, ліском під назвою Трушовий, із нивами, заплавами на річці Мурашці Попівській† і з усім іншим майном, яке йому має належати. Цю місцевість він може заселяти вільними людьми, а також на цих заплавах насипати греблі, молоти збіжжя в млинах, пиляти дерева і будувати кузні. З вин різних стягувати третій гріш, дванадцять грошей із птиці і свіжини, крім свинячих голів, із яких йому має йти третій гріш.

Своїм коштом має збудувати лазню, з якої має брати платню. Хто захоче покинути місто, мусить йому заплатити відхідного шість грошів. З міських млинів брати третю міру збіжжя. Під містом йому дозволяється мати фільварок і пасовище. Крім того, у містечку Скіндерполю в його розпорядженні мають бути палісади, на які не поширюватиметься замкова влада. М'ясники, як і в інших місцях, на рік камінь‡ лою§ йому мають давати. Пекарі – на рік по три гроші, а на Святвечір і Різдво – по струделю. А також шевці по шість грошів мають йому давати.

Аби ще більше заохотити його до втілення вищезазначеного, зважаючи на працю, кошти й витрати, які він має докласти там, записую йому суму на це війтівство і на село Кунатівці, яке йому до цього війтівства додав, 400 гривень монети польської лічби. Обіцяю також його дружині й синові як його нащадкам не заважати їм спокійно управляти довіреним їм Скіндерпільським війтівством і селами з усім наданим до нього майном, ці їхні права не забирати аж до останніх днів їхнього життя. А по тому ні я, ні нащадки мої не будуть відшкодовувати вищеназвану суму в 400 гривень і не забиратимуть війтівство і село в їхніх нащадків.

Дозволяю також і даю [право] довіреному панові Анджеєві Хжонстовському в урочищі під назвою Шандирівці** село на утримання скіндерпільського костьола заснувати, а також облаштувати ставки, які б там могли бути, насипати [греблі] і млини побудувати. А беручи до уваги кошти, які він може витратити під час закладання цього села на костел,

---

* Нині с. Конатківці Шаргородської міської громади Жмеринського району Вінницької області.

† Стара назва річки Лозової, правої притоки Мурафи.

‡ Камінь – давня литовсько-польська міра ваги, якою користувалися під час зважування вовни, мила, заліза, воску тощо. На українських землях дорівнював здебільшого 32 фунтам, або 12,96 кг.

§ Лій – жир рогатої худоби, що вживається в їжу; у старовину використовувався для освітлення.

** Нині с. Шендерівка Чернівецької територіальної громади Могилів-Подільського району Вінницької області.

а також на насипання гребель і будівництво млинів, записую йому суму 100 гривень монети польської, до того ж із цих млинів – [брати] третю міру і з різних вин – третій гріш.

Усе зазначене в цьому документі – виплату описаних сум, прерогативу пана Анджея Хжонстовського в заселенні вищеназваного містечка і запрошенні людей на проживання в ньому, [облаштуванні] площ, городів і наданні земель та в інших справах для загального добра і становлення міста – обіцяю не порушувати і нащадків моїх [до цього] зобов'язую. На підтвердження цього документа власноруч підписався і наказав скріпити його моєю печаткою. Складено в Замості дня двадцятого місяця червня року божого тисяча п'ятсот дев'яносто п'ятого.

Документ цей поданий був Анджєм Хжонстовським до земського Кам'янецького суду в 1598 році – Книга земська Кам'янецька. Київський центральний архів. № 3617, арк. 153 зв.».

Центральний державний історичний архів України в Києві, ф. 37, оп. 1, спр. 25, арк. 153 зв. – 155. Оригінал.

Опубліковано: Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов высших учреждений при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Киев, 1893. – Ч. 8, т. 1: Материалы для истории местного управления в связи с историей сословной организации. Акты Барского староства XV–XVI в. – С. 328–330 (без латиномовної преамбули);

Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років / упоряд.: М. Крикун, О. Піддубняк ; вступ. ст. М. Крикуна. – Львів, 2008. – С. 695–697. – (Наукове товариство імені Шевченка).

Олексій Редько, Василь Черняк

БЛАЖЕННИЙ ЯН БЕЙЗИМ

У статті йдеться про вихідця з Південно-Східної Волині, священика Яна Бейзима, який присвятив частину свого життя опіці над прокаженими на острові Мадагаскар. Його життя також пов'язане з Вінниччиною.

Ключові слова: *Ян Бейзим, Волинь, Поділля, місіонер, прокажені, беатифікація.*

Oleksiy Redko, Vasyl Chernyak

BLESSED JAN BEYZIM

The article is about a native of South-Eastern Volyn, priest Yan Beyzim, who devoted part of his life to the care of lepers on the island of Madagascar. His life is also connected with Vinnytsia.

Keywords: Yan Beyzim, Volyn, Podillia, missionary, lepers, beatification.

Ян Бейзим народився 15 травня 1850 року в с. Бейзими Великі на Волині [1, s. 1] (нині – с. Бейзими Сахновецької сільської громади Шепетівського району Хмельницької області). Батьками

майбутнього місіонера були Ян та Ольга з графів Стадніцьких. Сім'я володіла маєтком Онацьківці (нині – село Полонської міської громади Шепетівського району Хмельницької області). За родинною легендою, давній предок Бейзимів був знайдений у колисці, за часів татарських набігів, та взятий на виховання одним із руських князів. При хрещенні отримав ім'я Лаврін. Його називали «Безіменним», як сина невідомих батьків. Це прізвисько трансформувалося у родове прізвище «Бейзим». В подальшому, відзначившись у багатьох битвах з татарами, Бейзим отримав шляхетство, а також значні земельні володіння над річкою Хоморою на Волині [2, s. 7-9]. Прадід Яна Бейзима Павло 1772 року був державним урядовцем у Вінниці [2, s. 10].

Дитячі роки Ян провів у родинному маєтку у колі люблячої сім'ї. але ситуація змінилася після Січневого повстання 1863 року, активним учасником якого був батько хлопчика. Маєток було конфісковано. Батько, заочно засуджений до страти, зумів перейти російсько-австрійський кордон. Оселився в Галичини, не маючи змоги допомагати сім'ї.

Мати разом з дітьми змушена була переїхати до Києва, де Ян вступив до гімназії, яку закінчив у 1871 році. Тяжкі матеріальні обставини, в яких ріс юнак, виховали в нього незламну волю. Ян допомагав у навчанні молодшим братам та сестрам, займався репетиторством, переписував за гроші офіційні документи, брався за іншу важку роботу.

Літні канікули Ян Бейзим проводив у маєтку своєї тітки, дружини відомого на Поділлі колекціонера та краєзнавця Владислава Гурського, автора відомою праці про населені місця Могилівського повіту, у Слідах (нині – село Могилів-Подільського району Вінницької області). Дочка Гурських, Октавія, згадувала: «У 1864 році Ян вступив до Київської гімназії та закінчив її у 1871 році. Канікули проводив постійно на Поділлі, у селі Сліди, у моїх батьків (соя мама була сестрою його мами). Ян з дитинства відзначався спокійним характером, сумлінністю у навчанні. У нашій дитячій компанії, як найстарший за віком, був нашим опікуном, якого ми охоче слухались. Лагідний і веселий в сімейному колі, ставав похмурим і мовчазним у товаристві салонному. Насправді, його одяг не дуже пасував до великосвітських салонів. Скинувши мундир учня гімназії відразу після приїзду, він взував довгі чоботи і куртку, так звану гуню з грубого сукна, або полотняний кітель, і ніяка сила не могла його змусити переодягтися у відповідне вбрання. Під час канікул і деякий час після закінчення гімназії, до від'їзду в Галичину, допомагав моєму батькові у господарських справах. Він дуже любив фізичну працю, відчував у ній потребу і почувався неймовірно щасливим, коли проводив цілий день на коні, чи косив до сьомого поту, чи молотив ціпом так, «що аж до кісток мокрий» – говорив він. Водив дружбу із селянами та прислугою» [2, s.15-16].

У 1872 році Ян Бейзим перебрався у Галичину, де вступив у новіціат отців-єзуїтів. Завершивши навчання, 26 листопада 1881 року отримав у Кракові з рук біскупа Дунаєвського освячення. Відтоді розпочався тернопільський період у його житті, під час якого він працював вихователем молодих студентів у колегіумі [1, s. 1].

1898 року, за власним бажанням, залишив посаду вихователя, став керівником місії, яка опікувалася прокаженими у Індії. Однак, на володіючи англійською мовою, змінив місце своєї служби на Мадагаскар, де поширеною була французька мова, яку знав досконало. 30 грудня 1898 року, після півторамісячної подорожі, Ян Бейзим прибув до м. Тананаріву. Спочатку працював у Амбахівораці, поблизу столиці острова, де перебувало близько 150 прокажених. Ситуація була жахливою. Хворі помирали від голоду та ран. У своїх листах він писав: «Немає тут біля них [прокажених] нікого: ані лікаря, ані черниць, ані лазарету, одним словом – нікого та нічого. Я тут за всіх. Всі їх бояться, часто навіть закидають їх камінням, як диких собак. Прокажених тут не вважають за людей…» [3, s. 13-15].

Ян Бейзим вирішив змінити ситуацію та побудувати для хворих справжній шпиталь на 200 ліжок з обслуговуючим персоналом, з каплицею, аптекою, будинком для капелана і лікарського персоналу, господарськими будівлями. Для цього, за підрахунками, потрібно було близько 150 тисяч франків – астрономічна на той час сума. Не маючи власних кошів, Бейзим пише листи до польських часописів, у яких розповідає про ситуацію з прокаженими та просить про посильну допомогу у читачів. І необхідну суму було зібрано!

Місцева влада не дозволяла будувати шпиталь поблизу столиці, тому місіонер був змушений переїхати до Марани, за 400 кілометрів від попереднього місця роботи. Багато прокажених з попереднього місця самотужки долаючи величезну відстань, прибула за своїм наставником.

На новому місці ситуація з прокаженими також була критичною. Але, маючи необхідний капітал, отець Ян розпочинає тут будівництво нового шпиталю. Процес зайняв довгих вісім років. Відкриття новозбудованого шпиталю відбулося 16 серпня 1911 року. Окрім великої каплиці, будинку для місіонерів та іншого – для прочанок, аптеки, амбулаторії та господарських споруд, заклад містив два великих павільйони (для чоловік та жінок), які разом могли вмістити 150 чоловік. Про реакцію місцевої влади на відкриття шпиталю отець Бейзим писав: «Більмом в оці для них є мій шпиталь, оскільки на всьому острові такого закладу немає» [3, s. 27-30].

Після відкриття шпиталю у Марані Ян Бейзим не бажав спочивати на лаврах і був готовий передати налагоджену справу в інші руки та зайнятися місіонерською справою в іншому місці. Планував поїхати на Сахалін, аби там здійснювати свою роботу серед каторжан, чиє становище було не кращим, ніж прокажених на Мадагаскарі. Російська влада такого дозволу не давала.

Та плани Яна Бейзима так і залишилися нереалізованими, оскільки 2 жовтня 1912 року від виснаження організму надмірною працею та лихоманки він помер.

На Мадагаскарі пам’ять про отця Бейзима зберігається до наших днів. Йому встановлено пам’ятник. Шпиталь, збудований ним, продовжує працювати. Папа Іван-Павло II під час своєї апостольської подорожі на Мадагаскар, 1 травня 1989 року у своїй проповіді згадував віддане служіння Яна Бейзима.

Католицька церква, прагнучи вшанувати справу Яна Бейзима, у 1984 році розпочала канонічний процес над його життям і чеснотами. Беатифікація (офіційне зарахування спочилого праведника до лику блаженних) отця Бейзима відбулася 18 серпня 2002 року у Кракові під час подорожі Івана-Павла II до Польщі [3, s. 44].

У Бейзимах на Хмельниччині на місці будинку, де народився блаженний Бейзим, встановили капличку його імені.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Pelczar Marjan. Beyzym Jan // Polski Słownik Biograficzny. – Warszawa, 1977. – Tom II. – S. 1-2 [Reprint z 1936 r.]
2. Czerminski T. Jan Beyzym. Ofiara miłości. – Kraków, 1913. – 243 s.
3. Drążek Czesław. Błogosławiony Jan Beyzym. Kochał trędowatych. - [b. m.], 2008. – 48 s.

ПОДІЛЬСЬКА ЗЕМЛЯ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1921 РР.

Іван Романюк, Тимофій Герасимов

ЗРОСТАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУГИ СЕРЕД СЕЛЯНСТВА ВІННИЧЧИНИ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті на основі опублікованих джерел та літератури показано вплив Великої війни на соціальне становище селянства Східного Поділля. Складна економічна ситуація, масова мобілізація селянства, відсутність належних умов життя, а ще виконання повинностей, реквізиції, стали причинами напруги, соціальних виступів та стихійних масових заворушень в краї.

Ключові слова: *Україна, Поділля, селянство, боротьба, виступи, заворушення, війна, господарство, мобілізація, земля.*

Ivan Romanyuk, Timofiy Gerasimov

GROWTH OF SOCIAL TENSION AMONG THE PEASANTRY OF VINNYCHY REGION DURING THE YEARS OF WORLD WAR I

The article, based on published sources and literature, explores the impact of the Great War on the social status of the peasantry in Eastern Podillia. The challenging economic situation, mass mobilization of peasants, lack of proper living conditions, combined with obligations, requisitions, and duties, became the causes of tension, social protests, and spontaneous mass unrest in the region.

Keywords: *Ukraine, Podillia, peasantry, struggle, protests, unrest, war, economy, mobilization, land.*

З початком війни неухильно зростала соціальна напруга в губерніях Правобережжя і особливо на Поділлі. Це було пов'язано з тим, що в роки війни становище селян значно погіршилося.

Перша світова війна призвела до значного занепаду сільського господарства Російської імперії, суспільство котрої все ще залишалося архаїчним. Масштабний воєнний конфлікт відірвав від землі мільйони людей, поступово знекровив селянські господарства [1,с.387].

В окремо взятій Україні врожайність хлібів була значно вища, ніж в Російській імперії загалом. Напередодні війни середня врожайність усіх хлібів досягла в губерніях Правобережної України 80 пуд з десятини. Однак, посівна площа в губерніях Правобережної України зменшилась за два роки війни на 15,9%. Основною причиною було прифронтове розташування регіону[2,с.474-475].

Упродовж війни з сільської місцевості Подільської губернії було мобілізовано до лав діючої армії 391 тис. осіб. Питома вага відносно всієї кількості працездатних чоловіків складала на губернії близько 50% [3,с.252].

Фактором першорядного значення, яким із самого початку війни негативно впливав на селянські й приватновласницькі господарства, стали масові й безоглядні мобілізації до діючої армії чоловіків найбільш працездатних вікових груп – від 20 до 50 років. З кожних 100 селянських господарств було відірвано за роки війни 60 працездатних чоловіків, близько половини господарств залишилося без годувальників [1,с.387].

Улітку 1916р. майже вся чоловіче населення в сільській місцевості Правобережної України, зокрема і Поділля, яке до цього не було мобілізоване до армії, займалося(почасти примусово, почасти як вільнонаймане) обслуговуванням потреб фронту. На нараді з питань сільського господарства, яка відбувалася 15-25 березня 1916р. у м. Вінниці, зазначалося, що втрати робочого населення губернії перевищили третину трудових ресурсів краю. Траплялися випадки, коли в селах залишилися тільки жінки, діти, люди похилого віку та хворі[2,с.487].

Війна безжально руйнувала як сім'ї, так і селянські господарства. Проблемою сільського господарства регіону стала близькість фронту і, як наслідок, реквізиція великої кількості коней та різної худоби. За неповними підрахунками, тут забрано для потреб армії близько 47% всієї худоби[3,с.253].

Це все привело до великих аграрних заворушень, які набули особливої гостроти на Поділлі.

Однак, варто відзначити, що дійовими особами соціальних виступів початку війни були здебільшого запасні, мобілізовані, вихідці з селян. І лише незначну частину виступів становили власне селянські виступи, рушійною силою яких, можливо, став рух запасних.

Вінниччиною покотилася хвиля виступів, що набули масового характеру в Ольгопільському, Балтському, Брацлавському, та Гайсинському повітах[4,с.199]. За офіційними донесеннями, нападники громили крамниці, палили господарські будівлі поміщиків. В с.Шляхова запасні 20 липня 1914 р. вивезли хліб з полів поміщика Пиваківського[5,с.80].

У Брацлавському повіті масові заворушення відбулися 20-23 липня 1914р. Запасні з Ольгопільського повіту, проїжджаючи через села Брацлавського повіту, розгромили в с.Буда казенну винну лавку і будинок орендаря місцевої поміщицької економії І.Стриєвського, забравши звідти продовольчі запаси. Сам Стриєвський був поранений в голову. Того ж дня в м.Тростянець ті де запасні забрали овес у снопах з поля площею 60 моргів, а потім почали громити трактир Тарнавського і будинки заможних міщан. На цьому грунті виникла сутичка з поліцією, в якій поранили урядника. Наступного дня заворушення продовжувалися. Запасні підпалили солому і почали бити вікна в заможних будинках, але в цей час зі станції Демків прибув загін солдат[5,с.81].

В Ольгопільському і Гайсинському повітах масових заворушень не було. Тут лише в селах Буди і Чечельник Гайсинського повіту були розгромлені казенні винні лавки, а в с.Ободівка Ольгопільського повіту – лавка місцевого споживчого товариства.

Велике обурення викликали нескінченні наряди на воїнські перевезення і окопні роботи, весь тягар яких лягав на плечі селян.

В наступні роки рух почав слабшати у зв'язку із мобілізацією в армію найактивнішою частини населення. В селах залишилися жінки, літні жителі та діти.

Таке становище викликало гостре незадоволення на селі. Особливо селян обурював той факт, що поміщики були звільнені від повинностей .Селяни категорично протестували проти цих нарядів і не виходили на оборонні роботи, як це було у с.Огіївка, Гайсинського повіту в листопаді 1915 року. Вони попередили місцеву владу: якщо їх далі будуть примушувати працювати, то для захисту своїх прав вони застосовуватимуть зброю. Так вчинили селяни села Гатино Брацлавського повіту. У с. Михайлівка Ямпільського повіту старосту, який намагався примусити людей працювати на оборонних роботах побили[4,с.202]. Навесні 1916р. цей рух набув ще більшого розмаху. Селяни вимагали, щоб старости видали постанови – «проговори» - про припинення робіт.

Ще однією причиною селянського руху, як і на попередніх етапах, було незадоволення нерівноправним розподілом землі: селянським малоземеллям та великим поміщицьким землеволодінням.

Бурхливого характеру набули виступи на грунті різкого подорожчання, що охопили тисячі селян. Останні стали вимагання підвищення щоденної оплати праці для робітників поміщицьких економій. Так, селяни сіл Корделівки, Немиринець, Кривошиїнських Хуторів, Лозної, Рогінців і Жигалівки, Вінницького повіту, будучи запрошеними місцевими економіями для роботи на цукрових плантаціях, висунули вимоги про збільшення їх поденної плати з 40-45 коп. до 75 коп. Коли їм відмовили і на роботу запросили селян сусідніх сіл, згідних працювати за 40-45 коп., перші, погрожуючи розправою, змусили їх припинити роботу.

23 травня 1916 року в «заворушеннях» на ринку містечка Калинівка Вінницького повіту взяло участь декілька тисяч селян. З огляду на обмежену кількість поліцейських «заворушення» на ринку продовжувалися з 10-ї до 14-ї години. В результаті цього виступу постраждали 16 торгівців[6,с.539]. В с.Комарівка Гайсинського повіту 2 червня 1916 року селяни, які з'їхались сюди з навколишніх сіл Гайсинського та Уманського повітів для обговорення питання підняття цін, розгромили торгові точки декількох торгівців. Було спричинено збитків на суму 6500крб. У зв'язку з цим виступом було заарештовано 27 селян[6,с.541].

Найбільші селянські виступи (заворушення відбулися в 1916р. під час всеросійського сільськогосподарського перепису, який проводився з метою фіксації кількості посівних площ, худоби, робочих рук. Безпосередній перепис селянських господарств здійснювали священики, паламарі та вчителі[7,с.60]. В зв'язку з цим серед селян Вінниччини як і всього Поділля поширювалися чутки, що їх записують для відбування панщини. Виступи розпочалися в червні 1916р. серед селян Ушицького повіту, а потім перекинулись на Ольгопільський і Балтський повіти, де охопили 25 сіл[6,с.43-44].

Це свідчить про те, що виступи в Подільській губернії носили масовий і організований характер. Всього на Поділлі за роки війни (до

лютого 1917р.) відбулося 88 виступів (друге місце в Україні після Київської губернії, де мало місце 103 виступи [8,с.4].

Варто зазначити, що сьогодні існують суперечності в підрахунках кількості селянських виступів в роки Першої світової війни. Це пояснюється як неоднаковою кількістю джерел, використаних дослідниками, так і застосуванням різних методик аналізу селянського руху за формами боротьби.

Отже, селянські заворушення, соціальна напруга серед селянства були спровоковані як важливим соціально-економічним становищем населення, так і самими наслідками Першої світової війни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Реєнт О.П., Сердюк О.В., Шевченко В.В. Економічне становище в підросійській Україні// Велика війна 1914-1918 рр. і Україна. У двох книгах. Книга 1. Історичні нариси. Київ, ТОВ «Видавництво «КЛІО»». 2014. С.378-408.

2.Реєнт О.П., Патер І.Г. Світова війна 1914-1918 рр. і українське селянство. Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. Том 1.Київ, : «Наукова думка», 2006. С.473-524.

3.Кулико І., Романюк І. Становище сільського господарства Східного Поділля в роки Першої світової війни// Народи світу і Велика війна 1914-1918рр: матеріали Всеукраїнської наукової конференції 3-4 квітня 2015р. – Вінниця, ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. С.252-257.

4.Сидорчук М.Т.Більшовики України в період першої світової війни і Лютневої революції (1914-лютий 1917р.) Львів, Видавництво Львівського університету, 1966. 342 с.

5.Заброварний Б.Й., Михайлюк О.Г. Українське село в роки першої світової війни. Луцьк:Надстир'я, 2002. 124 с.

6.Кир'янов Ю.І. Селянський рух на Україні в роки Першої світової війни (до лютневої революції 1917р.)// Щорічник історії Східної Європи. Київ «Наукова думка», 1962. С.534-546

7.Кулініч І.М. Україна в загарбницьких планах німецького імперіалізму(1900-1914) Київ: АН УРСР, 1971. 216 с.

8.Михайлюк О.Г.Класова боротьба в Подільському селі в роки першої світової війни//Матеріали VI-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 1985. С.4.

Ярослав Цецик

ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ЧОРНОСОТЕНЦІВ НА ВОЛИНІ ТА ПОДІЛЛІ НАПЕРЕДОДНІ ТА ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті висвітлено особливості діяльності чорносотенців на Волині та Поділлі в роки Першої світової війни

Ключові слова: *чорносотенці, Волинь, Поділля, Перша світова війна*

Yaroslav Tsetsyk

FEATURES OF THE ACTIVITIES OF BLACK HUNDREDS IN VOLYN AND PODILLIA ON THE EVE AND DURING WORLD WAR I

The article highlights the peculiarities of the activities of the Black Hundreds in Volyn and Podillia during the World War I

Keywords: *Black Hundreds, Volyn, Podillia, World War I*

Після оприлюднення Маніфесту 17 жовтня 1905 р. у російській імперії мали змогу легально діяти політичні партії. У результаті об'єднання монархічних партій у листопаді 1905 р. у Петербурзі було утворено Союз російського народу (СРН), який розпочав активну діяльність у Волинській губернії. Завдяки підтримці духовенства Російської православної церкви (РПЦ) і безпосередньо єпископа Волинського і Житомирського Антонія, який був одним із організаторів чорносотенного руху, Волинь невдовзі стала одним із головних центрів чорносотенців в імперії. Провідним центром пропаганди чорносотенної ідеології у краї була Свято-Успенська Почаївська Лавра, а її архімандрит Віталій котрий був редактором чорносотенного «Почаевского листка», одночасно очолював і Почаївський відділ СРН [8, с. 36]. Завдяки цьому до чорносотенного руху було залучено багато парафіяльних священників, які на Волині очолювали близько 300 підвідділів СРН [6, с. 85].

З моменту свого утворення «союзники» проводили різні заходи спрямовані на дискредитацію інших етногруп, які проживали у краї. Враховуючи поліетнічний склад населення Волині, це негативно позначалося на суспільно-політичній ситуації у краї. Враховуючи ту обставину, що євреї відігравали ключову роль у розвитку промисловості та торгівлі на Волині у досліджуваний період, це ще більше підігрівало юдофобські настрої чорносотенців [4, с. 12]

Почаївський відділ СРН очолюваний архімандритом Віталієм керував роботою осередків організації не лише на Волині, а й також і на Поділлі. Дивіденди від підтримки органами влади та православним духовенством не забарилися. Станом на 1908 р. на Волині функціонувало 1408 осередків СРН. Щодо їх чисельності то у документах відсутня інформація про чисельний склад низки сільських відділів. Окремі налічували понад тисячу членів, а деякі 1-7 членів. Значну кількість очолювали служителі культу [2, арк. 2-15зв]. Аналогічна ситуація у регіоні була й у наступні роли, що підтверджується рядом архівних документів та матеріалами періодичних видань союзників.

Союзними окружними старостами на Волині та Поділлі були лише священники РПЦ. [2, арк 16-16 зв.].

Для порівняння, у Липовецькому повіті Київської губернії функціонувало 5 відділів СРН, Радомисльському і Таращанському повітах по 1, Уманському – 10 відділів СРН. У Подільській губернії діяло 123 відділи і підвідділи СРН. Чисельність багатьох із них не вказана у документі [2, арк. 20-22 зв.].

Отже, як бачимо завдяки підтримці чорносотенного духовенства та органів влади союзникам вдалося за короткий проміжок часу сформувати потужну організаційну мережу на Волині, натомість на Поділлі організація налічувала набагато менше членів, а кількість відділів і підвідділів була в 11,5 разів меншою.

На початку Першої світової війни на Волині та Поділлі було введено у дію закони воєнного часу, що відображено у ряді постанов київського генерал-губернатора Ф. Трепова та розпорядженнях командування Південно-Західного фронту. Замість того, щоб шукати порозуміння з представниками інших етногруп, які проживали у регіоні, «союзники» навпаки - посилили антисемітську, антипольську та антинімецьку пропаганду, що й було відображено на сторінках їхніх пресових органів [4, с. 14]

На сторінках своїх пресових органів союзники констатували, що Київ євреями та німцями «був колонізований значно більше, ніж Волинь», що вони домінували у багатьох банках. Значна кількість великих підприємств також була в їхній власності, зокрема, правління «Київського електричного товариства» знаходилося у Франкфурті-на-Майні [3, с. 14-15]

Окремо зверталася увага на те, що кайзер Вільгельм видав розпорядження про виділення соціалістам значних сум із державного бюджету для активізації «антиурядової агітації у ворожих державах». Неподалік від столиці затримали соціалістів-євреїв, які планували «дії проти російського уряду», а саме: розпускали чутки про поразки армії, намагалися посіяти зневіру й паніку. Чорносотенці наголошували на тому, що «іуди-зрадники й допомагали німцям здобути перемогу» [7, с. 12-13].

Враховуючи швидке зростання цін на товари першої необхідності та продукти, що значною мірою, насамперед, було зумовлено діяльністю армійських інтендантів, відсутністю регулярних підвезень до регіону товарів першої необхідності та продовольства, оскільки передусім забезпечувалися потреби армії, чорносотенці голослівно звинувачували у цьому місцевих євреїв. В одній із статей присвячених аналізу даного питання стверджувалося, що у Берестечку вели дві війни: одну з Німеччиною, а іншу всередині країни з торговцями-євреями. Вони підняли ціни на товари першої необхідності, окрім цього, щоденно вивозили до Галичини 1 500 пудів зерна, яке «невідомо куди дівалося». Союзники не виключали продажу зерна австро-угорській армії, обґрунтовуючи свою позицію тим, що один селянин знайшов «цілу скирту мішків з мукою, підготовлену для австрійців». Але будь-яких доказів співпраці місцевих євреїв з австро-угорською чи німецькою армією у публікації наведено не було [1, с. 17-18].

У листопаді 1915 р. на нараді керівництва «Союзу» прийняли постанови в яких наголошувалося, що війна мала закінчитися лише після перемоги імперії та зобов'язали уряд зміцнювати армію. Традиційно виступили проти скасування обмежень для євреїв, вважаючи, що саме євреї воювали «проти Росії в союзі з Німеччиною» [5, с. 1].

Російські праві та ультраправі виправдовували катастрофічні невдачі на фронті «підривною діяльністю інородців». У Державній думі «союзники» всі негаразди внутрішнього життя імперії обґрунтовували «підступали юдейського населення, поляків, німців» [6, с. 88].

Таким чином, союзники у традиційному для них дусі звинувачували євреїв, поляків та німецьке населення імперії у всіх негараздах, що відбувалися в державі, включаючи й невдачі на фронті. Аргументами, якими вони оперували, було безпідставне завищення цін на продукти, відмова від служби в армії тощо. Одночасно з цим вони звинувачували євреїв у підтримці Німеччини, хоча жодного вагомого факту так і не було наведено. Саме така діяльність союзників сприяла загостренню суспільно-політичної ситуації на Волині та Поділлі

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Берестечские Шлемки и Ицки. *Почаевский листок.* 1915. 15 февраля. С. 17-18.
2. Державний архів Тернопільської області (далі ДАТО). Ф. 258. Оп. 1. Спр. 258. Арк. 2-22.
3. Жидонемецкий Киев. *Почаевский листок.* 1915. 8 февраля. № 5. С. 14-15.
4. Мельничук О. А., Тихончук Л. Х., Цецик Я. П. Роль чорносотенців у розгортанні міжнаціональних конфліктів на Волині під час Першої світової війни. *Сторінки історії.* Вип. 55. 2022. С. 9-24.
5. Постановления совещания правых. *Жизнь Волыни*. 1915. 30 ноября. № 329. С. 1.
6. Реєнт О., Сердюк О. Чорносотенний рух у Російській імперії на початку XX ст. та у часи Першої світової війни і Україна. *Краєзнавство.* 2021. 1-2. С. 82-90.
7. Скубачевский П. Иуды-предатели. *Почаевский листок.* 1914. 7 декабря. № 39-40. С. 12-13.
8. Цецик Я. Зародження та початок діяльності чорносотенців на Волині. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Серія : Історія. Збірник наукових праць.* Вип.33. Вінниця, 2020. 35–43

Дарина Уманець, Тетяна Кароєва, Марія Довгань

СПИСОК ВІННИЦЬКИХ ДОМОВЛАСНИКІВ 1916 Р. ЯК ДЖЕРЕЛО ІНФОРМАЦІЇ ДЛЯ ПАМ'ЯТКООХОРОННИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті на основі аналізу списку домовласників Вінниці 1916 р. характеризується основна інформація, важлива для пам'яткоохоронних досліджень, за такими параметрами: а) топографічне місцезнаходження будинків; б) власники будинків; в) квартиронаймачі в будинках; в) первісне поквартирне планування будинків.

Ключові слова: *пам'яткоохоронна діяльність, пам'ятки історії, пам'ятки архітектури, історичні джерела, Вінниця*

Daryna Umanets, Tetyana Karoeva, Maria Dovgan

LIST OF VINNYTSIA HOUSEHOLDERS IN 1916 AS A SOURCE OF INFORMATION FOR MONUMENT PROTECTION RESEARCH

In the article, based on the analysis of the homeowners list in Vinnytsia in 1916, there is characterized the main information important for monument preservation research according to the following parameters: a) topographical location of the houses; b) house owners; c) tenants in houses; c) initial apartment planning of buildings.

Keywords*: monument preservation activity, historical monuments, architectural monuments, historical sources, Vinnytsia*

Частина старовинної забудови Вінниці досі залишається маловивченою з історичної точки зору через брак біографічної інформації про власників та квартиронаймачів. Крім суб'єктивних причин, чималою проблемою є вузька джерельна база, зокрема щодо дорадянських часів досі не виявлений повний список міських домовласників з нумерацією будинків, що дозволило би атрибутувати збережені будівлі. Поки що маємо документ з фонду Д-29 «Вінницький повітовий інспектор, 1892–1918 рр.», що зберігається у Державному архіві Вінницької області. Справа № 102 з 1-го опису подає інформацію про вінницьких домовласників від літери А до Л кінця 1915 – початку 1916 рр. [1]. Податковому інспектору домовласники мали подати заповнений бланк з інформацією про власника, його квартиронаймачів, кількість квартир та кількість кімнат у кожній, розмір платні за оренду. Ця справа особлива тим, що у ній вперше було зафіксовано нумерацію будинків, яку запровадили у місті під час Першої світової війни. Саме завдяки цьому можна чітко визначити розташування деяких будівель в сучасному міському просторі. Усього було опрацьовано відомості про 693 домоволодіння.

По опрацюванню архівного матеріалу було складено таблицю, що містила інформацію про будинки, відповідно до нумерації, домовласників та квартиронаймачів з відомостями про кількість кімнат у квартирі, в якій вони мешкали, а також розмір квартплати. Аналіз цих параметрів дозволив виявити нові потенційні будинки – пам'ятки історії, а також уточнити інформацію про наявні комплексні пам'ятки або пам'ятки-архітектури.

Загалом список домовласників допоміг виявити або уточнити інформацію по таких позиціях: а) топографічне місцезнаходження будинків; б) власники домоволодінь; в) квартиронаймачі в будинках; в) первісне поквартирне планування будинків.

Одночасне використання кількох параметрів аналізу допомогло, наприклад, встановити розташування будинку Адріанова Павла Олександровича (1855–193?), відомого антикознавця-латиніста,

чиновника Міністерства народної освіти. Завдяки поєднанню тодішньої адреси вул. Л. Толстого, 8 та інформації про квартирне планування вдалося встановити, що нині це будинок за адресою вул. Бандери, 12. На кожному його поверсі була 6-кімнатна квартира. В одній з них проживав сам домовласник П. О. Адріанов з дружиною. Він по виходу на пенсію у 1907 р. оселився у Вінниці. З 1909 р. виконував обов'язки директора Вінницької чоловічої гімназії, додатково з 1911 р. очолював педагогічну раду Вінницької міської 2-ї жіночої гімназії. У 1912 р. опікувався створенням Вінницького учительського інституту. Кілька каденцій був міським гласним. За радянської влади очолював міські трудові школи, паралельно викладав латину у фармацевтичному технікумі, на акушерських курсах, медичних курсах, навіть керував курсами іноземних мов. Співпрацював з біографічною комісією ВУАН [2].

Цей будинок неодноразово відвідували його донька член-кореспондент ВУАН, член-кореспондент АН СРСР Варвара Адріанова-Перетц (1888–1972), яка спеціалізувалася на вивченні української та російської літератури і фольклору XI–XVIII ст., а також її чоловік академік Володимир Миколайович Перетц (1870–1935) – український та російський філолог, дослідник і видавець численних пам'яток давньої й середньої української та російської літератури, історик й видатний теоретик літератури, текстолог, організатор українського наукового життя й ініціатор багатьох наукових проєктів.

У іншій квартирі цього будинку мешкав викладач Вінницького комерційного училища Кнотте Вацлав Вільгельмович, землевласник маєтку у с. Сідава Вінницького повіту (нині – Жмеринської МТГ). Його син Ян Кноте (Jan Knothe, 1912–1977) народився у Вінниці, а згодом став відомим польським архітектором, письменником, а також служив дипломатом у Сирії та Бельгії. Він брав участь у бойових діях на початку Другої світової війни, потрапив у нацистській полон. У післявоєнній Польщі був одним з провідних архітекторів відбудови Варшави, брав участь у створенні таких важливих проектів, як Східно-західний шлях (1946–1949), аеропорт Окенце (1947), житловий район Маршалковська (1949–1952), будинок Міністерства сільського господарства (1951–1955) тощо. Чимало уваги приділяв книжковій графіці, зокрема, проілюстрував альбом про шестирічний план відбудови Варшави (1950), книгу з історії архітектури [3].

Відомості про квартиронаймача будинку по вул. Грушевського, 12 також підсилюють історичну значущість будівлі. Власником будинку був Зелінський Вацлав Петрович [1, арк. 444], про якого нічого майже невідомо, а одним з квартиронаймачів був Микола Георгійович Мілеант, присяжний повірений, громадський діяч, автор літературно-художніх творів, видавець низки вінницьких щоденних газет, що подавали незалежне висвітлення місцевого життя [5, с. 173]. Після Лютневої революції 1917 р. у березні-вересні він навіть очолював міську міліцію.

Завдяки архівним відомостям було встановлено, що власниками, так званого, будинку Топчевського (вул. архітектора Артинова, 21) були Адольф Августинович Завкевич та Марія Топчевська [1, арк. 422]. Іншим подібним прикладом може бути будинок по вул. Сковороди, 11. Його першим власником був Степан Якович Гейбович, а

на 1916 р. – дворянин, присяжний повірений Едмунд Гілярійович Жеромський [1, арк. 410]. Будівля складалася із одної 6-кімнатної, двох 4-кімнатних, одної 2-кімнатної квартири. Сам домовласник проживав у 6-кімнатній квартирі. 4-кімнатні квартири винаймали присяжний повірений Люник Вітольд Миколайович та помічник присяжного повіреного Томіцький Фадей Володимирович. Двірник Кравчук Матвій Таборович займав 2-кімнатне помешкання, одна з кімнат якого – кухня. За радянський час у будівлі знаходилася жіноча консультація. Наприкінці 1980-х рр. у приміщення в'їхало Вінницьке відділення Всеукраїнського товариства «Просвіта». Тут відбувалися перші громадські зустрічі доби перебудови. З 2017 р. у приміщенні функціонує хаб «Місто змістів» – майданчик, де представники міських об'єднань, громадських організацій, міськради та бізнесу мають можливість дискутувати про розвиток міста. Отже, будинок перепланувували чимало раз. Його фасад та огорожа цікаві також тим, що прикрашені рожевою та білою силікатною цеглою.

Оскільки у списку вказувалася кількість квартир та кількість кімнат, то завдяки йому можна відновити розуміння первинного планування будинку по вул. Соборній, 56. Його значно перепланували у 1960-х рр. А за власника будинка Овадія (Овсія) Мошковича Вергіліса тут були дві 5-кімнатних, чотири 4-кімнатних, дві 3-кімнатних та чотири 2-кімнатних квартири [1, арк. 188].

Інформація про квартири дозволила також розширити уявлення про добре знані пам'ятки архітектури, наприклад, будинок по вул. Магістратській, 66, що належав Длуголенцькому Любомиру Артуровичу [1, арк. 374]. У будівлі декадентського стилю було три квартири з 8-ми, 4-х і 2-х кімнат. Домовласник займав 8-кімнатне помешкання. Обідзінська Емілія Владиславівна і Літвяк А. І. проживали у 4- і 2-кімнатних, відповідно.

Длуголенцький Любомир Артурович (Lubomir Dlugolęcki, 1875–1939) був присяжним повіреним, очолював також філію Торгового банку у Вінниці. Активно займався громадською діяльністю: був земським гласним Вінницького повіту (з 1914 р.), міським гласним (з 1912 р.). З початком революційних подій у березні 1917 р. став одним з лідерів громадського життя міста. 4 березня був обраний до складу виконавчого органу новоствореної Ради представників громадських організацій (комітету ради), за кілька днів став секретарем її президії. Був одним із провідників польського руху в місті. З обранням нової міської думи увійшов до її складу, а згодом став членом міської управи. У січні 1918 р. під час захоплення міської управи більшовиками категорично відмовився передавати справи, створеній комісії, за що був заарештований разом з іншими членами управи. У 1918–1919 рр. Любомир Артурович був очільником нідерландського консульства у Вінниці та надавав можливість виїхати за кордон, за що згодом знову був заарештований радянською владою. По звільненню емігрував у Польщу. З 1922 р. – суддя окружного суду, адвокат у Познані [4, с. 265; 5, с. 166].

Подібною є ситуація з будівлею по вул. Соборна, 85, де знаходилися квартири викладачів Вінницького реального училища [1,

арк. 105]. У 7-кімнатній квартирі проживав директор Григорій Анатолійович Ляхницький, випускник фізико-математичного факультету Петербурзького університету (1883). У 6-кімнатній квартирі мешкав інспектор Микола Сербін (1877–?), випускник історико-філологічного факультету Московського університету (1903). Згодом він теж буде директором училища (1919), завідувачем загальним відділом Подільського губвідділу народної освіти (1920), завідувачем трудовою школою № 2 ім. В. І. Леніна (1925). У будинку також було дві 4-кімнатних квартири. В них проживали помічник класних наставників реального училища Березовський Полікарп Францович і діловод Стежкевич Георгій Андрійович.

Відомий у місті будинок «Колонії» (вул. Монастирська, 47) не вважається пам'яткою історії та культури, хоча тут колись розташовувалося Вінницьке І позичково-ощадне товариство (т. зв. Селянський банк), яке почало функціонувати ще у 1880 р. Якщо в перший рік існування кількість його членів складала лише 28 осіб, то на 1890 р. це число збільшилося до 2 762, на 1910 р. – 7 823. Головою та засновником установи був граф Станіслав Ґрохольський (1835–1907), а Казімєж Падлевський (? – 1911) – розпорядником. Останній й був власником домоволодіння. Упродовж 1880–1906 рр. він був також міським гласним. Постійно стикаючись з широким колом людей, які потребували грошей, він добре знав чим живе місто, тому на засіданнях міської думи до його думки дослухалися інші гласні. Його родина також проживала у цій садибі. Вона утворювала один з центрів польського міського життя [5, с. 175].

В будівлі було три 5-кімнатних, три 3-кімнатних і одна 1-кімнатна квартира. Тут також проживали Курочицький Карп В., Лунєвський Фадей Андрійович, Клеймерман Авраам Ізраїльович, Добржинський Адам Антонович, Закс Шмуль Рувимович, Прокевич Б. Вікентійович [1, арк. 245]. Нині будинок також перебудований, і у його стінах знаходиться Вінницький обласний центр соціальних служб Вінницької ОВА.

Відомості про квартири допомогли уточнити виробничу інформацію з історії міської сфери обслуговування. Так, у будинку по вул. Соборній, 53 знаходився один з найстаріших вінницьких ресторанів, який утримував Іван Бойко. Як з'ясувалося, він на першому поверсі орендував 4 кімнати для ресторанних залів, ще 3 кімнати – для кухні. Сам проживав в іншій 4-кімнатній квартирі на одному з верхніх поверхів [1, арк. 305].

Отже, список містив інформацію про 693 домоволодінь. Докладно було опрацьовано 19 наявних або потенційних пам'яток історії та культури. Це 15 будинків, які уже вважаються пам'ятками, а 4 будівлі – нововиявлені пам'ятки історії: вул. Бандери, 12 (домовласник – Адріанов Павло Олександрович), Грушевського, 12 (домовласник – Зелінський Вацлав Петрович), Магістратська, 11 (домовласник – Львович Яків-Мошко Волькович), Монастирська, 47 (домовласник – Казімєж Падлевський, будівля Винницького ощадно-позичкового товариства). Для 6 будинків встановили власників на 1916 р.: вул. архітектора Артинова, 5 – Вітковська Стефанія Іванівна, вул. архітектора Артинова, 49 – Львович

Яков Мойсейович, вул. Бандери, 12 – Адріанов Павло Олександрович, вул. Грушевського, 12 – Зелінський Вацлав Петрович, вул. Сковороди, 11 – Жеромський Едмунд Гілярієвич, вул. Сковороди, 22 – Зелінський Рішард Петрович. Для решти зібрали матеріал, який доповнював відомості про осіб, які проживали у будинках.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Державний архів Вінницької області. Ф. Д-29, оп. 1, спр. 102, 694 арк.
2.Кароєва Т. Інформаційний потенціал маргіналій у біографічних студіях (на прикладі маргіналій на книгах з бібліотеки П. О. Адріанова (1855-193?)) // Укр. біографістика. Київ, 2019. Вип. 18. С. 147-155. DOI: https://doi.org/10.15407/ub.18.245/
3.Jan Knothe // In memoriam – Pamięci Architektów Polskich [online]. URL: https://www.archimemory.pl/pokaz/jan_knothe,4441 (дата доступу: 20.09.24)
4.Логінов О. В., Семенко Л. І. Вінниця у 1917 році. Революція у провінційному місті. Вид. 2-ге, випр. Вінниця, 2011. 272 с.
5.Кароєва Т. «Історія має право сподіватися від міста Вінниці блискучого майбуття…». Вінниця, 2018. 202 с.

Олександр Логінов

СПИСКИ КАНДИДАТІВ ДО УКРАЇНСЬКИХ УСТАНОВЧИХ ЗБОРІВ ПО ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ПАЛІТРИ ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ 1917 Р.

Анотація: У статті проаналізовано кількісний та якісний склад списків політичних сил, які висували кандидатів на виборах до Українських Установчих Зборів (1917–1918) у Подільській губернії. Даний аналіз дає уявлення про те, на які прошарки суспільства спиралися під час виборів політичні сили, включаючи до списків представників певних соціальних груп.

Ключові слова: Українські Установчі збори, Подільська губернія, вибори, кандидати, політичні партії.

Oleksandr Loginov

LISTS OF CANDIDATES FOR THE UKRAINIAN CONSTITUENT ASSEMBLY IN PODILSK PROVINCE AS A REFLECTION OF THE PALETTE OF POLITICAL LIFE IN UKRAINE AT THE END OF 1917

Abstract: The article analyzes the quantitative and qualitative composition of the lists of political forces that nominated their own candidates in the elections to the Ukrainian Constituent Assembly (1917–1918) in the Podilsk province. This analysis provides an idea of which strata of society relied on during the elections by certain political forces, including representatives of certain social groups in the lists.

Keywords: Ukrainian revolution, Ukrainian Constituent Assembly, Podilsk province, elections, candidates, political parties.

Виборча кампанія до Українських Установчих зборів (УУЗ), скликання яких планувалося на початку 1918 р., дає, крім іншого, певне уявлення про активну частину тогочасного громадянського суспільства. Політичні партії та позапартійні об'єднання, формуючи кандидатські списки із представників тих або інших верств населення, формулювали таким чином меседжі виборцям – чиї інтереси вони будуть захищати у випадку приходу до влади. Стислі терміни виборчої кампанії (менше місяця) не давали претендентам на місця в УУЗ можливості провести повноцінну агітаційну роботу, а тому включення до списків знакових осіб говорило про те, кого керівники партійних осередків вважали лідерами думок у певних суспільних колах.

Зазначена стаття є спробою аналізу кількісного і якісного складу кандидатських списків політичних сил, які брали участь у виборах до УУЗ у Подільській виборчій окрузі.

Скликання УУЗ було проголошено III Універсалом Української Центральної Ради (УЦР) 7 листопада 1917 р. (тут і далі дати за старим стилем. – Авт.). Вибори мали відбутися 27–29 грудня 1917 р., а самі Установчі збори планувалося відкрити 9 січня 1918 р.

11 і 16 листопада 1917 р. Мала Рада ухвалила Закон «Про вибори до Установчих зборів Української Народної Республіки» та низку підзаконних актів. Попередня кількість депутатів УУЗ мала становити 301 членів від цивільного населення та вояків залог, які перебували на території України (остаточну цифру членів УУЗ так і не було названо; за дуже орієнтованими підрахунками, кворум УУЗ становив би 380–430 осіб). Подільська губернія, зокрема, мала квоту на 39 депутатських мандатів [1].

Виборці, які користувалися активним виборчим правом, отримували можливість висувати і голосувати за окружні кандидатські списки. Поданий за 14 днів до виборів до окружної комісії (ОК) список розглядався після підписання не менше, ніж 100 виборцями, які проживали у межах округу і включав ім'я, прізвище, по батькові кандидатів, а також їхнє місце проживання. До списку додавалися письмові зго0ди кандидатів про балотування до УУЗ. Список подавався і затверджувався (оголошувався) ОК. Відсутність необхідних відомостей могла стати причиною для повернення списку групі подавців для усунення недоліків у строки не пізніше, ніж 12 днів до дня виборів. У випадку ігнорування вимог ОК партії, або блоку у реєстрації відмовлялося.

Кількість включених до одного кандидатського списку осіб не могла перевищувати кількість встановлених для даного округу квот більше, ніж на 50% [2, с. 418–419].

Статті 41-54 Закону про вибори та статті 69-93 «Інструкції» визначали строки опрацювання кандидатських списків: 10 грудня 1917 р. – перший день подання; 13 грудня – останній день подання; 15 грудня – останній день заяв кандидатів про згоду балотуватися; 17 грудня – день оголошення (затвердження); 21 грудня – останній день подання заяв про об'єднання; 26 грудня – останній день оголошення об'єднаних кандидатських списків.

25 листопада Мала Рада ухвалила Постанову «Про строки підготовки та проведення виборів до Українських Установчих зборів», якою підтвердила дати подання, утвердження та оголошення кандидатських списків [3].

Таким чином, громадяни мали 3 дні на подання кандидатських списків та 5 днів на збирання письмових заяв від кандидатів із згодою балотуватися.

На Поділлі списки приймала ОК, яка працювала у приміщенні губернського комісаріату 10–13 грудня з 11 до 15 години [4]. Списки, отримані після 13 грудня вважалися дійсними, якщо на них містився штамп Вінницької поштової контори від 13 грудня. Нумерація їх здійснювалася у порядку надходження. Номера для списків, наданих до 11 години 10 грудня, або надісланих поштою, визначалися шляхом жеребкування.

Всього було прийнято 16 кандидатських списків, причому лише 6 з них були затверджені у день подання. Інші – повернуті уповноваженим списків для збору заяв про згоду, наведення визначених Законом, але відсутніх у поданнях даних. ОК відхилила списки, які не були оформлені належним чином: Народної церковної партії, селян-католиків Ямпільського повіту, селян Кожухівської волості Літинського повіту, об'єднаного списку Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) та Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). В останньому випадку це було зроблено тому, що відомі національні політичні сили УПСР і УСДРП йшли на вибори у Подільській губернії окремо, а відхилений список був, вочевидь, спробою дрібної політичної авантюри. Не встигли подати («через неправильний рух поїздів») список кандидатів місцеві більшовики. Звернувшись зі скаргою до Головної Комісії з виборів до УУЗ у Києві, з вимогою зобов'язати ОК зареєструвати їхній список, РСДРП(б) не знайшла підтримки й там [5, с. 6].

Загалом, ОВК затвердила наступні списки: № 1. Українська соціал-демократична партія з Селянською Спілкою; № 2. Українська партія соціалістів-революціонерів, Селянська Спілка і українські вояки-селяни Південно-Західного фронту; № 3. Селяни Балтського повіту; № 4. Єврейська соціал-демократична робітнича партія (Поалей-Ціон); № 5. Загальна єврейська робітнича спілка («Бунд»); № 6. Об'єднана слов'янська група; № 7. Об'єднана єврейська соціалістична партія (Соціалісти-сіоністи і єврейські соціалісти); № 8. Польський Подільський окружний список; № 9. Польська партія соціалістична; № 10. Позапартійна група руських виборців і сільських хазяїв; № 11. Єврейський національний виборчий комітет; № 12. Партія Народної Свободи; № 13. Блок Української трудової партії і партії соціалістів-федералістів по Подільському виборчому округу; № 14. Трудова народно-соціалістична партія і співчуваючі їй; № 15. Партія соціалістів-революціонерів (російських); № 16. РСДРП (об'єднаних меншовиків). Кандидатські списки об'єднували 196 претендентів на місця депутатів УУЗ [6].

Із 16 списків 11 були суто партійними; два – Блок Української трудової партії і партії соціалістів-федералістів та Польський

Подільський окружний список – хоча і були партійними проектами, мали регіональну специфіку (в інших округах кандидати у блоках з такими назвами на вибори не йшли); два – Об'єднана слов'янська група і Селяни Балтського повіту – локалізовувалися виключно Подільською виборчою округою; один – Позапартійна група руських виборців і сільських хазяїв – під іншими назвами висувався у Київській («Позапартійна спілка руських виборців») та Волинській («Православні парафії і хлібороби») губерніях. Очолював всі три списки російський націоналіст Василь Шульгін. Чотири списки об'єднували кандидатів з єврейських національних політичних груп, два – з польських.

Закон не конкретизував форму подання, а тому деякі кандидатські списки містили лише ПІБ претендентів на депутатські мандати, інші – деталізували місце роботи та проживання, партійність та членство у керівних органах партій.

Партійну приналежність кожного з кандидатів визначити складно. Але можна знайти у кандидатських списках прізвища керівників, які взяли участь у виборах, насамперед – членів центральних та окружних комітетів.

Партійних функціонерів вищого рангу у списках було не так вже й багато – 14 осіб вказали належність до центральних або виконавчих комітетів партій, ще 3 – членство в окружних паркомітетах. Загалом – 17 кандидатів (8,67% від загальної кількості). Отже, політичні сили, які брали участь у виборах, робили ставку переважно на місцевих лідерів громадської думки і не намагалися, використовуючи ресурси регіональних осередків, отримати мандати УУЗ.

І все ж осіб, які висувалися від партії чи блоку, але мешкали за межами Поділля було достатньо – 55 кандидатів (28%) переважно з Києва – у тому числі 10 з УСДРП та 9 з блоку «трудовиків» і «соціал-федералістів». Набагато менше було тих, хто вказав місце свого проживання за межами УНР – лише 3 (1,5%) кандидати.

З огляду на представництво адмінодиниць Подільської губернії однозначно лідирували мешканці Вінниці та Вінницького повіту – 58 кандидатів (29,6%), далі йшли Гайсинський (14 кандидатів, 7,14%) та Брацлавський (13 кандидатів, 6,63%) повіти, від Кам'янець-Подільського та Літинського висувалися по 7 осіб (3,5%), Новоушицький, Проскурівський, Могилів-Подільський, Балтський представляли по 6 претендентів на депутатські мандати (3%), 5 кандидатів мешкали у Ямпільському повіті (2,5%), і лише 2 особи (1%), що балотувалися до УУЗ по Подільській губернії, проживали у Летичівському повіті [7]. Близько чверті від усіх кандидатів (26%) вказали місцем проживання села та містечка, які не були повітовими центрами.

Значною була у списках кількість членів УЦР – 34 особи (17,3%), найбільше – представники українських списків: УСДРП – 10, Блоку української трудової партії і партії соціалістів-федералістів – 8, УПСР – 7 кандидатів. Можна відзначити й інших представників центральної влади УНР. Так, до складу уряду В. Винниченка станом на початок виборчої кампанії та впродовж неї входили: генеральний секретар по єврейських справах в Україні – Мойсей Зільберфарб (№ 1 списку Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії), генеральний

секретар з морських справ Дмитро Антонович (№ 2 списку УСДРП), генеральний секретар судових справ Микола Ткаченко (№ 18 того ж списку), генеральний секретар з міжнародних справ Олександр Шульгін (№ 10 списку блоку «трудовиків» і «соціалістів-федералістів»), генеральний секретар по великоруським справам Дмитро Одинець (№ 1 списку Трудової народно-соціалістичної партії та співчуваючих їй) та генеральний контролер Олександр Золотарьов (№ 1 списку «Бунду»), товаришем генерального секретаря із земельних справ був Борис Мартос (№ 1 списку УСДРП), товаришем генерального секретаря праці – Леонід Михайлов (№ 19 списку УСДРП).

У списках УПСР та УСДРП були широко представлені керівники органів місцевого самоврядування. Від УПСР, Селянської Спілки та українських вояків-селян ПЗФ балотувалися особи, які вказували місцем своєї роботи повітові народні (земські) управи: Летичівську, Гайсинську, Кам'янець-Подільську, Могилів-Подільську, Ольгопільську; від УСДРП – Проскурівську народну управу та Літинську повітову раду селянських депутатів. Під № 6 в УСДРП балотувався голова Кам'янець-Подільської міської думи Олександр Красовський, № 1 по списку РСДРП(м) – голова Вінницької Ізраїль Слуцький.

Національний зріз кандидатських списків зробити складно з огляду на те, що представники списків в анкетах даний факт не вказували. Українські списки (УСДРП, УПСР, список № 13) містили 90 прізвищ, єврейські – 24, польські – 20. Звісно, балотувалися українці, поляки та євреї й від інших політичних сил.

Актуальну для тих часів «класову належність» вказали далеко не всі. Слово «робітник» зустрічається в анкетах лише 9 разів, слово «солдат» – 3 рази, хоча, безумовно, військовослужбовців серед кандидатів було набагато більше. Представник списку № 10 «групи руських виборців» Юрій Мейєндорф (Умань) зазначив, що має баронський титул, № 5 «Польського виборчого комітету» Мар'ян-Валентин Токажевський (Бар) вказав, що є ксьонзом.

Четверо з кандидатів (2%) були жінками: № 16 списку «трудовиків» Софія Русова, № 9 списку «меншовиків» Марійка Харитон, № 12 «Польського виборчого комітету» Ганна Орловська та № 5 «Бунду» Фейга Ніренберг.

Можна згадати й про низку інших відомих осіб, прізвища яких присутні списках кандидатів до УУЗ від Подільської губернії. Від «списку руських виборців» балотувалися граф Дмитро Гейден та майбутній губернський староста Поділля Сергій Кисельов. «Польський виборчий комітет» делегував діячів польського національного руху – Станіслава Стемповського та Франца Ярошинського. Під № 4 у списку УСДРП йшов майбутній Подільський губернський комісар УНР (1919) Володимир Дудич, а під № 14 – історик Осип Гермайзе. Список № 13 очолював впливовий діяч українського національного руху, кооператор і публіцист Дмитро Маркович, під № 5 у тому ж списку балотувався заступник голови Центральної Ради Сергій Єфремов, під № 8 – мемуарист Віктор Приходько. Від «Бунду» до УУЗ висувався єврейський політик Мойсей Рафес, від УПСР – публіцист Никифор Григоріїв, Подільський губернський комісар Григорій Степура, майбутній товариш міністра

пошти та телеграфу Іоанікій Шиманович та кооператор Іполит Зборовський.

Цікаво, що під № 8 у списку УСДРП до УУЗ балотувався тодішній голова Подільської ОК Павло Самулевич, а під № 6 від «Партії народної свободи» товариш голови Євген Троцький – закон не забороняв брати участь у виборчій кампанії особам, причетним до організації виборчого процесу.

Сказати, що «виборча технологія» включення відомих осіб до складу виборчих списків спрацювала на виборах до УУЗ не можна. Агітаційна кампанія розгорталася стрімко – впродовж декількох тижнів. У країні вирувала анархія, господарська розруха, почалася війна з більшовиками, у тому числі й на теренах Поділля. Тому виборці віддали перевагу не кандидатам, а основному гаслу, яке висувала УПСР: «Землю – селянам» (509 607 голосів, 72,28%). Друге місце зайняв список селян Балтського повіту: тут керувалися принципом – «свій за свого» (56 416, 8%). Третє – Єврейський національний виборчий комітет, який підтримали іудейські релігійні організації краю (54 472, 7,72%). Польський Подільський окружний список отримав 31 620 голосів (4,48%), Українські соціал-демократи – 19 971 (2,83%); Поалей-Ціон – 4 142 (0,58%), «Бунд» – 6 179 (0,87%), Селянська громада – 1 662 (0,23%), Соціалісти-сіоністи і єврейські соціалісти – 3 376 (0,47%), Польська партія соціалістів – 1 978 (0,28%), Позапартійна група руських виборців і сільських хазяїв – 2 961 (0,42%), Партія Народної Свободи – 2 295 (0,32%), Українська трудова партія і партія соціалістів-федералістів – 5 797 (0,82%), Трудова народно-соціалістична партія і співчуваючі їй – 388 (0,05%), Партія соціалістів-революціонерів (російських) – 2 180 (0,3%), Російська соціал-демократична робітнича партія (об'єднаних меншовиків) – 1 956 (0,27%) [8, арк. 36 зв.–37].

Оголосити переможців виборів мала Головна Комісія. 21 січня 1918 р., в умовах, коли Київ з дня на день мав впасти під натиском війська Муравйова, УЦР ухвалила Закон про тимчасове припинення виборчого діловодства і скликання УУЗ 2 лютого. Але більшовицька окупація поховала цю ідею. Остаточну крапку в історії УУЗ, які Центральна Рада ще планувала скликати за результатами виборів навесні 1918 р., поставив гетьманський переворот.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. «Мала Рада» // Робітнича газета. – 1917. – 14 лист.
2. Українська Центральна Рада : документи і матеріали: У 2 т. / Нац. акад. наук України, Ін-т іст. України. – К. : Наук. думка, 1996 . – Т. 1 : 4 бер. – 9 груд. 1917 р. / упоряд. В. Ф. Верстюк ; відп. ред. В. А. Смолій. – 589 с.
3. «Мала Рада» // Вісник Генерального Секретаріату УНР. – 1917. – 21 груд.
4. «Подільська окружна комісія оповіщає» // Известия Подольской Окружной по делам о выборах в Учредительное Собрание Комиссии. – 1917. – 8 груд.

5. «Засідання 18 Головної Комісії» // Вісті Головної Комісії по справах виборів до Установчих зборів Української Народної Республіки. – 1918. – № 6.
6. «Списки кандидатів до Установчих Зборів Української Народної Республіки по Подільській виборчій Окрузі» // Известия Подольской Окружной по делам о выборах в Учредительное Собрание Комиссии. – 1917. – 17 груд.
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі – ЦДАВО), ф. 2171, оп. 1, спр. 1–18.
8. ЦДАВО. ф. 1133, оп. 1, спр. 53.

Ігор Ратушняк

СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПОДІЛЛЯ ЧАСІВ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (КВІТЕНЬ-ГРУДЕНЬ 1918 Р.)

Анотація. *У повідомленні окреслено коло соціальних проблем, з якими зіткнулась Подільська губернська адміністрація Української Держави (квітень-грудень 1918 року). Увага зосереджена на висвітлені шляхів вирішення земельного питання, організації системи охорони здоров'я, соціального захисту населення, допомоги військовополоненим.*

Ключові слова*: Українська Держава, Подільська губернія, соціальний захист населення, система охорони здоров'я, губернський староста, допомога військовополоненим, С. Кисельов.*

Ihor Ratushnyak

SOCIAL PROBLEMS OF THE PARTITION OF THE UKRAINIAN STATE (APRIL-DECEMBER 1918)

Annotation*. The report outlines a range of social problems faced by the Podillia Provincial Administration of the Ukrainian State (April-December 1918). The main attention is focused on ways of solving the land issue, organization of the health care system, social protection of the population, as well as prisoners of war aid.*

Keywords: *Ukrainian State, Podillia province, social protection of the population, health care system, provincial elder, prisoners of war aid, S. Kiselyov.*

Важливим для історичної науки є вивчення комплексу соціальних питань в період Української революції 1917-1921 рр., особливо крізь їх локальний зріз. Окремі аспекти, даної тематики досліджували В. Адамський, А. Антонишин, О. Бачинська, В. Галатир, Т. Герасимов, С. Єсюнін, Л. Жванко, К. Завальнюк, О. Кравчук, В. Лозовий, І. Ратушняк, О. Яременко та ін. Але, недостатня розробка даної теми потребує подальших досліджень.

Мета повідомлення – огляд діяльності місцевої влади часів Гетьманату у вирішенні соціальних проблем на прикладі Подільської губернії.

Українська Держава, яка постала у квітні 1918 р. попри екстремальні умови (війни і революції), продемонструвала системний підхід у вирішенні соціальних проблем. Гетьман П. Скоропадський в своєму зверненні до українського народу від 29 квітня 1918 р. зазначив «…збудувати таку державну владу, яка здібна була б забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці» [9, с. 38]. Урядом була прийнята низка постанов та розпоряджень; «Постанова про допомогу полоненим» від 29 червня 1918 р. [9, с. 136-138], для підтримки безробітних «Постанова про організацію громадських робіт…» від 5 серпня 1918 р. [9, с. 210], « Положення про головноупоноваженого по справах біженців з колишніх прифронтових районів» [9, с. 386-388] та ін. Керівником губернської влади гетьман П. Скоропадський 13 травня 1918 р. призначив Сергія Кисельова (1877-1937 рр.). Юрист з досвідом роботи в установах регіону (у 1912-1917 рр. – голова Проскурівської земської управи, в 1917-1918 рр. – в. о. Проскурівського повітового комісара та голова Проскурівської продовольчої управи). За соціальним станом С. Кисельов був службовцем, але мав маєток у с. Заруддя (Пашковецька волость Проскурівського повіту; 322 десятини землі). Займався благодійницькою діяльністю (працював у товаристві Червоного хреста, був почесним членом Чорноострівського сільського попечительства, почесним опікуном Проскурівського Олексіївського реального училища) [10, с. 94-95].

Діяти місцевій владі довелося у прифронтовому аграрному краї, з непростим соціальним, етнічним складом, наявністю військових формувань, (від колишніх фронтовиків, що поверталися, стихійно озброєних селянських загонів до регулярних австро-угорських). Саме проголошення гетьманом влади в регіоні сприйняли «неоднозначно». Значна частина суспільства, особливо незаможне селянство бажало формально узаконити соціальні відносини (особливо земельні) та впорядкувати життя, що, як вважалось було надано їм Третім Універсалом УЦР, який передбачав націоналізацію землі. Натомість, центральна влада видала низку розпоряджень щодо повернення землі та майна колишнім власникам, при цьому застосовуючи силові методи [1, с.136, 12, арк. 118.]. Керівник губернії усвідомлював необхідність соціального компромісу у земельному питанні шляхом здійснення аграрної реформи. У своїй першій прокламації «До населення Поділля від 1 червня 1918 р. зазначив: «Уряд Української Держави незалежно від приналежності до певного класу чи стану чи підданства і незалежно від вартості майна…». Закликав, «…до встановлення належного державного ладу…з охороною прав власності господарів..». Староста застерігав від грабунку господарств заможних власників, вирубки лісових масивів та нищенню племінної худоби. «Зло добра не родить. Уряд знає потреби селян і допоможе їм в цих потребах, але зробе це не грабіжом і насильством, а мірами справедливими і законними, роблячи допомогу малоземельним та безземельним в купівлі землі через

Земельні Комісії»…«Українська Держава тепер в першу чергу вжиє рішучих засобів створити державність, укріпити владу судову і адміністративну і не зупиниться ні перед якими засобами в боротьбі з ворогами ладу, роблячи в той же час повну підмогу людям доброзичливим в справі охорони особистої і маєткової безпеки [6, №53, с. 1]. Однак цей важливий напрямок політики був загальмований, не рятував ситуації «закон про право купівлі-продажу землі поза міськими оселями від 18 червня 1918 р., ні «Державний земельний банк» що мав їх регулювати [11, арк.13-14зв.]. Саме аграрна політика позбавила Українську Державу найбільшої соціальної опори – селянства, хоча земельна реформа мала раціональну мету (потрібно було підготувати фахівців, оскільки проводити її можливо лише в кінці осені, коли не було посівної і збору врожаю) не допустити насилля. Втім не поступливість в поглядах та відмова від «діалогу» насамперед великих землевласників з незаможним селянством призвела до програшу цієї політики [8, с. 196-197].

Місцева адміністрація намагалась реагувати на непрості соціальні виклики у регіоні. 27 травня 1918 р. Кам’янецький повітовий комітет допомоги біженцям звернувся до губернської влади з проханням відпустити 10 тис. пудів сухарів з Балинського інтендантського складу для потреб 20 тис. біженців. Керівник підтримав це прохання в листі від 31 травня 1918 р. до губернського військового коменданта, правда останній відмовив, аргументуючи, що військо не має бути голодним [14, арк. 14-15 зв.]. 31 травня 1918 р. С. Кисельов особисто звернувся до австрійського коменданта Кам'янець-Подільська щодо дозволу на проїзд члену Кам'янецького повітового комітету допомоги біженцям Т. Слободяну, направивши його у Хотинський повіт для закупівлі муки і зерна для біженців Кам’янецького повіту [13, арк. 2]. Крім того, 12 червня 1918 р. губернський староста звертався до Кам’янецької міської управи «з проханням при отриманні борошна виділити частину для продовольства біженців Кам’янецького повіту» [14, арк. 23]. 17 червня 1918 р. С. Кисельов пропонував волосним управам уповноважити представників для отримання збіжжя [5, с. 89.].

До губернської влади також часто зверталися окремі організації та особи з проханнями дозволити «влаштувати гуляння на користь безробітних колишніх офіцерів, чиновників та інших осіб на новому бульварі у Кам’янці-Подільському», у зв’язку з чим керівник вважав доцільним, щоб Кам’янець-Подільська управа займалася проведенням таких заходів для нужденних. [2, с. 217].

Важливою соціальною проблемою для гетьманської влади була підтримка на належному рівні санітарного стану населених пунктів і боротьбу з епідеміями, яка здійснювалася у співпраці з самоуправліннями. 5 червня 1918 р. циркуляр губернського очільника запропонував Вінницькій міській управі низку заходів: створити комісію для детального огляду вулиць, дворів, площ, берегів річки і т. д.; зобов’язати домовласників замітати тротуари і половину вулиці кожний перед своїм будинком і брати з мешканців розписки з попередженням про дотримання санітарії; розставити в окремих місцях ящики, куди перехожі могли б кидати недопалки, шматки паперу та ін. предмети;

змусити власників готелів, постоялих дворів завести самовари або куби для кропу і давати проїжджаючим на їх першу вимогу; здійснювати через своїх агентів щотижневий санітарний огляд тощо [3, с. 18]. У циркулярі повітовим старостам 3 вересня 1918 р. Подільський губернський староста згадував про «перешкоди діяльності місцевих санітарних організацій при впровадженні ними протигігієничних заходів, а головним Радам не дають дозволу на зібрання, скликаємі для розповсюдження гігієнічних знань серед населення». Він просив «зробити розпорядження аби організації своєчасно повідомляли Вас про зібрання і в випадкі необхідности командіруйте своїх представників» [7, № 63, с.1].

Наприкінці гетьманату важливим напрямком соціальної політики була допомога військовополоненим, які поверталися з Німеччини і Австро-Угорщини в Україну. 27 вересня 1918 р. Подільський губернський староста повідомив земство, що «з Міністерства внутрішніх справ немає перешкод до улаштуванню Подільською губернською земською управою недільного збору в місцевостях Поділля на користь військовополонених». Сама ж кількість військовополонених зростала, реагувати владі доводилося миттєво. Так, 14 листопада 1918 р. Могилівський повітовий староста Л. Рафальський доповідав у департамент Державної варти, що від ст. Окниця до Могильова рухаються 5 тис. військовополонених, яких необхідно нагодувати, інакше вони самі візьмуть харчі в місті. З метою попередити заворушення, керівник губернії. наказав могилівському повітовому старості, з огляду на відсутність потягів організувати пересування полонених через повіт якомога більшою кількістю обхідних доріг через містечка і села, залучити до перевезення і харчування полонених місцеве населення [8, с. 157]. На засіданні Вінницької міської думи від 19 листопада 1918 р. міський голова А. Фанстиль повідомив, що місто намагається задіяти ресурси аби допомогти військовополоненим, тому для цієї справи буде створений Думський комітет на чолі з гласним Я. Слуцьким та виділено 5 тис крб. на ці потреби [4, с. 157-158].

Отже факти засвідчують, що губернська влада Поділля в умовах революції, стихійних бойових дій та присутності іноземних військовиків робила чимало для вирішення соціальних проблем. Була спроба соціального компромісу в земельному питанні, вдалі рішення щодо організації охорони здоров'я і допомозі військовополоненим. Детальний розгляд шляхів вирішення окресленої теми потребує подальшого дослідження.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА:

1. Антонишин А. П. Аграрні перетворення на Поділлі в добу гетьманату П. Скоропадського (квітень-листопад 1918 року). // Інтелігенція і влада. Серія: Історія. 2008. Вип. 11. С. 134-143.
2. Бачинська О. М. Порядок отримання дозволів на культурно-мистецькі заходи за гетьманату П. Скоропадського (на прикладі Поділля). // Освіта, наука і культура на Поділлі. Кам'янець-Подільський, 2014. Т. 21. С. 214-225.
3. Герасимов Т. Ю., Романюк І. М. Санітарне становище м. Вінниці за гетьманування Павла Скоропадського (квітень-грудень 1918 р.) //

Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. Випуск 56. – К., 2012. - С. 17-23. – С. 18.

4. Директорія УНР у Вінниці у грудні 1918 р.: документи і матеріали / Автори вступної статті та упорядники: О. М. Кравчук, С. Л. Калитко, І. І. Ратушняк. Вінниця, 2020. 268 с.

5. Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914 – 1918 рр.): монографія. Х.: ХНАМГ, 2010. 360 с.

6. Подільські губерніяльні відомости. – 1918. - №53. 12 червня.

7. Подільські губерніяльні відомости. – 1918. - №63. 31 липня.

8. Ратушняк І. І. Спроба стабілізації в соціальній сфері губернської адміністрації Поділля // Філософія в сучасному науковому та соціально-політичному дискурсах. Матеріали доповідей та виступів всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю 16-17 листопада 2023 р. – Вінниця: ТОВ «Друк плюс», 2024. – 204 с., Ратушняк І. І. Спроба відновлення правопорядку у Могилів-Подільському повіті в період Української держави 1918 р. // П'ята Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція. Матеріали конференції 16-17 жовтня 2015 р., м. Могилів-Подільський. – Вінниця: ПП «Балюк І. Б.», 2015, - 536. – с. 196-197.

9. Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах. / Упоряд. Р. Пиріг (керівник) та ін. – К.: Темпора, 2015. – Т. 2. – 442 с.

10. Українська революція (1917-1921) в іменах: вінницькі сторінки: біогр. довід. / упоряд. Т. Р. Кароєва, відпов. за вип. Ю. А. Зінько; Вінниц. ОДА, Вінниц. обл. рада, Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. - Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2019. - 320 с.

11. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, далі – ЦДАВО України. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 3.

12. ЦДАВО України. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 7.

13. ЦДАВО України. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 239.

14. ЦДАВО України. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 240.

Лариса Семенко

ПОДОЛЯНИ – УЧАСНИКИ БОЮ ПІД КРУТАМИ

Стаття про подолян, які брали участь у бою під Крутами 29 січня 1918 р. Більшість з них є уродженцями Подільської губернії, але є і ті, хто пов'язав певний період життя з нашим краєм.

Ключові слова: *Крути, бій під Крутами, 29 січня 1918 р., подоляни, Українська революція 1917–1921 рр., наступ, захисники.*

Larysa Semenko

PODOLIANS – PARTICIPANTS IN THE BATTLE UNDER THE KRUTY

The article focuses on Podolyans who participated in the Battle of Kruty on January 29th, 1918. Most were born in Podilia Gubernia, but some spent part of their lives in our region.

Keywords: *Kruty, Battle of Kruty, January 29th, 1918, Podolyans, Ukrainian War of Independence 1917–1921, offense, defenders.*

У дні, коли ми знову боронимо нашу землю від російської агресії, доречно згадати та вшанувати пам'ять подолян, учасників славетного бою під Крутами.

Бій під Крутами 29 січня 1918 р. став символом Визвольних змагань 1917–1921 рр., уособленням героїзму та жертовного подвигу когорти юнаків у боротьбі за незалежність України. Як слушно зауважив Євген Маланюк, «Крути, без сумніву, є і будуть однією з найвеличніших легенд нашої нації» [1, с. 8]. Бій виявився успішною оборонною операцією, оскільки зупинив на кілька днів наступ більшовицької орди під командуванням Михайла Муравйова на Київ. Це дало змогу представникам Української Народної Республіки підписати Брестський мирний договір із країнами Четверного союзу, придушити більшовицьке повстання в Києві, вчасно евакуювати державні установи перед наступом більшовиків.

Вранці 27 січня до станції Крути на допомогу воякам 1-ї Юнацької військової школи ім. Б. Хмельницького, які вже з грудня 1917 р. стояли на захисті в районі Бахмача (нині місто Ніжинського р-ну Чернігівської обл.), прибула студентська сотня (115-130 осіб). «Враження, її приїздом викликане, було таке, якби приїхала ціла дивізія» [2, с. 212]. Незважаючи навіть на те, що студентська сотня не лише не мала доброї військової підготовки, але й належного обмундирування. Активний учасник подій Ігор Лоський згадував: «Розгардіяш, який панував тоді у Києві, відбився навіть у такій дрібниці, як одягнено й озброєно студентську сотню. Кожний одержав з одягу – штани, подерту шинелю й якусь арештантську шапку. Можна собі уявити, як гротесково виглядала сотня. Пересічний вигляд був такий: власні черевики, салдатські штани, зав'язані в долині мотузком (обвивачів не було), гімназійна, або студентська куртка, або цивільна камізелька і згори шинеля, в якій найменше бракувало одної поли.

Не ліпше виглядала зброя: старі, поржавілі рушниці… І це все в той час, як місяць після того, большевики, захопивши помешкання школи (1-ша Київська юнацька школа ім. Б. Хмельницького. – *Авт.*) знайшли там повні склади новеньких чобіт, одягу, не кажучи вже про амуніцію й зброю» [3, с. 3].

На кінець січня 1918 р. поблизу станції Крути (нині с. Пам'ятне Ніжинського р-ну Чернігівської обл.) налічувалося до 520 українських вояків, юнаків і студентів: «то було-то коло двох сот юнаків, кілька десятків «вільних козаків» (головно старшина) і студентська сотня, здається 116 чоловіка» [3, с. 3]. На чолі військ УНР під Крутами стояв сотник Аверкій Гончаренко. Озброєння складалося з 16 кулеметів та 1 гармати.

На противагу ворог мав бронепотяг, артилерію, десятикратну перевагу в живій силі, резерви «й прихильно настроєне населення»* [2, с. 213].

Бій з окупаційними російськими військами відбувся 29 січня 1918 р. і тривав близько шести годин. Завдяки мужності і героїзму, українським воякам вдалося завдати ворогу значних втрат, знищивши близько 300 нападників, і стримати наступ до темряви.

Але перевага окупантів у силі позначилася на перебігу подій. Під натиском ворога українські бійці відступили до ешелонів і вирушили в бік Києва, руйнуючи за собою залізничні колії.

Проте одна студентська чота, 27 хлопців, заблукала в темряві та повернулася до станції Крути, яку вже зайняли більшовики, і потрапила у ворожий полон. Юнаків жорстоко катували, а потім стратили. Коли галичанин Григорій Піпський, учень 2-ї Київської української гімназії ім. Кирило-Мефодіївського братства, перед розстрілом заспівав український гімн, решта хлопців теж почала співати [3, с. 4].

Загалом у бою під Крутами загинуло, за різними оцінками, 70-100 оборонців. Крутянин Михайло Михайлик розповідав, що серед розстріляних була навіть милосердна сестра, яку полонили на станції Крути [4, с. 13].

Після звільнення національними військами більшої частини України від російських загарбників за рішенням Центральної Ради 19 березня 1918 р. майже всіх загиблих вояків-студентів-гімназистів урочисто перепоховали на Аскольдовій могилі в Києві.

У славетному бою прославилися і подоляни, як уродженці Подільської губернії, так і ті, хто певний час тут мешкав, брав активну участь у житті громади, залишив біографічні спогади про край.

Нині відомі 10 імен наших земляків: Сильвестер Бондар, Микола Бублик, Демид Бурко, Оверко Гончаренко, Левко Лукасевич, Стефан Магаляс, Борис Монкевич, Валентин Отамановський, Сидір Пурик-Пуриченко, Анатоль Соколовський. Двоє з них – юнак Микола Бублик та студент Сидір Пурик-Пуриченко – були «замордовані більшовиками після бою під Крутами та перепоховані заходами української влади 19 березня 1918 р. у Києві на цвинтарі «Аскольдова могила» [5, с. 166; 6]. Крутяни-подоляни, які залишилися живими, продовжили боротьбу за Україну у вихорі революційних подій.

Це були зовсім юні хлопці: наймолодшому – Миколі Бублику – лише 17 років, а найстаршому – командиру Оверку Гончаренку – 27 років. Дехто навіть не повідомив батьків, що вступив до студентського куреня. Гімназист 2-ї Київської української гімназії ім. Кирило-Мефодіївського братства Ігор Лоський описав від'їзд на фронт студентського куреня: «Посадка відбулася цілком спокійно, якщо не рахувати того, що в останню хвилину прибігла до потягу пані Лукасевич (дружина небіжчика Є. Лукасевича) шукати свого сина Левка, тоді ще

* На жаль, робітники залізничних станцій здебільшого підтримували більшовиків.

учня 6-ї кляси, який нелегально вступив до куреня. Бідна мати гірко плакала, вмовляючи сина лишитися, але, звичайно, безуспішно… Під спів «Ще невмерла Україна» ешелон рушив на північ…» [3, с. 3].

Публікуємо біографічні матеріали, спогади про хоробрих земляків, які брали участь у доленосних подіях молодої Української республіки, боролися та вмирали «за Україну, за її волю, за честь, за славу, за народ». Про одних крутян-подолян є багато відомостей, а про інших – дуже мало. На жаль, не всі імена встановлено, але пошуки тривають, то ж є надія, що перелік буде доповнюватися. Адже відновити пам'ять про всіх героїв славетного бою – це святий обов'язок українського суспільства.

Бондар Сильвестр (1899–1963) – поручник Армії УНР, старшина Січових Стрільців.

Народився в повітовому містечку Ольгопіль Подільської губернії (нині село Гайсинського р-ну Вінницької обл.). Учасник Української революції 1917–1921 рр., зокрема, бою під Крутами та Другого зимового походу (1921). Після поразки Визвольних змагань емігрував на Захід. 1922 р. потрапив до Франції. Довгий час мешкав поблизу Парижу, а останні роки прожив у с. Камон коло Амієн, займаючись городництвом. Брав активну участь у громадській роботі українських товариств, зокрема у місцевій філії ОУРФ [*], займався благодійністю, виступав на заході з вшанування пам'яті лідерів Української революції С. Петлюри та Є. Коновальця. Помер 19 жовтня 1963 р. Похорон відбувся 22 жовтня у муніципалітеті Камон департаменту Сомма, на який прийшла велика кількість французів. Відспівував о. Прокопів [8, с. 6].

Бублик Микола (1900–1918) – учасник бою під Крутами.

Народився у містечку Меджибіж на Поділлі (нині селище Хмельницького р-ну Хмельницької обл.). Є інформація про від'їзд у юнацькому віці на навчання до Київського військового ліцею [6], але у Києві такого закладу не було. Ймовірно, навчався у Володимирській київській військовій гімназії або в Першій українській юнацькій школі ім. гетьмана Б. Хмельницького.

Під час наступу більшовицької орди разом з ровесниками долучився до захисту Батьківщини. Брав участь у бою під Крутами і був закатований більшовиками. У березні 1918 р. перед урочистим перепохованням мати їздила на впізнання тіла сина. Про болючі моменти згадувала приятелька родини Олександра Юхимівна Гаврищук-Коваль: «Багато років Анна (Анна Іванівна Бублик, мати Миколи Бублика. – *Авт.*) мовчала, бо дуже боялася – час же який страшний був. Але все ж розповіла, що викликали її до Києва на впізнання тіла. Два дні родичі розпізнавали своїх близьких у вагонах, що стояли на залізниці. Тіла було так понівечено й спотворено, що важко було й впізнати. Але вона знайшла тіло сина… Не віддали його додому, а повезли в Київ, де й похоронили» [6].

---

[*] ОУРФ – Організація українських робітників Франції.

Очевидно, Микола Бублик похований на Аскольдовій могилі [6].

Бурко (Бурко-Корецький) Демид Григорович (1894–1989) – церковний діяч, педагог, поет.

Народився 29 серпня у с. Пирогів на Поділлі (нині село Вінницького р-ну Вінницької обл.). Закінчив Сутисківську другокласну (1909), Вінницьку церковно-вчительську (1913) школи. Під час Першої світової війни після навчання у школі прапорщиків воював на Західному фронті.

У добу Національно-визвольних змагань працював референтом у інформаційному бюро Генерального секретаріату військових справ УНР. Учасник бою під Крутами. Співпрацював з Всеукраїнською Церковною Радою. Навчався на історико-філологічному факультеті Кам'янець-Подільського українського державного університету (1919). У травні 1920 р. був у лавах Волинської дивізії армії УНР. Під натиском більшовиків опинився в Польщі.

Влітку 1921 р. вирішив повернутися до України. Під час переходу кордону був заарештований і ув'язнений у Вінниці. Через рік підпав під амністію, що дозволило продовжити навчання у Кам'янець-Подільському інституті народної освіти на відділі педагогіки.

У 1920-ті рр. працював у різних областях вчителем української мови та літератури в семирічних школах. З 1931 р. обіймав посаду інструктора споживчої кооперації. 1935 р. був заарештований вдруге, проте зумів утекти і переховуватися під чужим ім'ям.

З жовтня 1941 р. – секретар Полтавського єпархіального управління УАПЦ. 1942 р. у Харкові висвячений на священника митрополитом Феофілом (Булдовським). До осені 1943 р. провадив полтавську Свято-Миколаївську церкву. Разом з дружиною були серед організаторів Полтавського українського Червоного Хреста. В місцевій пресі друкував вірші та статті мистецько-культурного напряму. Восени 1943 р. у Вінниці брав участь у похороні 500 жертв більшовицького режиму, під час панахиди у промові до громади виголосив побажання: «Нехай на їхніх могилах виростуть квіти кращого майбутнього». Невдовзі виїхав до Німеччини.

В 1940-х рр. очолював Миколаївську парафію в таборах для неповерненців. У серпні 1947 р. брав участь в Ашаффенбурзькому соборі, на якому оформилася УАПЦ (соборноправна). Був настоятелем парафій в Інгольштадті, Карлсруе, Людвігсбурзі, Новому Ульмі, духовним опікуном православних українців старечого будинку в Дорнштадті.

У грудні 1956 р. увійшов до складу Вищого церковного управління Української автокефальної православної церкви, а впродовж 1969–1973 рр. виконував обов'язки його голови. 1973 р. був обраний членом Ради митрополії УАПЦ. Друкувався в часописах «Рідна церква», «Українські вісті», «Нові дні».

Головна праця – збірка нарисів «Українська автокефальна православна церква – вічне джерело життя», 1988, Баунд-Брук, США.

Помер 9 червня 1989 р. у м. Штутґарт, де довгий час був настоятелем церкви Святого Духа. Похований на штутґартському цвинтарі Праг [9, с. 387–389; 10].

Залишив спогади про Крути, вперше опубліковані 15 січня 1942 р. у газеті «Голос Полтавщини». Подаємо уривок з них.

…В ті дні збольшевичені частини військ, розвалених російських армій, сараною сунули з південно-західного фронту через Україну, сіючи анархію і безладдя. Вкрай розгнуздані вони отруювали настрої менш свідомих українських вояків, а серед київських робітників, що не меншою мірою були вже здеморілізовані, знайшли своїх однодумців. Ватаги сірої салдатської маси, об'єднавшись з робітниками арсеналу та інших київських заводів, підняли повстання проти Української Центральної Ради. Їм на допомогу рушили з Києва під начальством ката Муравйова, численні большевицькі орди, що ненавиділи українців за їх внутрішню культуру, нищили і плюндрували все українське, хижо кидалися на кожного, від кого чули українську мову, на кому бачили козацький шлик.

На станції Бахмач був перший кривавий бій за Україну. Нечисленні українські частини (один курінь гайдамаків та курінь охочекомонного полку) відходили перед переважаючим у кілька разів ворогом, в напрямку Києва. Тимчасом з Києва підходив студенський курінь (студенти Київських та інших вищих і середніх шкіл) – юнаки сповнені любови до України, але недосвідчені в воєнному ділі. Ці сини вільної української нації, виступаючи на ворога, всі могли сказати словами великого предка Наливайка: «Загину я за рідний край, я відчуваю це і знаю!...» Але вони йшли... Орди Муравйова навально сунули на Київ і затрималися перед станцією Крути, на якій зупинилися два Козацькі Українські курені і курінь студенський. 29 січня тут зчинився бій, про який важко оповідати. Студенський курінь не встиг спорожнити вагонів і розсипатися в розстрільню, як потрапив у смертельну небезпеку. Ворог великою силою вдарив у фланг. Для прикриття його було кинуто сотню козаків – охочекомонників, але становище не покращало, бо ворог скрізь переважав людьми і зброєю. Козаки і студенти бились як леви. Втомлювались від безнастанного набивання рушниць. Передні ряди ворогів падали, а за ними йшли нові, вискакуючи з-за стовбурів старих верб та верболозів. Постріли з кулеметів, рушниць, тріск ґранат змішувалися зі стогоном умираючих... «Солдати расейской революціонной армії» – як вони себе називали, позвірячому кидалися із баґнетами на студентів, що вистрілявши всі набої останніми вбивали себе й падали зі словами: «За тебе, Україно, складаю руки»… [11, с. 216–217].

Гончаренко Аверкій (Оверко) Матвійович (1890–1980) – військовий діяч.

Народився 22 жовтня у с. Дащенки на Полтавщині (нині село Прилуцького р-ну Чернігівської обл.). Після закінчення Чугуївського піхотного училища доля надовго пов'язала його з Поділлям: служив у Тульчині в 76-му піхотному Кубанському полку (1912–1914). Був учасником Першої світової війни у чині командира 4-го батальйону 260-го піхотного Брацлавського полку.

Підтримав Визвольні змагання 1917–1921 рр. Долучився до створення Першої юнацької військової школи ім. гетьмана Б. Хмельницького, учні якої доблесно захищали станції Бахмач та Крути. Взимку 1917–1918 рр. брав участь у захисті Києва від більшовицьких загонів М. Муравйова, зокрема командував українськими військовими частинами у бою під Крутами.

Згодом займав різні становища в управі українських військових сил: повітовий комендант міста Летичів (осінь 1918), комендант Подільської губернії (січень – липень 1919), начальник канцелярії Головного Отамана Симона Петлюри (1919), курсовий старшина Кам'янець-Подільської спільної юнацької школи (1920–1921), яка у травні – червні 1920 р. дислокувалася у Вінниці.

У 1920–1930-х рр. – учасник кооперативного руху на Львівщині. Під час Другої світової війни – старшина 30-го полку 1-ї Української дивізії УНА.

Емігрував спочатку до Великої Британії, а 1952 р. – до США, разом з дружиною Зінаїдою та донькою Вірою. Один з організаторів Фонду допомоги українським інвалідам, співголова Клівлендської (штат Огайо) станиці Братства колишніх вояків 1-ї Української дивізії УНА.

Помер 12 квітня 1980 р. Похований на українському кладовищі Петра і Павла у м. Парма (штат Огайо, США). У США мешкає онука Зоряна [12, 13, 14].

Залишив спогади та статті про бій під Крутами. Подаємо уривок зі статті «Бій під Крутами», вперше опублікованої 1938 р. у Варшавському часописі «За державність» (зб. № 9).

«Студентська сотня в числі 115-130 людей прибула на ст. Крути 27-го січня 1918 р. о четвертій годині ранку.

Мені особисто треба було вирішити, куди приділити Студентську сотню. Я стояв перед альтернативою: можна було влити її до юнаків, так би мовити, поповнити школу, а можна було дати її як окрему сотню на дільницю оборонної лінії. До цього другого висновку я прийшов з міркувань чисто військового характеру. Молодий вояк, без огляду на його індивідуальність, у критичній хвилині піддається паніці. Таких хвилин я передбачав забагато. Паніка ж під час бою є явищем заразливим і в результаті дає ганебну втечу.

Тому то командирові студентської сотні дав я відтинок, найменше загрожений зі сторони противника. Познайомив командира сотні із ситуацією, поінформував, звідки і як буде діставати набої, куди направляти поранених, з ким держати зв'язок, а на випадок відвороту, як вивести сотню з бою. Для зв'язку зі мною він призначив трьох студентів, а між ними був і мій брат (Федір Гончаренко. – Авт.); його, з огляду на моє становище, як командира, я був змушений відіслати до сотні назад, прощаючи його поглядом, як виявилося, навіки» [2, с. 212].

Лукасевич Левко Євменович (1896–1982) – економіст-статистик, професор, ройовий студентської сотні у бою під Крутами.

Народився 14 лютого в Києві. Син лікаря Євмена Лукасевича (1871–1929), міністра охорони здоров'я УНР і посла УНР у Швейцарії (1918–1919). Навчався у 4-й Київській гімназії. 1916 р. у складі 288-ї

пішої саперної Пермської дружини воював на Південно-Західному фронті. У березні 1917 р., внаслідок поранення, потрапив до київського госпіталю. Одужавши, вступив до Бойового куреня (квітень 1917 р.), у складі якого охороняв будівлю УЦР та придушував більшовицьке повстання в листопаді 1917 р. у Києві. Одночасно продовжував навчання в престижній 2-й Київській українській гімназії ім. Кирило-Мефодіївського братства. У січні 1918 р. вступив до Студентського куреня Січових Стрільців та брав участь у бою під Крутами. У складі помічного відділу при Гайдамацькому коші, який злився згодом з дивізією О. Натієва та з групою полковника Болбочана, звільняв Лівобережжя від більшовицьких військ (лютий – березень 1918 р.). З кінця 1918 р. до весни 1919 р. студіював математику у м. Фрібург (Швейцарія), згодом – при українській дипломатичній місії в Празі. У січні 1920 р. розпочав навчання на філософському факультеті (відділ слов'янської філології) Празького університету, але через матеріальну скруту залишив навчання і переїхав до Польщі, де влаштувався працювати в торговельно-економічній місії УНР. Наприкінці 1920 р. переїхав до Чехословаччини. Відновив філологічні студії та розпочав навчання на відділі економіки країн Близького Сходу Чеського дипломатичного інституту. В Празі взяв за дружину співробітницю української дипломатичної місії, з якою записався до Українського Вільного Університету (Прага). 1924 р. завершив навчання, але не зміг знайти роботу. Повернувся до Польщі, влаштувався на роботу до банку та паралельно навчався на філологічних курсах Варшавського університету.

У 1930-ті рр. – доцент кафедри економічної географії в Східному інституті у Варшаві, активний член української секції. 1935 р. з дружиною повернувся до Праги. Під час німецької окупації перебував у Вінниці у якості співробітника Головної управи цукрової промисловості України (1941–1942).

1968 р. був заарештований за доносом, але звільнений з огляду на похилий вік. Помер 2 червня 1982 р. у Празі.

Дружина Стефанія Лукасевич (1900–1982) – перекладачка, активістка українських громадських організацій, клубів, товариств у Польщі та Чехословаччині. 1925 р. подружжя Лукасевичів втратило єдину доньку.

За участь в Українській революції нагороджений хрестом Симона Петлюри. Автор низки науково-статистичних статей, книги спогадів «Роздуми на схилку життя» (Нью-Йорк, 1982). Писав статті про події та учасників Української національної революції 1917–1921 рр. до «Вістей Комбатанта» під псевдонімом «Крутянець» [15, 16, 17].

1973 р. з нагоди 55-річчя бою під Крутами опублікував у часописі «Вісті комбатанта» (Ч. I–II) статтю «Думки в 55-ліття українських Термопілів» під псевдонімом «Крутянець».

У книзі «Роздуми на схилку життя» є розділ «Бій під Крутами. Повстання більшовиків у Києві». Уривки з якого подаємо.

«23 (28. – Авт.) січня Студентський курінь Січових Стрільців розташувався на ст. Крути із потягом, який складався з кільканадцяти вагонів, серед яких був вагон з амуніцією і два санітарні

вагони Червоного Хреста, побільшені загони Вільного козацтва. Всіх нас було десь понад 300 вояків при трьох гарматах, кільканадцяти кулеметах та чотирьох конях. Нашим завданням було чинити опір ворогові і стримати його до того часу, коли прийде поміч Гайдамацького коша.

Як тільки приїхали ми до Крут, був наказ нашого командування приступити до копання шанців для належного укріплення перед ворогом, сили якого наближались під Крути, як сповістила кінна розвідка. Шанці ми копали до пізнього вечора по двох сторонах високого залізничного насипу, приблизно два кілометри на північ від ст. Крути, в напрямку залізничної зупинки Пліски, яка була під контролем нашого імпровізованого панцирного потягу. Потяг складався з паротягу і однієї платформи з гарматою та двома кулеметами. Платформа, зі всіх сторін обкладена мішками з піском, служила для захисту. Увечері розвідка принесла відомості про те, що сили ворога вже під зупинкою Пліски. Ніч пройшла в гарматній стрілянині з ініціативою на нашому боці та незначній рушничній стрілянині ворожих розвідок.

Кожен з нас, учасників бою під Крутами, напевно, добре пам'ятає старшину-гарматчика Богданівського полку в синьо-жовтому кашкеті, який, ще з одним вояком на нашому панцеровому потязі, під сильним обстрілом ворога нищив картеччю спроби більшовиків зіпсувати зв'язок поміж двома відтинками нашої лінії, обабіч високого залізничного насипу. Дотепер пригадується його силует у нічному відблиску стріляючої гармати. Був це добрий і відважний артилерист сотник Лощенко.

День 29 січня 1918 року видався похмурий і неспокійний. Ми промерзли в шанцях після ночі. З відомостей розвідки та по рухах ворога було зрозуміло, що мусить відбутися рішаючий бій – перший бій московсько-української війни…

… Від дев'ятої години ранку ворог почав обстрілювати наші позиції сильним рушничним вогнем. Потім розпочав артилерійську підготовку, ведену досвідченою рукою, яка тривала майже до кінця бою. Ворог обстрілював наш тил – залізничну станцію і потяг, який мусив від'їхати на значну віддаль у південному напрямку.

Наша єдина діюча гармата, що відповідала ворогові, була розташована високо на залізничному насипі, її добре бачили як ми в шанцях, так і ворог. Вона була під сильним обстрілом. Шмигаючи то вперед, то взад, вона додавала відваги та настрою. Коли затихала – гадалося, що замовкла назавжди, але вона знову розпочинала вогонь… Десь біля десятої-одинадцятої години бій розгорівся вповні. Ворог намагався два рази перейти в наступ на нашому лівому відтинку, але був стриманий вогнем…

В середині бою наша гармата перестала стріляти, бо наш «панцирний потяг» вернувся на станцію. Здається, хтось з обслуги був поранений. Пізніше ми довідались, що станція була загрожена ворогом, який наближався до неї з правої сторони. Бій розвинувся з новою силою. Ворог застосував кулемети, яких мав переважаючу кількість, і почав наступ. Густою лавою він посувався вперед без

огляду на втрати від вогню нашої, рідко розсіяної лінії в шанцях. У міжчасі було знищено кулеметним вогнем зв'язок з правим відтинком. Наш старшина не мав уже зв'язку і не знав, що діється праворуч залізничного насипу. Власне, в цьому часі нам найбільше бракувало гармати. До того ж у нас починали кінчатися запаси набоїв, постачання яких від станції припинилося… Ворожі сили, наступаючи на наші лінії шанців по обох сторонах залізничного насипу, спочатку звернули увагу на правий відтинок, який був слабший, бо складався майже виключно з учнів та студентів мало обізнаних з військовою справою. Більшовики, можливо, за допомогою розвідки, про це довідались, або, ще простіше, зорієнтувались під час бою, чому й сконцентрували увагу на правий відтинок, який оточили з трьох сторін, зайняли станцію і правий відтинок притиснули до високого залізничного насипу. Подібний маневр оточення вони намагались застосувати ще на початку бою теж стосовно нашого відтинку, але постава юнаків цьому перешкодила. У кінцевій фазі бою ворог знову намагався оточити наш відтинок, але старшина Гончаренко зауважив цей маневр і, зосередивши вогонь на лівий бік відтинку, дав наказ до відступу… Кілька кілометрів відступу здавались вічністю. Коли ми були біля потягу, який чекав на нас десь далеко в полі, мало у кого лишилось по три-п'ять куль… Мало нас зустрілось товаришів – учасників бою під Крутами. Ті, що лишились живими після трагічного бою, розпорошились по різних військових частинах по всій Україні, а пізніше дехто загинув у дальшій боротьбі з російською навалою… [18, с. 61, 62, 64, 67].

Маґаляс Стефан Дем'янович (архімандрит Святослав; 1898 – 1970-ті ?) – хорунжий армії УНР, церковний діяч.

Народився 15 вересня у с. Лукашівка Липовецького повіту Київської губернії (нині село Вінницького р-ну Вінницької обл.). З травня 1917 р. був у лавах Українського Війська, в 3-му пішому полку ім. П. Дорошенка. Брав участь у боях у Києві (осінь 1917 р.), під Крутами (січень 1918 р.), за Умань (осінь 1918 р.). 1919 р. перебував у складі 1-ї Запорізької дивізії, а 1920 р. – в інформаційному відділі ставки Головного Отамана у якості старшини для доручень. Після поразки Визвольних змагань емігрував на Захід. Душпастирську освіту здобув у польських таборах інтернованих вояків УНР. Після Другої світової війни оселився в Канаді. Служив ігуменом монастиря в Гримсбі (провінція Онтаріо, Канада). Займався громадською роботою, зокрема, довгий час був начальником канцелярії Головної управи Союзу бувших українських вояків (СБУВ). 21–23 листопада 1952 р. у Торонто організував 1-й з'їзд СБУВ. Згодом переїхав до США, де служив при церквах св. Трійці в Буффало, св. Володимира в Чикаго. У 1960-х рр. – настоятель української православної громади при Церкві св. Миколая в Маямі (штат Флорида). Помер у 1970-х рр. і похований, очевидно, біля православної церкви, яку звів у Маямі [19, 20, 17].

Монкевич Борис Григорович (1896–1971) **–** письменник, сотник Армії УНР.

Народився 25 березня у с. Баговиця на Поділлі (нині село Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.). До 1910 р. мешкав у

Кам'янці-Подільському, а потім переїхав до Одеси, де закінчив реальну (1915) та військову (1916) школи. Учасник Першої світової війни. Підтримав Національно-визвольні змагання: 1917 р. – хорунжий 1-го Гайдамацького куреня в Одесі, 1918 р. – у складі полку ім. П. Сагайдачного в Києві. В січні 1918 р. брав участь у вуличних боях, у бою під станцією Крути на Чернігівщині. Подальша доля пов'язана з 4-м Запорозьким ім. гетьмана Б. Хмельницького полком 1-ї Запорозької дивізії Запорозького корпусу, у складі якого пройшов великий бойовий шлях, увесь час на передовій. Учасник Першого зимового походу Армії УНР тилами Добровольчої та Красної армій (грудень 1919 р. – травень 1920 р.). За бойові заслуги отримав підвищення до рангу сотника. У листопаді 1920 р. інтернований до польських таборів. Рік потому звільнений.

Навчався на математичному факультеті Варшавського університету, на архітектурному факультеті Варшавського політехнічного інституту. 1924 р. намагався вступити на лісовий відділ агрономічно-лісового факультету Української господарської академії у Подєбрадах (Чехословаччина), але отримав відмову. У Польщі активно співпрацював з українськими організаціями, зокрема, 1934 р. брав участь у з'їзді членів Українського воєнно-історичного товариства. Написав спогади про події Української революції 1917–1921 рр.

Виїхав до Канади. Помер 7 лютого 1971 р. Похований у м. Монреаль на цвинтарі Mount Royal Cemetery.

Автор статей та книг спогадів «Крути: з давно пережитого» // «Календар Червоної Калини на 1923 р.», «Слідами новітних запорожців: похід Болбочана на Крим» (Л., 1928; Нью-Йорк, 1956; з позиції військового детально описав десятки переможних боїв за участі запорожців П. Болбочана), «Спомини з 1918 року» (1928, Львів), «Чорні Запорожці: Зимовий похід і остання кампанія Чорних Запорожців» (1929, Львів). Стаття «Військовий дух і його значіння» (воєнно-науковий журнал «Табор», Варшава, липень 1933 р.), враховуючи реалії сьогодення, є як ніколи актуальною [21, 22].

Подаємо уривки зі статті «Бій під Крутами», опублікованої в газеті «Поступ» 1929 р.

«Був уже вечір, коли невелика горстка відступаючих козаків, переслідувана ворогом, підійшла з пораненими до поїзда. Дали наказ сідати до вагонів. В останніх вагонах поставили кулемети, які своїм вогнем стримували лави наступаючого ворога. Поїзд помалу від'їхав, знищуючи по дорозі залізничний шлях, бо про дальший активний спротив не можна було і думати.

Над полоненими більшовики довго знущалися і на другий день 27 студентів розстріляли, а їхні трупи заборонили селянам ховати. Сім чоловік поранених відправили в Харків на лікування…

По звільненні України від московського наїзду у 1918 р. виникла думка відшукати й достойно поховати ці перші жертви українсько-московської війни в золотоверхому Києві.

Кілька вагонів заставлено густо трупами і протягом кількох днів батьки й родини розпізнавали своїх близьких. Відшукано не

всіх, бо одні невідомо де були розстріляні більшовиками і потайки поховані селянами.

Всіх полонених замордовано звірячим способом: вони були з розбитими головами, повибиваними зубами, повиколюваними очима. Кілька трупів не вдалося розпізнати, так вони були понівечені.

Урочистий похорон відбувся за державний кошт, при великій участі київського громадянства, делегацій, уряду і війська.

Заходами комітету по вшануванню пам'яті полеглих мав будуватися величезний пам'ятник, але ворожа окупація це унеможливила.

Але вічний пам'ятник вони собі збудували в нашій історії. Ці українські Термопіли будуть завжди жити в нашій пам'яті. І коли Україна стане вільною в сім'ї вільних народів, наші кобзарі в народних думах рознесуть славу про цих юних борців по цілій Україні, бо, Шіллер: «Що невмирущо має жити в пісні, мусить загинути в житті».

Всіх їх разом поховано на Аскольдовій могилі над Дніпром, відкіля відкривається широкий краєвид на Чернігівщину, де вони поклали своє життя за рідний край» [23].

Отамановський Валентин Дмитрович (1893–1964) – юрист, історик, краєзнавець, бібліограф, громадський і політичний діяч.

Народився 27 лютого в с. Мала Яблунівка Київської губернії (нині в межах міста Сміла Черкаської обл.) у багатодітній сім'ї дрібного службовця (рахівника) цукроварні графів Бобринських.

Після закінчення 5-ї київської гімназії (1912) вступив до Університету св. Володимира, а через рік перевівся до Київського політехнічного інституту. З 1917 р. студіював право в Київському університеті, а в 1918–1920 рр. – у Віденському. Активний учасник Визвольних змагань, зокрема, у квітні 1917 р. увійшов до складу Української Центральної Ради від «самостійників», а в січні 1918 р. брав участь у бою під Крутами. Впродовж 1916–1920 рр. співпрацював з видавництвом «Вернигора» (дирекція знаходилась у Відні), де на той час друкувалися шкільні підручники для України. Разом з Ігорем Федівим написав історичну повість у 3-х частинах «Син України» (К., Кам'янець, Відень, 1919; Авґсбурґ, 1946; Л., 1992).

1920 р. переїхав до Вінниці. Був фундатором і керівником Вінницької філії Всенародної бібліотеки України ВУАН (1923) та Кабінету виучування Поділля при ній (1924). Став відповідальним секретарем окружної комісії з увічнення пам'яті М. Коцюбинського, співініціатором створення меморіального музею та спорудження пам'ятника письменнику у Вінниці. Засновник і редактор серії краєзнавчого видавництва «Енциклопедія поділлєзнавства» (1924–1929). Досліджував історію становлення міського устрою та поширення Маґдебурзького права в Україні загалом і на Поділлі зокрема, історію Вінниці XIV–XVII ст., творчість історика і краєзнавця Й.-А. Роллє.

1929 р. був заарештований у справі «Спілки визволення України», засуджений до 5 років ув'язнення. Після закінчення терміну був на засланні у м. Казань (Татарстан, РФ). У 1934–1947 рр. працював у науковій бібліотеці Казанського університету. 1945 р. екстерном склав іспити у Краснодарському педагогічному інституті (РФ) й отримав

диплом історика. Далі викладав іноземні мови у вищих навчальних закладах у Сімферополі та Саратові. Впродовж 1958–1964 рр. – завідувач кафедри латинської мови Харківського медичного інституту. Помер 10 березня 1964 р. у Харкові. Реабілітований 1989 р.

Науковий доробок становить понад 50 праць з краєзнавства, історії медицини та аптечної справи.

Ім'ям Валентина Отамановського названо вулиці у Вінниці (2015), Києві (2017), Харкові, Смілі (2024), а також Центр медичного краєзнавства Харківського медичного університету (2018).

Вперше матеріали В. Отамановського потрапили до Вінницького обласного краєзнавчого музею (ВОКМ) 1993 р., а останній експонат поповнив фондову збірку у грудні 2023 р. Над формуванням комплексу матеріалів про знаного вченого працювали науковці музею Людмила Кароєва, Катерина Висоцька, Віктор Косаківський, Юрій Савчук. Останній, зокрема, привіз 1992 р. рукопис книги «Вінниця у XIV–XVII ст.», яка згодом була опублікована. У 1990-х рр. племінниця Отамановського – Валентина Йосипівна Савицька – передала музею світлини з родинного архіву та поштові листівки, надіслані Валентином Дмитровичем впродовж 1957–1963 рр. рідній сестрі Ганні Дмитрівні Савицькій та її доньці Валентині. Нині комплекс Валентина Отамановського нараховує 81 предмет основного фонду та 19 експонатів – на тимчасовому збереженні у фондах ВОКМ. Серед них особливо цінними є матеріали зі слідчого фонду архіву КДБ (Т. 149) по справі СВУ, по якій 1929 р. проходив Валентин Отамановський – «Автобіографія ув'язненого В. Д. Отамановського», «Моє каяття», «Наукова та науково-громадська праця В. Д. Отамановського». Зазначені матеріали увійшли до збірника наукових праць «Подільська старовина», виданого ВОКМ 1993 р. з нагоди 100-річчя від дня народження вченого [24, 25, 26].

Оверко Гончаренко у спогадах про Крути так згадував Валентина Отамановського*: «В цім великім напруженні юнак Валентин Атамановський (Отамановський. – Авт.) (студент Університету св. Володимира) подав мені телеграму, з якої я довідався, що Шевченківський полк з Ніжина виступив на з'єднання з наступаючими на нас більшовиками, себто, наступає на нас із запілля. Атамановський був дуже відважний, а що найважливіше було у ньому цінного – це завжди прекрасний гумор. В цій рішальній хвилині він почав порівнювати наш бій з боями шведів і наших з москвинами під Полтавою... Та не було часу. Треба було йому сказати про правдивий стан нашого положення: наступ більшовиків не припиняється, Шевченківський полк є в двогодинній їзді від нас, повний потяг наших поранених бійців потребує опіки. Усе, що лишилося, не мало змоги впродовж цілого дня через часті атаки противника на найменший перепочинок. Отже, мушу вивести їх з бою без дальших втрат у людях і приготуватись для з'єднання з Чорними Гайдамаками в команді Симона Петлюри, які були вже на ст. Бровари…*

Атамановського я послав ще завидна до Студентської сотні з наказом про відступ на вказане їй місце. Відворот Студентська сотня мала розпочати першою. Сотник Лощенко ще за

дня мусів від'їхати. З від'їздом нашої гармати по цілому фронті посилився енергійний наступ противника. Скрізь відчувався приплив нових сил» [2, с. 213–214].

Пурик-Пуриченко Сидір (?–1918) – учасник бою під Крутами.

Народився у с. Саливонки (нині село Білоцерківського р-ну) на Київщині. Під час Першої світової війни служив фельдшером у м. Могилів-Подільський. З 1917 р. студент Українського народного університету в Києві, член Всеукраїнської фельдшерсько-акушерської спілки. У бою під Крутами потрапив у полон. Закатований більшовиками. Влітку 1918 р. Могилів-Подільське товариство «Рідна стріха» заснувало фонд вшанування його пам'яті [27].

У газеті «Нова Рада» у березні 1918 р. було опубліковано жалобне оголошення: *«Комітет Всеукраїнської фельдшерсько-акушерської спілки з глибоким жалем сповіщає про смерть… членів спілки – Пуріка (Сидор Пурик-Пуриченко. – Авт.), Пітенка, Сірика, Головащука, Дикого й Чижова, забитих в бою під Крутами. Похорон відбудеться у вівторок 19-го (6) березня с. р. всіх товаришів просять взяти участь в жалібній процесії, яка рушить з пасажирського вокзалу о 2 год. дня до Аскольдової Могили*» [5, с. 101].

Соколовський Анатолій (Анатоль) (1897–1921) – хорунжий армії УНР.

Народився 8 липня 1897 р. у с. Курилівці (можливо село Крикливець? – *Авт.*) Ольгопільського повіту на Поділлі. Закінчив Ольгопільську початкову школу. Учасник Першої світової війни. Влітку 1916 р. разом із однополчанами відзначився в Брусилівському (Луцькому) прориві в бою на Стоході проти австро-німецьких військ. В роки Визвольних змагань під час українізації війська служив у підготовчій команді. Брав участь у роззброєнні більшовиків у Києві. Учасник бою під Бахмачем та Крутами. За часів Гетьманату поступив до гарматної бригади Запорізького корпусу. Згодом поступив до Спільної Військової Юнацької Школи (1919), що готувала старшин. У листопаді 1919 р. під Проскуровом у бою з денікінцями потрапив у полон. На станції Жмеринка з полону втік і дістався до українських військ. Продовжив навчання у Кам'янець-Подільській пішій Юнацькій Школі (1920), де відзначився добрими успіхами і товариськістю: «як портопей-юнак підтримував гарні відносини з юнаками, як начальник, як товариш». В інтернованих таборах у Польщі 28 травня 1921 р. отримав звання хорунжого. Як старшину його було приділено до 6-ї Стрілецької дивізії. Загинув 6 листопада 1921 р. у бою під Коростенем під час Другого зимового походу [7, с. 26].

Стали пророчими слова Аверка Гончаренка про крутян: «Бойовий наказ наша молодь виконала, а пам'ять полеглих, оповита ореолом слави, стала зразком для майбутніх поколінь!» [2, с. 215]. Сьогодні їхній приклад жертовності за рідну Україну наслідують тисячі захисників у запеклій боротьбі з російськими загарбниками.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Маланюк Є. Крути. Народини нового українця. – Прага, 1941. – 34 с. [Електрон. ресурс] – Режим доступу: https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/27760/file.pdf
2. Гончаренко А. Бій під Крутами. // Крути. Січень 1918 року: документи, матеріали, дослідження, кіносценарій. Упоряд. Я. Гаврилюк. – К.: Вид. центр. «Просвіта», 2008. – С. 209–215
3. Л[оськ]ий І. Крути. Уривок зі споминів // Літопис Червоної калини. – Львів, 1932. Ч. 2. – С. 2–5. [Електрон. ресурс] – Режим доступу: https://shron1.chtyvo.org.ua/Litopys_Chervonoi_Kalyny/1932_Chyslo_02.pdf?
4. Михайлик М. День 29 січня 1918 року. // Літопис Червоної калини. – Львів, 1932. Ч. 2. – С. 11–13. [Електрон. ресурс] – Режим доступу: https://shron1.chtyvo.org.ua/Litopys_Chervonoi_Kalyny/1932_Chyslo_02.pdf?
5. Крути. Січень 1918 року: документи, матеріали, дослідження, кіносценарій. Упоряд. Я. Гаврилюк. – К.: Вид. центр. «Просвіта», 2008. – 840 с.: Іл.
6. Бублик Ю. Микола Бублик – герой Крут. // Інтернет-видання Полтавщина. – 2023. 29 січ. [Електрон. ресурс] – Режим доступу: https://blog.poltava.to/bublyk/15693/
7. Гриць Гладкий. На руїнах. Присвята Листопадовій повстанчій групі 1921 р. на Волині. – Видання Культурно-Освітнього Відділу 6-ої Стрілецької Дивізії. – Б. м., б. р. – 31 с.
8. Шлях перемоги. – 1963. – 8 грудня. (49). [Електрон. ресурс] – Режим доступу: file:///C:/Users/User/Downloads/1963_12_08.pdf
9. Бурко Д. Українська автокефальна православна церква – вічне джерело життя. – Саут-Бавнд-Брукс: Видавничий фонд Владики Мстислава УАПЦ в діаспорі, 1988. – 392 с.
10. Бурко (Бурко-Корецький) Демид / С. І. Білокінь // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 1. [Електрон. ресурс] – Режим доступу: http://www.histori.org/ua/?termin=Burko
11. Бурко Д. Трагедія під Крутами // Крути. Січень 1918 року: документи, матеріали, дослідження, кіносценарій. Упоряд. Я. Гаврилюк. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2008. – С. 216–217
12. Гончаренко Аверклій (Аверко) Матвійович / О. Федоришен //Українська революція (1917–1921) в іменах: вінницькі сторінки: біогр. довід. / упоряд. Т. Р. Кароєва, відп. за вип. Ю. А. Зінько; Вінниц. міськ. рада, Центр іст. Вінниці, Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. – Вінниця: ТОВ «ТВОРИ». 2019. – С. 56–57
13. Трегубова Я. Від Крут до Огайо. Невідомі факти про легендарного командира Аверкія Гончаренка. – 29 січня 2021 р. – [Електрон. ресурс] – Режим доступу: https://www.radiosvoboda.org/a/biy-pid-krutamy-averkiy-honcharenko/31075486.html
14. Гончаренко Аверкій (Оверко) Матвійович / Р. М. Коваль // Енциклопедія Сучасної України [Електрон. ресурс] / Редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. – Режим доступу : https://esu.com.ua/article-30835

15. Лукасевич Л. Роздуми на схилку життя. Нью-Йорк – С. Бавнд Брук, 1982. – 342 с.
16. Свобода. 1983. 23 березня
17. Юзич Ю. Ті, що вижили. 37 портретів крутян. // Історична правда. – 30 січня 2018. [Електрон. ресурс] – Режим доступу: https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/01/30/151971/
18. Лукасевич Л. Бій під Крутами. Повстання більшовиків у Києві // Лукасевич Л. Роздуми на схилку життя. Нью-Йорк – С. Бавнд Брук, 1982. – С. 61–67
19. Бюлетень Союзу Бувших Українських Вояків у Канаді. – 1961. Торонто – Ч. 8. С. 24
20. Тинченко Ярослав. Офіцерський корпус Армії УНР (1917–1921) Кн. 2. Київ. – 2011. – 412 с.
21. Коваль Р. Борис Монкевич. Військовий та історик // Коваль Р. Багряні жнива української революції. – [Електрон. ресурс] – Режим доступу: http://www.ukrlife.org/main/evshan/zhnyva96.htm
22. Монкевич Борис Григорович / Р. М. Яців // Енциклопедія Сучасної України [Електрон. ресурс] / Редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2019. – Режим доступу : https://esu.com.ua/article-69174
23. Монкевич Б. Бій під Крутами. «Поступ». Львів, 1929. Ч. 2. Скорочено. [Електрон. ресурс] – Режим доступу: http://kruty.org.ua/spogady/60-2008-10-04-20-48-42
24. Вінницький обласний краєзнавчий музей. Д. 4678, Д. 4680
25. Кароєва Л. Р., Шпильова Л. М. Валентин Дмитрович Отамановський // Подільська старовина. – Вінниця, 1993. – С. 6–13
26. Валентин Отамановський / С. П. Шароварська // Вінниця у спогадах. Упоряд. В. Колесник. – Т. ІІІ: 1920 – 1950-ті рр. – Вінниця: Віноблдрукарня, 2019. – С. 298
27. Скальський В. Боронячи Україну від насильників. Наші перші «кіборги» / Історична правда. – 2017. – 29 січня. [Електрон. ресурс] – Режим доступу: https://www.istpravda.com.ua/articles/2017/01/29/149504/view_print/

Олена Стадник, Наталія Кузьмінець

ДІЯЛЬНІСТЬ УРЯДУ ДИРЕКТОРІЇ У ВІННИЦІ

Анотація. *У статті відображено реалії історичних подій перебування Директорії УНР у Вінниці, проаналізовано її діяльність. Увагу зосереджено на висвітленні важливих питань державотворення та проведенні національної та культурної політики уряду.*

Ключові слова: *Директорія, Поділля, Вінниця, Українська Народна Республіка.*

Olena Stadnyk, Natalia Kuzminets

ACTIVITIES OF THE DIRECTORY GOVERNMENT IN VINNYTSA

Abstract. *The article reflects the realities of the historical events of the stay of the UNR Directory in Vinnytsia, analyzes its activities. Attention is*

focused on highlighting important issues of state formation and the implementation of the government's national and cultural policy.

Keywords: *Directory, Podillia, Vinnytsia, Ukrainian People's Republic.*

На різних етапах вітчизняної історії мала місце загроза існуванню України та її державності. Особливо повчальним для нас видається період національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. Аналізуючи події того періоду, важливо врахувати історичні уроки, що стане запорукою від втрати своєї державності. Важливим у даному контексті є дослідження процесів державного будівництва часів Директорії, так як саме ця доба виглядає найближчою до сьогодення, коли ведеться боротьба з російським агресором. В цей час Вінниця ставала тимчасовою столицею республіканської влади. Державницька діяльність Директорії у Вінниці є значимою для вивчення даного періоду. Вона привертала увагу істориків. Варто виділити праці А. Лисого [1], М. Горбатюка [2], В. Довганюка [3], М. Марущак [4], І. Романюка [5].

Початок листопада 1918 р. в країні характеризується загостренням політичної ситуації. У регіоні активізувалися повстанські виступи. П. Скоропадський поступово втрачає свою владу. Український Національний Союз, філіал якого також було створено у Вінниці під керівництвом О. Базилевича у вересні 1918 р., об'єднав прихильників антигетьманського перевороту. Перехід влади до Директорії у Вінниці був відносно спокійним, порівняно з іншими регіонами. Майже без кровопролиття відновлено УНР. Постріли було чутно біля казарм, загинув комендант Вінниця Мюллєр. Вінницька філія УНС повідомила 19 листопада 1918 р. міського голову про утворення Директорії і наголосила на передачі влади на місцях комісарам, про продовження роботи міських установ і недопущенні погромів мешканців міста. Перехід влади до Директорії пришвидшила позиція генерала П. Єрошевича, командира Подільського корпусу.

Уряд Директорії не вважав за необхідне долучити до державного управління колишніх чиновників гетьманського уряду як на державному, так і на місцевому рівні. Наслідком стало звільнення всіх попередніх урядовців. Натомість до управління почали залучати за рекомендаціями громадських організацій. В військових умовах влада перебувала в руках комісарів. Хоча Петлюра неодноразово наполягав на створенні на різних рівнях управління «трудових рад» лише з тих громадян, хто не користується найманою працею. З цим планом передбачалося створити в губернії і повітах такі «трудові ради, які б взяли участь у конгресі Трудового Народу України [6, с. 142]. 19 листопада П. Єрошевич очолив цивільну і військову владу в регіоні. В цей же день І. Рижія було обрано комісаром у Вінниці, керівні органи правопорядку у Вінниці обійняли Тустановський та Білий [7]. Непорозуміння викликало призначення губернського комісара. У Вінниці наполягали на кандидатурі Є. Богуславського, у Кам'янці-Подільському місцевий осередок УНС бажав призначення Г. Степури, якого лише з грудня у документах можна було побачити на цій посаді [8, с. 555]. Першочергово Г. Степура наказав відновити діяльність міських і повітових земств. Розпочали набирати штат до губернського комісаріату, до якого увійшло 38 осіб, серед яких

безпосередньо сам губкомісар, урядовці різного напряму, навіть кілька журналістів [9, арк. 404, 482 зв.]. Наприкінці листопада Директорія приїздить до Вінниці, оскільки тут швидко вдалося знищити прихильників гетьмана. У місті з грудня 1918 р. почала виходити газета «Вістник УНР», яка стала офіційним виразником Директорії. Редактором видання був Гризодуб. Вінницький осередок УНС мав своє офіційне видання газету «Республіканські вісті». 29 листопада 1918 р. вінничани прочитали її перший номер [10, с.15]. У грудні 1918 р. до міста вперше приїхали французькі посли на чолі з Феркалем, яких зустріли вінницький комісар та представник від Директорії. Відновлено всі закони Центральної Ради. 12-14 грудня 1918 р. у Вінниці відбулася нарада деяких політичних сил, де Винниченко наголошував на системі рад. Натомість Петлюра наполягав на створенні на різних рівнях управління «трудових рад». Уряд Директорії приділив увагу земельному питанню. У Вінниці 15 грудня 1918 р. відбулася нарада, на якій було вирішено заборонити продаж та оренду землі.

17 грудня оприлюднили вітальну телеграму з нагоди визволення Києва. Вже наступного дня Директорія повертається до Києва. Проте у столиці вона затрималася недовго. Більшовицькі війська змусили Директорію знову залишити Київ і перебратися знову до Вінниці 2 лютого 1919 р. [11, с. 4]. В цей день французьке командування запропонувало змінити склад Директорії для налагодження стосунків з Антантою. Пропонували виключити Винниченка і створити кількатисячну армію для протидії більшовикам. Згоди не досягли. В подальшому доля України мала б вирішитися на Паризькій мирній конференції.

В перші дні перебування у Вінниці видано ряд загальнодержавних постанов, зокрема, про створення фонду видачі грошової допомоги, про Статут «Всеукраїнського Союзу Земств». 9 лютого 1919 р. В. Винниченко оголосив про вихід з Директорії та емігрував. До травня повноваження голови Директорії виконувалися всіма членами уряду. Найавторитетнішим був Симон Петлюра. Саме у Вінниці він оголосив про вихід зі складу УСДРП. Ось що він написав з даного приводу: «Я не вважаю для себе можливим ухилитися од виконання своїх обов'язків, яко сина свого народу, перед батьківщиною і буду, доки це можливо, стояти й працювати при державній праці. З огляду на це, я тимчасово виходжу зі складу членів УСДРП» [12].

13 лютого сформовано новий уряд. Очолив Раду Народних Міністрів Сергій Остапенко, економіст, який був міністром народного господарства в уряді Чехівського. Нові урядовці були представниками від соціалістів-самостійників та федералістів. Цей склад уряду був прибічником Антанти і демократичних принципів. Зокрема, це О. Шаповал (військові справи), Г. Чижевський (внутрішні справи), Є. Архипенко (земельні справи), І. Липа (культи), К. Мацієвич (закордонні справи) та ін. [13]. Перед новим урядом постало декілька важливих завдань – від організації державного управління і національної армії до захисту кордонів. Найголовнішим стало вирішення господарських та військово-оборонних питань. Більшовицький наступ призводив до руйнування економіки і демографічних втрат. У Вінниці з'являються загони для боротьби з більшовиками. Саме тут були підготовлені

документи про необхідність закупити додаткову зброю і оприлюднено закон про мобілізацію населення.

Однією із проблем в часи перебування Директорії у Вінниці у лютому стало обрання місця проживання і урядової діяльності. В перший період перебування у Вінниці в умовах підготовки антигетьманського повстання Директорія не потребувала великих за площею помешкань. Однак з приїздом до Вінниці представників міністерського апарату виникла проблема їхнього розселення і створення умов для здійснення державної діяльності. Проблему вдалося швидко залагодити. Міністрів поселили в готелі «Савой» [14, с.4]. Міністерства діяли в різних частинах міста. Виникали звичайні побутові проблеми. Зокрема, зима 1919 р. видалася вкрай холодною. Виникали труднощі з опаленням, ускладнився рух транспорту. Проте, уряд активно займався державотворчою діяльністю, враховуючи непросту економічну ситуацію, військовий стан та політичну нестабільність.

Директорія продовжила курс Гетьманату П. Скоропадського щодо збереження культурної та історичної спадщини у Вінниці. Ще в гетьманський період значні кошти були виділені для збереження археологічних та історичних пам'яток. Тоді за ініціативи Ващенка, який обіймав посаду керівника Подільського товариства охорони культурних пам'яток, було ініційовано відкриття музею в Мурах. До цієї роботи активно долучилися члени цього товариства В.Ф. Коренєв, Ю.С. Александрович, О.С. Андреєв та ін. Вінницька міська управа у січні 1919 р. наполягла на передачі приміщення в мурах з метою відкриття музею. Процес затягнувся до травня 1919 р. Проте, міський музей розпочав свою роботу у квартирі художника В. Коренєва. Коштів на культурно-освітню діяльність виділялося небагато. Проте, С. Петлюра дбав про фінансування культурних організацій, української преси. Так, у лютому 1919 р. уряд Директорії у Вінниці видав постанову про фінансування українських газет та інших пам'яток вітчизняної культури. Українські організації отримали понад 22 млн. грн. додаткових коштів [4, с. 66]. У Вінниці продовжували діяти «Просвіти», ставили театральні вистави, зокрема, «Тарас Бульба». Проводилися збори на потреби армії. Значний внесок в перетворення міста на культурний осередок зроблено завдяки ініціативам І. Огієнка. Саме у місті затвердили 6 лютого 1919 р. «Закон про освіту». Було виділено кошти на діяльність Товариства природодосліджувачів та Подільське церковне історико-археологічне товариство. У лютому 1919 р. у Вінниці вперше українською мовою відбулася церковна служба у Преображенському соборі. У березні 1919 р. у Вінниці виділено близько 1 млн. грн. на діяльність Української капели Олександра Кошиця, яка згодом почала виступати навіть за кордоном.

У квітні 1920 р. польські і українські війська, згідно договору, підписаного у Варшаві, почали наступати. Швидко від більшовиків було визволено Коростень, Бердичів, Житомир. Київ звільнили 6 травня 1920 р. Уряд Директорії перебував у Вінниці, куди прибув польський очільник маршал Ю. Пілсудський. Про цю подію лишилися спогади очевидців, архівні джерела. Спочатку Пілсудський прибув до Жмеринки, де його з

почестями зустріли і відразу попрямував до Вінниці. У Вінниці, як тимчасовій столиці Директорії, 16 травня 1920 р. вже чекали приїзду Пілсудського. Газета «Хвиля» оповідала про урочисту зустріч з союзниками. Вінничани прикрасили місто для зустрічі поважного гостя [15, с. 59]. Повсюдно майоріли польські прапори, місто було уквітчано. Зранку 16 травня Пілсудський прибув на залізничну станцію, його урочисто зустріли, зазвучав гімн Польщі. Оркестр також виконав Український національний гімн. Начальний Вождь Панства Юзеф Пілсудський разом з Петлюрою після почесної зустрічі попрямували до приміщення міської управи, де їх зустрів міський голова та представники українських осередків. Від Української Національної Ради виступив Маслов. Він наголосив на тому, що український народ у боротьбі за свою свободу буде стояти до останнього; висловив сподівання на підтримці поляків у своїх прагненнях. Слово надали також П. Островському, як представнику літературно-наукового Товариства. У своєму зверненні до польської делегації він підкреслив важкий шлях українства до свободи і національного відродження. Пілсудський пробув у Вінниці до 17 травня 1920 р. [16, с. 17, 18]. У цей день проводили перемовини та на честь гостя у готелі «Савой» відбувся урочистий прийом, де гость виголосив: «Хай живе вільна Україна і Польща». Однак ці надії у буремні роки національно-визвольної боротьби так і не стали дійсністю, адже діяльність уряду Директорії відбувалася в умовах державної нестабільності, пошуках надійних союзників і дипломатичної підтримки, нескоординованості дій і політичної конкуренції, магістральних змін офіційної засадничої лінії.

Отже, Вінниця відіграла важливу роль у збереженні української державності та відтермінуванні її втрати. Вона тричі ставала центром молодої Української держави доби Директорії. У місті відбувалися важливі події державотворення, активною була національна політика уряду щодо збереження української мови і культури. Саме тут відбулася зустріч С. Петлюри та Ю. Пілсудського.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Лисий А. К. До питання про перебування Директорії в Вінниці у лютому – березні 1919 р. / А. К. Лисий, О. Г. Лойко // Україна: минуле, сьогодення, майбутнє : зб. наук. пр. / Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України, Вінниц. ДПУ ім. М. Коцюбинського ; редкол.: П. С. Григорчук [та ін.]. Київ, 1999. С. 201–207.

2. Горбатюк М. Діяльність Директорії у Вінниці : (лют. – поч. берез. 1919 р.) // Вінниччина: історія і сучасність : до 70-річчя створення Вінниц. обл. : матеріали обл. іст.-краєзнав. конф. «Вінниччина очима молодих істориків» / Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського, Студент. наук. т-во іст. ф-ту. Вінниця, 2002. С. 39–46

3. Довганюк В. Політична діяльність Директорії УНР у Вінниці наприкінці 1918 р. / В. Довганюк // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження : матеріали XXX Всеукр. наук. історико-краєзнав. конф. : до 100-річчя Укр. революції, 26–27 верес. 2019 р., м. Вінниця / М-во освіти і науки України [та ін.] ; відп. ред. Ю. А. Зінько. Вінниця, 2019. С. 199–214.

4. Марущак М. Симон Петлюра в час перебування Директорії у Вінниці (1919–1920 рр.) // Наук. зап. Серія: Історія / Вінниц. ДПУ ім. М. Коцюбинського. Вінниця, 2008. Вип 13. С. 63–67.

5. Романюк І. М. Перебування Уряду Директорії УНР у Вінниці в лютому – березні 1919 р. // Формування та діяльність українських національних урядів періоду Української революції 1917–1921 рр. : матеріали Всеукр. наук. конф., 6–7 груд. 2007 р., м. Кам'янець-Подільський / НАН України, Ін-т історії України, Кам'янець-Поділ. нац. ун-т. Кам'янець-Подільський, 2008. С. 83–86.

6. Гудима В. Становлення місцевих органів влади на Поділлі в добу Директорії Української Народної Республіки / В. Гудима // Історія України: маловідомі імена, події, факти. 2010. Вип. 36. С. 140-150.

7. Слово Подоліи. 1918. № 154. 22 ноября.

8. Лозовий В. С. Г. Степура – політичний та громадський діяч Поділля в добу революції / В. С. Лозовий // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. Т 6 (8). Кам'янець-Подільський, 2001. С. 552-558.

9. ДАВіО, ф. Д-37, оп. 1, спр. 3, арк. 404, 482 зв.

10. Директорія УНР у Вінниці у грудні 1918 р.: документи і матеріали / Автори вступної статті та упорядники: О. М. Кравчук, С. Л. Калитко, І. І. Ратушняк. Вінниця: 2020, 268 с.

11. Винница – столица Украины : [про діяльність уряду С. Петлюри у Вінниці] // Независимый курьер. 2012. 28 листоп.

12. Український голос. 1919. 12 лютого.

13. Вісник УНР. 1919. №5.

14. Філонов, Л. «Савой»: маємо за честь… : [про тимчас. перебування уряду УНР у Вінниці в лют. – берез. 1919 р.] // Вінниччина. 2000. 22 серп.

15. Вільшина, М. М. (Кравець, М. М.). Газета «Хвиля» про зустріч С. В. Петлюри у Вінниці в 1920 р. / М. М. Вільшина (М. М. Кравець) // Тези доп. 11-ї Вінниц. обл. історико-краєзнав. конф., 3 верес. 1992 р., м. Вінниця. Вінниця, 1992.

16. Марущак, М. Симон Петлюра. Вінницький період. Вінниця : Нова Кн., 2009. 36 с. С. 17-18.

Катерина Остапенко

БОЇ ЗА СТАНЦІЮ КРИЖОПІЛЬ (2-3 ТРАВНЯ 1920 РОКУ) – ЗАВЕРШАЛЬНИЙ ЕТАП ПЕРШОГО ЗИМОВОГО ПОХОДУ

У даній роботі було проведено огляд дій керівництва щодо проведення оборони за станцію Крижопіль (Тульчинський район Вінницької області) під час Першого зимового походу, де українці здобули тактичну перемогу, що дозволило їм тимчасово закріпити позиції на фронті.

Ключові слова: *станція Крижопіль, оборона, фронт, зимовий похід.*

Kateryna Ostapenko

THE BATTLE FOR KRYZHOPIL STATION (MAY 2-3, 1920) – THE FINAL STAGE OF THE FIRST WINTER CAMPAIGN

This paper reviews the actions of the leadership in the defense of Kryzhopil station (Tulchyn district, Vinnytsia region) during the First Winter Campaign, where Ukrainians won a tactical victory that allowed them to temporarily consolidate their positions on the front.

Keywords*: Kryzhopil station, defense, front, winter campaign.*

Бої за станцію Крижопіль 2-3 травня 1920 року є одним із ключових моментів героїчної операції Армії Української Народної Республіки (УНР), відомої як Перший зимовий похід. Цей рейд українських військ у тилу більшовицьких сил протягом грудня 1919 – травня 1920 років став важливою сторінкою національно-визвольних змагань. Події в Крижополі завершили зимову кампанію, яка підривала позиції Червоної армії на захоплених українських територіях [1, с. 240].

У грудні 1919 року, коли військові сили УНР перебували у критичному стані, армія під командуванням генерал-полковника Михайла Омеляновича-Павленка розпочала Перший зимовий похід [2, с. 378]. Армія була відрізана від основних своїх баз, уряд УНР не контролював значну частину України, а українські війська опинилися під тиском з боку радянських та денікінських сил. В таких умовах Омелянович-Павленко вирішив вивести свої війська в рейд по окупованих більшовиками територіях Правобережної України з метою дезорганізації ворога та підтримки місцевого населення.

30 квітня 1920 року Волинська дивізія Армії УНР дістала наказ отамана Омеляновича-Павленка атакувати в ніч на 2 травня станцію Крижопіль і, тримаючи її, забезпечувати операцію армії з півдня до переходу армії за залізницю Жмеринка – Бірзула [3; с. 322-323]. Згідно з рапортом командування Волинської дивізії, волинці вели бій за станцію Крижопіль починаючи з 4 години 2 травня, цілу ніч із 2 на 3 травня, що закінчився лише після 12 години 3 травня, і тримали станцію понад добу [3; с. 327-328].

У спогадах начальника штабу Запорозької дивізії Михайла Крата також зазначається про участь у взятті станції Крижопіль частин Запорозької дивізії 3 травня [4; с. 221-222].

Впродовж п'яти місяців війська УНР маневрували між більшовицькими частинами, здійснюючи успішні рейди на важливі стратегічні об'єкти та проводячи мобілізацію населення. На весну 1920 року армія УНР, виснажена, але досвідчена, підійшла до території Поділля, де мала з’єднатися з союзними польськими військами, які на той час вели наступ на більшовицькі сили.

Для виконання поставленого завдання командування Волинської дивізії 1 травня наказало [3; с. 323-324]:

- 1 травня о 14 годині всім бойовим частинам із бойовими обозами стати на марш і перейти в Жабокрич;

- 2 травня між 2 і 3 годинами підірвати обидві колії на північ та на південь від Крижополя не менш як на 7 верст;
- 2 травня о 4 годині, після заняття вихідного положення на захід від Жабокрича, вести наступ піхотою: полку Мазепи – маючи частину кінноти на правому крилі, 4-му полку – маючи свою кінноту на лівому крилі.

Розпізнавальним знаком для частин Волинської дивізії було визначено зелену гилячку в шапці [3, с. 323-324].

2 травня 1920 року війська УНР розпочали наступ на більшовицькі позиції біля станції. Оборона більшовиків була сильною, оскільки вони розуміли стратегічне значення Крижополя для українських сил. Бої тривали два дні, причому українські війська застосовували тактику мобільних атак і раптових ударів, що дозволило їм поступово підрізати лінії постачання ворога. Завдяки цим діям українським підрозділам вдалося витіснити ворога та захопити станцію [2, с. 380].

3 травня, після остаточного закріплення на позиціях біля станції, війська УНР почали ремонтувати пошкоджені залізничні комунікації та підготувалися до подальшого просування на схід для з'єднання з польськими силами. Це забезпечило їм контроль над транспортною інфраструктурою та дозволило організувати подальший наступ.

Бої за Крижопіль стали визначним моментом українсько-польського військового союзу, адже контроль над цією станцією відкрив українським військам можливість ефективніше співпрацювати з польськими частинами, які 25 квітня 1920 року розпочали наступ на Київ. Вже 6 травня 1920 року об'єднані українсько-польські війська звільнили Київ від більшовицьких сил [1, с. 241].

Згідно з рапортом командування Волинської дивізії (отамана Загродського та начальника штабу сотника Волосевича) командарму військ УНР від 14 травня 1920 року, волинці вели бій за станцію Крижопіль, починаючи із 4 години 2 травня, цілу ніч із 2 на 3 травня, що закінчився лише після 12 години 3 травня, і примушені були тримати станцію у своїх руках понад добу [3, с. 327-328].

I/V частини були перетягнуті в с. Жабокрич і згідно наказу по групі Ч.059 2/V о 2 годині повели наступ на ліс, що на південний схід од ст. Крижопіля. Ліс був взятий без бою, там захоплений ворожий обоз. Наступ продовжувався далі й настільки він був раптовий, що декотрі комуністи втікали роздягнутими: на стації було два бронепотяги, з котрих один втік в напрямку на ст. Вапнярка, другий з ешелоном піхоти на ст. Рудницю; останнє все залишилось як здобич (гармати, набої, рушниці, кулемети, амуніція, та інше майно). Таким чином стацію було зайнято не пізніше 4 год 30хв – 5 год. Залізницю було розібрано по обидва боки стації, но не зірвано (не було підривного матеріла) і коли ворожі бронепотяги відійшли, то почали обстрілювати гарматним і кулеметним вогнем наші частини, а саме в той час налагоджували колею, яку хутко було іми й налагоджено [3, с. 327-328].

Завдяки тому, що в наказі не було зазначено, коли частини повинні переходити залізницю, то перехід не робився; ворог же весь час

обстрілював стацію й ліс, в якім були розташовані резервові частини. Бій тягнувся весь час і в 19 годин отримано донесення від Комполка кінного Мазепи, що ворог до 135 чоловік піхоти при допомозі бронепотягів веде наступ на стацію. Затягнувся гарячий бій, наслідком якого було те, що стація все ж утрималась в наших руках. Аби ворог не зміг в ночі ввірватись на стацію, перед станцією в бік Вапнярки було знов розібрано колею й спущено паротяг. Коли вже зовсім стемніло з боку Вапнярки підійшло, як після виявлено, ще 5 бронепотягів з ешелонами, в яких було військо й відкрили ураганний вогонь по частинам, наслідком чого було залишення стації нашою піхотою, яка окопалася на півд.-схід містечка, що біля стації. Ворог цілу ніч працював по налагодженню колеі, яка до ранку була налагоджена; 2 бронепотяги весь час курсували між Крижопілем і Рудницею, охороняючи колею (при бронепотягах була частина піхоти й кіннота), так що перетяти шлях відходу не було можливості. За ніч з 2 на 3 травня до Крижопіля підійшло 16 ешалонів, які охоронялись піхотою, кіннотою й бронепотягами. О 5-й годині 3 травня ворог почав пропускати ешалони, котрі йшли під прикриттям бронепотягів і крім того весь час вздовж залізниці проходила відступаюча піхота, кіннота й гармати. Біля 12 годин всі ворожі війська пройшли, залишились лише 2 бронепотяги на яких наша піхота пішла в наступ і бронепотяги примушені були відійти. Стація знов була занята нами [3, с. 327-328].

У спогадах іншого начальника штабу Запорозької дивізії, а саме Михайла Крата, що частково спираються на оповідання підполковника Андріана Марущенка-Богданівського, також згадується бій за станцію Крижопіль, з деякими відмінностями та доповненнями: зокрема, зазначається, що перше захоплення Волинською дивізією станції Крижопіль (із 2 гарматами та великою здобиччю) 2 травня відбулося о 24 годині, чому передували бій із броньовиками від 4-ї до 12-ї години та гарматний бій з 12-ї до 18-ї години. Також відзначається, що 3 травня контроль над станцією Крижопіль було повернуто силами Волинської дивізії спільно із частинами Запорозької дивізії, що рушили вслід за броньовиками з лісу на південний схід від м. Княжопіль до станції Крижопіль [4, с. 221-222].

Ніч з 1 на 2 травня дивізія (отаман Олександр Загродський) ночувала в лісі, що на захід від м. Жабокрич. Від 4-ї до 12-ї години дивізія вела бої із броньовиками, що прикривали ворожі ешелони, які відходили зі ст. Вапнярка на Рудницю під впливом бою під Тульчином і нападу повстанців Нестеренка на ст. Журавлівку (все, що стосується Волинської дивізії, подаю зі слів [під]полковника Марущенка-Богданівського. — *М. К.*). Перешкодити відходу не вдалося. З 12-ї до 18-ї години тривав гарматний бій, а о 24-й годині дивізія перейшла в рішучий наступ і захопила ст. Крижопіль із 2 гарматами й великою здобиччю. Але недовго Волинці господарювали на станції, бо незабаром їх вибили звідси броньовики, а о 3 – 4-й годині 3 травня подана з півночі ешелонами більшовицька піхота повела наступ. Наступ було відбито, але частину дивізії, послану в обхід атакуючого ворога, заатакували більшовики, що відходили з Вапнярки. Ця частина дивізії відійшла з великими втратами й загубила одну гармату. Бій припинився.

Більшовики міцно займали станцію Крижопіль, а Волинці зайняли вичікувальне становище на схід від неї [4, с. 221-222].

Близько 10 години розвідка Запорожців викрила, що з боку Крижополя насуваються броньовики. Дивізію було заховано в лісі, що на південний схід від м. Княжопіль. Батарея Алмазівців і кулемети пішого полку стали на позицію біля лісу в кущах, а технічний курінь сотника Герасимова (вправного й відважного сапера, героя Крюківського бою в 1919 р.) було надіслано до підриву залізниці.

Броньовики йшли дуже помалу, а як підійшли до будки (сотник Герасимів не встиг підірвати залізницю), гармати й кулемети відкрили вогонь. Броньовики відповідали, але одне із перших стрілен Алмазівців трапило в перший броньовик і тим примусило обох до втечі чимскоріше на Крижопіль. Дивізія негайно рушила за ними слідом, а в цей момент зліва почулася стрілянина – то Волинці знову перейшли в наступ. На цей раз ворог не ставив жадного опору, й станцію зайняли Волинці й Запорожці – прекрасний приклад підтримки частин і чудової орієнтації без наказу вищого начальства! [4, с. 221-222].

Успішне завершення Першого зимового походу, зокрема перемога у боях за станцію Крижопіль, стала символом бойової витривалості українських військ, їхнього вміння вести маневрені операції навіть у складних умовах [2, с. 381]. Армія УНР показала свою здатність зберігати боєздатність у ворожому тилу, незважаючи на величезні труднощі.

Як свідчать українські джерела, Волинська дивізія захопила станцію Крижопіль із великим військовим майном і утримувала її до переходу всієї армії через залізничну колію [3, с. 114]. У ніч на 4 травня Армія УНР перейшла за залізницю Вапнярка–Бірзула та скупчилась у районі сіл М'ястківка – Савчине – Томашпіль, увійшовши в центр ворожого розташування 14-ї армії РСЧА [3, с. 114]. За висновком Олександра Доценка, ад'ютанта головного отамана Симона Петлюри, рух армії УНР на Тульчин – Крижопіль – Вапнярку на початку травня перешкодив більшовикам зробити належне перегрупування і по змозі реорганізувати своє військо та змінити тактику й тим самим полегшив значною мірою заняття польським військом Києва. Водночас виконанню армією УНР завдання значною мірою допомогла операція поляків із взяття Козятина 27 квітня [3, с. 112]. Хоча, за радянськими джерелами дана подія проходила зовсім по-іншому. У зведенні 14-ї армії РСЧА зазначалось, що наприкінці доби 6 травня були отримані подробиці бою 4 травня поблизу станції Крижопіль, згідно з якими 121-ша бригада 41-ї стрілецької дивізії за підтримки бронепотяга вибила «банди Тютюнника» зі станції, рештки яких тепер опинилися західніше залізниці (а не східніше, як зазначалося у спогадах ветеранів 45-ї дивізії), і де їх начебто порубала кіннота Котовського [5]. «Бандами Тютюнника» у радянських джерелах традиційно називалася Дієва армія УНР [5]. Так у радянських джерелах перемога над «бандами Тютюнника» приписувалась одразу трьома радянськими дивізіями: 41-ю – у бою за станцію Крижопіль, 45-ю – у бою за станцію Вапнярка та 60-ю – у бою під М'ястківкою [5]. У радянській «Історії міст і сіл Української РСР» 1972

року видання вказувалось, що розгром «банди Тютюнника» в районі Крижополя частинами РСЧА було завершено 15 травня 1920 року [6]

Битва за станцію Крижопіль стала завершальним етапом Першого зимового походу — одного з найвидатніших військових досягнень армії УНР. Цей епізод підкреслив стійкість і професіоналізм українських військових частин, їхнє вміння організовувати успішні рейди та боротися в умовах постійного оточення ворогом. Попри наступні поразки і складну політичну ситуацію, битва за станцію Крижопіль залишилася символом національної боротьби за незалежність.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914-1923 рр.. У двох томах. Том 1. Жовква. Видавництво Отців Василіан «Місіонер». 1998. 524 с.
2. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921) Київ: Темпора 2007. Кн. 2. 2011. 422 с.
3. Доценко. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920). Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2001. 376 с.
4. Дяченко П. Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії УНР. Київ: Стікс. 2010. 448 с.
5. Васечко О. Від Тирасполя до Ямполя: похід Кінної бригади отамана Шепаровича //Цитаделя: Львівський мілітарний альманах. 2020.
6. Крижо́піль // Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. Київ: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972.

Андрій Марков, Олександр Неприцький

ПОСТАТЬ ОЛЕКСАНДРА ЮЧИНСЬКОГО У СПОГАДАХ ХОРУНЖОГО АРМІЇ УНР ЮРІЯ ГОРЛІС-ГОРСЬКОГО

Анотація. *В статті досліджується постать Олександр Ючинського з Козятина (на Вінниччині), якого згадує у своїх спогадах про Фінляндію хорунжий армії УНР Юрій Горліс-Горський (справжнє ім'я Юрій Городянин-Лісовський). Опираючись на свідчення живих нащадків ідентифіковано особу Олександра Ючинського і підтверджено факти його біографії.*

Ключові слова: *Олександр Ючинський, Юрій Горліс-Горський, Козятин, Вінниччина, репресії.*

Andriy Markov, Olexandr Neptskyi

THE FIGURE OF OLEKSANDR YUCHYNSKYI IN THE MEMOIRS OF YURII HORLIS-HORSKYI, A WARRANT OFFICER OF THE UPR ARMY

Abstract. *The article explores the figure of Oleksandr Yuchynskyi from Kozyatyn (Vinnytsia region), mentioned in his memoirs about Finland by the UPR army's warrant officer Yurii Horlis-Horskyi (real name Yurii Horodianyn-Lisovskyi). Based on the testimony of living descendants, the*

author identifies the personality of Oleksandr Yuchynskyi and confirms the facts of his biography.

Keywords: *Oleksandr Yuchynskyi, Yurii Horlis-Horskyi, Kozyatyn, Vinnytsia region, repressions.*

Висвітлення різнопланових подій європейської історії неодноразово лягало в основу історичних досліджень та оповідань. З поміж багатьох прикладів, таким є відображення в долі одного із представників роду Ючинських, що проживав в Козятині (зараз с.Козятин Козятинської територіальної громади Хмільницького району Вінницької області).

Метою нашого дослідження є вивчення історичної згадки про Олександра Ючинського з Козятина в публікації Юрія Горліс-Горського (справжнє ім'я Юрій Городянин-Лісовський) «Фінляндія. Країна скель і крицевих людей».

Хорунжий армії УНР Юрій Горліс-Горський прожив цікаве життя неперсічної особи, про яке можна дізнатися як з його спогадів та нотаток [1; 2], так і з біографічних публікацій [3]. Під час радянсько-фінської (Зимової) війни Юрій Горліс-Горський перебував у Фінляндії, де в 1940 р. намагався сформувати з українців, які воювали в Червоній армії та здались у фінський полон, окремий у складі фінської армії для боротьби з СРСР [3, с. 42]. Український старшина був у захваті від Фінляндії та фінів і пізніше поділився своїми спостереженнями про цю північну країну в статті «Фінляндія. Країна скель і крицевих людей», що вийшли друком 4 і 5 липня 1941 р. у двох випусках газети «Краківські вісті» [1, с. 53].

Окрім багатьох цікавих фактів про Фінляндію, фінів, їх позитивне ставлення до українців і негативне до росіян, в статті знаходимо повідомлення про одного нашого земляка, як приклад формування позитивного образу українців у Фінляндії. У спогадах хорунжого армії УНР зазначено: «Пан Олександр Ючинський з Козятина, що сім років тому прибіг напівголий із Соловецької каторги, – сьогодні поважний купець у Гельсінках» [1, с. 309]. Більше Юрій Горліс-Горський Олександра Ючинського не згадує, і жодних фактів, що підтверджують чи спростовують повідомлення не наводить.

Сьогодні ми можемо опрацювати дані про репресованих членів родини Ючинських з Козятина. З-поміж багатьох інших, знаходимо інформацію про Олександра Ючинського «1894 р.н., м-ко Козятин Козятинської вол. Бердичівського пов. Київської губ. Українець, освіта початкова, заготів- худоби. Проживав у м-ку Козятин Бердичівського окр. Заарештований 22 червня 1930 р. Обвинувачувався за ст. 54-2, 54-4, 54-6, 54-10, 54-11 КК УСРР. За постановою Судової трійки при Колегії ДПУ УСРР від 25 вересня 1930 р. ув'язнений до концтабору на 5 років. Реабілітований у 1959 р.» [4, с. 484].

Стаття Юрія Горліс-Горського вийшла друком у 1941 р. «Сім років тому» – це 1934 р. Якщо Олександр Іванович Ючинський був засуджений 1930 р. на 5 років і відбув повний термін ув'язнення, то звільнитись міг лише у 1935 р. За умови, що йому вдалося втекти з концтабору і перейти кордон, то він міг опинитися у Фінляндії і раніше

1935-го р. Оскільки Олександр Іванович Ючинський займався заготівлею худоби, це давало йому можливість зробити успішну кар'єру в торгівлі, проживаючи у Гельсінках.

Припущення, що цим успішним купцем міг бути Олександр Іванович Ючинський, спонукали до пошуків його живих нащадків, які могли б підтвердити або спростувати факт втечі родича в Фінляндію. На момент завершення написання статті (04.10.2024 р.) у с. Козятин, яке географічно прилягає до м. Козятина, проживає родина Ючинських. І Микола Миколайович Ючинський, що народився в грудні 1952 р., є онуком Олександра Івановича Ючинського, та проживає на тій самій земельній ділянці в с. Козятин, де проживав його репресований дід. У родині, пам'ятали, що Олександр Іванович Ючинський був засуджений радянською владою, але втік з ув'язнення під час будівництва Біломорканалу, і через країни Балтії зміг дістатись до Фінляндії, про що і згадує Юрій Горліс-Горський. Там, за родинним переказом, займався бізнесом і мав двоповерховий магазин. Але в радянські часи цю інформацію родина тримала в таємниці.

У біографії Ючинського, виявився ще один аспект, який міг би збентежити Юрія Горліса-Горського. Досліджуючи свідчення про інших репресованих з родини Ючинських, було з'ясовано, що за національністю рід був польський про що зроблений відповідний запис у справі Ючинського Павла Петровича [5, с. 484]. Польську етнічну приналежність родини Ючинських підтверджує і Микола Миколайович Ючинський, згадуючи, що предки були польськими гусарами і до сьогодні Ючинських в Козятині знають як «Гусарів».

Таким чином, можемо підтвердити, що рід Ючинських дійсно проживав (і проживає) в селі Козятині, і Олександр Ючинський виявився реальною історичною постаттю, а не вигадкою письменника. А те, що його рід мав польську етнічну приналежність, а в спогадах Юрія Горліса-Горського він фігурував як приклад успіху українців, – мабуть, іронія історії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Горліс-Горський Ю. "Ми ще повернемось!": Спогади. Повість. Поезії. Документи. Листування / Р. Коваль. Бібліотека Історичного клубу "Холодний Яр". Київ: Історичний клуб "Холодний Яр"; Вінниця: ДП "Державна картографічна фабрика", 2012. 432 с.

2. Горліс-Горський Ю. Холодний Яр: спогади осавула 1-го куреня полку гайдамаків Холодного Яру. / Упор., ред., передм., примітки, біограф, довідки, додатки Р. Коваля. Київ: Історичний клуб «Холодний Яр»; Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2010. 512 с.

3. Островий В. До біографії Юрія Горліс-Горського. „Українська національна революція 1917–1921 рр. Схід-Захід (До питання соборності України): матер. міжвузівської науково-практичної конференції (Харків, 18 жовтня 2018 р.). / Г. Ф. Понамарьова, Г.І. Фінін та ін. – Харків-Хмельницький, 2018. С. 39-43.

4. Ючинський Олександр Іванович. Реабілітовані історією: у 27 томах. Житомирська область: у 7 книгах. Кн. 7. Ч. 1. Житомир: "Полісся", 2015. С. 484.

5. Ючинський Павло Петрович. Реабілітовані історією: у 27 томах. Житомирська область: у 7 книгах. Кн. 7. Ч. 1. Житомир: "Полісся", 2015. С. 484.

Надія Марценюк

М. ГРУШЕВСЬКИЙ У СПОГАДАХ СЕКРЕТАРЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ А. ПОСТОЛОВСЬКОГО

Анотація. *Публікація присвячена спогадам члена Української Центральної Ради, її секретаря А. Постоловського «По дорозі до IV універсалу». Спогади є важливим джерелом з історії Української революції 1917-1921 рр., подають цінний матеріал про українське національне життя на Поділлі напередодні Першої світової війни, утворення Української Центральної Ради, діяльність її голови М. Грушевського.*

Ключові слова: *Українська Центральна Рада, УНР, Українська революція 1917-1921 рр., М. Грушевський, Поділля, Вінниця, А. Постоловський.*

Nadiya Martsenyuk

M. HRUSHEVSKYI IN THE MEMOIRS OF THE SECRETARY OF THE UKRAINIAN CENTRAL RADA A. POSTOLOVSKYI

Abstract. *The publication is devoted to the memoirs of a member of the Ukrainian Central Rada, its secretary A. Postolovsky «On the way to the 4th universal». The memoirs are an important source of the history of the Ukrainian revolution of 1917-1921, they provide valuable material about Ukrainian national life in Podil on the eve of World War I, the formation of the Ukrainian Central Council and the activities of its chairman M. Hrushevskyi.*

Keywords: *Ukrainian Central Rada, UPR, Ukrainian revolution 1917-1921, M. Hrushevskyi, Podillia, Vinnytsia, A. Postolovskyi.*

90-і роковин відходу у засвіти Михайла Грушевського збільшують інтерес науковців до постаті цього видатного науковця і державного діяча. Актуальним завданням історичної науки залишається врахування якомога широкого кола джерел при дослідженні діяльності голови Центральної Ради. Одним із таких маловідомих джерел є спогади секретаря парламенту УНР А. Постоловського, привернення уваги до яких є метою зазначеної розвідки.

Український державний і громадсько-політичний діяч Антін Олександрович Постоловський (1889-1991) народився у селянській сім'ї у с. Чорнокозинці (нині – Кам’янець-Подільський район Хмельницької області). Після закінчення навчання у Вінницькій учительській семінарії у 1908 р., вчителював у Балтському і Проскурівському повітах

Подільської губернії. Найбільш відомий як член Української Центральної Ради, з 27 червня 1917 і до квітня 1918 рр. – один із секретарів її Президії [1, с. 151; 4, с. 10]. Із відродженням УНР, виконував обов'язки Проскурівського повітового комісара (грудень 1918 р. – весна 1919 р.), влітку 1919 р. – інструктора культурно-просвітницького відділу Подільського Союзбанку, згодом – створив повстанський загін, що боровся з Червоною армією. Був арештований ЧК, зумів врятуватися від розстрілу і змушений емігрувати до Польщі [6, с. 349]. Після Другої світової війни працював асистентом Українського технічно-господарського інституту у Регенсбурзі (Західна Німеччина). У 1949 р. виїхав до Аргентини, продовжував брати активну участь в житті української громади [1, с. 151-152; 2, с. 13-14].

Серед літературної спадщини А. Постоловського відомі його вірші [5, с. 263]. Також йому належать маловідомі спогади про Українську Центральну Раду. Вони були виголошені на Святі Соборності і Самостійності України в УТГІ 22 січня 1947 р. і надруковані під назвою «По дорозі до IV універсалу» у третьому числі видання «Вісті УТГІ» у березні 1947 р. Спогади датовано 19 січням 1947 р. Наприкінці подано примітку редакції про їх важливість: «В нинішньому числі містимо спогади п. Асистента УТГІ інж. А. Постоловського з часів нашої визвольної боротьби 1917-1920 р.р.

Ці спогади мають ту особливу цінність, що належать людині, яка була не тільки сучасником, але й активним учасником подій, бо п. інж. А. Постоловському довелося в той час займати високе й відповідальне становище члена й секретаря Української Центральної Ради – нашого історичного Парляменту.

Нині з кождим роком все меньшає невелике число людей, що брали особисту участь у визвольній боротьбі тих часів, зате все більшає кількість публіцистів, які народились після подій 1917-20 рр. і виросли в атмосфері відродженої української державности.

Кажуть: «буття обумовлює свідомість» або, ясніше: оточення формує людину – ії думки, погляди, переконання. І новітні публіцисти, посуджуючи події доби відродження, ніяк не можуть, мимо доброї волі, вжитися до обставин і психології тої доби. Тому вони обвинувачують, - обвинувачують усіх активних учасників доби відродження, що ті «програли» справу української державности.

На грунті цього непорозуміння пишуться палкі «філіппіки», виросла велика полемічна література, створилися цілі ідеології.

В українське життя вноситься часто непотрібний і нездоровий фермент.

Єдиний лік на це – дбайливе й глибоке вивчення доби, про яку говоримо і на грунті якої хочемо робити висновки. Тільки це обереже нас, цілі покоління, від прикрих і небезпечних помилок ... » [4, с. 13-14].

Спогади містять цінний матеріал про навчання автора у Вінницькій учительській семінарії у 1905-1908 рр., його учительську працю у Балтському і Проскурівському повітах Подільської губернії, українське національне життя напередодні Першої світової війни. А. Постоловський звертав увагу на низький стан української національної

свідомості, відсталість національного життя Наддніпрянщини порівняно зі Східною Галичиною.

Центральне місце у спогадах відведено огляду діяльності Української Центральної Ради у контексті аналізу ухвалених нею універсалів та розкриттю їх значення у розгортанні українського державотворення, висвітленню умов праці автора на посаді секретаря українського представницького органу. А. Постоловський високо оцінив діяльність М. Грушевського на посаді голови Української Центральної Ради. Відзначимо провідну думку автора спогадів щодо голови українського парламенту: «Взагалі, праці було безмежне море, а працівників бракувало на кожному кроці. І ті одиниці, котрі взялися вже спочатку за працю, мусіли були ії тягнути, не мріючи навіть про відпочинок, бо час не чекав, події кожного дня наглили, треба було зі всім на час бути готовим – і кожного дня працювалося від 8-і години ранку до 12-і аж 1-і ночі, з півгодинною перервою на обід. Перед всі цій праці вів Голова Центральної Ради – професор Михайло Грушевський. Треба було дивуватися його надзвичайній працьовитости і продуктивности. По за своіми обовязками Голови Українського Парляменту серед розбурханих стихій, Грушевський виконував ще цілу низку різних праць. Передовсім він майже щотижня давав до часописів свої статті, далі – він в тому ж часі написав і виготовив низку праць та книжок – між нима підручник всесвітньої історіі, збірку статей під назвою «На порозі Нової Україні» та інші. Одночасно М. Грушевський спеціяльно цікавився справою поділу України на землі і відбував в цій справі наради з українськими вченими. Він сам довершив цю працю. Не згадую вже про коректуру – Грушевський все знаходив час правити ії під час засідань Центральної Ради – серед промов і дебат. Окремо забірали час у Грушевського спеціяльні наради з видатнішими українськими діячами, а також делегаціі з різних місцевостей України і візити окремих людей» [4].

Загалом, спогади А. Постоловського, у яких представлено високу оцінку постаті М. Грушевського і об'єктивно висвітлено державницьку діяльність першого новітнього українського парламенту, є важливим джерелом з вивчення історії Української революції 1917-1921 рр.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Верстюк В. Ф., Осташко Т. С. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. К., 1998. 256 с.

2. Мизак Н., Горбатюк В. За тебе, свята Україно. Кам'янець-Подільська область у визвольній боротьбі ОУН, УПА. Чернівці: «Букрек», 2006. Кн. 5. 352 с.

3. Постоловський Антін Олександрович. // Українська революція в особах: подільський слід: довідник / уклад. Л. І. Марцоні. Хмельницький, 2020. 128 с. С. 68-69.

4. Постоловський А. По дорозі до IV універсалу (Виголошено на Святі Соборности і Самостійности України в УТГІ для 22.І.1947). // Вісті УТГІ. Реґенсбург, 1947. Ч. 3. Березень. С. 5-14.

5. Телячий Ю. В. Державотворча та літературна діяльність кам'янчанина А. О. Постоловського в роки Української революції (1917-

1920). // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наук. пр. Кам'янець-Подільський, 2009. Т. 14. С. 261-265.

6. Телячий Ю. В. «О, краю мій рідний! ... » (громадсько-політична діяльність і поетична творчість кам'янчанина А. О. Постоловського в 1917-1920 рр.). // Вінниччина: минуле і сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXII наукової історико-краєзнавчої конференції. Вінниця, 2009. С. 346-351.

ПОДІЛЛЯ В РАДЯНСЬКИЙ ЧАС

Олег Мельничук, Сергій Герасимчук

ОСОБЛИВОСТІ БОРОТЬБИ ІЗ СЕЛЯНСЬКИМ ПОВСТАНСЬКИМ РУХОМ НА ПОДІЛЛІ У 1920-1923 РР.

Анотація. *У статті на основі аналізу архівних джерел, опублікованих документів та спеціальної літератури висвітлено заходи радянсько влади у боротьбі із селянським повстанським рухом на Поділлі, що полягали у залученні на свій бік комітетів незаможних селян.*

Ключові слова: *більшовики, продрозкладка, антибільшовицький повстанський рух, Поділля, селянство.*

Oleh Melnychuk, Serhiy Gerasymchuk

PECULIARITIES OF THE STRUGGLE AGAINST THE PEASANT INSURGENT MOVEMENT IN PODILLA IN 1920-1923.

Abstract. *The article, based on the analysis of archival sources, published documents and special literature, highlights the measures of the Soviet authorities in the fight against the peasant insurgent movement in Podilla, which consisted in attracting to their side the committees of poor peasants.*

Keywords: *Bolsheviks, pro-proliferation, anti-Bolshevik insurgent movement, Podillia, peasantry.*

Збір продовольчої розкладки та зростання насилля над українським селом в період «воєнного комунізму» викликали протестну реакцію з боку селян, що з кінця весни 1920 року переросла у масовий антибільшовицький рух, який охопив майже всі губернії України. Одним із регіонів, де цей рух сягнув найбільшого розмаху була територія прикордонної Подільської губернії. За даними Реввоєннаради республіки на Поділлі діяло 25-30 відсотків від загальної кількості повстанських загонів. Враховуючи наростаючу силу повстанського руху, командуючий Київським військовим округом (КВО) в жовтні 1920 року оголосив про запровадження тут військового стану. Це рішення було підтверджене постановою Постійної наради при РНК УСРР по боротьбі з бандитизмом [1, с.17]. Окремі повіти Поділля продовжували залишатися на військовому положенні до літа 1923 р.

Керівництво більшовицької партії, не бажаючи відкрито визнати селянського повстанського руху в Україні, зневажливо визначало його як “куркульський” або “політичний бандитизм”. У цьому визначені підкреслювалось невизнання повноправного статусу за протиборствуючою стороною. Проте, незважаючи на зневажливість в оцінках, серйозність та значний розмах селянського руху викликали неабияку стурбованість правлячого режиму. В зв`язку з цим 6 грудня

1920 року голова російського уряду підписав постанову РПО про надзвичайні заходи щодо придушення в Україні селянських повстань. В документі зазначалось, що “очищення України від бандитизму є питанням життя і смерті для радянської України і питанням надзвичайної ваги для всієї радянської Федерації та її міжнародного становища”[2, с.37].

До боротьби з повстанцями уряд поставився як до серйозної військової компанії. Проти селянських загонів були виставлені найбільш боєздатні частини Червоної армії. Зокрема, в Подільську губернію було перекинуто корпус червоного козацтва на чолі з В.М. Примаковим. Крім того, за наказом Подільського губчека від 14 січня 1921 року в повіти Поділля додатково направлялись такі військові сили: Вінницький повіт - полк кавалерії, Могилівський- роту 70 кавбригади, Літинський- полк кавалерії, Ново-Ушицький- ескадрон 60 кавалерійського полку [3, арк. 49,59]. В травні 1922 р. для боротьби з повстанськими загонами в Подільську губернію прибула окрема кавалерійська бригада Г.І. Котовського і 9-та кавалерійська дивізія [4, с.288].

Складність боротьби з повстанцями для регулярних частин ЧА полягала в тому, що повстанці знаходили підтримку і симпатію з боку місцевих жителів. Це проявлялось у переховуванні від переслідування, наданні продовольчої допомоги, забезпеченні транспортом та фуражем. Не бажаючи визнати справжніх причин повстанського руху, радянське керівництво все ж розуміло, що перемогти невдоволене селянство і утвердитися на селі воно зможе лише за умови політичного розшарування його мешканців. Тому в резолюції V конференції КП(б)У (листопад 1920 р.) “Бандитизм і боротьба з ним” підкреслювалось, що “основною умовою ліквідації бандитизму на Україні є залучення до боротьби незаможних елементів села, на основі продовження і поглиблення політики розшарування села [5, с.114].

Така ж думка була висловлена в “ Короткій інструкції по боротьбі з бандитизмом”, затвердженій Х.Г. Раковським, М.В. Фрунзе та В.М. Молотовим у грудні 1920 року . В пункті 51 цієї інструкції зазначалось: “Тільки при наявності твердої опори в селі у вигляді комнезаможів, що протиставлять себе всьому іншому заможньому селянству і перш за все куркульству, радянська влада не тільки зможе бути завжди напоготові на випадок антирадянських виступів , але й зможе приступити до викорінення бандитизму в цілому” [6, с.7].

Для залучення комнезамів до боротьби з повстанським рухом на засіданні Раднаркому УРСР 23 січня 1921 року було вирішено доручити Політнараді при командуючому військовими силами розробити план спільних дій, в якому були б визначені конкретні завдання для організації КНС. Одночасно постановою РНК від 29 січня всі військові і цивільні органи зобов`язувались всебічно сприяти процесу розшарування села “ шляхом збільшення кількості комнезамів для політико-економічного розкладу куркульства, що живить бандитизм.” [7, арк.4].

На Поділлі залучення комнезамів до боротьби з повстанцями вже з початком 1921 року дало перші результати. В протоколі губнаради по боротьбі з бандитизмом від 18 січня 1921 р. вказувалось на

політичний розкол в повстанському русі. Наслідком цього слугували вбивства членів комнезамів [8, арк.52].

Найпершим завданням, поставленим перед організаціями сільської бідноти, було інформування радянських органів про осіб причетних до антибільшовицького руху. Для стимулювання організацій КНС до видачі повстанців, згідно з інструкцією Київського військового округу від 31 травня 1921 року, в їх розпорядження передавалась половина конфіскованого майна учасників повстанського руху. При цьому таємність повідомлень з боку комнезамів дотримувалась повністю. Якщо ж незаможні ризикували виступити відкрито, то для заохочення їм видавали все конфісковане майно. На Поділлі, через особливу загрозу селянських повстань для підтримки та преміювання членів КНС, що брали участь у боротьбі з повстанцями за рішенням губвоєннаради у вересні 1921 року був створений навіть спеціальний натурфонд [9, арк.23].

Такі заходи були розроблені з чітким врахуванням психології незаможного селянина. Особиста заздрість бідноти до господарів, а також матеріальна зацікавленість робили свою справу. Прагнучи збагатитись за рахунок конфіскованого майна, комнезамівці в багатьох випадках безпідставно обвинувачували заможних селян у зв`язках з повстанцями. Про це неодноразово повідомлялось на засіданнях Подільської губвоєннаради. Проте радянськими органами такі дії розцінювались позитивно, оскільки сприяли політичному розшаруванню села.

На основі попередніх агентурних даних, зібраних на місцях комнезамами базувались інститути відповідальних та заручників. Згідно інструкції КВО головною метою створення таких інститутів було внесення ворожнечі і розшарування серед селян. Тому категорично заборонялось брати заручниками та відповідальними малозаможних селян, хоча й підозрілих у зв`язках з повстанцями[3, арк.109-110]. Залучення комітетів незаможних селян як інформаторів мало цілком конкретну мету. Вона була чітко сформульована в телеграмі Раднаркому УСРР, що надійшла у Вінницю 5 серпня 1922 року. В ній зазначалось : “На селі потрібно створити такі умови, коли бандити і відповідальні будуть боятись доносів з боку незаможних. Останні ж будуть зацікавлені у видачі тих чи інших.” [10, арк.34].

Крім агентурної роботи радянська влада прагнула залучити комнезамів у боротьбу з повстанським рухом - шляхом створення військових загонів із незаможників. Так, V з`їзд Рад(березень 1921 р.) оголосив боротьбу з повстанцями “військовим фронтом” і закликав КНС України до створення збройних загонів. Відповідно до цього на засіданні Губвоєннаради Поділля 16 березня 1921 року було дане розпорядження повітовим нарадам про прийняття найрішучіших заходів щодо організації загонів комнезамів у волостях. Озброєння таких загонів покладалось цілком на організації КНС. Повітовим воєннарадам дозволялась лише видача незначної кількості патронів. Спорядження та екіпіровку загонів рекомендувалось здійснювати за рахунок заможних верств села [8, арк.27].

Однак на Поділлі, через значний розмах повстанського руху, радянські органи не досягли помітних успіхів в справі формування загонів із комнезамів. В розвідданих особливого відділу по боротьбі з бандитизмом при Подільському губчека станом на 15 квітня 1921 р. вербування в добровольчий полк із комнезамів було визнано безрезультатним [8, арк.134].

Після першої Всеукраїнської наради КП(б)У 1 червня 1921 року ВУЦВК видав дві постанови, що визначали новий порядок організації, постачання і підпорядкування загонів незаможних селян. Перша постанова стосувалась повітових і губернських загонів, друга - волосних і сільських загонів революційної самооборони. Формування загонів покладалось на губернські та повітові наради по боротьбі з бандитизмом. До їх складу дозволялось включати членів КНС і демобілізованих червоноармійців від 18 до 40 років, політична активність яких не викликала сумніву з боку місцевих партосередків. Питання про створення загонів із членів КНС на Поділлі розглядалося на першому губернському з'їзді Рад (липень 1921 р.), який розробивши конкретні форми участі КНС Поділля в боротьбі з повстанським рухом, дав наказ губвоєннараді про створення кавалерійського полку із комнезамів. План організації полку був розроблений В.М. Примаковим разом з головою подільського губвиконкому і затверджений 28 липня 1921 року [9, арк.1-2]. Згідно наказу Подільської губернської воєннаради від 30 липня цей полк іменувався першим подільським добровольчим кавалерійським полком незаможного селянства з штабом у місті Вінниці. Всім повітовим воєннарадам під особисту відповідальність наказувалось в семиденний термін оголосити про прийом добровольців. З приводу цього була випущена спеціальна відозва подільського губвиконкому до незаможних селян Поділля.

Якщо полк називався добровольчим, то методи, якими формували його особовий склад, добровільними назвати не можна. Так, наказом Ольгопільського ревкому від 9 серпня 1921 року головам волосних КНС надавався п'ятиденний термін для доставки "добровольців" в Ольгопіль. "Халатне відношення" при цьому розглядалось як небажання допомогти радянській владі [12, арк.72]. Таким же чином волкомнезам вимагав "добровольців" від голів сільських комнезамів. Зокрема, в розпорядженні голові КНС села Гонорівки Тульчинської округи зазначалось: "Вдруге наказую вислати у волкомнезам на 24 серпня 5 чоловік добровольців. За невиконання наказу будете як за саботаж передані суду ревтрибуналу." [12, арк.74].

Однак навіть примусові заходи не забезпечували успіхів у формуванні на Поділлі військових підрозділів із комнезамів. В грудні 1921 р. голова Подільської губвоєннаради повідомляв у Харків, що такий загін чисельністю 33 чоловіки є лише в Кам'янецькому повіті, в усіх інших знаходяться у стадії формування. Аналогічна ситуація спостерігається і з організацією волосних та сільських загонів самооборони, які підпорядковувались органам місцевої міліції. В Подільській губернії на серпень 1921 р. такі загони існували лише в деяких волостях Брацлавського, Ольгопільського та Проскурівського повітів. Невдовзі загони самооборони із членів КНС, які не відігравали

помітної ролі, за рішенням Політбюро ЦК КП(б)У від 16 серпня 1921 року були реорганізовані і включені в штат міліції [2, с.124]. На Поділлі така реорганізація відбулась згідно рішення губвоєннаради у вересні 1921 р. [9, арк.6].

Крім організації військових загонів із комнезамів у повітах губернії, де повстанський рух досягав значних розмірів, радянські та партійні органи проводили примусову мобілізацію членів КНС для проведення військових операцій проти повсталих. Так, в листопаді 1921 р. Ольгопільський повітовий комітет проголосив про десятипроцентну мобілізацію усіх членів КНС[12, арк.145]. За неповними даними в різні періоди для боротьби з повстанцями на Поділлі було залучено 2.5 тис. членів КНС [13, с.38].

Учасники антибільшовицьких повстань усвідомлювали небезпеку, викликану антиселянським характером дій комнезамів. У своїх відозвах вони називали членів КНС своїми “внутрішніми кровопийцями ” і закликали до боротьби з ними. Тільки по зібраних даних на 1924 р. по Подільській губернії було вбито 23 голови комнезамів та 71 член КНС, здійснено підпали 468 хат членів організованої бідноти [14, арк.51].

Випадки вбивства чи підпалів членів комнезамів використовувались владою для посилення терору проти повстанців. В телеграмі Реввоєннаради від 30 травня 1921 р. повідомлялось, що жоден випадок вбивства чи поранення членів КНС не повинен проходити безнаказано. В таких випадках пропонувалось розстрілювати подвійне число відповідальних за проведеним між ними жеребкуванням. Якщо ж вбивство відбувалось за межами населених пунктів, то відповідальність несли заручники із сусідніх поселень [3, арк.158].

Таким чином, не визнаючи офіційно загальноселянського характеру повстанського руху, більшовики застосували всі наявні сили й засоби для його придушення. Основною метою залучення комнезамів до боротьби з повстанцями було внесення розколу між учасниками антибільшовицького опору, шляхом політичного розшарування села. Найповніше ця необхідність виявилась на Поділлі, де селянський рух сягнув найбільшого розмаху. Намагання радянської влади придушити селянський опір за допомогою сільської бідноти виливалось по суті у громадянську війну на селі. Спровокована більшовиками війна, в якій нерідко по обидві сторони барикад проливалась селянська кров, стала однією з найбільших трагедій в житті подільського селянина.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Сборник секретных приказов войскам Киевского военного округа. К.,1921.

2. Кучер О.О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні в 1921- 1923 рр. Х.,1971.

3.ДАВіО. Ф.Р-925, оп.8, спр.56.

4. Трифонов И.Я. Классы и классовая борьба в СССР в начале НЭПа. (1921-1923 гг.). Л., 1964.

5. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. В двох томах. Т.1. 1918-1941. К.: Політвидав України, 1976. 1007 с.
6. Краткая инструкция по борьбе с бандитизмом на Украине. Харьков, 1920. 8 с.
7. ЦДАВО України. Ф.2, оп.2, спр.157.
8. ДАВіО. Ф.Р-925, оп.8, спр.5.
9. ДАВіО. Ф.Р-925, оп.8, спр.19.
10. ДАВіО. Ф.Р-1901, оп.8, спр.7.
11.ДАВіО. Ф.П - 1, оп. 1, спр. 380.
12. ДАВіО. Ф.Р - 2041, оп. 1, спр. 93.
13. Алещенко М.І. Участь комітетів незаможних селян в боротьбі з бандитизмом на Поділлі (1920-1922рр) // Тези 7 Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам-Под., 1987.
14. ДАВіО. Ф.Р - 1901, оп. 1, спр. 40.
*ДАВО. - Ф.Р - 925, оп. 8, спр. 56, арк. 158.

Максим Мельничук, Віталій Григоришин

ОРГАНИ РОБІТНИЧОЇ МЕДИЦИНИ В СИСТЕМІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я НА ПОДІЛЛІ В 1920-Х РР.

Анотація. *У статті, на основі джерел та літератури, висвітлено порядок забезпечення медичною допомогою найманих працівників на Поділлі у 1920 -ті рр., що здійснювався через систему соціального страхування. Відзначено, що створення та діяльність підвідділів страхової медицини (робмедів) на місцях позитивно позначилося на якості медичного забезпечення робітників та службовців. Однак, із згортанням непу та взяттям курсу на модернізацію промисловості, влада зосередила усі важелі контролю за наданням медичної допомоги в руках органів охорони здоров'я, проголосивши про ліквідацію відділів страхової медицини на місцях.*

Ключові слова: *медична допомога, нова економічна політика, робітнича медицина, робітники та службовці, соціальне страхування.*

Maxym Melnychuk, Vitaliy Gryhoryshyn

THE WORKER HEALTH SERVICES IN THE HEALTHCARE SYSTEM OF PODILLIA IN THE 1920S

Abstract*. The article, based on sources and literature, highlights the organization of medical care for hired workers in Podillia during the 1920s, which was provided through the social insurance system. It is noted that the establishment and operation of insurance medicine subunits (robmedy) at the local level positively impacted the quality of medical services for workers and employees. However, with the winding down of the New Economic Policy (NEP) and the shift towards industrial modernization, the government centralized control over the provision of medical care within the hands of health authorities, announcing the liquidation of local insurance*

medicine departments.

Keywords: *medical assistance, new economic policy, occupational medicine, workers and employees, social insurance.*

Нова економічна політика, основою якої було впровадження ринкових механізмів в економіку країни, змусила більшовиків на деякий час відмовитися від ідеї безоплатної медицини. Навіть найбільш послідовні прихильники комуністичної ідеї реально усвідомлювали, що в складних економічних умовах держава неспроможна забезпечити надання кваліфікованих медичних послуг за рахунок коштів державного бюджету. Окрім того, запроваджуючи елементи капіталістичних відносин, державна партія, принаймні, була зобов'язана демонструвати турботу про здоров'я робітників, особливо підприємств приватного сектору, щоб не допустити їх декласування. Безвихідь ситуації змусила державно-партійне керівництво погодитися на впровадження страхової медицини для фінансування медичного забезпечення робітників підприємств і службовців радянського апарату.

Нормативну базу медичного страхування на початковому етапі непу склало, затверджене декретом РНК УСРР, «Положення про соціальне забезпечення робітників та службовців на випадок тимчасової чи постійної втрати працездатності і членів їх сімей на випадок смерті годувальника» від 10 грудня 1921 р. [1, ст. 59].

Усі робітники і службовці, які підпадали під дію положення, отримували право на безкоштовне медичне обслуговування, яке надавалася у вигляді: першочергової допомоги при раптовому захворюванні і нещасних випадках, амбулаторної допомоги, лікування вдома, родопомочі і заходів з охматдиту, стаціонарного лікування з повним утриманням хворих, санаторного, курортного та іншого спеціального лікування, розміщення хворих у будинках відпочинку. Медична допомога передбачала безкоштовну видачу ліків, засобів для перев'язки, протезів, бандажів, окулярів та іншого медичного приладдя, посилене харчування [1, ст. 59].

Для медичного обслуговування НКОЗ УСРР та його місцеві органи мали створити мережу лікувальних і лікувально-профілактичних закладів винятково для робітників і службовців. У складі здороввідділів передбачалося створення відділів та підвідділів робітничої медицини, а при НКОЗ УСРР – відділу робітничої медицини (робмеду).

Основи для формування у майбутньому самостійного фонду страхової медицини були закладені постановою РНК УСРР «Про внески на лікарську допомогу» від 7 березня 1922 р. За її положеннями розмір страхових внесків залежав від ступеня шкідливості та небезпеки підприємства, установи, або господарства, а саме: для 1-го розряду – 5,5%, 2-го – 6%, 3-го – 6,5%, 4-го – 7% від фонду заробітної плати. До визначення таких ступенів підприємства мали сплачувати за єдиним тарифом – 6% від розміру заробітної плати працівника [1, ст. 176]. Згодом постановою ВУЦВК від 23 квітня 1923 р. розмір страхових тарифів на медичне страхування був знижений: на 1% для підприємств 1-го та 2-го розрядів та на 0,5% - для підприємств 3-го та 4-го розрядів [2, арк. 10].

Із збільшенням кількості застрахованих зростав і обсяг фонду страхової медицини. Так, якщо в 1923/24 р. з місцевих внесків до фонду надійшло 11.461.622 крб., то в 1924/25 – 18.926.382 крб., в 1925/26 – 30.521.137 крб. Фактично, починаючи із 1925/26 року надання медичної допомоги застрахованим здійснювалося виключно за кошти страхового фонду «Г», без залучення коштів державного бюджету [3, с. 6–7].

Україна була першою із майбутніх союзних республік, на території якої відповідно до декрету РНК УСРР від 10 грудня 1921 р., при НКОЗ УСРР та на місцях розпочалася практична організація відділів робітничої медицини. З моменту створення у їх розпорядження надходили кошти страхового фонду. Передбачалося також функціонування самостійної мережі профілактичних та лікувальних установ для надання допомоги застрахованим та членам їх сімей. Відділи робітничої медицини мали здійснювати також контроль за діяльністю страхових кас на місцях [4, с. 233]. Відділ робітничої медицини отримував у своє розпорядження Український державний клінічний інститут ортопедії та травматології (колишній медико-механічний інститут). Крім того, в Харкові був відкритий Інститут робітничої медицини, на чолі з директором – професором Е. Каганом, та його структурними відділеннями в Катеринославі, Одесі та Сталіно. На 1925 р. штат інституту нараховував 56 осіб. Основними напрямами роботи інституту були науково-дослідний, організаційний, навчально-консультативний та видавничий.

Інструкцією НКОЗ УСРР місцевим органам робеду від 14 жовтня 1922 р. визначалися випадки надання хворим застрахованим спеціальних видів медичної допомоги. Наприклад, у разі неможливості виконання хірургічної операції на місцях, потреби в спеціалістах чи інструментах для лікувальної чи діагностичної мети, у випадку виникнення труднощів при встановленні діагнозу хвороби, для надання протезів, окулярів – хворі направлялися в університетські міста за рішенням комісії робітничої поліклініки, з дозволу на це губвідділу робмеду. Так упродовж 1925/26 р. Вінницьким окружним відділом для надання спеціальної допомоги було направлено у м. Київ – 98 осіб, м. Харків – 9, м. Одесу – 6, м. Ленінград – 5, м. Москву – 2, м. Ялту – 1 особу [5, с. 17].

Оскільки відділи робітничої медицини у своїй роботі на місцях часто конфліктували з органами відділів праці, колегією робмеду на засіданні 5 січня 1923 р. було прийняте рішення про об'єднання цих структур у масштабах губернії. Для налагодження стосунків пропонувалося проводити спільні рейди з перевірки ефективності роботи поліклінік, комісій з визначення працездатності та організації контролю на дому.

Відділ робітничої медицини Вінницької окружної інспектури охорони здоров'я, звітуючи про свою діяльність за 1925–1926 р., серед основних досягнень відзначав: створення у м. Вінниця робітничої поліклініки, що обслуговувалася кваліфікованими лікарями усіх фахів; розширення мережі районних лікарняних установ; поліпшення санітарно-освітньої та профілактичної роботи; поглиблення зв'язку з лікувальними закладами охорони здоров'я [5, с. 30].

Однак, заради справедливості слід відзначити, що позитивний ефект від діяльності органів страхової медицини більшою мірою спостерігався у промислових районах з великою кількістю застрахованих. Протилежна ситуація складалася у непромислових районах. В умовах адміністративної реформи 1925 р. питання статусу відділів робітничої медицини було винесено на порядок денний. Всеукраїнська нарада, що відбулася 3–6 червня 1925 р., своїм рішенням визначила нову страхову мережу, запропонувавши остаточно ліквідувати підвідділи робітничої медицини в непромислових губерніях. Їх функції передавалися загальному апарату окружних інспекцій охорони здоров'я. Відомчі робітничі поліклініки пропонувалося залишати лише там, де кількість застрахованих перевищувала 4 тис. осіб. В інших місцевостях надання медичної допомоги робітникам пропонувалося здійснювати через загальні установи НКОЗ УСРР [6, арк. 107].

У результаті реорганізації, проведеної на початку 1926 р., із 43 округів УСРР підвідділи робітничої медицини залишилися лише у половини. Це одразу ж негативно позначилося на якості обслуговування застрахованих. Зокрема у цих округах спостерігалися перевитрати страхових коштів, скорочення мережі медичних закладів, що обслуговували застрахованих. Зважаючи на це, президія ВУРПС на засіданні (січень 1926 р.) прийняла рішення про необхідність посилення участі робмедів в роботі органів охорони здоров'я та вимагала розширення страхової мережі в округах. Відзначаючи погіршення ситуації з обслуговуванням застрахованих, НКОЗ УСРР погодився на збереження робмедів ще в 13 округах. На підставі цього ВУЦВК та РНК УСРР 3 лютого 1926 р. видали спільну постанову «Про забезпечення застрахованих та членів їх сімей медичною допомогою», якою підтвердили необхідність існування у складі НКОЗ УСРР відділу робітничої медицини, а в окружних інспектурах промислових округів – відповідних бюро [7, с. 14].

Незважаючи на прийняті рішення, позиція НКОЗ УСРР щодо самостійності страхової медицини не змінилася. Народний комісар охорони здоров'я УСРР І. Єфімов у доповідній записці до РНК УСРР від 21 лютого 1926 р. вимагав ліквідувати підвідділи робітничої медицини на місцях, оскільки останні, на його думку, є зайвим утворенням у системі охорони здоров'я. Серед інших негативних факторів у діяльності робмедів відзначалися: диференціація у забезпеченні медичною допомогою мешканців міста та села; ігнорування завдань охорони матері і дитини; конфлікти в апараті охорони здоров'я; використання коштів не за призначенням; перевага лікувальних заходів над профілактичними. Нарком запевняв, що ліквідація підвідділів робітничої медицини не позначиться негативно на медичному забезпеченні, оскільки профспілки та страхові органи будуть мати можливість брати участь у затвердженні кошторисів і планів медичної допомоги застрахованим. Початок остаточної ліквідації підвідділів робітничої медицини на місцях було проведено наприкінці 1927 р. після підпорядкування страховим касам органів лікарського контролю [8, арк. 41].

18 листопада 1929 р. ВУЦВК і РНК УСРР прийняли спільну

постанову «Про передачу на місцевий бюджет лікувальних установ, що утримувалися з фонду медичної допомоги застрахованим та сільських лікувальних установ українського червоного хреста». Відповідно до постанови лікувально-профілактичні установи робмеду передавались на відповідні місцеві бюджети. Така передача мала бути проведена упродовж 4-х наступних років [9, ст. 230].

У постанові ЦК ВКП (б) від 19 грудня 1929 р. «Про медичне обслуговування робітників та селян», яка визначала основні принципи забезпечення медичною допомогою в умовах взяття курсу на модернізацію промисловості, йшлося про збереження основ медичного страхування лише в основних промислових центрах. Крім того, визнавалася потреба ширшої участі у справі організації охорони здоров'я робітників радянських, професійних і страхових організацій [10, с. 5–6].

Таким чином, Забезпечення медичною допомогою найманих працівників в УСРР у 20 -ті рр. XX ст. здійснювалося через систему соціального страхування, започатковану із проголошенням нової економічної політики. Створення та діяльність підвідділів страхової медицини (робмедів) на місцях позитивно позначилася на якості медичного забезпечення робітників та службовців. Медичне обслуговування означених категорій здійснювалося через самостійну мережу лікарняних та профілактичних установ, що утримувалася за рахунок окремого страхового фонду. Однак постійні суперечки між наркоматами охорони здоров'я та праці за право розпоряджатися страховими коштами та курс більшовиків на збереження єдиної радянської соціалістичної медицини не сприяли самодіяльному розвитку означеного інституту. Із згортанням непу та взяттям курсу на модернізацію промисловості, влада зосередила усі важелі контролю за наданням медичної допомоги в руках органів охорони здоров'я, проголосивши про ліквідацію відділів страхової медицини на місцях.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Збірник постанов та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1922-1923 рр. Харків : Літо-друкарня «Книгоспілки», 1922. 1147 с.
2. ЦДАВО України, Ф. 348., оп. 1., спр. 796. 246 арк.
3. Рабочая медицина на Украине в 1924/25 г. (отчет рабмеда Н.К.З.У.), 1926 г. 31 с.
4. Трефилов И. М. Страховик. Справочник по вопросам социального страхования и медицинской помощи застрахованным . [2-е изд.]. М. : Вопросы труда, 1927. 428 с.
5. Звіт про діяльність бюра робмеду за 1925/26 рік. Вінниця : Віндерждрукарня ім. Леніна, 1927 р. 31 с.
6. ЦДАВО України, Ф. 342., оп. 2., спр. 1867, 133 арк.
7. Социальное страхование на Украине в 1925-1926 гг. Харьков : Изд. НКТ УССР, 1927. 123 с.
8. ЦДАВО України, Ф. 2623., оп. 1., спр. 2585. 50 арк.

9. Збірник Законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1929 рік. Харків : Укрголовліт Третя друкарня ім. т. Фрунзе Держтресту «Харполіграф», 1929. 1172 с.
10. Охорона здоров'я в УРСР: Основні закони та урядничі розпорядження; за ред. М. Спаського, С. Сокольського. Київ - Харків : Медичне видавництво, 1932. 260 с.

Ольга Мурашова

СОЦІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НА ПОДІЛЛІ В 1920-Х РР.

Анотація. *У статті на основі архівних документів та наукового доробку вчених висвітлено особливості соціального забезпечення на Поділлі у 1920- рр. Визначено, що соціальна політика була одним із напрямків внутрішньої політики радянської влади. Проаналізовано основні види соціальної допомоги для міського та сільського населення.*

Ключові слова: *Поділля, соціальна політика, соціальне забезпечення, безробіття, пенсії.*

Olha Murashova

SOCIAL SECURITY IN PODILLIA DURING THE 1920S.

Abstract*. The article, based on archival documents and scientific works, highlights the features of social security in Podillia in the 1920s. It is determined that social policy was one of the directions of the internal policy of the Soviet government. The main types of social assistance for the urban and rural population are analyzed.*

Keywords: *Podillia, social policy, social security, unemployment, pensions.*

Соціальна політика держави є складовою частиною її внутрішньої політики, що спрямована на розвиток, власне, соціальної сфери, задоволення потреб та інтересів громадян, окремих соціальних груп, та підвищення рівня добробуту суспільства. В умовах становлення ринкової економіки, коли виникає певна соціальна нерівність та погіршується життєвий рівень населення, завданням держави є подолання цих негативних моментів. Право на соціальний захист передбачено Конституцією України. Згідно Основного закону кожен громадянин має право на підтримку з боку держави у разі повної або часткової втрати працездатності, годувальника, набуття статусу безробітного, а також у старості або інших випадках, передбачених законодавством. Соціальний захист, власне, передбачає гарантування належного рівня життя громадянам. Провідні західноєвропейські держави дійшли висновку, що саме ефективна соціальна політика сприятиме утвердженню авторитету та визнанню держави як всередині, так і на міжнародній арені.

Проблеми реалізації соціальної політики в Україні, зокрема і на Поділлі, висвітлено у працях О. Мельничука, О. Мельничук, В. Шарпатого, О. Мурашової, М. Олійника та ін.

Варто підкреслити, що упродовж 1920-х рр. відбулася низка соціальних ініціатив, спрямованих на вирішення різноманітних суспільних проблем, що стали наслідком військових кампаній та економічної розрухи.

Законодавче оформлення соціального забезпечення відбулося після приходу більшовиків до влади у 1917 р. Тоді ж було розроблено низку нормативних актів, положення яких визначали повне соціальне страхування найманих робітників, міської та сільської бідноти. Саме в умовах голоду та господарської розрухи необхідно було якнайшвидше розробити комплекс заходів для подолання цих негативних явищ. Тому уже в листопаді 1917 р. було прийнято рішення про створення Народного комісаріату державної опіки, який у квітні 1918 р. було перейменовано в Народний комісаріат соціального забезпечення.

Реалізація політики соціального забезпечення на Поділлі мала свої характерні особливості. Радянські війська лише з третьої спроби захопили цю територію, а діяльність відповідних органів влади стала більш стабільною у 1920 р. На цій території були відсутні великі промислові підприємства, а тому і відчувався брак пролетаріату, на який, здебільшого опиралися більшовики. Відсутні була і матеріально-технічна база, адже тут було незначна кількість страхових організацій. Для Подільської губернії характерним було суттєве скупчення біженців через її прикордонне становище. За висновками Мельничука О. та Мельничук О. на цій території на початку 1920-х рр. нараховувалося близько 15 тис. біженців. Вони, відповідно, також потребували соціальної допомоги. Таким чином, зважаючи на усі перелічені особливості регіону, радянський уряд поставив перед собою завдання організувати роботу відділів соціального забезпечення [1, с.158].

Становище радянської влади на Поділлі було досить нестабільним і політика соціального забезпечення здійснювалася непланомірно. Це, насамперед, залежало від продовольчого забезпечення в окремих повітах.

Так як саме селянство Поділля складало найчисельніший контингент радянської армії, саме їх частка переважала в отриманні соціальної допомоги. Жителі міст отримували допомогу переважно продуктами харчування, одягом та паливом, тоді як селянам сприяли у проведенні посівної кампанії.

Глибока економічна криза спричинила зростання безробіття. Крім економічних чинників, на рівень безробіття впливала також політика підприємств, спрямована на скорочення персоналу. Так, на цукрових заводах у 1921-1922 рр. проводилися масові звільнення членів профспілок, особливо тих, хто мав власне господарство або вважався ненадійним. Масові звільнення на цукрових заводах у січні 1922 року були частиною кампанії з «очищення» промисловості від «неблагонадійних» елементів. З 6470 членів профспілки було звільнено 3358 осіб, причому першими під скорочення потрапили ті, хто мав власне господарство або був пов'язаний з колишніми власниками. Це

свідчить про посилення політичних репресій та спроби встановити повний контроль над промисловими підприємствами.

Для подолання наслідків зростання безробіття в регіоні у 1923 р. почали створювати колективи та артілі безробітних. На кінець 1924 р. в губернії було 64 колективи з 1201 безробітним, зокрема – з 132 підлітками, а за даними Подільського губстатбюро – 70 з числом зайнятих – 1500 осіб. Громадські роботи проводилися лише у Вінниці. В середньому щодня до них залучалося майже 60 осіб. Загальна кількість безробітних у січні 1924 р. складала 9532 особи й досягла максимуму в серпні – 11601 особи.

Рішення ліквідувати біржі праці у січні 1925 року призвело до дезорганізації системи працевлаштування. Створені замість них посередницькі бюро, що працювали на засадах самоокупності, виявилися неефективними. Основними причинами цього стали відсутність достатнього фінансування та небажання підприємств платити за їхні послуги. В результаті, бюро не змогли налагодити стабільну роботу і були змушені скоротити свою діяльність [2, с.145].

На відміну від сучасної пенсійної системи, в період НЕПу основним видом соціального забезпечення для найманих працівників було страхування, кошти на яке виділялися підприємствами. Державні пенсії були доступні лише інвалідам війни та праці, однак через бюрократичні перешкоди та складну процедуру оформлення їх отримувала незначна кількість осіб. Так, у жовтні 1923 року в Кам'янецькій окрузі лише 62 людини отримували державну пенсію.

Комітети взаємодопомоги відігравали ключову роль у системі соціального забезпечення сільського населення України в 1920-х роках. Створені на підставі партійних та урядових постанов, вони надавали різноманітну допомогу незаможним селянам, включаючи матеріальну підтримку, медичне обслуговування та інші види соціальної допомоги.

Важливу роль товариства відігравали в посівний період. У такий важкий для бідняка час вони частково або повністю видавали насіння, забезпечували реманентом необхідним для обробітку земельних ділянок та продуктами харчування. У кожному товаристві на обліку перебували селянські господарства, що потребували матеріальної допомоги. Першочергову допомогу отримували червоноармійці або члени їх родин, сироти, вдови, інваліди.

Соціальна підтримка сільського населення сприяла підвищенню продуктивності праці. Суттєву роль відіграли грошові субсидії. В архівних документах є чимало заяв малозабезпечених категорій селянства з проханням отримати грошову позичку чи натуральну допомогу. Не маючи підтримки з боку влади СТВ рятівною організацією до якої кожен нужденний селянин мав змогу звернутися у скрутний момент.

У селах, власне, як і в містах діяв принцип жорсткого врахування стану осіб, що претендували на отримання матеріальної допомоги. Саме його дотримання було компетенцією апарату СТВ, який контролював наявність родин червоноармійців, які потребували матеріальної допомоги для утримання інваліда. Водночас СТВ оформляли документи для лікування (історії хвороби, група

інвалідності, діагноз), формували списки пенсіонерів, перевіряли достовірність висновків медичної комісії, майновий стан підопічних. Власне, призначенням пенсійних виплат займалися створені при окружних інспектурах комісії, які, відповідно, виписували розрахункові та пенсійні книжки. Їх розсилку виконували районні та сільські СТВ [4, с.176].

Таким чином, соціальне забезпечення офіційно вважалося одним із напрямків політики радянської влади, законодавче оформлення якої відбулося ще у 1917 р. Однак матеріальних ресурсів для її повноцінної реалізації держава не мала. Соціальну допомогу отримувала незначна кількість населення, зокрема і через складну бюрократичну процедуру.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Мельничук О.А., Мельничук О.Ф. Організація соціального забезпечення на Поділлі на початку 20-х рр. ХХ ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – Вип. 6. - Вінниця, 2003. - С. 157-162.
2. Олійник М. П. Реалізація соціальної політики більшовиків на Поділлі в роки непу. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2017, вип. 48. С. 143-147
3. Шарпатий В.Г. Становлення та функціонування системи соціального забезпечення в Українській РСР в 1920 30-х рр.: історичний аспект: дис. доктора іст. наук: 07.00.01 – історія України. К., 2007. 380 с.
4. Мурашова, О. П.(2019). Соціальна політика радянської влади в Україні у 20-х рр. ХХ ст.(дис...канд. іст. наук : 07.00.01–історія України), Київ, 236 с.

Анатолій Бойта

ОПІР СЕЛЯН МОГИЛІВЩИНИ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ

Анотація. *Дослідження підготовлене за матеріалами Державного архіву Вінницької області з метою відновлення історичної справедливості та оприлюднення документів часів тоталітарного режиму. Висвітлено підготовку антирадянського селянського повстання 1930 року в Лучинецькому, Копайгородському, Могилівському, Яришівському, Мурованокуриловецькому, Ялтушківському, Шаргородському районах Могилівської округи та показана сила опору українського селянства грабіжницьким хлібозаготівлям, колективізації та політиці розкуркулення.*

Ключові слова: *колективізація, хлібозаготівля, голод, повстанський рух, підпілля, антирадянські виступи, Могилівська округа.*

Anatoliy Boyta

RESISTANCE OF PEASANTS OF MOGYLIV REGION

Abstract. *This research was prepared on the materials from National archives of Vinnitsa county with the intent of restoring historical justice and promulgation of the documents from the times of totalitarian*

regime. Highlighted the preparation of anti-soviet villager rebellion in year 1930 in Luchincheski, Konopatskyi, Mohylivskyi, Yarishivskyi, Murovanokurilovetskyi, Yaltulikyvski, Shargorodski districts of Mohyliv district and shown the power of resistance of the Ukrainian peasantry to the predatory bakery industrys, collectivisation and dekulakization policy.

Keywords: *collectivisation, bakery industry, famine, rebel movement, underground, anti-soviet speeches, Mohyliv district.*

У сучасній історичній літературі про цю подію відомо мало. Виявлені і розсекречені Службою безпеки України документи, а також спогади жителів с. Кричанівки, дають змогу відтворити повну картину виступу, який розкриває велика збірка документів, що нараховує сім томів і більше двох тисяч сторінок. Це повстання, в разі успіху, могло б стати одним із масових виступів проти політики існуючої влади. Починаючи з 1927 року, на Поділлі зростало невдоволення селян, виливаючись у ті чи інші форми протесту: активну і пасивну, збройну і беззбройну боротьбу.

Опір заходам радянської влади набуває політичного забарвлення, що підтверджується, зокрема активізацією діяльності ДПУ в сільській місцевості. Вже тоді ДПУ отримувало інформацію про розмови селян щодо майбутнього голоду, про бажання повернути УНР, домагатися незалежності України та економічної свободи. У 1927 році у Могилівській окрузі було зареєстровано 81 напад на радянські установи, у 1928 р. - 78 нападів [1]. Це підтверджує й такий факт, коли в останні дні 1927 р. від імені Спілки селян України до харківської центральної газети "Вісті" з вигаданою адресою "Київ, вулиця Петлюри" було відправлено лист, в якому зазначалося: "Секретариат Союза просит Вас поместить в "Вістях" нашу ноту протеста, чтобы знала, что крестьянство Украины объявляет войну партии, ибо уже нет возможности терпеть дальше командование т.т. коммунистов. Да здравствует свободная Украина! Далой диктатура большевиков! Ще не вмерла Україна!" [2].

З кожним роком наростало протистояння між народом і владою. І це можна побачити на прикладі с. Гораї Лучинецького району Могилівської округи, де сільська влада оголосила всіх селян, які володіли 3-4 десятинами землі, "куркулями" і погрожувала виселити їх на Крайню Північ і в Сибір. В селі поширювали чутки про скору заміну влади. На початку березня 1930 р. у селі виникла підпільна організація, під впливом якої дуже активно проходили "баб'ячі волинки", коли кілька разів розбирались колгоспи і поверталось своє майно, насильно забране сільськими активістами під час проведення колективізації, палили хати комсомольців, комнезамівців та вчителів.

У селі велись розмови, що селяни незадоволені "розкулачкою", хвилюються і готові взятись до зброї. Найбільш активними членами організації були Бруско Андрій Іванович (середняк, петлюрівець: володів двома десятинами землі, одним конем і двома волами, мав здати податку 300 пудів хліба і 5 голів рогатої худоби), Бруско Роман Олександрович (бідняк, у складі українського війська воював проти Червоної армії), Гавронський Кароль Войткович (бідняк). Вони вели "пропаганду в Гораях та сусідніх селах на зрив хлібозаготівлі та

м'ясозаготівлі", "являлись активними членами організації по підготовці збройного повстання" [3]. Очолював підпільну організацію повний георгіївський кавалер, учасник Першої світової війни Арсеній Самохвалов.

На початку червня 1930 року в центрі села пройшов сільський схід, організований підпільниками. Перед зборами представники громади таємно зібрались на сільському кладовищі для обговорення порядку денного. Одні гаряче вимагали "негайно розпочати терор проти вчителів і комсомольців", а інші - закликали до повстання проти радянської влади. Тут був присутній сільський священик Філарет Масліборський, який закликав присутніх до єдності в діях. На зборах, спочатку мова йшла про "обробіток цукрового буряка і хлібозаготівлю". А далі стали лунати вигуки: " Ні фунта хліба та м'яса державі!", "Хай за зібраний хліб влада дає шкіру і мануфактуру!",
" Досить терпіти, нас хочуть задушити! Пора пробудитись і захищатись!", "Не треба нам сільради!", "Долой совецьку власть!" На поміст виходили один за одним виступаючі: Комарчук Ілько (виступав проти колгоспного руху, приймав участь у побитті комсомольців): "Не мовчати, бо так нас усіх переб'ють! Ми ж мусили під час колективізації вдома не ночувати, а переховуватись. Сільрада звільнила бідняків від податків, а ми мусимо платити їх за все село!"; Сидір Олійниченко: "Треба видушити комсомольців! Комсомольці і вчителі крутять нами! Бий їх!"; Стах Колісник: "Все у нас забрав. Доки нас душити будуть і доки терпіти будемо?"; Наум Павлік: "Геть радянську владу! Давайте розрахуємося з тими, хто у нас забрав хліб!"; Юстиній Грицюк ("вів агітацію за розвал колгоспу"): "Хліб забрали, а нас піддурили сіяти буряки. Нам, що тепер з голоду помирати? Не треба нам ніякої влади, ми самі собі влада!"; Франко П'ятковський: "Бий учителів і комсомольців! Радянська влада сама проситься, щоб з нею боролись! Чому не приїхав представник з району, я сам би його вбив!"; Федір Гуцол (бідняк): "Радянська влада грабує і розорює й біднаків!"; Арсеній Самохвалов (бідняк, землі дві десятини, один кінь, хата, студола, сплачував сільськогосподарський податок на суму 4 крб.): "Хай нам повернуть хліб, бо скоро радянської влади не буде, якщо вона так діятиме. Необхідно щоб вона відмінила сільськогосподарський податок і страховки!" [4]. Із зборів втекли і поховались сільські активісти. Голова сільської ради одразу склав акт на всіх виступаючих і подав до ДПУ з вимогою "притягти до відповідальності за контрреволюцію". Йшлося в листі й про сільського священика, який "веде агітацію в церквах проти колгоспів, займається антирадянськими балачками серед селян: "Скоро нас всіх вишлють в Сибір!". Священика було заарештовано, але незабаром й звільнено через недостатню доказову базу. До сільрадівського акта додали заяву й сільські вчителі про те, що "Гораї - село дружне і релігійне" [5].

У травні 1930 р. в с. Верхній Ольчедаєв стала діяти підпільна організація, заснована сезонним робітником місцевого цукрового заводу Миколою Романецьким. Мало хто знав його справжнє прізвище, називали Микола Галичанин. По мобілізації служив у Могилів-Подільському 50-му пластунському полку української армії. У 1919 році

полк відступив на території Польщі і перебував інтернованим в таборі м. Коломиї. Потім поляки відправили 2000 інтернованих українців в армію УНР. Микола знову повернувся до Могилів-Подільського. Через декілька днів, коли місто захопили "червоні", чотири дні блукав по місту, був заарештований і звинувачений у спробі перейти кордон. Засудили на 5 років в'язниці. Після відбуття покарання, поселився у Верхньому Ольчедаєві. Був зв'язаний із повстанським загоном Євгенія Овчарука [6]. Разом з Григорієм Мельником залучив до організації кількох робітників та службовців – голову кооперації, рахівника О. Гордієнка , Адамовича, В. Деревичера, І. Покляцького , директора Обуховського радгоспу Задихайла [7]. Микола Романецький разом з І. Мельниченком підбирали в сусідніх селах надійних людей до організації, формували осередки організації. М. Романецький помилково вважав, що найактивнішою силою майбутнього повстання мають стати селяни, які “пройшли” через розкуркулення. Але вони були у січні-березні виселені у східні і північні райони СРСР.

Осередки організації існували у Лучинецькому, Копайгородському, Ялтушківському, Яришівському, Шаргородському, Мурованокуриловецькому і Могилівському районах Могилівської округи – більш як у 40 селах: Вищому Ольчедаєві (керівник М. Романецький), Гораях (керівник Самохвалов А.), Млинівці, Плоскій, Хренівці, Степанках, Верхівці, Немерчах, Попелюхах, Перекоренцях, Сніткові (керівник Берладник Г.), Котюжанах (керівник Турович І.), Білянах (керівник Принц), Лучинчику (керівник Якимлюк А.), Лучинці (керівник Медвідь С.), Віножі (керівник Базь І.), Попівцях, Берлинці, Мар'янівці, Бароці, Долині, Струсові, Супівці (керівник Гімлявий К.), хуторі Чубачівці, Титарисках, Кричанівці (кер. Крислатий В.), Вендичанах, Привітнім, Громовиці, Лозовій, Іванківцях, Кукавці (керівник Скрипник А.), Ломозові (керівник Гуменюк А.), Ірааклііївці (керівник Цільмак О.), Немії, Серебрії, Бронниці, Ляшівцях, Лядовій, Мурованих Курилівцях і Могилеві-Подільському. Самими дієвими осередками були Гораївський, Віножський і Супівський [8]. Членами організації були селяни-одноосібники, колгоспники, робітники, службовці, колишні офіцери і рядові гетьманської, петлюрівської, денікінської армій, колишні червоноармійці, повстанці із загону Овчарука. Для обговорення планів майбутнього повстання члени осередків збирались в хатах під виглядом випивок, а в Яришівському і Лучинецькому районах - на базарах сіл Кукавка та Лучинець. Вони вели активну пропаганду за зрив хлібозаготівлі і м'ясозаготівлі, вели бесіди з селянами: "Радянська влада заганяє селян в колгоспи, а вони проти цього. Кругом погано живеться, всюди загальне невдоволення владою, скоро можливе повстання, тільки шляхом повстання можна визволитись, вимагати припинення переслідування церкви" [9]. На початку літа 1930 р. у Мурованих Курилівцях, в одному з приміщень маєтку колишнього поміщика Тікачова, відбулась перша нарада представників осередків, на якій були присутні й "особи з-за кордону". Обговорювалось питання майбутнього повстання, яке "має вибухнути на всій території України і підтримуватись закордонними українськими військами під гаслом "За самостійну Україну!", з метою її визволення від більшовицької Росії і

відновлення УНР на чолі з А. Левицьким". Тут учасники зібрання познайомились з керівником організації, колишнім офіцером-петлюрівцем Терепою, який займався збором інформації про війська Червоної армії у Придністров'ї і передавав за кордон. Радянські джерела вказували на його зв'язки з румунською спецслужбою. Також затвердили програму із п'яти пунктів: 1) відновлення УНР на чолі з А. Левицьким; 2) Ліквідація колгоспного ладу; 3) Збереження приватної власності; 4) Зміцнення форм індивідуального приватно-власницького землекористування; 5) Відновлення в широких розмірах приватного ринку;

Було вироблено й умови конспірації, коли на випадок провалу одна людина мала знати не більше п'яти учасників організації. Але цього правила ніхто не дотримувався [10].

Організація налагодила зв'язки з українською еміграцією на території Румунії і Польщі. Зв'язок із-за кордоном (Румунією) було налагоджено за допомогою переправ у селах Козлові, Липчанах і Нагорянах, провідниками яких були брати Бортники і Петро Бабій" [11]. Вказівки з-за кордону отримували через власну агентуру - вчителя із Могилева-Подільського, хіміка Ольчедаївського цукрового заводу, головного телеграфіста залізничної станції Жмеринка.[12] Отримати зброю повстанці мали частково з-за кордону (її збором на території Румунії займався службовець із Яришівського району Кашевський і мала роздаватись тільки у день повстання), решту - шукати самим [13]. Ще в 1928 році у Румунії перебував Арсеній' Самохвалов. Йому було дано завдання вивчити настрої селян Могилівської округи, які проживали поблизу радянсько-румунського кордону[14]. У серпні 1930 року організація відрядила в Румунію з листами кур'єра, жителя с. Курашовки Мурованокуриловецького району, орендатора млина Павла Воскобойникова. Обміни кур'єрами відбувалися постійно[15].

У селах, в яких існували осередки організації, почали займатися військовою підготовкою майбутніх повстанців: у Гораях – А. Самохвалов, у Млинівці та Плоскій - колишній підпоручник царської армії Микола Стахов, у Кричанівці – колишній унтер-офіцер, повний георгіївський кавалер Митрофан Гевко.

Організація налагодила зв'язки з іншими підпільними організаціями в Україні: через Самохвалова А. з "великою контрреволюційною організацією у с. Вапнярка", домовились про плани і час збройного повстання[16]; з підпіллям у м. Могилеві-Подільському, яке вціліло після масових арештів на початку 20-х р.р. і мало своїх людей в міліції та ОГПУ, від яких одержували дані про військові склади, наявну кількість міліціонерів, прикордонників та солдатів військової частини. Частина жителів міста прагнули повалення радянської влади і готова була пристати до повсталих. Представник підпілля, службовець із окрземвідділу Щукін роз'їжджав кіньми, ніби у справах, по селах Карпівка, Воєвідченці, Коштуля, Борщівці, Ізраїлівка, Тропова, Сліди, Серебрія, Немія і вів агітацію серед жителів про необхідність боротьби з радянською владою [17]. Налагодили співпрацю з членами Вендичанської підпільної організації. Через родичів від Бронницького осередку отримували необхідну інформацію про прикордонну зону[18].

Була спроба залучити до повстання військової частини у м. Жмеринка ("Червона армія не буде стріляти у повсталих, бо червоноармійці - це теж селяни"), але дана справа не вдалась [19].До складу організації увійшов голова Лучинецького райвиконкому Шатковського, який залучив до неї своїх підлеглих і проводив з ними таємні збори [20]. Організація мала своїх людей й на Дубов'язівському цукровому заводі [21].

Представники осередків і надалі продовжували збиратися для координаційних дій. На другому засіданні, на початку серпня (присутні 8 чоловік) в лісі біля Гораїв виробили і затвердили план повстання: Котюжанський загін мав вночі запалити на ольчедаївських полях скирди соломи, що мало стати сигналом для виступу. Це, відповідно, мали зробити і в інших селах. Котюжанський загін мав завдання знищити зв'язок з Ольчедаївським цукровим заводом. Далі він мав рухатись до Снітківського лісу, де мала зібратись група із Супівки, Сніткова, Долинного, Мар'янівки, Берлинець, Барок і разом йти на Жмеринку, а звідти – на Київщину, де мало теж вибухнути повстання [22]. Повстанці мали озброюватись гвинтівками, обрізами, пістолетами [23], гранатами, косами та вилами. А супівчани Купріян Ткач і Олександр Драган тримали у схованках кулемети. Окремий загін мав захопити Немерчанську селекційну станцію і поповнити своє озброєння за рахунок її охорони, розібрати залізничне полотно на ділянці Немерчі-Котюжани. За сигналом ольчедаївської групи повстанці із Білян, Попелюх, Попівець, Струсового, Лучинця, Віножа і Ольчедаєва повинні були зібратися у “Тирсі” (ліс біля Верхнього Ольчедаєва) і захопити Ольчедаївський цукровий завод, роззброїти охорону і рухатись за маршрутом Лучинець-Вендичани-Могилів-Подільський. По дорозі до них мали приєднуватись повстанці з інших сіл.

Завдання яришівської групи: знищити телеграфні і телефонні лінії, поруйнувати залізничні колії і рухатись до Могилева-Подільського.

Мурованокуриловецька група, після захоплення свого районного центру і озброєння за рахунок міліції, мала рухатися до Могилів-Подільського, з'єднатись із закордонними українськими військами і яришівською групою та рухатись вглиб України під гаслом "За самостійну Україну! За вільне господарювання!" Могилівський загін, при підході до міста повстанців, мав захопити військові склади і нанести удар з тилу по прикордонниках, міліції і червоноармійцях (в загальному близько 300 чоловік). Після захоплення Могилева-Подільського делегація повстанців у кількості 3-5 чоловік мали дістатись на румунську сторону і повідомити про початок повстання. Шлях ольчедайської групи пролягав на Одесу, де також готувався виступ [24].

Всі присутні на засіданні погодились з тим, що повстання має очолити військова людина - це службовець із Вендичан, колишній полковник української армії Валевський Олександр Миколайович, 1881 року народження. Домовились, що виступ має відбутись у вересні 1930 року, а за кілька днів до його початку члени осередку з Гораїв мали роз'їхатись по селах Лучинецького району із закликом до повстання [25].

Одразу після засідання М. Романецький послав свого представника О. Сліпого (орендатора млина з Попелюх) на румунську сторону, щоб вияснити в Українському комітеті про готовність

закордонних українських частин прийняти участь у повстанні і повідомити дату його початку. У с. Козлов О. Сліпий зустрів закордонного емісара, який заявив, що все готове для виступу, а він везе для М. Романецького конкретні інструкції. Сам емісар, як представник петлюрівської розвідки, їде на Черкащину, щоб там готувати повстання [26]. На другий день О. Сліпий, Ф. Симончук і С. Лесів направляються до Києва, де ведуть перемовини з колишніми прихильниками УНР, які мали б, при наближенні повстання до міста, відключити зв'язок, воду і електрику. Кияни погодились з таким планом, але закликали відкласти виступ до 1931 року, так як він є непідготовленим [27].

Через неузгодженість планів підпільників із закордонням на початку жовтня зібрались на третє засідання у Віножі в хаті Маруняка Миколи, щоб ще раз спробувати домовитись про дату початку повстання: "коли виводити людей із своїх сіл". Знову не могли дійти згоди: Микола Романецький вимагав розпочати його негайно, інші заперечували йому через непідготовленість виступу, особливо гостро стояло питання з озброєнням. М. Романецький стверджував, що скрізь в Україні є великий підпільні організації, які готові примкнути до повстання, і що можна розраховувати на підтримку міліції та армійських підрозділів, які теж приєднаються до повстання і забезпечать зброєю та набоями. Повстання мало приходити під жовто-блакитними прапорами, які доручили виготовити Гоцуляку Федору. Вперше на зібранні був присутній керівник кричанівського осередку Крислатий Василь Федорович; середняк, який у 1919 р. прийняв участь у повстанні проти радянської влади на Могилівщині, очолював озброєний загін із 10 односельчан, які "хочуть помститись радянським активістам за вчинені ними жорстокі діяння" (його хата, худоба, майно були розпродані за борги). Йому дали завдання захопити із своїм загоном Вендичанський цукровий завод (їм допомагатимуть члени Вендичанського осередку), роззброїти охорону і чекати на повстанські загони, які рухатимуться на Могилів-Подільський [28].

15 жовтня зібрались на четверту нараду в Гораях на баштані у курені Бруско Андрія Івановича у кількості 12 чоловік. Серед присутніх був закордонний емісар з Румунії, який повідомив що незабаром розпочнеться війна Румунії і Польщі проти СРСР і тоді має розпочатися повстання. Присутні, навпаки, погодились розпочати його якнайшвидше, бо "вже неможливо терпіти політику радянської влади, яка стала нестерпною". Вирішили розпочати виступ 18 жовтня. Представник із-за кордону роздав всім видруковані прокламації із закликом до повстання, які потрібно буде розклеїти в населених пунктах в день повстання [29]. В цей час серед населення Поділля ширилися чутки про неминучість війни сусідніх держав з СРСР. Микола Романецький послав в Польщу А. Самохвалова, щоб той зв’язався з керівниками емігрантський організацій. Під час зустрічі з українськими емігрантами (останні пообіцяли допомогу людьми у кількості 500 чоловік).

Повернувшись, Арсеній Самохвалов розповів про наслідки своєї поїздки [30]. М. Романецький не був присутнім на цім останнім зібранні, яке проводили безпечно, не виставивши охорону. Вночі курінь

оточили чекісти і заарештували всіх присутніх [31]. За день до початку повстання арештували деяких членів супівського осередку та члена осередку з Ольчедаєва Шавельського. Не дочекавшись сигналу, супівський загін, у кількості 40 чоловік, самостійно зібрався у лісі. Не дочекавшись прибуття загонів з інших сіл, розійшлись по домівках. Теж сталося із Ольчедаївською групою, коли в «Тирсі» зібрались лише повстанці з Віножа, Ольчедаєва і Білян (35 чоловік). Чекали на прибуття інших загонів, але даремно. М. Романецький переконував присутніх почати виступ наявними зараз силами. Але повстанці відмовились від цієї пропозиції, закопали в лісі зброю і розійшлись [32]. Після цього розпочались масові арешти, які найбільше охопили членів осередків сіл Гораї, Вінож, Супівки і Ольчедаїв. Віножський осередок ОДПУ виказали комсомолець Григоренко та член організації на прізвисько "Американець" – Степан Лисеєв із Супівки. Частина повстанців змушені були " вдень переховуватись у полях, а вночі – у снопах в клунях". Так що ОДПУ вже на початку жовтня знало про існування організації і почало стежити за її членами. Частина повстанців змушена була покинути рідні села і переховуватись в різних районах СРСР. А. Сліпий5 переховувався протягом 4 місяців на території України. В середині лютого 1931 року, при спробі переправитись через Дністер на румунську сторону, він був арештований. У Могилеві-Подільському арештували керівника підпільної організації Т.М. Глухманюка та її членів – робітника лісопильного заводу С.К Заводського, шевця Ф.В. Бойка. За свідченням дружини Т.М. Глухманюка, зрадником виявився його брат Степан, який розповів про організацію голові Немійської сільської ради Г.А. Журбинському, а той одразу повідомив про це владі. Арештували працівників станції Котюжани, директора Обухівського радгоспу Задихайла, дружину М. Романецького Марію. Працівниць Ольчедаївського цукрового заводу Контор Ганну Микитівну і Базь Євдокію Іванівну затримали за те, що "виступали проти колективізації і проклинали радянську владу" [33].

В Кричанівці заарештували 10 учасників осередку: Крислатого В.Ф.- керівника, Григорія Коцана, Павла Коцана, Василя Коцана, В Батрука , Петра Гевка, Олексія Гевка, Андрія Бральчука, Михайла Будзинекого, Івана Ошовського [34].

Арешти проводились оперативною групою 24-го прикордоного загону і міліцією під кодовою назвою «Операція “Осінь”» [35]. А. Самохвалов утримувався в одиночній камері [36]. Сільські ради видавали на арештованих короткі характеристики такого змісту: “антисовецький елемент”, “людина соціально опасна”, “проводив агітацію проти політики радянської влади на селі”, “мав зв’язок з куркулами”, “переховував бандитів”, “роззброював відступаючих червоноармійців”, “закликав до повалення радянської влади”, “вихваляв петлюрівські порядки”[37].

Ще на початку жовтня почалось стеження за М. Романецьким та іншими членами організації, яке згодом перетворилося на справжнє полювання [38]. У ніч на 1 листопада 1930 року Миколі Романецькому вдалося вирватися із засідки. Переховуючись в селі Іракліївка, він намагався відновити організації у Яришівському районі, але під

загрозою арешту вимушений був перебратися до Могилів-Подільського [39].

ОДПУ завербувало жителів с.Козлова Василя Бортника (псевдо “Олійник”) і Григорія Бортника (псевдо “Сірий”) для виявлення М. Романецького і Павла Воскобойникова [40]. Кілька членів ольчедаївського осередку на чолі з М. Романецьким спробували перейти радянсько-польський кордон, але зазнали невдачі. Вони повернулись назад на Могилівщину, де провідник із Козлова Бабій Петро допоміг їм переправитись в Румунію [41]. Справу М. Романецького («Галичанина») спробували продовжити Василь Жарий та Афанасій Якимлюк, створюючи підпільну організацію в Лучинчику і Млинівці. Згодом і ці осередки будуть розгромлені [42].

За вироком суду, із 173 арештованих повстанців 23 розстріляють, 150 - відбуватимуть різні строки ув’язнення в таборах. Буде розстріляно й зрадника Андрія Скрипія [43]. З кричанівського осередку (10 чоловік) до села після трьох років ув’язнення повернеться тільки Василь Федорович Крислатий [44].

Свою думку про причини невдачі повстання вимловив слідчий Фірсов: “Заарештовані на допиті свідчили: керівники організації переоцінили свої можливості, байдужість селян - обіцяли взяти участь, але не зібрались; поспішність і непідготовленість; надіялись на допомогу червоної армії і закордонних петлюрівських військ; не дотримання конспірації - вели відкриту агітацію; чи мало селян зневірились у способах боротьби проти радянської влади і відмовлялись прийняти участь у повстанні з причин захворювання членів сім’ї, потрібно давати раду хлібові, відсутність озброєння - вилами і косами захопити Могилів неможливо”; інші заявляли, мов, що ми можемо зробити з такою силою як радянська влада; ще інших учасників організації відмовили від участі в повстанні їхні дружини, “коли ті поділились з ними секретами-зчинили крик”; “із загальним планом дій були ознайомлені не тільки керівники окремих осередків, але й рядові учасники організації”; “було вирішено розпочати повстання на свій страх і ризик”[45].

Через два роки голод лютуватиме у тих районах, які були охоплені “контрреволюцією”. Саме сюди, у першу чергу, відряджались оперативні групи ОДПУ для вилучення хліба. Свідченням цього є березневі 1933 р. телеграми, які слав Перший секретар обкому КП(б)У В. І. Чернявський в Москву та Харків про наростання голоду на Вінничині: “… Голодом охоплено села Кричанівка, Сліди, Млинівка...”, “... Голодом поражены 27 районов с количеством 180 населенных пунктов; Могилев - 7 сел: Хоньковцы, Нагоряны, Борнашовка, Борщивцы, Юрковцы, Озаринцы, Кукавка; Копайгород - 6 сел: Сугаки, Кричановка, Слиды, Винож, Млыновка...”[46].

В кінці даного дослідження наведу слова дослідника Миколи Юрчишеного: “Хочеться вірити, що поглиблене вивчення і здобуття нових важливих фактів історії України 20-х - початку 30-х років минулого століття матимуть не тільки наукове, а й суспільно-політичне значення для консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості та культури”[47].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Голод та голодомор на Поділлі 1920-1940 р.р. - Вінниця, 2007, с. 71.
2. Юрчишин М. Павлоградське повстання // Сільські вісті. – 2009. – 20 лютого – С. 5
3. ДАВіО – Ф.Р – 6023. – Оп. 412. – Спр. 25193. – Арк.54. – Т.1.
4. ДАВіО – Ф.Р – 6023. – Оп. 412. – Спр. 25193. – Арк.58, 59, 60, 61, 62, 63. – Т.1.
5. ДАВіО – Ф.Р – 6023. – Оп.412. – Спр. 25193. – Арк. 64, 95, 121. – Т.1.
6. ДАВіО – Ф.Р – 6023. – Оп. 412. – Спр. 25347. – Арк.5 – Т.2.
7. ДАВіО – Ф.Р - 6023. – Оп. 412. – Спр. 25347. – Арк.64, 107. – Т.2.
8. ДАВіО – Ф.Р - 6023. – Оп. 412. – Спр. 25347. – Арк.9, 44, 64, 124, 150. – Т.2.
   ДАВіО – Ф.Р - 6023. – Оп. 412. – Спр. 25342. – Арк.3, 11. – Т.4.
   ДАВіО – Ф.Р - 6023. – Оп. 412. – Спр. 25347. – Арк.3, 25. – Т.5.
9. ДАВіО – Ф.Р – 6023. – Оп. 412. – Спр. 25193. – Арк. 146, 187. – Т.1.
   ДАВіО – Ф.Р – 6023. – Оп. 412. – Спр. 25347. – Арк. 6. – Т.3.
10. ДАВіО – Ф.Р - 6023. – Оп. 412. – Спр. 25193. – Арк. 164,187. – Т.1.
    ДАВіО – Ф.Р - 6023. – Оп. 412. – Спр. 25347. – Арк. 195. – Т.5.
11. ДАВіО – Ф.Р - 6023. – Оп. 412. – Спр. 25347. – Арк. 21. – Т.2.
12. ДАВіО – Ф.Р - 6023. – Оп. 412. – Спр. 25347. – Арк. 215. – Т.2.
13. ДАВіО – Ф.Р - 6023. – Оп. 412. – Спр. 25342. – Арк. 39. – Т.4.
14. ДАВіО – Ф.Р - 6023. – Оп. 412. – Спр. 25193. – Арк. 160, 187. – Т.1.
15. ДАВіО – Ф.Р - 6023. – Оп. 412. – Спр. 25347. – Арк. 33. – Т.5.
16. ДАВіО – Ф.Р - 6023. – Оп. 412. – Спр. 21193. – Арк. 153, 160. – Т.1.
17. ДАВіО – Ф.Р - 6023. – Оп. 412. – Спр. 25347. – Арк. 134. – Т.2.
18. ДАВіО – Ф.Р – 6023. – Оп. 412. – Спр. 25193. – Арк. 187. – Т.1.
19. ДАВіО – Ф.Р - 6023 . – Оп. 412. – Спр. 25317. – Арк. 11. – Т.2.
20. ДАВіО – Ф.Р - 6023. – Оп. 412. – Спр. 21193. – Арк. 132. – Т.1.
21. ДАВіО – Ф.Р - 6023. – Оп. 412. – Спр. 25317. – Арк. 217. – Т.2.
22. ДАВіО – Ф.Р - 6023. – Оп. 412. – Спр. 25317. – Арк. 44. – Т.2.
23. ДАВіО – Ф.Р - 6023. – Оп. 412. – Спр. 25317. – Арк. 13. – Т.2.
24. ДАВіО – Ф.Р - 6023. – Оп. 412. – Спр. 25317. – Арк. 30, 205. – Т.2.
    ДАВіО – Ф.Р - 6023. – Оп. 412. – Спр. 25347. – Арк. 27, 30. – Т.5.
25. ДАВіО – Ф.Р - 6023. – Оп. 412. – Спр. 21153. – Арк. 58. – Т.1.
26. ДАВіО – Ф.Р - 6023. – Оп. 412. – Спр. 25317. – Арк. 83, 216. – Т.2.
27. ДАВіО – Ф.Р - 6023. – Оп. 412. – Спр. 25317. – Арк. 21, 54, 203. – Т.2.
28. ДАВіО – Ф.Р - 6023. – Оп. 412. – Спр. 25317. – Арк. 30, 122. – Т.2.
29. ДАВіО – Ф.Р - 6023. – Оп. 412. – Спр. 21193. – Арк. 58. – Т.1.
30. ДАВіО – Ф.Р - 6023. – Оп. 412. – Спр. 21193. – Арк. 25, 153, 199. – Т.1.
31. ДАВіО – Ф.Р - 6023. – Оп. 412. – Спр. 21193. – Арк. 58. – Т.1.
32. ДАВіО – Ф.Р - 6023. – Оп. 412. – Спр. 25317. – Арк. 13, 21, 46, 72, 152. – Т.2.
33. ДАВіО – Ф.Р - 6023. – Оп. 412. – Спр. 25317. – Арк.6, 9, 72, 128, 214. – Т.2.
    ДАВіО – Ф.Р - 6023. – Оп. 412. – Спр. 25347. – Арк.6. – Т.3.
    ДАВіО – Ф.Р - 6023. – Оп. 412. – Спр. 25342. – Арк.11, 16, 66. – Т.4.
    ДАВіО – Ф.Р - 6023. – Оп. 412. – Спр. 25347. – Арк.3, 27, 197. – Т.5.

34. Запис автора 16 січня 1994 р. від Коцян Гафії, 1909 р.н., жительки с. Кричанівки, Могилів-Подільского району, Вінницької області.
35. ДАВіО – Ф.Р - 6023. – Оп. 412. – Спр. 21193. – Арк.200. – Т.1.
36. ДАВіО – Ф.Р - 6023. – Оп. 412. – Спр. 21193. – Арк.121, 228. – Т.1.
37. ДАВіО – Ф.Р - 6023. – Оп. 412. – Спр. 25347. – Арк.6. – Т.3.
38. ДАВіО – Ф.Р - 6023. – Оп. 412. – Спр. 25347. – Арк.361. – Т.3.
39. ДАВіО – Ф.Р - 6023. – Оп. 412. – Спр. 25342. – Арк.57. – Т.4.
40. ДАВіО – Ф.Р - 6023. – Оп. 412. – Спр. 25347. – Арк.200, 214. – Т.5.
41. ДАВіО – Ф.Р - 6023. – Оп. 412. – Спр. 25317. – Арк.88, 117. – Т.2.
42. ДАВіО – Ф.Р - 6023. – Оп. 412. – Спр. 25342. – Арк.76. – Т.4.
43. ДАВіО – Ф.Р - 6023. – Оп. 412. – Спр. 25347. – Арк.83. – Т.5.
44. ДАВіО – Ф.Р - 6023. – Оп. 412. – Спр. 25347. – Арк.52. – Т.7.
45. ДАВіО – Ф.Р - 6023. – Оп. 412. – Спр. 25317. – Арк.77, 83, 134, 161, 205. – Т.2. ДАВіО – Ф.Р - 6023. – Оп. 412. – Спр. 25342. – Арк.76. – Т.4. ДАВіО – Ф.Р - 6023. – Оп. 412. – Спр. 25347. – Арк.27, 196, 197. – Т.5.
46. Винокурова Ф. Голод 1932-1933, 1946-1947. Вінницька область. – Вінниця, Антекс-УЛТД, 1998.-
С.55.
47. Юрчишин М. Павлоградське повстання // Сільські вісті. – 2009. – 20 лютого – С. 5

Руслан Зелінський

ІДЕОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД РЕПРЕСИВНОЇ РАДЯНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ В СЕЛАХ ЛІТИНЩИНИ НА ШПАЛЬТАХ ГАЗЕТИ «КОЛЕКТИВІСТ»

Анотація. *В статті висвітлено інформаційно-ідеологічний супровід радянських політичних репресій на селі. Зроблено оглядовий опис публікацій газети «Колективіст» за 1933 рік Літинського району Вінницької області. Показано роль засобів масової інформації в організації політичних репресій сталінського періоду.*

Ключові слова. *Колективізація, репресії, Літинщина, куркулі, шкідники, саботаж, колгосп, класова боротьба.*

Ruslan Zelinskyi

IDEOLOGICAL SUPPORT OF REPRESSIVE SOVIET POLICY IN THE VILLAGES OF LITYN REGION IN THE COLUMNS OF THE NEWSPAPER "KOLEKTIVIST"

Abstract. *The article covers the informational support of Soviet political repressions in the countryside. An overview description of the publications of the "Collectivist" newspaper for 1933 in the Lytinsky district of the Vinnytsia region was made. The role of the mass media in the organization of political repressions during the Stalin period is shown.*

Keywords. *Collectivization, repression, Lytinshchyna, kulaks, pests, sabotage, collective farm, class struggle.*

В історичному перебігу подій радянської доби в Україні особливим трагізмом відзначені політичні репресії, в тому числі в українському селі. Колективізація та Голодомор 1932-1933 рр. поставили українську націю на грані фізичного виживання. Одним з методів радянської карально-репресивної політики на селі була боротьба з так званим шкідництвом. На січневому 1933 р. пленумі ЦК ВКП(б) в промові «Про роботу на селі» Й. Сталін заявив, що завершення колективізації не поклало край класовій боротьбі. Навпаки виникла потреба в подальшій боротьбі з шкідництвом, саботажем, а отже пошуку антирадянських елементів серед «комірників, завгоспів, рахівників, секретарів тощо», які «здійснюють в колгоспах таку саботажницьку та шкідницьку роботу, що колгоспам від них неперевливки» [1].

Активним рупором більшовицької диктатури була партійна преса всіх рівнів. Друкований орган Літинського райкому партії Вінницької області «Колективіст» також був інструментом ідеологічної боротьби з ворогами народу. Публікації за 1933 рік на шпальтах газети «Колективіст» на конкретних фактах ілюструють перебіг класової боротьби на терені Літинщини.

В довоєнному аграрному секторі більшовиками практикувалась організація колгоспів в кожному, навіть маленькому селі. А в таких великих селах, як Багринівці їх було три; колгосп ім. Сталіна, колгосп ім. Алексєєва та колгосп ім. Яковлєва. Так, в Літинському районі на початок 1933 року налічувалось 46 колгоспів, а до середини цього року їх кількість зросла до 49-ти.

Проте звернемось до конкретних фактів «полювання на відьом». В січневому номері 1933 року районна газета друкує статтю про недоліки в підготовці до весняної сівби. Зазначено, що в свинорадгоспі не вистачає посівного матеріалу, бо «розбазарено та розкрадено куркульсько-ворожими елементами, що за «благосклонним» відношенням директора Заблоцького попролазили до радгоспу». Рахівника Ізопольського звинувачено в крадіжці мішка ячменю, а «підкуркульника» Колесника П. - 10 пудів зерна. Дісталось й «куркулям» Койку М. та Семенюку П., якими «теж багато розкрадено». Ці ж куркулі, мовляв, крадуть також концентровані корми для коней. І все це, як вказано в публікації, при пасивності директора. Погасний стан справ в господарстві пояснюється тим, що «партосередок … робітком .. нічогісенько не роблять щоб налагодити політично-масову роботу, піднести активність робітників радгоспу на подолання куркульських дій, головотества дирекції» [2]

Колгоспник Зеленица стурбований, що в Новоселице-Літинському колгоспі не розпочато підготовку до посівної кампанії. А все тому, що на його думку, призначили бригадирів, які проявили себе як «шкідники колгоспного будівництва». Так, продовжує дописувач, Яремчук Андрій, що активно виступав проти хлібозаготівель, організував розкрадання хліба на полі, Сивак Степан та Бойчук А. також виступали проти хлібозаготівель і крали хліб на полі й посівматеріал восени, за що суд їх осудив. Колгоспники, пише автор статті, що були присутні на засіданні ради виступали проти призначення цих «людців»,

але під натиском голови колгоспу Бойчука їх призначили бригадирами. Тому необхідно «підібрати клясово-витриманих бригадирів ударників…» [3]

На означення класових ворогів вживаються не лише загальноприйняті ідеологічні штампи того часу, але й місцеві характеристики, що визначають належність до повстанського руху. Так, відставання Новоселице-Літинського колгоспу у здаванні насіннєвого фонду газета пояснює тим, що «окремі куркульсько-шепелівські недобитки, як ось Яремчук А., Сивак С. і інші агітують серед колгоспників. «Не турбуйтеся за насіння, прийде весна, держава насіння дасть». А колгоспне керівництво, мовляв, «приховано підтримує цю куркульську агітацію». Дописувач пропонує перевірити чи всі колгоспники здали зерно, що мали в індивідуальному користуванні. [4]

Газета відмічає кращих з 46-ти колгоспів, які виконали план засипання насіннєвих фондів. Серед них Антонівський колгосп – 133 % до плану, Кільянівський колгосп – 109 %, Осолинський колгосп – 93,6 %. Однак Багринівський колгосп ім. Сталіна зганьбив ім'я вождя і засипав в засіки зерна лише 38 % до плану. Загалом по району станом на 01.02.1933 р. виконано план формування насіннєвого фонду зернобобових культур на 57,2 %. Приховані резерви у виконанні планових показників більшовицькі керманичі вбачають в тому, щоб «повернути неправильно роздане, розкрадене та розбазарене» [5]

Те ж саме стосується і Дяковецького колгоспу. В цьому господарстві, на думку дописувача, голова колгоспу Москаленко, завгосп Іванцов, та голова сільради Гуменюк продовжують саботувати готування до весняної сівби засипку насіннєвого фонду. Тоді як колгосп має засипати для посіву 750,42 цнт насіння зернобобових культур, засипано 138 цнт. А вихід із ситуації стандартний – знову рецепт вирішення проблеми: «Повернути неправильно роздане, розкрадене та розбазарене» [6]

У лютому 1933 року насіннєвого фонду по району засипано 54. 3 % від плану. Друкований орган літинських більшовиків суворо вказує, що «в районі не досить розгорнуто більшовицької боротьби за насіння з боку більшости партосередків (Багринівці, Борків, Літинка, Івча), більшости уповноважених РПК, управ колгоспів та сільрад, які замість переключити себе та мобілізувати колгоспні й бідняцько-середняцькі маси на цю бойову ділянку роботи, поклались на самоплив й проявляють свою опортуністичну благодушність, дають змогу куркульсько-петлюрівським та шепелівським недобиткам (Вонячин, Н.-Літинська, Сосни і др.) саботувати засипку насіньфонду».[7]

А ось у Борківському колгоспі, як зазначає газета, після того як господарство «очищено від ворожого елементу, розкрадальники колгоспної власності засуджені, в колгоспі сталося величезне пожвавлення активности» Але є ще один чинник, зазначено в статті, що заважає в роботі – з колгоспу втік рахівник-комсомолець Чинюк під виглядом курсів. Тому «РК ЛКСМУ повинен вжити найрішучіших заходів до дезертира з колгоспного фронту».[8]

Проте тікають не лише з Борківського колгоспу. Секретар Дашковецького партосередку колгоспу ім. Чернявського Павлюченко

покинув село і виїхав в Харків для вступу до інституту. За такий вчинок бюро Літинського РПК виключило секретаря з партії та запропонувало парторганізації інституту відрахувати його з навчального закладу.[9]

Відставання колгоспу Літинських Хуторів автор статті «Вибити клясового ворога з бригади, негайно завершити сівбу» вбачає в тому, що в бригаду № 1, мовляв, проліз класовий ворог син куркуля Д. Курочка, «що розклав бригаду, зриває сівбу». [10]

У квітні 1933 року в районі нараховується 49 колгоспів, які засіяли 32,7 % зернових до плану. На 100 % справився Кільянівський колгосп, 86 % засіяли Сосни, в Яцківцях план виконали на 7,5 %, в Почапинцях – на 6,7 %.[11]

Для заохочення передовиків влада практикує так звані Червоні дошки, куди заносить назви кращих колгоспів. У квітні 1933 року на таку дошку потрапили Кільянівський колгосп, який виконав 100 % посівних завдань, Соснівський – 86 %, Антонівський – 82,3 %, Новоселице-Залужнянський – 82,2 % та Літинецький – 72,8 % засіяно зернових до плану.[12]

Разом з тим на Чорну дошку заносять колгоспи, які не виконують намічених планових завдань. До Чорної дошки занесено Почапинецький колгосп, який виконав план з посіву на 6,7 %, Гута-Літинський – 15%. Вінниковецький – 17,3 %, Майдан-Стасівський – 18,4 %. [13]

Кореспонденти газети, під колоритними іменами Зоркий та Шуляк, переймаються низьким показником посіву в Хутірсько-Літинському колгоспі, де засіяли 266 га або 79 % до плану. Пояснення голови колгоспу про відсутність родючих площ для посіву вважають куркульською теорією. А причину негараздів вбачають не у відсутності землі, а «в тому, що провід колгоспом захопила куркульсько-петлюрівська зграя, що саботує, зриває сівбу». Гнівні дописувачі дають й характеристику колгоспному рахівникові Андрикевичу В., який, на їх думку, «до вступу в колгосп мав куркульське господарство …», а батько його дружини та два її брати «були активними бандитами банди Шепеля». [14]

За задумом більшовицької пропаганди серед, так званих, шкідників мають бути присутні представники різних соціальних верств населення, в тому числі й національно-визвольного руху. До такої категорії рупор літинських більшовиків відніс голову Супрунівського колгоспу, який, мовляв, покриває злодіїв. А причиною цього газета вбачає в минулому голови колгоспу, а саме: «грабування трудящих селян, звіряче катування, погроми єврейської бідноти – ось деякі картини з минулого цього жовто-блакитного героя глитайської «вільної матері України», петлюрівського старшини Приймака М.» І звісно ж, вимога суворо засудити петлюрівця Приймака.[15]

У Яцківському колгоспі «завелися» злодії Нестерук Іван, Нестерук Ярина, Токар Марія та Токар Лукія, які, на думку автора статті Ковеля А., крали засаджену картоплю та висадки буряку. При цьому колгоспники, як стверджує дописувач, їх ловили, а керівництво колгоспу прощало. Тому автор замітки пропонує Нестерук Ярину, яка викопала 50 корчів картоплі, вигнати з колгоспу.[16]

В літинських комуністів, як і по всій країні, на часі стоїть питання чистки партійних рядів. Зокрема, в Борківському партосередку готуються до чистки партії «під знаком посилення партійно-масової роботи в колгоспі, виконання господарчо-політичних кампаній» [17]. А ось Осолинський партосередок замість конкретних заходів з чистки партії формально вирішив «схвалити рішення про чистку, постанову прийняти до відому». Або за висловом автора газетної замітки під ім'ям «Комуніст» прийняли «алілуйське рішення» [18]. Непокоїть дописувача Грушку стан справ щодо очистки партії в Балинському партосередку. Грушка зауважує, що кандидат партії Циганський О. «замість мобілізувати колгоспні маси на виконання плану сівби, одверто виступив з куркульською агітацією, що політика партії невірна, вона веде колгоспи до занепаду».[19]

Не залишилася осторонь на шпальтах газети і антирелігійна пропаганда. Атеїсти слідкують за церковними датами. Так, М.П. Семенів в своїй статті наголошує, що 1933 року Великдень є особливим, який є «1900 літнім юбілеєм – «священним роком» смерти ніколи не існувавшого христа». Далі войовничий безбожник закликає зустріти Великдень ударною сівбою, стовідсотковим виходом на роботу й будівництвом у Вонячині сельбуду. При цьому шибками для вікон сельбуду має слугувати скло з образів, яке організують осередки «войовничих безвірників».[20]

Гнівні та суворі заклики більшовицьких активістів мали своє логічне продовження в репресивних діях каральних органів. Газета «Колективіст» публікує наслідки такої діяльності. Так, виїзна сесія Літинського нарсуду 21 січня 1933 року розглянула справу про «куркульських агентів» з с. Супрунова Гурського Олександра, Олексієнка Пилипа, Марієнка Танаса та Кобильського Степана, яких звинувачували в спекуляції коней та реалізації конячого м'яса. Гурського позбавили волі на 5 років з відбуванням в виправних таборах, Олексієнка, Марієнка ув'язнили на 4 роки, а Кобильського оштрафували.[21]

Згодом 26 квітня 1933 року судово-слідча бригада Літинського нарсуду судила «куркульських саботажників, зривників весняної сівби по одноосібному сектору у с. Вонячині». Пролетарське «правосуддя» засудило Франчука Дем'яна «на 8 років позбавлення волі з відбуттям у далеких таборах, з поразкою в правах після відбуття мір соцзахисту на 4 роки та конфіскацією майна на 400 крб.», а Стасюня І. «до позбавлення волі з відбуттям в далеких таборах на 5 років та стягнення штрафу 200 крб.» [22] Через три дня 29 квітня ця ж судово-слідча бригада вже вершила долі людей в с. Борків. Вирок суду був не менш суворий: засуджено «куркуля Якубишина – за зрив сівби, відмовлення сіяти ранні ярі культури, до позбавлення волі на 6 років з відбуттям у далеких таборах та з поразкою в правах після відбуття мір соцзахисту на 4 роки, з стягненням штрафу на користь держави в сумі 400 крб. Куркуля Хвицуна – за зрив сівби, за відмовляння засіяти площу ярими культурами – до позбавлення волі на 5 років з поразкою в правах на 3 роки та штрафу на користь державі в сумі 300 крб.»[23]

Не оминула зла участь й керівництва району. Щоправда обійшлося без кримінальних покарань, але Вінницький обком КП(б)У прийняв постанову «Про стан у Літинському районі». У документі зазначено, що «колгоспи району дуже засмічені ворожим елементом – «колишніми людьми». А районне керівництво на чолі з секретарем партії Галушком не організували боротьбу з «куркульсько-петлюрівським впливом». Констатовано відсутність репресій «до ворогів народу, які зривали завдання партії та влади на селі». Як наслідок такого стану справ очільника літинських комуністів Галушка з роботи звільнено та оголошено йому догану. Крім цього перепало й попереднику Галушка, як вказано у статті, колишньому голові Літинського району Моркві, який 8 місяців у 1932 року очолював район, а на той час вже працював в Могилівському районі. Отже голову Могилівського райвиконкому також звільнено з посади та притягнуто до партійної відповідальності.[24]

Наведені вище факти газетних публікацій є підтвердженням цинізму, зухвалості та людиноненависницької суті радянської влади та її пропаганди. На тлі того як під час Голодомору 1932-1933 років в Літинському районі померло за приблизними підрахунками 8434 чоловіка [25], друкований рупор більшовизму звеличував злочинний режим та сприяв здійсненню репресій в українському селі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. https://c21ch.newcastle.edu.au/stalin/t13/t13_36.htm. Електронний ресурс. -Сталин И. В. О работе в деревне// И. В. Сталин. Сочинения. — Т. 13. — М.: 1951. — С. 229.
2. Виїзна бригада «Колективіст» Чумак, Грінберг. Покласти край опортуністичному покладанню на самоплив у готуванні до весняної сівби / Колективіст. - 1933. - 20 січня, № 9
3. Колгоспник Зелениця М. Не допустити до складу бригадирів куркульсько-ворожий елемент / Колективіст. – 1933. - 20 січня, № 9
4. Ф.П. Нещадно розтрощити куркульсько-шепелівську агітацію, негайно зібрати насіньфонд / Колективіст. – 1933. – 2 лютого, № 14
5. Повернути неправильно роздане, розкрадене та розбазарене. Всі сили і засоби на вивершення зсипання насіння в найближчі дні / Колективіст. – 1933. – 5 лютого, № 14
6. З.К. Саботаж триває далі / Колективіст. – 1933. – 17 лютого, № 18
7. Щонайшвидше закінчити засипку насіннєвих фондів / Колективіст. – 1933. – 19 лютого, № 19
8. Борківський колгосп знову іде в гору / Колективіст. – 1933. - 2 квітня, № 31
9. Секретар РПК Лобанов. Про дезертирів із села, мобілізованих у зв'язку з рішенням ЦК КП(б)У від 29-IV – секретарями осередків та парторгами / Колективіст. – 1933. – 29 травня, № 49
10. З-кий. Вибити клясового ворога з бригади, негайно завершити сівбу / Колективіст. – 1933. – 2 червня, № 50
11. Засіяно ранніх зернових по колгоспах і одноосібному секторі по селах району на 15-IV-33 р. (за зведенням РЗВ у відсотках до пляну) / Колективіст. - 17 квітня, № 36

12. Червона дошка / Колективіст. - 1933. - 23 квітня, № 38
13. Чорна дошка / Колективіст. – 23 квітня, № 38
14. Козловський. Клясовий ворог зриває сівбу, а сільрада цьому потурає / Колективіст. – 1933. – 23 квітня, № 38
15. Зоркий та Шуляк. Розгромити на голову демобілізацію, куркульський саботаж / Колективіст. – 1933. – 8 червня, № 52
16. САП. Розгромити петлюрівщину у Супрунівському колгоспі / Колективіст. – 1933. – 17 червня, № 55
17. Ковель А. Засудити злодійську зграю / Колективіст. – 1933. – 30 червня, № 60
18. Фролова. Розгорнули підготовку до чистки партії / Колективіст. – 1933. – 11 червня, № 53
19. Комуніст. Алілуйське рішення осолинського осередку / Колективіст. – 1933. – 11 червня, № 53
20. Грушка. Балинський осередок до чистки партії не готується / Колективіст. – 1933. – 11 червня, № 53
21. М.П. Семенів. 100 відс. виходом на роботу, вдарним переведенням сівби по-більшовицькому вдаримо по попівсько-куркульському великодню / Колективіст. – 1933. – 17 квітня, № 36
22. Куркульсько-хижацьке нищення коней / Колективіст. – 1933. – 29 січня, № 13
23. Т-ський. Куркульські саботажники перед пролетарським судом / Колективіст. – 1933. – 5 травня, № 41
24. Про стан у Літинському районі. Постанова Обкому КП(б)У / Колективіст. – 1933. – 19 лютого, № 19
25. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 19342-1933 років в Україні. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2008. – С. 217.

Віктор Доценко, Михайло Жолоб

ТОРТУРИ ЯК ЗАСІБ ОТРИМАННЯ ФІКТИВНИХ ЗІЗНАНЬ СПІВРОБІТНИКАМИ НКВС ПІД ЧАС ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ (1937 – 1938 РР.) НА ПОДІЛЛІ

Анотація. *У статті на основі аналізу архівних документів та наукових публікацій висвітлюються особливості застосування тортур при організації допитів заарештованих громадян, які проходили по сфабрикованих співробітниками радянських карально-репресивних органів справ під час Великого Терору на Поділлі. Встановлено, що тортури набули масового використання під час роботи слідчих на Поділлі. Більшість заарештованих проходили через побиття та допити з застосуванням тортур. До значної кількості в'язнів застосовувався «конвеєр» для отримання потрібних свідчень.*

Ключові слова. *Тортури, Великий Терор, Поділля, допити, побиття.*

Viktor Dotsenko, Mykhailo Zholob

TORTURE AS A MEANS OF OBTAINING FICTIONAL CONFESSIONS BY NKVD COLLABORATORS DURING THE GREAT TERROR (1937 – 1938) IN PODILLA

Abstract. *The article, based on the analysis of archival documents and scientific publications, highlights the peculiarities of the use of torture during the interrogation of arrested citizens who were subjected to fabricated cases by the Soviet punitive and repressive authorities during the Great Terror in Podillia. It was established that torture was widely used during the work of investigators in Podillia. Most of the arrested were subjected to beatings and interrogations with the use of torture. A significant number of prisoners were subjected to a 'conveyor belt' to obtain the necessary testimony.*

Keywords. *torture, Great Terror, Podillia, interrogations, beatings.*

Переглядаючи справи притягнених до кримінальної відповідальності осіб, годі шукати прямих доказів застосування фізичних методів слідства, але звертають увагу на себе записи, які свідчать, що допити тривали кільканадцять годин і починалися опівночі [1, с. 21]. Так, співробітники Кам'янець-Подільського обласного управління НКВС влаштовували допити у керівника в'язниці з 01:00 год. до 04:00 год. на очах у тюремних чергових та наглядачів [2, с. 417].

Змінюючи один одного, слідчі часто застосовували щодо арештованих метод так званого «конвеєру», який передбачав ведення допиту протягом кількох діб підряд [3, с. 279]. Проте з розгортанням терору для широкого застосування «конвеєру» в попередній спосіб у НКВС розпочало бракувати часу та кадрів. Попри те, що «конвеєр» був дуже ефективним засобом натиску, він щодня потребував зусиль чотирьох слідчих. За той самий час биття дозволяло закрити значно більшу кількість справ. Та навіть після запровадження фізичних методів допиту, на кожного в'язня, який категорично заперечував свою провину, при його застосуванні могло витрачатися до 100 і більше годин [4, с. 336-337]. Щоденні допити єврея Б. Епельбаума тривали протягом 11-17 травня 1938 р. з 22:00 до 6:00 або 7:00 години [5, с. 583]. Із поляка Л. Кози «вибивали» зізнання на протязі 25 днів [6, с. 190]. Таку ж кількість днів слідчий кабінет відвідав єврей А. Клейтман [7, с. 175]. Після кількох днів тіло людини напухало, а м'язи поблизу пухлин розпочинали нестерпно боліти [8, с. 279]. Аби зберегти собі здоров'я людина мусила «зізнаватися» у нескоєному злочині.

Слідчі завдавали сильних ударів по всіх частинах тіла, крім рук, адже арештованому потрібно було залишити можливість підписати стос паперів, що містив сфабриковане свідчення. Та навіть попри існування цього негласного правила слідчі в окремих випадках вдавалися до монотонного побиття рук лінійкою [9, с. 845].

Жорстоко побитий під час допиту єврей А. Бромберг пізніше пригадував: «Майструк каблуком свого чобота ставав на пальці і тиснув їх, буквально танцював на моїх пальцях, а Решетилов носком чобота

розпочав завдавати удари мені в статевий орган, а Майструк повторив це коліном» [10, с. 141].

Затиснувши голову жертви між своїх ніг, слідчий завдавав удари по нирках. Коли від кулаків слідчого людина захищала обличчя руками, їй завдавали ударів по животу і навпаки [11, с. 203].

Один слідчий прикладав свою руку до вуха жертви, тоді як «колега» щосили бив кулаком в напрямі іншого вуха. Після завдання удару нелюд повільно відводив руку. У цей час жертві здавалося, що той витягає з вуха перепонку або ще щось [12, с. 31-32].

Коли Н. Коган поскаржився слідчому, що перед арештом йому зробили операцію, той одразу розпочав бити єврея по тому місцю живота, де знаходився шов, заспокоюючи, що все рівно він уб'є або розстріляє свою жертву. Тоді, мовляв, і шов назавжди припинить боліти [13, с. 142]. Після того, як слідчі довідалися, що єврей І. Левін страждає від пороку серця, нелюди розпочали його бити саме в груди [14, с. 238].

Не витримуючи знущань, арештант міг розпочати на весь голос волати про надання допомоги. У такому разі до кабінету для допитів могли збігтися інші чекісти та надати допомогу, проте лише колегам-катам у побитті арештанта, примусивши його таким чином замовкнути [15, с. 142].

Для того аби заглушити у процесі побиття крики поваленої з ніг жертви, слідчий притискав її голову до підлоги з такою силою, що в деяких випадках знерухомлена особа втрачала кілька зубів [16, с. 418].

З метою уникнення з боку звинуваченого опору слідчий міг попередньо покласти його на підлогу та зв'язати руки і ноги. Траплялися випадки, коли особу міцно прив'язували до ліжка, що дозволяло, не боячись отримати удар у відповідь, протягом кількох годин піддавати її найвитонченішим тортурам [17, с. 417].

Енкавеесівці вдавалися до побиття своїх жертв різноманітними предметами. Наприклад, удари завдавали ключами або дринами [18, с. 583], залізною трубою [19, с. 31], гумовим пасом від маховика трактора або вантажівки [20, с. 32]. Били головою об стіну [21, с. 584]. Німця Г. Дельмера били стволом рушниці [22, с. 1034]. Свого колишнього колегу по роботі в НКВС єврея Б. Чорторийського співробітник відділу комісаріату в Кам'янець-Подільській області Лелонг щоденно бив гумовим батогом, шомполом, дерев'яним молотком, акацієвою колючою палицею. При цьому він приказував: «Б'є тебе не апарат Балицького і не я, а Микола Іванович Єжов» [23, с. 410]. Єврея Г. Матуса в тому ж таки обласному управлінні НКВС били пряжкою ременя з такою силою, що на тілі залишалися гематоми у формі зірок [24, с. 409]. Кілька слідчих могли повалити допитуваного на диван та протягом кількох годин ніжкою від стільця завдавати ударів по різних частинах тіла [25, с. 31].

Співробітники НКВС остерігалися виникнення у жертви ран. Якщо від завданих ударів у підданої тортурам особи розпочинала текти кров, їй заборонялося витирати біологічну рідину платком, а якщо арештованому таки вдавалося скористатися клаптем тканини, то його за це били по руках, а платок негайно відбирали та викидали [26, с. 72]. Слідчі, розсікши одній із своїх жертв скроню, вирішили за допомогою

газет витерти з підлоги кров, що витекла з пошкодженої частини голови допитуваного. Переконавшись у тому, що крові занадто багато, з метою приховання доказів побиття вони застелили підлогу газетами, і лише тоді наважилися покликати медичну сестру, аби та надала допомогу постраждалому [27, с. 417].

У Жмеринському районному відділі НКВД трапився випадок, коли викликаній на допит групі осіб, серед яких перебували поляки, було наказано стати обличчям до стіни. При цьому позаду них розмістився слідчий, який погрожуючи ніжкою від стільця, наказав арештантам написати зізнання про участь у діяльності ПОВ. Після відмови зробити це їх було нещадно побито [28, с. 355].

Арештованого могли примусити надіти на голову відро, а потім наказати самому ж бити по ньому палицею [29, с. 34].

Слідчі відпрацьовували витончені методи допитів. Для них це була брутальна гра з арештованими, яку називали «концертами». Гра в «аероплан» полягала в тому, що слідчий примушував свою жертву сісти на ріжок столу або стільця, після чого сильним поштовхом чоботу спихав жертву. Заарештований падав на підлогу, пошкоджував кібчик, міг отримати травми хребта, розладнання шлунку [30, с. 846]. Арештованому 11 червня 1938 р. у Вінниці єврею Х. Урінцеву на початку допиту слідчий запропонував присісти на стілець, але одразу зауважив: «Не так, доведеться тобі сісти на кінчик стільця і надати покази про належність до контрреволюційної організації» [31, с. 107]. Колишнього коменданта управління НКВС у Донецькій області єврея Л. Аксельрода, який звинувачувався у шпигунстві на користь Японії, о третій годині ночі було викликано в кабінет слідчого на черговий допит та наказано сісти на кінчик стільця. Після цього співробітник НКВС в присутності колег розпочав методично завдати арештованому удари в область потилиці. Щоразу після удару, яких загалом нарахувалося 81, допитуваний падав. Енкавеесівці гучно реготали з побаченого. Коли Л. Аксельрод нарешті не витримав болю і розпочав кричати, один з нелюдів всунув йому до рота знятий з власної ноги носок, а інший схопив палицю та розпочав нею гамселити допитуваного по пальцях [32, с. 31].

Отже, в роки Великого Терору практика застосування тортур до заарештованих при проведенні слідчих дій працівниками тюремних установ системи НКВС стала масовою. Слідчі для отримання зізнань методично, з особливою винахідливістю та жорстокістю «працювали» з арештованими. Досить часто вони не зупинялись навіть тоді, коли в'язні уже були готові підписати будь-які зізнання занотовані до протоколів допиту. Застосування тортур перетворювало слідчих на інквізиторів-садистів, які прагнули отримати нову порцію задоволення від болю в'язнів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Калакура Я. Особливості джерелознавчої критики архівно-слідчих документів. *Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання: Збірник наукових праць.* Київ, 1998. С. 19-23.

2. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Хмельницька область / Редакція тому: М. П. Вавринчук (голова), В. С. Грищук та ін.; Упорядники: В. Ю. Васильєв, Л. Л. Місінкевич, Р. Ю. Подкур. Кн. 1. Хмельницький, 2008. 934 с.
3. Вайсберг О. С. Холодна гора. Харків: Права людини, 2010. 588 с.
4. Вайсберг О. С. Холодна гора. Харків: Права людини, 2010. 588 с.
5. Епельбаум Б. Я Мене змушували кров'ю написати свідчення. *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. Кн. 1.* Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. С. 583-584. спогади
6. Зємбіцький Ю. Зринають з пам'яті людські долі. *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Хмельницька область / Редакція тому: Л. В. Стебло (голова) та ін.; Упорядники: Л. Л. Місінкевич, Р. Ю. Подкур. Кн. 5.* Хмельницький: ТОВ «Поліграфіст-2», 2014. С. 185-191. (спогади)
7. Відлуння Великого терору. Збірник документів у трьох томах / Відп. ред. В. Васильєв, Р. Подкур, Л. Віола. Том. 3: Чекісти Сталіна в лещатах «соціалістичної законності». Его-документи 1938 – 1941 рр. / Укладачі А. Савін, О. Тепляков, М. Юнге. Київ: Видавець В. Захаренко, 2019. 936 с.
8. Вайсберг О. С. Холодна гора. Харків: Права людини, 2010. 588 с.
9. Давидюк А. Вінницький «Гехолуц»: міфи і реальність. *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. Кн. 1*. Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. С. 839-853.
10. Давидюк А. Т. Жертви червоного терору. Вінниця: Континент-Прим, 2001. 274 с.
11. Бажан О., Золотарьов В. «Забійник» та «літератор» або «рутинна робота» слідчого НКВС Юрія Толкачова. *Краєзнавство.* 2018. № 3. С. 196-209.
12. Відлуння Великого терору. Збірник документів у трьох томах / Відп. ред. В. Васильєв, Р. Подкур, Л. Віола. Том. 3: Чекісти Сталіна в лещатах «соціалістичної законності». Его-документи 1938 – 1941 рр. / Укладачі А. Савін, О. Тепляков, М. Юнге. Київ: Видавець В. Захаренко, 2019. 936 с.
13. Давидюк А. Т. Жертви червоного терору. Вінниця: Континент-Прим, 2001. 274 с.
14. Відлуння Великого терору. Збірник документів у трьох томах / Відп. ред. В. Васильєв, Р. Подкур, Л. Віола. Том. 3: Чекісти Сталіна в лещатах «соціалістичної законності». Его-документи 1938 – 1941 рр. / Укладачі А. Савін, О. Тепляков, М. Юнге. Київ: Видавець В. Захаренко, 2019. 936 с.
15. Давидюк А. Т. Жертви червоного терору. Вінниця: Континент-Прим, 2001. 274 с.
16. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Хмельницька область / Редакція тому: М. П. Вавринчук (голова), В. С. Грищук та ін.; Упорядники: В. Ю. Васильєв, Л. Л. Місінкевич, Р. Ю. Подкур. Кн. 1. Хмельницький, 2008. 934 с.

17. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Хмельницька область / Редакція тому: М. П. Вавринчук (голова), В. С. Грищук та ін.; Упорядники: В. Ю. Васильєв, Л. Л. Місінкевич, Р. Ю. Подкур. Кн. 1. Хмельницький, 2008. 934 с.
18. Епельбаум Б. Я Мене змушували кров'ю написати свідчення. *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. Кн. 1.* Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. С. 583-584. спогади
19. Відлуння Великого терору. Збірник документів у трьох томах / Відп. ред. В. Васильєв, Р. Подкур, Л. Віола. Том. 3: Чекісти Сталіна в лещатах «соціалістичної законності». Его-документи 1938 – 1941 рр. / Укладачі А. Савін, О. Тепляков, М. Юнге. Київ: Видавець В. Захаренко, 2019. 936 с.
20. Відлуння Великого терору. Збірник документів у трьох томах / Відп. ред. В. Васильєв, Р. Подкур, Л. Віола. Том. 3: Чекісти Сталіна в лещатах «соціалістичної законності». Его-документи 1938 – 1941 рр. / Укладачі А. Савін, О. Тепляков, М. Юнге. Київ: Видавець В. Захаренко, 2019. 936 с.
21. Епельбаум Б. Я Мене змушували кров'ю написати свідчення. *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. Кн. 1.* Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. С. 583-584. спогади
22. Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках XX століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т.8: Великий терор: Польська операція 1937 – 1938 / Wielki terror: Operacja polska 1937 – 1938: У 2 ч. Ч.1. Варшава; Київ, 2010. 1037 с.
23. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Хмельницька область / Редакція тому: М. П. Вавринчук (голова), В. С. Грищук та ін.; Упорядники: В. Ю. Васильєв, Л. Л. Місінкевич, Р. Ю. Подкур. Кн. 1. Хмельницький, 2008. 934 с.
24. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Хмельницька область / Редакція тому: М. П. Вавринчук (голова), В. С. Грищук та ін.; Упорядники: В. Ю. Васильєв, Л. Л. Місінкевич, Р. Ю. Подкур. Кн. 1. Хмельницький, 2008. 934 с.
25. Відлуння Великого терору. Збірник документів у трьох томах / Відп. ред. В. Васильєв, Р. Подкур, Л. Віола. Том. 3: Чекісти Сталіна в лещатах «соціалістичної законності». Его-документи 1938 – 1941 рр. / Укладачі А. Савін, О. Тепляков, М. Юнге. Київ: Видавець В. Захаренко, 2019. 936 с.
26. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Житомирська область: У 7 кн. / Головна редколегія, редколегія тому (заступники голови Ю. Г. Градовський, Л. А. Копійченко та ін.). Кн. 7. Частина перша. Житомир: Полісся, 2015. 706 с.
27. Реабілітовані історією: У 27 томах. Хмельницька область / Редакція тому: М. П. Вавринчук (голова), В. С. Грищук та ін.; Упорядники: В. Ю. Васильєв, Л. Л. Місінкевич, Р. Ю. Подкур. Кн. 1. Хмельницький, 2008. 934 с.
28. Реабілітовані історією: У 27 томах. Вінницька область. Кн.1. Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. 908 с.

29. Захарова Г. М. Мариупольская трагедія. О жертвах политических репрессий Мариуполя и Приазовья). Мариуполь: Предприятиє «Газета “Приазовский рабочий”». 2000. 274 с.
30. Давидюк А. Вінницький «Гехолуц»: міфи і реальність. *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. Кн. 1*. Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. С. 839-853.
31. Реабілітовані історією: У 27 томах. Вінницька область. / Обл. ред. колегія: І. Д. Івасюк (голова), В. П. Лациба, Н. П. Солейко та ін. Упорядники : В. П. Лациба (керівник), В. І. Білоконь, К. Д. Бухін, В. Ю. Васильєв, В. В. Вижга, М. В. Вижга, К. В. Завальнюк, С. Л. Калитко, П. М. Кравченко, І. П. Мельничук, І. Г. Паламар, В. І. Петренко, Р. Ю. Подкур, О. К. Струкевич. Кн. 5. Київ: Центр ДЗК, 2015. С. 7-38.
32. Відлуння Великого терору. Збірник документів у трьох томах / Відп. ред. В. Васильєв, Р. Подкур, Л. Віола. Том. 3: Чекісти Сталіна в лещатах «соціалістичної законності». Его-документи 1938 – 1941 рр. / Укладачі А. Савін, О. Тепляков, М. Юнге. Київ: Видавець В. Захаренко, 2019. 936 с.

Максим Уракін

ЖІНКИ В УМОВАХ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ ЖИТОМИРСЬКО-ВІННИЦЬКОГО РЕГІОНУ 1941-1944 РР.

Анотація. *У статті аналізується становище жінок та особливості їх виживання в умовах нацистської окупації Житомирсько-Вінницького регіону у 1941-1944 рр. Визначаються причини, які спонукали жінок до співпраці з окупантом, визначено сфери та професії де працювали жінки, народяться приклади фактів прямої колаборації.*

Ключові слова: *жінки, співпраця, нацистська окупація, Житомирсько-Вінницький регіон.*

Maxim Urakin

WOMEN IN THE CONDITIONS OF NAZI OCCUPATION OF ZHYTOMYR-VINNYTSIA REGION 1941-1944.

Abstract. *The article analyses the situation of women and the peculiarities of their survival under the Nazi occupation of the Zhytomyr-Vinnytsia region in 1941-1944. The reasons that prompted women to cooperate with the occupier are identified, the spheres and professions where women worked are defined, and examples of direct collaboration are given.*

Keywords: *women, cooperation, Nazi occupation, Zhytomyr-Vinnytsia region.*

Проводячи дослідження співпраці населення окупованих нацистами територій Житомирщини та Вінниччини, в ході опрацювання наукової літератури та архівних справ, прийшло розуміння особливого

характеру процесу виживання українського жіноцтва в умовах жорсткої окупації. Взагалі, на долю української жінки в ХХ ст. випала величезна кількість випробувань, які вони проживали разом із своїми дітьми, чоловіками, близькими та рідними. Ще в роки Першої світової війни, революційних потрясінь та громадянського протистояння жінка мала «зберігаючи себе» рятувати дітей та сім'ю, коли її чоловік, чи рідні чоловічої статі були прямими учасниками військово-політичного протистояння.

Існування в умовах радянської дійсності 1920-х – 1930-х виробило в українських жінок власну модель виживання та пристосуванства. Вона полягала у використанні будь-яких можливостей забезпечити потреби фізичного виживання для своєї сім'ї та близьких. Тому, опинившись в умовах нацистської окупації, жінки стали активно використовувати «набутий досвід» для вироблення власної моделі поведінки в умовах тривалих репресій, голоду та страху. Як зазначає Олена Стяжкіна, що *«напрацьовані у минулі десятиріччя схеми гри з владою стали жіночими ініціативами та запорукою виживання не тільки жінок, а й усіх тих, ким вони опікувались («своїх»)»*. [1, с. 187]

Серед різноманітних вже описаних моделей поведінки жіноцтва нас цікавитиме їх вибір на користь співпраці з нацистами. Таж дослідниця наводить приклад зміни власної політичної позиції вдома «полум'яними радянськими» сестрами П., які після приходу нацистів стали палкими антибільшовичками. Їх спосіб виживання полягав у співпраці з новою владою. Сестри стали відкрито лаяти радянську владу, її очільників, лякати своє оточення тим, що здадуть їх німцям, як радянських симпатиків. [1, с. 187]

Подібні до сестер особи проживали в різних окупованих районах України, в тому числі і в окрузі «Житомир».

Жителька м. Житомир Т.П. Маєвська влітку 1941 р. влаштувалась працювати перекладачкою у військовий госпіталь, згодом працювала на військовому аеродромі поблизу Житомира. На початку 1942 р. її завербували співробітники гестапо і Т. Маєвська стала німецьким агентом «Антонієм». До кола її обов'язків входило щотижневе інформування гестапо про дії та висловлювання працівників аеродрому. Весною 1943 р. вона донесла на працівників німецького складу в с. Гуйва за їх антинімецькі висловлювання, видала, за окрему винагоду, власних сусідів за їх участь у підпільній роботі. [2, арк. 4-6]

Інший випадок наводить житомирська дослідниця В.Ю. Яковенко. Вона приводить спогади С. Брунак, яка розповідала, *«як колега її матері Соня Хацусь, дочка якої до початку війни вийшла заміж за єврея, не раз приводила поліцаїв та німців до її родини, аби ті забрали її матір та друзів-євреїв»*. [3, с. 186]

Жінки, які працювали в німецьких комендатурах, цивільних адміністраціях формували власну модель поведінки у стосунках з нацистами та власними знайомими. Досить часто вони зловживали службовим становищем для власного виживання та допомоги близькому оточенню. Працівниці готували та видавали фальшиві документи, медичні довідки, продовольчі картки, перепустки.

Більша частина жінок та їх сімей страждала від постійного недоїдання. У містах регіону відчувався значний дефіцит продуктів, шаленів «чорний ринок». Голод гнав жінок на роботу, яка давали їм можливість отримати доступ до продуктів та речей першої необхідності. Більшість жінок середнього та старшого віку мали власний негативний досвід голодування та смертей близьких чи знайомих від недоїдання. Отримані психологічні травми переслідували жінок. Вони ж визначали і вибір варіанту поведінки в умовах окупації. Як зазначає дослідниця Марія Меленчук, аналізуючи автобіографії остарбайтерок з підрадянської України, головними сюжетами їх довоєнного життя були розповіді про примусову колективізацію, Голодомор 1932-1933 рр. та сталінські репресії 1930-х рр. Розповіді жінок були дуже емоційними, детальними, що свідчить про вплив цих подій на психологічну пам'ять. [4, с. 257]

Особливо складно виживати було жінкам та дівчатам вивезеним на роботу до Німеччини. Остарбайтерки, навіть ті, хто погодився добровільно виїхати до Райху на роботу опинялись у складних ситуаціях, коли їх доля залежала від волі конкретного німецького чиновника, наглядача чи інженера. Деякі з них, маючи досвід співпраці з радянськими спецорганами, йшли на співпрацю з табірним керівництвом. Зокрема, Любов Бедюк з містечка Народичі, вивезена на роботи в Німеччину в 1942 р. до табору «Ост-табір Гойде Берлін Нідер Шолевалд» погодилась на співпрацю з комендантом табору, ставши його інформатором. Згідно матеріалів справи, вона надала інформацію про перебування в таборі чотирьох комуністів, яких згодом стратили. [2, арк. 7]

Пішовши на службу до нацистів, жінки імітували трудову активність, саботували та «улинювали» від роботи. В архівах зберігається звітні документи німецьких чиновників, які висловлювали своє незадоволення невиконанням норм виробітку.

Ще одним видом жіночого колабораціонізму можна вважати роботу жінок в борделях, «життя з нацистами та їх прислужниками». Нацисти відкривали для потреб військових на окупованих територіях будинки розпусти, до роботи в яких залучали місцевих жінок. Зокрема, розпорядженням генерал-комісара від 28 січня 1943 р. такі будинки відкривались в Житомирі та Звягелі. [5, с. 7]

З точки зору правника – це заняття проституцією, незалежно від того що слугувало оплатою сексуальних послуг, гроші чи продуктовий пайок. Жінка, яка опинилась в окупації, вимушена була робити вибір продати своє тіло, щоб вижити самій та забезпечити виживання іншим членам родини, чи шукати інші шляхи для порятунку від голодної смерті. Жінки, продаючи себе, намагались уникнути можливості опинитися в категорії остарбайтерів, або в розстрільних списках, як колишні комсомольсько-партійні чи радянські активістки.

Фактами з колишньої, радянської біографії дівчат та жінок користувалися, для задоволення власних потреб, представники місцевої влади та поліцаї. Погрожуючи жінкам поширити небезпечну або викривальну інформацію, вони примушували жінок до співжиття чи

до статевих стосунків. Жінки змушені були «через ліжко» приховувати відповідні таємниці.

Про стосунки жінок з німцями йшлося в звітах СД, які направлялись до Рейху. Зокрема, про це писали в донесеннях з генерального округу «Житомир» за лютий 1943 р. [6, арк. 38-39]

Нацистські керівники в окупованих українських землях досить часто нехтували приписами вищого керівництва не вступати у стосунки з місцевими жінками. Використовуючи своє службове становище, вони відвідували діючі місцеві театри, культурно-мистецькі установи, де мали можливість обирати собі коханок та співмешканок. Для власних утіх вони примушували театральну адміністрацію організовувати так звані «бали», «вечірки», де вони вибирали собі потрібних жінок. Зокрема, розглядаючи справу балерини Житомирського міського театру Галини Ільїної-Яценюк, можна побачити, що директор театру І.С. Пустовойтенко організовував такі бали-вечірки у гебітскомісара Магасса. [8, арк. 11 зв.] У цьому директору допомагала його секретарка, яка підбирала актрис для вечірок. На них запрошували артисток театру.

У спогадах С. Селешко, який працював перекладачем під час ексгумації тіл вбитих енкаведистами у Вінниці 1943 р., згадуються організовані начальником вінницької поліції Мертенсом п'яні оргії, на які запрошували артисток місцевого театру. Одна з них відбувалась після однієї з вистав влітку 1943 р. С. Селешко зазначав, що *«Дівчата танцювали голими на столах між склянками з пивом. Відбувались розпусні сцени, можливі в п'яному і неправдоподібні в тверезому стані»*. [7, с. 68]

Про подальшу долю танцівниць і акторок Житомирського міського театру можна дізнатися із післявоєнних справ. Частина акторок виїхали з міста зі своїми сім'ями чи коханцями разом з відступаючими німецькими військами до Польщі, Німеччини, Чехії. [8, арк. 15, 16, 22, 25] Хтось із них після закінчення війни був репатрійований, хтось залишився в Західній Європі.

Показовий приклад доля балерини театру Галини Яценюк. За наклепом дружини музиканта театру Віри Батаєвої, її було заарештовано 14 березня 1946 р. При розгляді справи співробітники спецслужб інкримінували Г. Яценюк також інтимні стосунки з німецькими чиновниками та одруження з поліцейським Москаленком та виїзд з ним в Польщу, де 1945 р. вона намагалась отримати польське громадянство. За свою антирадянську позицію Галина Яценюк була засуджена за статтею 54-1 «а» КК УРСР та отримала 10 років у ВТТ і 5 років ураження у правах без конфіскації майна. [8, арк. 93] 1965 р. справу переглянули і Г. Яценюк реабілітували, за відсутністю доказів.

В цілому для оточуючих такі жінки перетворювались на «продажних, поганих жінок». Лише одиниці могли розглядати таку поведінку жінок через призму окупації та виживання. Як згадують літні жінки трьох сіл Черняхівського району Житомирської області, жодна з жінок, які мали стосунки з окупантами не вийшла заміж, бо чоловіки вважали ганебним мати за дружину таку дівчину. Як переповідає спомини жінок інтерв'юер-дослідник В. Гінда: *«В місті з цим було легше, жінка могла облаштувати особисте життя переїхавши в*

інший район чи населений пункт, де ніхто не знав її минулого. Вони жили в сільських громадах, як повноправні члени, не завжди про них доносили у правоохоронні органи, утім при найменшій конфліктній ситуації нагадували минуле: «Так, вони бідні після війни стільки натерпілися від наших мужиків, які постійно на польових роботах, чи ще десь намагалися нагадати їх грішне минуле. У перші роки після війни тільки й чули у свій бік "курва", "підстилака", "б…дь" (співрозмовниця посміхається)… Баби теж не жалували, бувало як зайдуться на полі сваритися, то тільки й чути: "продажна курва з німцями кувиркалася". Уже потім все призабулося, а нині ніхто цього не говорить. Старість успокоїла багатьох», - розповідає бабуся Катерина, яка не хотіла, щоб згадував її прізвище». [9, с. 62]

За даними Т. Вронської, під час перевірки та переслідування місцевого населення за факти співпраці з нацистами жінок-спецслужбісток, тобто жінок, які працювали за дорученням підпілля чи партизанів та *«викритих у добровільних інтимних або близьких стосунках з особовим складом окупаційних військ або чиновниками каральних та адміністративних органів»*, масовим репресіям не піддавали. [10, с. 302]

Інший варіант, який спонукав жінок до співпраці з нацистами, це була втрата годувальника.

Особливо зростає роль жіночого фактору, в умовах окупації, при передачі інформації, чи організації допомоги підпільникам, партизанам, чи особам, які зазнавали переслідувань зі сторони нацистів. Вартість жіночих інформаційних мереж не зводилась тільки до прагматичних завдань порятунку певних людей. Інформація, яку жінки передавали одна одній, була важливою і в сенсі збереження «бадьорості духу», і в сенсі вибору стратегії поведінки. Чутки про успіхи радянських військ на фронті могли вберегти людину від зради з боку сусідів чи, навпаки, надихнути на порятунок солдатів або євреїв, щоб згодом мати чим «звітувати» перед більшовиками. [1, с.189]

Отже, на окупованих нацистами територіях Житомирщини та Вінниччини жіноче населення, опинившись у складних життєвих обставинах, вимушене було шукати можливості для власного виживання та виживання власних сімей. При цьому жінки використали власний досвід виживання набутий в умовах Першої світової війни, громадянського протистояння часів революції та встановлення в регіоні комуністичної диктатури. Складність вибору моделі поведінки полягала в їх можливостях діяти прагматично, при цьому дотримуючись моральних засад. Крім того на вибір моделі власної поведінки впливали і ідеологічні наративи та нацистська пропаганда. Жінки одночасно були і об'єктами і суб'єктами суспільних відносин, які існували в новому окупаційному суспільстві. Частина жінок вимушена була, під тиском обставин, піди не тільки на економічну співпрацю з окупантом, але і стати колаборантом, долучившись до нової управлінсько-владної вертикалі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Стяжкіна О. «Окуповані» жінки: чинники, ресурси та стратегії виживання. *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. праць.* Київ: ТОВ «АРТ КНИГА», 2015. 335 с. С. 185-195.
2. Галузевий державний архів СБУ(м. Київ). Ф.1. Оп.1. Спр. 135.
3. Яковенко В.Ю. Життя та побут житомирян під час нацистської окупації (липень 1941 – грудень 1943 рр.). *Сторінки історії: збірник наукових праць*. Київ, 2012. Вип. 33. С. 179-189.
4. Меленчук М. Досвід примусової праці у пам'яті колишніх українських остарбайтерок з Канади. *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. праць.* Київ: ТОВ «АРТ КНИГА», 2015. 335 с. С.252-266.
5. Житомирщина в період тимчасової окупації німецько-фашистськими загарбниками. 1941-1944 рр.: збірник документів. Житомир: Радянська Житомирщина, 1948. 219с.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та Управління України. Ф. 4328, Оп. 1, Спр. 5.
7. Селешко М. Вінниця. Спомини перекладача комісії дослідів злочинів НКВД в 1937-1938. Нью-Йорк-Торонто-Лондон-Сідней: Фундація Ольжича, 1991. 211с.
8. Архів управління СБУ в Житомирській області. Ф. 6. Спр. 9882.
9. Гінда В. Сексуальні контакти з ворогом у роки Другої світової війни: понівечені долі жінок. *Сторінки воєнної історії України.* 2023. Вип. 27. С.52-72.
10. Вронська Т. Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці (1917-1953 рр.). Київ, 2013.

Тетяна Кароєва

ВИСТАВКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ХУДОЖНІХ АРТІЛЕЙ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ (1946–1949)

Анотація. *У статті висвітлюється підготовка експонатів для виставок народного мистецтва художніми артілями Вінницької області повоєнного часу. Хоча радянська влада декларувала про існування умов для всебічного розвитку народного мистецтва, проте реально в системі промислової кооперації можливими були лише виставкові проєкти, бо виробничі плани та гонитва за виконанням виробничого плану унеможливлювали творчі прояви майстрів.*

Ключові слова: *промислова кооперація, художня артіль, промислова артіль, художній промисел, виставка народного мистецтва.*

Tetyana Karoeva

EXHIBITION ACTIVITIES OF ARTISTIC CLUBS OF VINNYTSKA REGION (1946–1949)

***Abstract**. The article highlights the preparation of products for exhibitions of folk art by artistic artelles of the Vinnytsia region in the post-war period. Although the Soviet power declared the existence of conditions for the comprehensive development of folk art, in reality, only exhibition projects were possible in the system of industrial cooperation, because production plans and the pursuit of fulfilling the production plan made creative manifestations of masters impossible.*

***Keywords:** industrial cooperation, artistic artel, industrial artel, artistic industry, folk art exhibition.*

Словосполучення «художні промисли» вже передбачає творчу складову, відповідно робота на підприємствах промислів не заперечувала можливості творчої діяльності. У художніх артілях народне мистецтво знаходило нові форми реалізації, начебто кожний артільник мав можливість творчо проявити себе в обраному промислі, ніхто не заважав йому проявляти своє бачення кожного виробу. Утім на тлі ставлення до художніх кооперативів як виробничих підприємств, зобов'язаних виконувати виробничі плани з випуску масової продукції, виникало протиріччя. Завдання зробити якнайбільше продукції та якнайдешевше протирічило індивідуальному творчому підходу до кожного виробу. Більшовицька риторика про створення умов для всебічного розвитку радянського народу, зокрема народної творчості, мала якимось чином реалізовуватися, і художні артілі стали складовою ідеологічної боротьби. Вони мали демонструвати розвиток народного мистецтва на прикладі виставкових експонатів або подарункових виробів. Виставкова діяльність стала способом демонстрації переваги соціалістичного ладу.

У СРСР дореволюційна практика виставок народного мистецтва перетворилася у демонстрацію творчих досягнень радянського люду. Цю практику започаткували вже на початку 1920-х рр., нового розмаху вона досягла наступного десятиліття. Після німецько-радянської війни 1941–1945 рр. її відродили, швидко вибудувавши чітку вертикаль. На 1948 р. в УРСР вже функціонувала багаторівнева система виставок: союзні – республіканські – обласні.

Початок був закладений вже у 1946 р., коли планувався республіканський конкурс найкращих дитячих іграшок. За його умовами майстри мали орієнтуватися на виготовлення дитячих іграшкових скатертин, плать, блуз, гардин, абажурів, килимів, дитячого посуду. «Виготовляючи зразки іграшок, необхідно звернути особливу увагу на тематику і зміст їх, пов'язуючи з сучасністю громадського життя, героїкою Великої Вітчизняної війни, історичними подіями минулого, вивченням мови та літератури, прищепленням любові і навиків до праці і колективного життя,» – йшлося в умовах конкурсу [6, арк. 4]. Для нього

вінничани запропонували продукції на 1,8 тис. руб. (в цінах 1932 р.) [8, арк. 57].

У 1947 р. до 30-річного ювілею Жовтневої революції мала пройти Всеукраїнська та Всесоюзна ювілейні виставки народної творчості. Уже з 1946 р. за директивою Укрхудожпромспілки на підприємствах художніх промислів почалися заходи з перевірки «розвитку творчої думки та ініціативи» у майстрів народної творчості, стахановців та ударників праці [1, арк. 16]. У Вінницькій міжобласній художпромспілці було проведено 5 виробничих нарад за участі майстрів народної творчості щодо підготовки, представники спілки спеціально виїжджали у клембівську та городківську артілі заради зустрічей з працівниками.

Укрхудожпромспілка для виставки запланувала 45 проєктів з вишивки, а також килими з малюнками для рослинних орнаментів № 122, 123 – 3-ї складності, для геометричних орнаментів № 124, 125, 131, 136 – 1-ї складності [3, арк. 5]. Вона розіслала повідомлення всім спілкам про обов'язкову участь у виставці.

Вінничани запропонували набагато більше вишитих предметів, урядово-виставковий комітет затвердив 61 [7, арк. 12]. Свої проєкти представили клембівська (24 предмети), городківська (28), зозівська, митківська, борівська, рудницька та вінницька артілі. Два запропоновані килими прийняли умовно, розраховуючи використати їх згодом для подарунків [4, арк. 41]. Організаційний комітет вважав, що вони не відповідали рівню виставкових екземплярів, оскільки їх колористика була ненасиченою, нитки одного кольору різнилися тонами, підбір кольорів не був гармонійним. (Варто вказати, що килимарство в артілях тільки відновлювалося, сировини постійно не вистачало, фарбування ниток було кустарним). Жодного керамічного або тканого виробу вінничани не подали [2, арк. 18].

Вироби для цієї виставки готували як найкращі майстри з досвідом, так й молоді працівники, навіть учні. У клембівській артілі до роботи над виставковими виробами залучили найвідоміших працівниць. Усього працювали над 29 предметами, серед яких були сорочки, блузи, скатертини, рушники, портьєри, подушки, доріжки тощо. Проєкти розробляли Марія Петрівна Іванюк (12 виробів), майстри народної творчості Параска Олексіївна Березовська (10 виробів) та Марія Тимофіївна Коржук (5 виробів), заввиробництва артілі Єлизавета Пилипівна Милимко, а також Анастасія Михайлівна Головата, Орина Федорівна Мельник, Ганна Олексіївна Свистун, Марія Іванівна Кушнір, Оксана Григорівна Шинкар, Міля Василівна Бісик, Тетяна Григорівна Головата, А. Бельська, Гафія Гаврилівна Бальва. Майже всі авторки проєктів самі й виконували їх. До кола виконавиць приєдналися також вишивальниці Параска Самойлівна Коржук, Соня Андріївна Олійник, Параска Іванівна Калетнік, Докія Петрівна Волошин, Катерина Миколаївна Кирган, Соня Д. Колісник, Ксеня Петрівна Мельник, Марія Кіндратівна Слободян, Настя Степанівна Коржук, Ганна Арефіївна Калетнік [5, арк. 13].

Майстри Городківської артілі запропонували 24 предмети. Проєкти для вишивки розробили А. І. Бельська та Софія Петрівна Іванюк.

Вишивальницями були Віра Юхимівна Матковська, Параска Назарівна Горинська, Оксана та Афія Перепеличні, Євгенія Григорівна Кучер, Марія Василівна Гуйван, Ганна Карпівна Резник, Євгенія Іванівна Іванюк, Ксеня Петрівна Крохмальна, Марія Казимирівна Мазур, Євгенія Прокопівна Коровай, Ксеня Іванівна Бабій, Марія Семенівна Григоришена, Наталя та Ганна Степанівни Мартинюк, Марія Петрівна Ряба, Олександра Мулик, Марія Томашина, Марія Марківська, Марія Присяжна, тобто тут активно залучали молодь. А от вищезгадані килими виготовляли Параска Гудзь, Марія Калач та Ганна Максимова [5, арк. 10-11, 15-18].

У зозівській артілі до замовлення також залучили молодь. Під керівництвом Клименко Наталки Володимирівни предмети виготовляли Смаровоз Марія Петрівна, Причепа Ірина Іванівна, Марценюк Марія Фаст. та Папроцька Олександра Іванівна. Три чоловічі сорочки «українки» було виготовлено за проєктами Н. В. Клименко, решта були «чумачками», вишитими за отриманими малюнками [5, арк. 7, 9]. Наступного року спробували залучити також Дидик Марію? Самсонівну, Вдовиченко Фросю Михайлівну, Пустовит Горпину Михайлівну, Шевчук Анастасію Іванівну, Кошель Катерину Юхимівну, Ямкову Ганну Дмитрівну.

У борівській артілі виставкові експонати за проєктом заввиробництва Харитини Євгенівни Кучерявенко вишивали Домна Яремівна Бурлака (жіноча блуза – низь) [5, арк. 20] та Ганна Гаврилівна Симончук (жіноча блуза – гладь, розвід) [5, арк. 19].

Паралельно артілі готувалися також до святкування 30-річчя встановлення радянської влади в Україні. До 20 січня 1948 р. Вінницька спілка мала виготовити 200 керамічних виробів для подарунків радянським і зарубіжним делегаціям, які планували завітати на святкування. Було замовлено 25 куманців, 25 баранчиків, 10 барилець, 50 тарілок, 20 ваз, 70 попільничок. Вироби мали бути в «українській традиції високої якості. На всіх без виключення виробах в орнамент мав бути введений напис про ювілейну дату. Якщо напис містить слова, то українською мовою» [4, арк. 6]. Усю продукцію виготовили майстри бубнівської артілі. Більшість предметів на гончарному колі робив Яким Афанасійович Герасименко, а вже розписом опікувалися його брат Яків Афанасійович та Єфросина Іванівна Тупчієнко [5, арк. 3-6].

Вочевидь брати Герасименко, згадуючи свої довоєнні виставкові роботи, поставилися зі всією відповідальністю до виконання замовлення, про що свідчила калькуляція часу, витраченого на кожний виріб. Так на виготовлення супниці витратили 25 годин, куманця та барильця – по 2,5 години, хоча на миску – 27 хвилин, таріль – 18 хвилин, глечик – 52 хвилини [5, арк. 31].

Участь у виставці або конкурсі надавала можливість майстру не лише отримати художнє задоволення від творчої роботи, продемонструвати майстерність, отримати визнання, зокрема у вигляді почесного звання, а й економічно його підтримувала. Виконання виробів для виставок оплачувалось на 25% вище, ніж масове виробництво. Окремо оплачувалась авторська розробка проєкту виробу [4, арк. 23].

Для виставки до 30-річчя встановлення радянської влади в УРСР (1948) вишивальниця рудницької артілі Параска Гаврилівна Флуд

вишила чоловічу сорочку за проєктом Федори Мойсеївни Тиворської. Їхня колега Тіна Михайлівна Кушнир виконала жіночу блузу за проєктом Тодоски Йосипівни Побережної. Учениця в артілі Тетяна Іванівна Флуд за власним проєктом зробила жіночу лляну сукню. Утім виставковий комітет прийняв не всі речі. За дві чоловічі сороки він погодився виплатити виконавицям по 454 руб. за кожну, авторам проєктів – по 100 руб. За жіночу блузу, виконану низзю, – 588 руб., але проєкт не оплатив, оскільки його вже використовували раніше. За сукню (хрестик та гладь) оплатив лише виконання, оскільки не прийняв річ [5, арк. 34-43]. А Х. Є. Кучерявенко з борівської артілі за проєкти двох блуз отримала за кожну по 400 руб., а виконавиці – по 884 руб. 19 коп. [5, арк. 36]. Вочевидь виставкові предмети оплачувалися з врахуванням їхньої складності, оригінальності та творчого підходу.

З 29 виставкових клембівських предметів 1947 р. дев'ять були чоловічими полотняними, маркізетовими або шовковими сорочками, сім – дамськими маркізетовими блузами. Між ними також була значна різниця в розцінці від 1081 руб. до 241 руб., а вироби майстрів народної творчості УРСР П. Березовської та М. Коржук коштували ще більше, наприклад маркізетова чоловіча сорочка – 1308 руб. 84 коп. [5, арк. 30].

Серед городківських виробів найдорожчим був килим, на виготовлення якого витратили 100 днів, тому працю килимарниць оцінили у 1860 руб. За рушники, які виготовляли 50 годин, майстриня отримала 862,5 руб. без виставкових нарахувань [5, арк. 17]. Шовкову чоловічу сорочку виготовляли 15 днів, сировина для неї коштувала 121 руб., а відпускну вартість поставили 996 руб. 14 коп. [5, арк. 14]. Сорочки на бавовняній тканині (полотно, маркізет, батист) оцінювались від 466 до 851 руб. [5, арк. 10] в залежності від складності роботи та майстерності виконавиці.

Проєкти керамічних виробів майстри також оцінювали досить високо: по 100 руб. за миску, таріль чи куманець, а дрібні предмети, типу чорнильниця чи попільничка – по 50 руб. Як наслідок, їхня продукція також приносила їм певні дивіденди. Відпускна ціна на супницю була 326 руб. 28 коп., куманець чи барильце – по 178 руб. 66 коп., навіть попільничка чи чорнильниця – по 97 руб. 52 коп. [5, арк. 31].

У січні 1949 р. в Києві відкрилась художня виставка, організована до XVI з'їзду КП(б)У. Крім творів професійного мистецтва, на ній було представлено й зразки народного, що мало засвідчити «розквіт національного мистецтва українського народу і радянської культури». Ця виставка мала особливий статус, оскільки наочно демонструвала ідеологічні зміни в державній політиці щодо мистецтва. З 1948 р. на хвилі нової ідеологічної кампанії – боротьби з космополітизмом – наслідування народним традиціям набуло особливого звучання. Тодішня риторика наголошувала на тому, що вироби мають бути «близькими та зрозумілими народові, тому в них має бути особливо сильним і органічним безпосередній зв'язок з народною творчістю», акцентувала на «непростимості сліпого захоплення західними зразками», закликала в боротьбі за підвищення художньої якості виробів оволодіти «методом колективної творчості народів» [9, с. 5, 91]. Відповідно артільна виставкова продукція мала демонструвати

можливості радянського варіанту культури споживання, де всі предмети широкого вжитку мали бути одночасно і сучасними, і генетично пов'язаними з народною спадщиною.

Іншим способом продемонструвати свої художні та виробничі можливості була відправка виробів в експериментальну лабораторію Укрхудожпрому для подальшого вивчення та опрацювання. Ще до війни в Києві функціонувала художньо-експериментальна майстерня, яка мала навчати майстрів застосовувати технологічні здобутки в традиційних ремісничих техніках, використовувати досягнення станкового мистецтва в декорі, збагачувати колорит та форми, обмінюватися прийомами роботи різних регіонів. Відновлена лабораторія більше орієнтувалася на технологічні процеси, але також вивчали регіональні особливості та досягнення різних промислів.

До експериментальної лабораторії вироби відправляли з клембівської артілі – Волошин (панно, рушник – гладь), С. Шинкар (подушка, рушник – гладь), П. Березовська (блуза – шабак, виколювання, гладь; блуза – шабак; скатертина – гладь, виколювання, зерновий вивід), Ір. Мельник (чоловічі сорочки – шабак, гладь, виколювання), Г. Калетнік (чоловіча сорочка – чумачка, гладь, виколювання), Т. Головата (чоловіча сорочка – чумачка, гладь, виколювання), Марія Шуптило (блуза – низь, шабак), А. Бальва (чоловіча сорочка – низь; рушник – гладь), Г. Свистун (чоловіча сорочка – низь), М. Коржук (сорочка жіноча – хрестик). Серед членів рудницької артілі таку честь здобула М. Филипчук (чоловіча сорочка «чумачка» – низь), борівської – Н. Клименко (чоловіча сорочка «чумачка» – низь) [5, арк. 2].

Загалом це були справжні мистецькі твори високого художнього виконання. Для урядового замовлення найкращі майстрині та майстри вигадували нові орнаменти, форми, поєднання кольорів, а решту часу виконували планову продукцію масового виробництва. Народне мистецтво відсувалася на маргінес, фактично лише для виставкових проєктів. Зі сторінок архівних документів постає виробниче життя підприємств, а не творчих майстерень. Архівні справи, які містять листування про виставкові матеріали, наповнені не роздумами про форми та зміст виробів, а інформацією про тих, хто робив, вартість виробів та їх оплату. І все ж артілі були не лише виробничими підприємствами, а й мистецькими майстернями, де майстри іноді могли проявити свою творчість. І кооперативи продукували не лише масові вироби, а й ексклюзивні.

Художні промисли начебто демонстрували, що народне мистецтво в умовах радянського економічного організму здатне розвиватися на відміну від комерційних перегонів капіталістичної економічної системи. Утім радянські перегони за виконання виробничих планів, підвищення рентабельності виробництва та продуктивності праці шляхом стандартизації продукції вели до нівелювання регіональних особливостей художніх промислів, спрощення продукції. Врешті-решт вони породили уявлення про продукцію промислової кооперації як низькосортну – «кустарну», хоча з виставковими

предметами, які осідали в музеях і колекціях, відбувалася зовсім інша історія.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Державний архів Вінницької області. Ф. Р-3495, оп. 1, спр. 29, 26 арк.
2. Там само, спр. 30, 20 арк.
3. Там само, спр. 34, 14 арк.
4. Там само, спр. 37, 131 арк.
5. Там само, спр. 40, 56 арк.
6. Там само, спр. 58, 12 арк.
7. Там само, спр. 63, 44 арк.
8. Там само, спр. 318, 130 арк.
9. Манучарова Н. Д. Художня промисловість України. Короткий огляд. Київ, 1949. 94 с.

Ольга Коляструк

ПОВОЄННЕ ПОВСЯКДЕННЯ ПОДІЛЬСЬКОГО СЕЛА

Анотація. *У статті йдеться про складне повоєнне життя селян Поділля. Труднощі були викликані наслідками війни і репресивною політикою радянської влади. З селян стягували важкі податки і прирікали їх на голод. Основну робочу силу складали жінки і діти.*

Ключові слова*: повоєнне село, Поділля, податки, репресії.*

Olha Kolyastruk

POST-WAR EVERYDAY LIFE IN A PODILLIA VILLAGE

Abstract*. The article is about the difficult post-war life of Podillia villagers. The difficulties were caused by the consequences of the war and the repressive policy of the Soviet government. Heavy taxes were levied on the peasants and they were condemned to starvation. The main workforce consisted of women and children.*

Keywords*: post-war village, Podillia, taxes, repression.*

Загальне становище українських селян після звільнення від нацистської окупації й у перші повоєнні роки було вкрай важким не лише через розруху, людські втрати і матеріальні збитки, а й через тривання і посилення репресивної політики радянської держави по відношенню до селян, обумовленої програмою повторної радянізації з остаточним подоланням національної ідентифікації.

Динаміка чисельності жителів Вінницької області загалом віддзеркалювала тяжкі демографічні втрати та масштабні міграції населення, пов'язані з періодом війни. Якщо на 1 січня 1941 р. кількість населення складала 2 390 тис. осіб, то на 1 січня 1945 р. – скоротилась до 1 774 людей (74,2%), на літо 1947 р. кількість населення зросла до 2 037 тис. (85,2% порівняно з 1941 р.)[1, с.447].

Від початку радянсько-німецької війни засобом для покриття воєнних витрат стали добровільні та обов'язкові платежі населення у фонд оборони. Така ситуація тривала і по звільненню від окупації. Сільське господарство залишалося внутрішнім донором для інших галузей економіки. Станом на 1 квітня 1944 р. населення 12 звільнених областей УРСР надали у фонд оборони країни 661 084 руб. готівкою, 28 890 руб. погашеними облігаціями по державних позиках, 1 983 руб. золотими монетами, 6 золотих годинників, 12 515 г срібних виробів, 29 127 пудів зерна, 32 800 пудів картоплі, 23 200 л молока, 5 562 яєць [2, с. 86]. Ще за воєнного часу радянська держава істотно скоротила наповнення фондів споживання в колгоспах, відтак істотно зменшила оплату праці колгоспників, натомість збільшила пряме і непряме оподаткування. Загалом у центральних областях України після війни сума для оплати праці колгоспників була нижчою, ніж у довоєнний період. Якщо в 1940 р. на грошову оплату трудодня тут витрачено 47,9% загального прибутку колгоспів, то навіть у 1950 р. – 38,4% [3, с. 115]. У 1944–1947 рр. грошові виплати колгоспникам були не тільки мізерними, а й нерегулярними, розрахунки здійснювалися із затримкою, частками і не повністю; понад те, платні могли взагалі позбавити, вдаючись до різноманітних суспільних звинувачень і дисциплінарних покарань. Оплата праці селян, розподіл хліба на трудодні дозволялися лише за умови виконання господарством плану хлібозаготівель. У 1946 р. колгоспникам України на трудодень було нараховано пересічно по 257 г збіжжя і 64 коп. грішми (по СРСР – по 520 г і 90 коп.) [4, с.130]. При цьому у значній кількості колгоспів оплата трудоднів зовсім не провадилася. Колгоспи мали провідну роль лише у виробництві зерна і технічних культур. Тому більшість селян могла би протриматися до нового врожаю за рахунок доходів від особистих господарств.

На власників присадибних ділянок було введено обов'язкові поставки м'яса, масла, молока, сиру, дещо пізніше – зернових культур, картоплі, соняшнику, рису, вовни. Ці поставки мали силу податку, давали основну частину централізованих заготівель і здійснювалися за дуже низькими цінами. Влада нерідко визначала завищені плани поставок продукції, не зважаючи на об'єктивні можливості господарств. У своїх мемуарах М. Хрущов писав: «…виходили головним чином не з того, що було вирощено, а з того, скільки можна одержати в принципі, вибити у народу в засіки держави». Політичне керівництво країни визначало різні норми здачі продуктів: для колгоспів і колгоспників вони були меншими, для селян-одноосібників – більшими.

Податок вираховували з кожного підсобного господарства відповідно до площі земельної ділянки. Фінансові органи розробили детальні платіжні повідомлення – документи, у яких було визначено грошову суму чи натуральну величину й чітко виписано термін внесення платежів. Ці повідомлення вручалися під розписку, що надавало їм додаткової обов'язковості виконання. Обов'язковими були поставки м'яса, масла, сиру, зернових культур, картоплі, соняшника, вовни. За це держава платила тверді мінімальні ціни, які іноді були менші за собівартість продукції.

Крім того, кожен селянський двір мав сплачувати податок на землю, а також поставляти державі певну кількість м'яса, молока, яєць, овочів та інших продуктів. Попри суттєве зменшення урожайності й поголів'я худоби через воєнні обставини, норми обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції державі для колгоспів зросли в рази. Норми прибутковості селянських господарств по СРСР було підвищено 1943 р. у середньому у 3-4 рази, що автоматично позначилося на зростанні сільгоспподатку. За результатами обліку платників воєнного збору із сільського населення, 1944 р. на Вінниччині 499 486 осіб мали сплатити 99 245 087 крб. [1, с. 353]. Враховуючи, що селяни, окрім сільськогосподарського податку, сплачували ще воєнний податок, податок із холостяків, державне мито, місцеві податки та здійснювали самооподаткування, їх соціально-економічне становище було вкрай скрутним. У Вінницькій області у 1944 р. податком із холостяків, самотніх та бездітних громадян було оподатковано 35 710 мешканців села на суму 33 499 432 крб. [5, арк.1].

Воєнний податок був обов'язковим для всіх, його нараховували диференційовано, залежно від доходів громадян у різних регіонах, місцеві органи влади самі визначали розміри податкових ставок. Колгоспники та одноосібники сплачували податок по ставках від 150 руб. до 600 руб.

По війні основною робочою силою на селі були жінки. На жіночі плечі лягав весь тягар повоєнного часу – виконання колгоспних зобов'язань перед державою, відбудова господарських, громадських споруд і житлових помешкань, ремонт техніки і відновлення доріг, сплата податків і позик, забезпечення родини, допомога сиротам та інвалідам тощо. Жіноча трудова діяльність по війні продовжувала розгортатись в рамках воєнної мобілізації. Державні органи не передбачали, а жінки не сміли навіть подумати про відшкодування завданих війною збитків, матеріальних втрат, а моральної сатисфакції – і поготів.

В українському сільському господарстві після деокупації відчутно бракувало необхідної техніки і тяглової сили, що була знищена або вивезена. Збиральна кампанія 1944 р. проводилася в умовах недостатньої кількості комбайнів та інших збиральних машин, молотарок, двигунів, пального, транспортних засобів, тягла, реманенту та робочих рук. Щоб не допустити затримки збирання врожаю зернових культур, а отже, й великих втрат, колгоспи значну частину їх, яка нерідко сягала 39–50%, а в окремих регіонах більше половини, збирали вручну. У Вінницькій області з загальної площі комбайнами планувалося зібрати 47,0 тис. га (5,5%), простими машинами на тракторній і живій тязі – 408,9 тис. га (36,5%), ручним способом – 443,1 тис. га (58,0%). Однак через невиконання норм дуже зношеними збиральними машинами із зібраного станом на жовтень врожаю на загальній площі 848 316 га зібраний комбайнами становив лише 11 268 га (1,3%). Всього ж того року простими машинами було зібрано урожай на 250 тис. га – 61,1% від плану, а вручну – на 590 732 га, тобто 133,3% від плану[1, с.318-319]. Ручну роботу виконували жінки, старі і немічні люди і діти. У колгоспах Вінниччини підлітки в 1944 р. виробили 6 470 тис. трудоднів,

1945 р. – 6 063 тис., що становило відповідно 7% і 6,3% загальної кількості трудоднів, вироблених колгоспниками області протягом цих років[1, с. 317, 319] .

Хочеться навести фрагмент з нереалізованого кіносценарію «Золоті ворота» О. Довженка з його «Щоденників», в якому він вражаюче прописав метафоричну картину важкої жіночої праці у повоєнному селі від імені батька, що повернувся з війни: «Сім'я в мене є. П'ятеро синів і дочка. Дві дочки. Правда, синів повбивано. Ну, дочка старша не проста. Знаменита дівка на цілий світ. Він так розповів про її красоту, яка вона була малою, що сльози виступали в усіх на очах. Олеся. Героїня? Ні. В тилу прославила епоху. Чим? Не скажу, догадайтесь самі, чим могла прославити двадцяте століття молода красива вдова, розумна, з середньою освітою? … Ніхто не вгадав. Вона ходила в ярмі удвох з коровою. … Найбільша подія у світі – моя дочка Олеся з коровою у плузі, її душа і моя нікому і ніколи не простять. … Прийде додому, нап'ється горілки, заспіває – та й «му». А потім плаче, приказуючи такі слова, яких ще світ не чув і ні одна газета не видруковувала. «Му» та «му». Моя рідна дівчинка, дочка моя Олеся. Коли б я був великий художник чи різьбяр, чи коли б я завідував чимось великим, от кому б я створив пам'ятник епохи. Не синам моїм, не героям, що літали попід небесами, кидаючи бомби, не полководцям, що водять нас в бої, не парубійкам полум'яним, що кидались в високім пароксизмі грудьми на кулемети. Ні, я створив би пам'ятник Олесі. Я поставив би її в упряжці, пам'ятник із золота, створений руками великих майстрів» [6].

Так рефлексував над долею жінки художник, натомість для влади важка праця української селянки вважалася цілком нормальною і навіть заслуженою –у керівному середовищі московських державців вона форматувалась як закономірна спокута за перебування під час війни на окупованій території. Так само мали виправдовуватись і остарбайтери за працю у німецьких фермерів і заводчиків. Мешканці окупованих територій і насильницьки вивезені з України люди автоматично зараховувалися до категорії небезпечних, підозрілих, потенційно ворожих елементів. Транслюючи вороже та підозріле ставлення до власного народу, радянська влада (як колонізаторська за своєю суттю) закріплювала понижений статус жінки у повоєнний час, нав'язувала їй стандарти соціальної пасивності. Соціальні ліфти жіночої самореалізації були вкрай мінімізовані, окремі випадки радше були рідкісним виключенням і навпаки підтверджували упосліджені жіночого статусу.

В умовах голоду 1946–1947 рр. держава залишалася глухою до благань жінок-колгоспниць. Про це свідчать заяви працівниць Городківської артілі «Художня праця», що збереглися у місцевому історико-етнографічному музеї. Серед них – заява від Гуйван Марії Василівни від 6 липня 1946 р.: «Прошу правління артілі, щоб дали мені допомогу кукурудзи, тому що я зараз дуже нездужаю». За півроку, 6 січня 1947 р., її слабкою рукою знову написано: «Прошу правління артілі та комітет Ботуба прибути до моєї квартири, провідати мою квартиру, в якому стані я проживаю, я хожу на роботу в артіль майже з початку

заснування артілі по цей час. В настоящий момент не в силі працювати, но хочу своєчасної помощі. Прошу звернути особливу увагу і дати помоч як інваліду 2 групи труда. По цей час працюю, дати помощ для поддержки роботи, мого пропітанія, аби я могла продолжати надалі роботу виполненія плану, як і до цього часу. Прошу не відмовити моєї заяви» [8]. У цьому тексті-проханні – концентрована характеристика і матеріального становища селянки в повоєнному селі, і її соціального статусу безвідмовної працівниці-виконавиці, знесиленої і виробленої, але все одно відданої праці в ім'я держави, і врешті, відображення її морально-психологічного почування як невід'ємної частки колективізованого суспільства, поза яким її життя немислиме. Майстриня покликається до можливих важелів соціальної допомоги – до правління, до органів соціального захисту як інвалід праці, як багатолітня працівниця – в такий спосіб сподіваючись на справедливість і соціальну підтримку, декларовану державою. Багаторічний досвід повсякденного життя як виживання в умовах радянської колективізації та репресій, а потім і нацистської окупації виявився глибоко травматичним, позначився на ментальності людей.

З огляду на специфіку робіт у сільському господарстві, їх нескладність і посильність для дітей, до роботи залучались не лише підлітки, а й молодші діти – для збирання городини, випасу дрібної і великої рогатої худоби, свиней тощо. Сирітство, дитяча безпритульність були поширеними масовими явищами по війні[7, с.110]. За матеріалами польової практики студентів-істориків на тему «Діти війни» у 2015 – 2018 рр., відомості про масове використання дитячої праці після війни присутні у кожному другому – третьому свідченні. Зокрема, з усної розповіді чоловіка, 1935 року народження, довідуємося: «Всі працювали на полях, горали, сіяли, кіньми, волами, городили коровами, сіяли висівалками і вручну кидали зерно мішок на плечі розсіювали» [8, арк.12]. Жінка 1940 року народження з Мурованокуриловецького району згадувала її повоєнне дитинство: «Коровами горали, скородили землю, бо коней не було, то це запрягали корови і так … сіяли, горали… Шо я там допомагала… ганяла ондо… Свині, кури пасла, а тоді стерні якісь були, то тоді водили свині на стерні, та воно десь колосочка знайде, з'їсть … свині геть не тільки сільські, а й колгоспні пасли, по очереді пасли. І жінки робили на свинюшнику, всі пасли ті свині» [9, арк. 11]. У колгоспах Вінницької області підлітки в 1944 р. виробили 6 470 тис. трудоднів, 1945 р. – 6 063 тис., що становило відповідно 7% і 6,3% загальної кількості трудоднів, вироблених колгоспниками області протягом цих років[1, с.432] .

Ще одним наслідком війни стало значне збільшення кількості інвалідів серед населення України. Станом на 1 вересня 1945 р. у республіці на обліку загалом перебувало 710 304 інваліди. Серед них 377 889 чоловіків були інвалідами Другої світової війни[4, с.449]. Радянське соціальне законодавство передбачало першочергове працевлаштування інвалідів з урахуванням їх здатності виконувати виробничі завдання. Цим продовжувала опікуватися створена 1931 р. при Наркоматі соціального забезпечення (НКСЗ) Рада із працевлаштування інвалідів, розпорядженням якої мали направлятися

спеціально забронюванні на промислових підприємствах робочі місця в кількості до 2% від їхнього загального числа. З відновленням діяльності сільських художньо-промислових артілей ця норма поширилася і на них. Документи засвідчують, що ледь не в кожній артілі працювали інваліди, нерідко їм як учасникам війни доручали управлінські посади або бухгалтерську справу, враховуючи не тільки освітній ценз, а й членство у ВКП(б). У 1946 р. на Вінниччині прийнято в члени артілі 13 інвалідів війни, з них четверо колишніх офіцерів, зокрема у Клембівській артілі – 3 осіб, в Городківській – 1 чоловік-офіцер, в Одеській – 7 чоловіків (з них – двоє офіцерів), у Вінницькій – 2 осіб, (один з них – офіцер) [11, арк. 36] . У наступні повоєнні роки кількість інвалідів об'єктивно зросла, їх стан здоров'я вимагав уваги і підтримки. Для них відкривалися спеціальні госпіталі, будинки відпочинку і санаторії.

Таким чином, скрутне матеріальне становище селян зразу після окупації і по війні виявилося не тільки довготривалим, а ще й ускладнювалось економічними заходами держави, яка і не мала на меті змінювати пріоритети на користь соціальної реабілітації мирного населення України, постраждалого під час війни. Крім того, морально-психологічний стан і фізичне почування сільських мешканців залежали не тільки від багатьох об'єктивних обставин, а й від низки суб'єктивних факторів.

У цілому, в повоєнному мирному житті правила й дисципліна воєнного зразка зберігалися тривалий час і вважалися вимушено прийнятними. Люди терпляче сприймали труднощі як неминучу «норму» після кількарічного руйнівного воєнного лихоліття.

Українське суспільство того часу – це люди, знедолені війною, яким тривалий час довелося жити в умовах суворих обмежень, що постійно маскувалися під «тимчасові труднощі», з постійним прагненням – вижити. Продовольча криза, низька оплата праці, житлова проблема, нестача одягу, взуття, загострення кримінальної ситуації, загроза репресій та інші проблеми робили людей особливо вразливими, а радість від закінчення війни та очікування змін згодом поступалися місцем тривозі [12, с.136].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Перехрест О.Г. Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище. Черкаси, 2011. 668 с.
2. Котик Ю. Оподаткування населення УРСР У 1941 – 1945 рр. *Український селянин*. 2016. №16. С.86-90.
3. Терещенко Т. Рівень життя українського селянства в 1943–1950 рр. (на матеріалах центральних областей України). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер.: Історичні науки*. Острог, 2016. Вип. 25. С.114-123.
4. Горілий А.Г. Історія соціальної роботи. Навч. посібник. Тернопіль : Вид-во Астон, 2004. 174 с.
5. Державний архів Вінницької області (далі: ДАВіО). Ф. Р-3666. Оп. 2 Спр. 54. Арк. 1.
6. Зі щоденників Довженка: https://dovidka.biz.ua/schodennyk-chytaty-oleksandr-dovzhenko/3

7. Якобчук Н. Українське суспільство у повоєнний період (1945–1953 рр.): соціальний вимір і повсякденність. *Військово-історичний меридіан*. Електр. наук. фах. журнал. 2018. Вип.24. С.99-112 https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/22.07.2019/pdf/VIM_24_2018-99-112.pdf
8. Городківка. Історична спадщина. https://www.facebook.com/groups/Horodkivka
9. Рукописний фонд Науково-навчальної лабораторії з історії та етнології Східного Поділля (далі: РФ ННЛІЕСхП). Ф. ДВ-32. Оп. 1. Спр.48. Арк.12.
10. РФ ННЛІЕСхП. Ф. ДВ-32. Оп. 1. Спр.58. Арк.11.
11. ДАВіО. Ф. 3495. Оп.1. Спр. 62, арк. 36.
12. Коляструк О.А. Повсякденне життя українського суспільства у перші повоєнні роки. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Сер.: Історія*. 2012. Вип. 20. С. 131–136.

Анатолій Войнаровський

ВІДНОВЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ РУДНИЦЬКОЇ АРТІЛІ «ПОБЕДА» ПО ЗАВЕРШЕННЮ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Анотація. *Розглянуто та проаналізовано організаційні та виробничі аспекти діяльності виробничої кооперації у сфері художніх промислів на теренах Вінницької області по завершенню Другої світової війни. Охарактеризовано особливості та характер діяльності артілей художнього промислу.*

Ключові слова: *Вінницька область, селище Рудниця, артіль, промисли, художнє мистецтво, кооперація.*

Anatoliy Voinarovsky

RESUME OF THE RUDNITSKY ARTILLERY "POBEDA" AFTER THE END OF WORLD WAR II

Abstract*. The organizational and production aspects of the activity of the production cooperation in the field of handicrafts in the territory of Vinnytsia region after the end of the Second World War were considered and analyzed. The peculiarities and nature of the activity of the arts of artistic craft are characterized.*

Keywords: *Vinnytsia region, Rudnytsia village, artillery, trades, art, cooperation.*

На завершальному етапі Другої світової війни, після вигнання нацистсько-румунських окупантів весною 1944 р. на теренах Вінниччини почали поновлювати свою діяльність артілі, як особлива форма кооперації селянства. У 1944 р. тут також розпочали відновлення місцевих артілей. Вони увійшли до складу Київського облхудожпромсоюзу. У 1946 р. пройшла реорганізація і почали діяти такі художпромсоюзи: Київський, Чернігівський, Полтавський,

Вінницький та Харківський, – кожний з них керував діяльністю артілей кількох областей. Згодом до них приєднався Станіславський та Закарпатський союзи.

Художпромсоюз мав організовувати роботу художніх артілей свого союзу, укладати договори щодо системного постачання сировини для перероблення та реалізації продукції, вести облік виконання плану в союзі та артілях, сприяти розвитку матеріально-технічної бази артілей, опікуватись фінансовим розвитком союзу, координувати культурно-масову роботу серед членів артілей. Він централізованим порядком проводив розкрій тканин для виробів, розробляв зразки орнаментів, дотримуючись основних показників; розробляти виробничі плани; оформляти фонди зарплатні.

Вінницький міжобласний художпромсоюз (далі – МОХПС) був створений 25 березня 1946 р. Він мав організувати розвиток художніх промислів у Вінницькій, Одеській та Кіровоградській областях[1, арк. 1].

Влітку 1944 р. почалося відновлення та перереєстрація, зокрема Рудницька артіль поновила її формально 21 червня 1946 р., на той момент в об'єднанні працювало 75 осіб [2, с. 516]. Упродовж 1946 р. намагалися організувати роботу Рудницької артілі «Перемога» Піщанського району. Поновлена артіль створювала бригади в Піщанці, Городищі, Рудницькому, Батрацькому (тепер Миролюбівка) Піщанського району. У 1946 р. Рудницька артіль «Перемога» при плані 20,4 тис. руб. випустила продукції на 3,4 тис. руб.[3, арк. 35]

Рудницька артіль «Перемога» Піщанського району (голова Жердецький) при контрольних цифрах на 50 осіб на вересень і жовтень місяць 1946 р. мала виробниче завдання на суму 15,3 тис. руб., фактично працювало 67 осіб які випустили продукції на 1 листопада на суму 8,7 тисяч руб., виконання завдання складало 56,7%., зіставивши з фактичною кількістю працюючих 67 чол., виявляється, що виробниче завдання виконано тільки на 37 % Організаційно артіль була оформлена, Виробничий профіль артілі – художня вишивка[4, арк. 6].

За звітом Вінницькій МОХПС з 13 артілей виконали травневий (1947 р.) план 11, з них: Рудницька артіль «Перемога», при плані 10,0 тис. руб. Виконала на 11 тисяч рублів, що складало 110 %. Роботу артілі було визнано рентабельною [5, арк. 84].

Роботу Рудничанської артілі імені «ПОБЕДИ» дають можливість проаналізувати протоколи засідань загальних зборів [6, арк. 1]. У звіті Вінницькому МОПХС зазначалося, по Рудничанській промартілі «Перемога», по стану на 12 березня 1947 р. проведено бригадні збори з наступних питань:

1. Обговорення виробничих планів на 1 квартал та на 1947 р.
2. Укладення соцдоговорів між бригадами.
3. Виконання виробничого плану за січень-лютий 1947 р.

Зазначалося, що міжартільний договір по соціалістичному змаганню з Вапнярською артіллю розроблений, але не затверджений загальними зборами 13.III. 1947 р. [7, арк. 4].

У протоколі вказувалося, що на звітних зборах Рудничанської артілі «Перемога» від 13 квітня 1947 року присутні 54 члена Артілі.

Загальна кількість членів артілі 84 особи. Порядок денний: 1. Звіт правління артілі за 1946 р. та завдання на 1947 р. 2. Затвердження річного звіту-балансу артілі за 1946 р. 3. Затвердження виробничого плану артілі на 1947 р. (від МОХПС – Ломоносова). 4. Довибори члені правління і 1 члена ревізійної комісії. Затвердження договору на соцзмагання з Вапнярською артіллю «Художниця». (доповідач тов. Жердецький). 5. Вступ артілі в МОХПС (Ломоносова) [8, арк. 5-6]. На зборах піднімалися до обговорення питання: чому знімалися членські внески завищені по приїзду з Вінниці головного бухгалтера? Чому право отримати гроші в банку має бухгалтер, а касир не може цього зробити. План не виконується через відсутність сировини. Бухгалтер Лебединець платив домашній прибиральниці з коштів артілі. Також було піднято питання про невчасні виплати зарплати. На зборах наголосили на вирішенні наступних питань: Для покращення роботи артілі необхідно купити окремий будинок і транспорт (коня). Члени артілі не знають статуту і тому допускають порушення його членами правління. Банк не видає повної суми зарплати через загальне невиконання плану. Артіль навчила 11 вишивальниць за рік. В артілі є стахановці, але їх практика не набула поширення, «над цим потрібно працювати». Також зазначалося, що мали місце зловживання у сплаті членських внесків[9, арк. 7].

Заслухавши доповідь тов. Жердецького про роботу правління за 1946 р. та співдоповіді ревізійної комісії загальні збори констатували наступне:

1. Артіль створена 24 травня 1946 р., а виробнича діяльність розпочалась з 5 серпня 1946 р. з недостатнім розгортанням потужностей через брак сировини.
2. По стану на 10 серпня 1946 р. було 50 членів артілі, а до кінця вересня кооперовано 67 осіб, на початок 1947 р. 84 особи.
3. Організовано 4 бригади, з яких 27 працюють у спільній майстерні та 57 є працюючими в домашніх умовах (надомники).
4. Зібрано членських внесків станом на 1.1. 1947 р. 5 138 рублів.
5. План наданий Вінницьким МОХПС[10, арк. 8].

Також зазначалося наступне – Наданий МОХПС план на 1 квартал у сумі 60 000 рублів виконано на 35 900, тобто 57 %. Варто відзначити, що з боку МОХПС роботі артілі приділялося мало уваги, допомога не надавалася. Виходячи із викладеного Загальні збори постановили:

1. Визнати роботу правління артілі задовільною.
2. Роботу ревізійної комісії визнати незадовільною.
3. Роботу СОМУБа визнати незадовільною[11, арк. 9].

Члена правління Лебединця як розтратника вивести зі складу правління. Непокриті суми внести в касу артілі: прихованні за реалізацію промтоварів, витрачені на пальне у власних потребах, виплачені своїй тещі кошти за роботу домашньої прибиральниці за 3 місяці 655 рублів та кошти з каси артілі за оренду житла[12, арк. 10].

На зборах було обрано нове правління. Наступні збори проведені влітку 1947 р. показують динаміку змін у діяльності артілі.

Протокол № 3 Загальних зборів уповноважених Рудничанської артілі «Перемога» від 31 липня 1947 р. з 80 членів артілі присутні 40, із 19 уповноважених присутні всі, членів правління - 5.

Від МОХПС тов. Ломоносова, секретар тов. Жердецький.

Порядок денний.

1. Підсумки виконання виробничого плану 1 півріччя.

2. Заходи по забезпеченню виконання виробничого плану.

Річний або спущений план Вінницьким МОПХС становить 200 000 рублів виконано на 66 538 рублів. Вказані передовики (стахановці). Не виконання плану пояснюється наступним – правління артілі своєчасно не організувало людей на виконання плану, не проводились загальні зібрання артілі і бригад, були лише засідання правління. З моменту створення у квітні нового правління було лише одне засідання[13, арк. 20].

Матеріали зборів вказували на недоліки управлінської діяльності: «Робота правління йшла самотоком, зобов'язання до 30 річниці Революції провалені» [14, арк. 24].

У звіті про виконання плану за березень 1948 р. вказувалось: вироблено сорочки чоловічі, плаття жіночі, наволочки, хустинки носові, жіночі блузи, плаття дитячі, килимки підлогові, сорочки дитячі, рушники дитячі, блузи виставкові, фіранки[15, арк. 5]. У зверненні правління Рудничанської художньо-вишивальної артілі «Перемога» адресованому Вінницькому МОХПС було наступне: «Правління просить Вас дозволу виплатити прогресивну оплату за лютий 1948 р. Художня вишивка План/ 12,0 виконання/ 18,1 у % виконано 150,8 %». Це було обґрунтуванням для преміювання правління. Остапчук Петро Гнатович голова оклад: 600 прибавлена премія 900; Флуд Параска Гаврилівна зав. виробництвом 600 – 900 рублів; Жердецький Данило Кирилович бухгалтер 550 ПП 561 рублів. Окрім того дозволити виплатити 25 % молодшому обслуговуючому персоналу[16, арк. 9].

Обсяги виробництва Рудничанської художньо-вишивальної артілі «Перемога» відповідно становили: 1946 р. – 31, 6 тисяч рублів, 1947 р. – 146 тисяч рублів, 1948 р. – 220,9 тисяч рублів, 1949 р. – 350 тисяч рублів.

Також артіль мала здійснювати заготівлю рослинних фарбників. Для Рудничанської художньо-вишивальної артілі «Перемога» були встановлені відповідні норми та стан їх виконання на початок травня 1948 р.: кора дуба 50 (план)/5 (виконання); лушпиння цибулі 4 (план)/0(виконання); листя шовковиці 25(план)/0 (виконання). По наступній сировині були теж нулеві показники: листя берези, ромашка, гречане лушпиння, материнка, волошки, грецький горіх[17, арк. 3].

У звіті від 10 червня 1948 р. вказувалося, що Рудничанська художня промислова кооперативна артіль «ПОБЕДА» виконала заготівлю наступних видів сировини у такому обсязі: Квіт соняшника – 2 кг; Горіхове лушпиння – 3 кг; Материнка – 3 кг; Кора дубова – 10 кг. [18, арк. 5].

Якщо проводити порівняння становища працівників артілі з станом колгоспників цього ж регіону (південно-східна Вінниччина), то стан оплати праці був досить відмінним [19, с. 19]. Артільні працівники отримували готівку, оплата праці колгоспників здійснювалася переважно збіжжям та іноді ще деякими продуктами та рівень їх оплати праці був не спів мірний, якщо досить умовно порівняти перевага артільного робітника в оплаті була у 7-8 разів вищою.

Діяльність артілі як кооперативної форми була досить умовною, як можна простежити за документами зберігалася лише формальність кооперації, здійснювалося централізоване планове управління з постановкою завдань та звітністю. Робота артілі мала суттєві ускладнення із постачанням сировини, що позначалося на виконанні планів роботи, та спонукало та самостійної організації заготівлі сировини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВіО) Ф.3495, оп.1, спр. 1, арк. 1.
2. Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т. / П. Т. Тронько (голова Головної редколегії). К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1967 – 1974. Вінницька область / А. Ф. Олійник (голова редколегії тому), 1972 : 788с. (С.516.)
3. ДАВіО. Ф. 3495. Оп. 1. Спр. 55, арк.35.
4. ДАВіО. Ф. 3495. Оп. 1. Спр. 62, Арк.6.
5. ДАВіО. Ф. 3495. Оп. 1. 62. Арк. 84.
6. ДАВіО. Ф.3495. Оп.1. Спр. 105. Арк.1.
7. ДАВіО. Ф.3495. Оп.1. Спр. 105. Арк.4.
8. ДАВіО. Ф.3495. Оп.1. Спр. 105. Арк. 5-6.
9. ДАВіО. Ф.3495. Оп.1. Спр. 105. Арк. 7.
10. ДАВіО. Ф.3495. Оп.1. Спр. 105. Арк. 8.
11. ДАВіО. Ф.3495. Оп.1. Спр. 105. Арк. 9.
12. ДАВіО. Ф.3495. Оп.1. Спр. 105. Арк. 10.
13. ДАВіО. Ф.3495. Оп.1. Спр. 105. Арк. 20.
14. ДАВіО. Ф.3495. Оп.1. Спр. 105. Арк. 24.
15. ДАВіО. Ф.3495. Оп.1. Спр. 173. Арк. 5
16. ДАВіО. Ф.3495. Оп.1. Спр. 173. Арк. 9.
17. ДАВіО. Ф.3495. Оп.1. Спр. 173. Арк. 3.
18. ДАВіО. Ф.3495. Оп.1. Спр. 173. Арк. 5.
19. Анатолій Войнаровський. Становище селянства Вінниччини у 1944 – 1945 рр. // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXXIII Вінницької Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції 24 вересня 2021 р. / Ред. кол. : Ю. А. Зінько (відп. ред.) та ін. – Вінниця: Нілан-ЛТД, 2021. 304 с. С. 193 - 198.

Аліна Губська

САНІТАРНО-ГІГІЄНІЧНИЙ СТАН ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ ПОДІЛЛЯ У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ (1945-1947 рр.)

Анотація. *Роботу присвячено аналізу санітарно-гігієнічних умов навчального процесу у загальноосвітніх школах Поділля після Другої світової війни. Окреслено основні риси, притаманні шкільній інфраструктурі у перші повоєнні роки. Розглянуто вплив важких соціально-побутових умов повоєння на стан здоров'я учнів. Висвітлено особливості санітарного нагляду за школами з боку держави, забезпечення медичного огляду дітей та втілення заходів щодо їх оздоровлення.*

Ключові слова: *Поділля, повоєнний період, школа, санітарно-гігієнічні умови, учні.*

Alina Hubska

SANITARY AND HYGIENIC CONDITION OF GENERAL EDUCATION SCHOOLS OF PODILLIA IN THE FIRST POST-WAR YEARS (1945-1947)

Abstract. *The work is devoted to the description of sanitary and hygienic conditions in which the educational process took place in schools of Podillia after the Second World War. The main features of the school infrastructure in the first postwar years are outlined. The influence of difficult social and living conditions of the postwar period on the health of pupils is considered. The peculiarities of sanitary supervision of schools by the state, provision of medical examination of children and implementation of measures for their rehabilitation are highlighted.*

Keywords: *Podillia, postwar period, school, sanitary and hygienic conditions, pupils.*

Дослідження повсякденного життя шкільного учнівства у повоєнний період вимагає детального розгляду чинників, які мали безпосередній вплив на буденність школярів. З огляду на те, що у період здобуття загальної середньої освіти, дитина переважну більшість свого часу проводила саме у школі, важливим є висвітлення санітарно-гігієнічних умов загальноосвітніх закладів Поділля після Другої Світової війни, а також з'ясування їх впливу на фізичне здоров'я школярів.

Серед вітчизняних істориків, які вивчали питання матеріального забезпечення та санітарного стану шкіл після Другої світової війни варто виділити Ольгу Лаврут [1]. У своїй статті дослідниця розглянула чинники, які впливали на санітарно-гігієнічний стан школярів та з'ясувала державні механізми регулювання санітарних умов у загальноосвітніх школах України повоєнного періоду.

В рамках комплексного дослідження проблеми повсякденного життя вчителів загальноосвітніх шкіл увагу до впливу санітарно-гігієнічних умов на освітній процес звернула Людмила Романець [2]. Важливу частку джерельної бази її дисертації складають, з-поміж інших,

документи Державного архіву Вінницької області, що робить працю надзвичайно цінною для вивчення регіональної специфіки проблеми.

Мета розвідки полягає у необхідності з'ясування санітарно-гігієнічного стану загальноосвітніх шкіл Поділля, а також його впливу на фізичне здоров'я учнів.

Після Другої Світової війни стан освітньої інфраструктури на Поділлі, як і по всій Україні, був вкрай незадовільним. У зв'язку з нестачею шкільних приміщень, заняття проводились у сирих, холодних, іноді у підвальних кімнатах, які, до того ж, були переповненими, адже кількість дітей в одному класі могла сягати до 50-60 осіб. Така скупченість учнів спричиняла не тільки порушення дисципліни та зниження ефективності занять, але й сприяла поширенню захворювань [3, арк. 3].

На виконання наказу Наркомату охорони здоров'я УРСР «Про санітарний режим шкіл на осінньо-зимовий період 1944–1945 р.» було проведено ремонт у ряді шкіл регіону, втім якість робіт була не на належному рівні. Умови навчання не відповідали навіть мінімальним санітарно-гігієнічним нормам [3, арк. 1].

Школи Вінницької області не підлягали ремонту через відсутність скла на 40-50%. Віконні рами як правило були закладені цеглою, закриті фанерою або іншим матеріалом. Через це, температура у приміщеннях в осінньо-зимовий період не підіймалась вище 10°С, а природнє світло майже не потрапляло у класні кімнати. За порушення температурного режиму школи закривали. Так, у 1946 р. було закрито 12 шкіл у Вінницькій області [4, арк. 60]. Холод та сирість у шкільних приміщеннях призводили до того, що учні навчалися у верхньому одязі, а це створювало додатковий дискомфорт. Окрім того, через такі непрості умови серед школярів підвищився рівень поширення застудних захворювань [3, арк. 5].

Непростою була ситуація з опаленням шкіл. Кімнати опалювались за допомогою бадилля, хмизу, соломи, торфу, зрідка дровами [2, с. 59]. Щодо використання палива для обігріву шкіл Поділля, то у Вінницькій області вони були забезпечені на 75%, Кам'янець-Подільській – на 63% [5, арк. 71].

Проведення вологого прибирання та провітрювання приміщень ускладнював факт того, що переважно, навчання проводилося протягом 2-3 змін з перервою в 20-60 хвилин, і цього часу було недостатньо для повноцінного впорядкування кімнат. Проблема загострювалась в осінньо-зимовий період, оскільки погодні умови, характерні для цієї пори року, ще більше призводили до накопичення бруду й пилу у класах, що збільшувало ризик розповсюдження інфекційних захворювань [3, арк. 5].

Через нестачу приміщень, більшість сільських та міських шкіл відчували брак роздягалень, а наявні були настільки перевантажені речами, що ставали осередками поширення завошивленості серед дітей [6, арк. 10.].

Майже всі школи Поділля відчували гостру потребу щодо меблів та навчального обладнання. У 1946 р. план виготовлення шкільних меблів ні в одній області не виконувався. Так, наприклад,

школи Вінницької області були забезпечені всього лише на 67,5%. Тому, 3-4 дитини були вимушені навчатися за однією двомісною партою одночасно. Окрім того, часто обладнані батьками та вчителями парти, не відповідали ростовим параметрам дітей. Поширеним було явище, що за однією партою могли сидіти як діти 7-8 років, так і старшокласники. Через це, у деяких школярів спостерігалися проблеми з поставою – сколіоз [5, арк. 72].

Стан інженерних комунікацій шкіл також був незадовільним. У Кам'янець-Подільській області у 1946 р. водопостачання було відновлене тільки у 19 школах [7, арк. 120]. Несправність водопроводу, каналізації, недостатня кількість закритих ємностей для води та відсутність можливостей для її скипятіння призводила до того, що учні використовували воду, яка містилася у відкритих ведрах. Через брак посуду школярі були вимушені користуватися однією спільної кружкою [6, арк. 10].

У постокупаційний період у подільському регіоні було розгорнуто кампанію по оздоровленню школярів. З цією метою було використано шкільні приміщення, які більш менш відповідали санітарно-гігєнічним нормам, а також колишні санаторні приміщення, які були підготовлені, відремонтовані та оснащені потрібним обладнанням. Втім, за результатами перевірки держсанінспекцій, левова частка оздоровчих осередків була непридатна для користування через порушення санітарних норм.

Задля систематичного медичного обслуговування за кожним закладом закріплювався медпрацівник, який здійснював огляд дітей, а також проводив профілактичні щеплення. Харчування, у оснащених для дітей оздоровчих закладах, було задовільним, у середньому харчова цінність денного раціону становила 2 000-3 000 ккал. У таких умовах за період оздоровлення дитина набирала у вазі від 0,8 до 3 кг. Сумарно, улітку 1944 р. понад 9 тис. школярів Поділля відвідали оздоровчі заклади (Вінницька область – 3 835 дітей, Кам'янець-Подільська – 5 222). В цілому, перебування у подібних оздоровчих закладах позитивно впливало на фізичне самопочуття учнів [3, арк. 3].

Щодо забезпечення дітей харчуванням, варто відзначити, що відсутність харчоблоків та продуктів харчування у багатьох школах унеможливлювала збалансований прийом їжі впродовж дня. Гарячі сніданки та обіди були радше виключенням з правил. В деяких школах, наприклад у Проскурові (нині – Хмельницький) та в Кам'янці-Подільському були спеціально облаштовані їдальні. За ними здебільшого були закріплені учні з особливо ослабленим організмом та, ті діти, які потребували додаткового харчування. У більшості шкіл працювали буфети, втім їх асортимент був обмежений та складався переважно з булочки, чаю з цукром та цукерки [7, арк. 121].

Жахливі санітарні умови в повоєнний період, недоїдання, холод та відсутність кваліфікованої медичної допомоги сприяли створенню ідеального середовища для поширення інфекційних захворювань, як от тиф та педикульоз, що масово вражали школярів [2, с. 62]. Велику роль відігравала і необізнаність дітей у питанні особистої гігієни та майже повна відсутність контролю з боку батьків, що у свою

чергу ставало причиною того, що більшість учнів відвідували школу неохайними, брудними, часто завошивленими [8, арк. 78].

З метою покращення санітарно-гігієнічних умов Міністерством освіти було впроваджено обов'язковий щотижневий профілактичний огляд школярів на завошивленість та перевірку гігієнічного стану місця проживання [2, с. 62]. Окрім того, обласні держсанінспекції мали проводити профілактичний огляд школярів та умов їх навчання не рідше одного разу на чверть. Так, на початку 1946-1947 н.р. на Поділлі було оглянуто 52 106 школярів. За результатами медичного огляду 6 250 дітей були ослаблені, 1 591 хворіли на педикульоз, 343 дитини були заражені чесоткою [5, арк. 75]. Щоденний огляд дітей, в основному на завошивленість, покладався на вчителів. У разі виявлення хвороби, учня підстригали, а одяг підлягав обробці у дезінфекційній камері [9, арк. 55.].

Таким чином, санітарно-гігієнічні умови навчання учнів шкіл Поділля в перші повоєнні роки, без перебільшення, були катастрофічними. В умовах суцільної руїни, нестачі приміщень і пануючої антисанітарії справжнім викликом для школярів стало не лише засвоєння навчального матеріалу, а й збереження здоров'я, особливо на тлі постійних спалахів інфекційних захворювань, що стали невід'ємною частиною повсякдення. Незважаючи на те, що періодично здійснювалися перевірки дотримання санітарно-гігієнічних норм, проводився мінімальний медичний огляд учнів, здебільшого цими питаннями опікувалися лише вчителі. Очевидно, що таких заходів було недостатньо для вирішення настільки масштабної проблеми, як покращення умов шкільного навчання в соціально-побутових реаліях повоєння.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Лаврут О. Санітарно–гігієнічні умови у школах УРСР після Другої світової війни / О. О. Лаврут // Гілея: науковий вісник. 2016. Вип. 114. С. 75-79. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2016_114_21

2. Романець Л. М. Вчителі загальноосвітніх шкіл УРСР післявоєнного періоду (1945 – друга половина 1950-х років): соціальний статус та повсякденне життя: дис. … канд. іст. наук: 07.00.01. Вінниця, 2010. 246 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Romanets_Liudmyla/Vchyteli_zahalnoosvitnikh_shkil_URSR_pisliavoiennoho_periodu_1945_-_druha_polovyna_1950-kh_rr_sotsia.pdf?

3. Звіт народного комісару охорони здоров'я УССР щодо шкільної санітарії, 1944-1945 н.р./Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО), Ф. 342, оп. 14, спр. 665, арк. 1-5.

4. Довідка про санітарний нагляд за школами, ремесленними училищами, школами ФЗО, дитячими будинками та іншими дитячими закладами у Сталінській, Вінницькій та Львівській областях, 1946 р. / ЦДАВО, Ф. 342, оп. 14, спр. 879, арк 59-60.

5. Довідка про підготовку початкових, семирічних шкіл та середніх шкіл до нового 1946-1947 р. навчального року та медико-санітарне обслуговування їх, 1946 р./ ЦДАВО, Ф. 342, оп. 14, спр. 879, арк. 70-75.
6. Довідка про медико-санітарне обслуговування шкіл та їх підготовку до нового навчального року, 1944 р. /ЦДАВО, Ф. 342, оп. 14, спр. 665, арк. 10.
7. Річний звіт про діяльність Держсанінспекції Кам'янець-Подільської області за 1946 р. / ЦДАВО, Ф. 342, оп. 14, спр. 695, 156 арк.
8. Довідка про санітарний стан шкіл Української РСР, 18 грудня 1948 р./ ЦДАВО, Ф. 342, оп. 14, спр. 1098, арк. 76-79.
9. Звіт по шкільній санітарії Вінницької області за І квартал 1945 р./ ЦДАВО, Ф. 342, оп. 14, спр. 665, арк. 55.

Павло Коріненко, Назар Савицький

РЕГУЛЮВАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН ВІННИЦЬКОЮ ОБЛАСНОЮ РАДОЮ В ПРОЦЕСІ ПЕРЕХОДУ КРАЮ ВІД ВІЙНИ ДО МИРНОГО ЖИТТЯ (1945–1950 РР.)

Анотація. *У статті на основі широкого кола архівних джерел аналізується регулювання земельних відносин Вінницькою обласною радою в процесі переходу краю від війни до мирного життя. Розкрито шляхи їх адміністрування в повоєнні роки.*

Ключові слова*. Вінницька обласна рада, земельні відносини, адміністрування, колгоспи, радгоспи, присадибні земельні ділянки.*

Pavlo Korinenko, Nazar Savitskyi

REGULATION OF LAND RELATIONS BY THE VINNYTSIA REGIONAL COUNCIL IN THE TRANSITION FROM WAR TO PEACEFUL LIFE (1945-1950).

Abstract. *The article, based on a wide range of archival sources, analyzes the regulation of land relations by the Vinnytsia Regional Council during the transition of the region from war to peaceful life. The administrative approaches to managing land relations in the postwar years are revealed.*

Keywords. *Vinnytsia Regional Council, land relations, administration, collective farms, state farms, household land plots.*

На початок 1945 р. в Українській РСР відновлено 26 487 колгоспи, 705 радгоспи, 1223 МТС [1, с. 295, 297, 303]. У Вінницькій області на ту пору відновлено 1936 колгоспи, 44 радгоспи, 84 МТС [1, с. 465, 468, 470]. Процес відновлення колгоспно-радгоспної системи відбувався в умовах переходу всієї економіки і сільського господарства Української РСР від війни - до мирного життя. З огляду на ці обставини в області поставало питання про наповнення ферм ВРХ, робочою худобою, забезпечення колгоспів і радгоспів технічними засобами

обробітку земель, необхідним сільгоспінвентарем. Належало також в короткі терміни врегулювати землекористування усіх колгоспів і радгоспів., тобто визначити територіальні межі їх земель, довести, по можливості, до меж довоєнного рівня. Ускладнюючим фактором вирішення цих проблем було те, що ще у передвоєнні роки та в ході наступальних операцій Червоної армії 1943-1944 рр. за розпорядженням Наркомату оборони та уряду військовим підрозділам, що базувалися на території області, були передані десятки тисяч га колгоспних земель. На тих полях розташовувалися аеродроми, артилерійські і танкові полігони, табірні поля, стрільбища, оборонні споруди тощо.

Весною 1945 р. на території УРСР і Вінницької області зокрема, уже не велися бойові дії. У зв'язку з цим постало питання про передачу колгоспам і радгоспам земель, що до цього часу використовувалися в оборонних цілях. Цю роботу належало завершити до початку посівної кампанії. З цією метою при Вінницькій обласній раді створений військовий відділ. Його структури співпрацювали з обласним управлінням сільського господарства, районними радами. Разом вони розпочали перевірку аеродромів, полігонів на предмет використання за призначенням відведених їм земель. Землі військових об'єктів у Крижопільському, Гніванському районах, які уже втратили свою військову значимість, у березні 1945 р. передані попереднім користувачам [2, арк. 2-4, 9, 12.]. Як засвідчують архівні документи, питання про повернення земель ставили перед обласною радою й керівники інших районів. Зокрема, Тростянецький райземвідділ просив повернути 100 га землі, Хмільницький райземвідділ просив повернути 2 142 га. З такими ж проханнями зверталися Барський, Шпиківський та інші райземвідділи [2, арк. 16, 19].

Швидше і без надмірних ускладнень ці питання вирішувалися у тих випадках, коли військовий об'єкт уже втратив своє стратегічне значення. До таких об'єктів відносилися аеродроми третьої категорії (грунтове покриття), які у попередній час мали вузьке оперативне (тобто тимчасове) призначення.. За розпорядженням голови Вінницької обласної ради землі таких аеродромів мали бути повернені колгоспам і засіяні уже весною 1945 р. Щоб скласти уяву про те, якою могла бути величина земельних площ, що поверталися колгоспам, приведемо наступні статистичні матеріали: Вінницькому району весною 1945 р. керівники 6 військових об'єктів повернули 762 га, зокрема табірне поле 86 га, аеродром сільгоспавіації – 220 га, аеродром Москва – Прага – 234 га, аерополігон – 80 га, аеродром – 50 га. [2, арк. 43, 72-77, 84-85].

Одночасно з головою обласної ради узгоджувалися питання про надання земель для постійного використання військовими підрозділами Київського військового округу і, найперше, під аеродроми і військові полігони. Такі об'єкти були визначені в Немирівському, Вінницькому, Тульчинському, Крижопільському, Барському, Бердичівському, Томашпільському, Шаргородському районах, що було оформлено відповідними державними актами [2, арк. 5]. З метою обмеження запитів керівників військових підрозділів у наданні їм земель були встановлені граничні норми для кожного виду військового

об'єкту. Наприклад, для аеродромів третьої категорії він становив від 1200 на 1200 метрів – до 1400 на 1400 метрів [2, арк. 58, 60, 70].

В процесі визначення кількості га земель керівники військових підрозділів зверталися до голови обласної ради з проханням виділити також землі для їх підсобних господарств. Для трьох військових частин,що базувалися на території Вінницької області, Київський військовий округ дав запит на 375 га землі, для потреб 27 армії – 5390 га в 11 районах Вінницької області [2, арк. 142].

У 1945 р. стосунки щодо вирішення земельних питань, зокрема поновлення колгоспами і радгоспами права на землекористування та його припинення з боку військових підрозділів будувалося за певною схемою. На найвищому щаблі розпорядниками землею були уряд СРСР та УРСР. Наркомат Оборони та Наркомзем України. Керівництво військового округу виходило з відповідними пропозиціями безпосередньо до обласної ради. Вона в свою чергу узгоджувала питання з обласними і районними земельними відділами щодо дислокації, термінів передачі земель, їх обсягу. Усі угоди з цих питань між військовими і цивільними органами укладалися на безоплатній основі. У цій схемі ще передбачалась участь правлінь колгоспів, однак лише в окремих випадках вони розглядали ці питання [3, арк.1].

Після виходу постанови Ради Міністрів СРСР від 19 квітня 1946 р. про заходи по передачі колгоспам земель, цей процес з кожним наступним роком набирав обертів. У 1947 р. у Бершадському районі колгоспам повернуто 121 га, у Могилів-Подільському районі – 55 га, що до цього часу були зайняті під аеродромами. У Літинському районі колгоспам повернули 12 тис. га, що були зайняті під військовий полігон. Тоді ж колгоспам повернуто. 9 тис. га земель, які використовував Юзвінський артилерійський полігон, стрільбище біля села Дубрівка Жмеринського району. Повернення земель військовими частинами попереднім користувачам відбувалося у Калинівському, Хмільникському, Липовецькому, Козятинському та інших районах області [4, арк. 2, 15, 23, 44-49].

Однак, не завжди командири військових підрозділів з легкістю давали згоду на повернення земель попереднім користувачам. Було чимало випадків, коли вони під різними приводами намагалися залишити за військовою частиною хоч якусь частку колгоспних земель. Найвагомішим аргументом в таких ситуаціях була потреба у підсобних господарствах, особливо для утримання коней. Для таких потреб керівництво військової частини, що розташовувалася у Літинському районі, вимагало залишити у їх розпорядженні 2 300 га землі [4, арк. 45-47].

Слід зауважити, що впродовж 1947–1950 рр. відбувався процес не тільки повернення колгоспам їх земель, але й виділення нових земельних площ для військових підрозділів, що дислокувалися у Вінницькій області. Так, у Гайсинському районі у 1947 р. під учбові поля і артилерійський полігон 3-ої танкової дивізії за поданням Київського військового округу Вінницька обласна рада відвела 1462 га земель. Під

аеродроми цивільної авіації відведено 14 земельних ділянок, кожна із яких була в межах 64 га [4, арк. 22].

Інколи військові структури вимагали від обласної ради додати землі за рахунок колгоспів для більш надійного функціонування аеродромів, полігонів тощо. Керівництво Калинівського аеродрому зверталося до Вінницької обласної ради з клопотанням, в якому зазначалося, що для нормального функціонування аеродрому додатково необхідно виділити ще 142 га землі [4, арк. 6, 8, 18, 19, 22, 39, 42].

Узгодження обласною радою з військовими структурами проблеми повернення колгоспам і радгоспам земель для ведення сільського господарства було необхідним, але не єдиним напрямом відновлення землекористування в умовах колгоспно-радгоспної системи не селі. Важливо було налагодити облік земель, які належало у повоєнні роки перереєструвати і видати колгоспам відповідні документи. Це питання вирішувалося на основі постанови РНК УРСР від 28 травня 1945 р. « Про відновлення державних актів на безстрокове (довічне) користування колгоспів землею і земельно-шнурових книг у колгоспах Української РСР, визволених від німець-фашистських окупантів». Ця постанова зобов'язувала обласні ради до 1 червня 1946 р. провести землевпорядні роботи, відновити довоєнне землекористування за допомогою державних актів і записів у шнурових книгах колгоспів.

Важливість цих дій підсилювалася тим, що в окупаційний період державні акти в Українській РСР на користування землею втратили 25654 колгоспи (97,2 %) На серпень 1945 р. у Вінницькій області державні акти на користування землею мали лише 7 із 226 колгоспів. Видача державних актів колгоспам була завершена у 1946 р. [5, арк. 106].

На 1949 р. землі колгоспів і радгоспів у Вінницькій області за рахунок земель спецпризначення (військові об'єкти), додаткового розорення пасовищ , збільшилися на 4,2 тис га. Після завершення усіх організаційно-облікових дій, з`ясувалося, що їх величина у більшості суб'єктів господарювання була незначною. Оратівський радгосп мав у користуванні 1,6 тис. га, Тростянецький – 0,3 тис. га, Хмільницький – 2,4 тис. га [6, арк.6-8, 22-23].

Така величина земельних площ у колгоспах і радгоспах була явно недостатньою для нормального господарювання. Обласна рада, райземвідділи вишукували різні шляхи для вирішення цієї проблеми. Одним із них була кампанія по переміру земель колгоспів і присадибних ділянок колгоспників, що проводився спеціальними комісіями у 1946–1947 рр. Перемір земель колгоспів засвідчив, що правління деяких колгоспів намагалися приховати реальну кількість оброблюваних земель в їх господарствах. Такі дії засвідчували їх бажання зменшити податкове навантаження на колгосп (вираховувалося від кількості га орних земель). Одночасно перемір земель виявив, що землі багатьох колгоспів стали меншими за обсягом від належних їм земель довоєнного часу. Справа в тому, що селяни ще у 1942-1943 рр. самочинно «дорізали» землі до своїх присадибних ділянок. Селяни, які припустилися таких порушень статуту колгоспу, притягувалися до

кримінальної і адміністративної відповідальності, а самочинно прирізані землі в обов`язковому порядку поверталися до земельного фонду колгоспу. На 1948 р. у присадибному земельному розпорядження колгоспників Вінницької області було лише 8,3 тис. га [6, арк.6]. Збільшення фонду присадибних ділянок колгоспників в ті роки відбувалося за рахунок надання їх із земель колгоспу для створення нових селянських дворів. У Вінницькій області цей приріст у 1949 р. становив 400 га. Однак, у тому ж році згідно звіту Вінницької обласної ради мало місце скорочення на 400 га земель у колгоспників. Така ситуація пояснювалася тим, що це відбулося через здійснені відрізки земель і по причині залишення колгоспниками своїх місць проживання [7, с. 298].

Рух земель колгоспного фонду (наданих їм державою у довічне користування) носив перманентний характер. Нестача продуктів харчування в містах спонукала обласні ради ставати на шлях відведення колгоспних земель під городи для робітників і службовців. За вказаний період цей приріст по Вінницькій області становив 3100 га. Надані землі робітникам і службовцям могли бути в розмірі 0,04–0,06 га. Вони надавалися їм у користування на безоплатній основі на один сезон. У 1949 р. в Барському районі таких земель розподілено 24 га, Вінницькому – 86 га. Вороновицькому – 26 га, Гайсинському – 186 га, Джуринському – 10 га, Калинівському – 74 га, Немирівському – 57 га. Всього по Вінницькій області під городи робітників і службовців розподілено 1010 га. Для підсобних господарств міських жителів розподілено 2911 га землі, зокрема за рахунок земель держземфонду – 628 га, радгоспів – 161 га [6, арк. 33-35].

Найбільше земель колгоспи і радгоспи втрачали в результаті відведень для потреб промисловості, транспорту, житлового будівництва. Так, згідно рішення уряду УРСР від 26 лютого 1949 р. Глуховицькому калійному комбінату відведено у постійне користування 25 га землі за рахунок земель колгоспу ім. Шевченка Комсомольського району, управлінню Вінницької залізниці – 10 га за рахунок земель колгоспі ім. Молотова, Вінницькому обласному управлянню промисловості – 1,5 га за рахунок земель колгоспу «Хвиля революції Вінницького району. Для садиби МТС – 10 га, будівництво гідротехнічних споруд – 35 га, лікувальних і культурно-освітніх закладів – 87 га, під будівництво міст та робітничих селищ – 1283 га, Вороновицькій заготівельній конторі під будівництво квасильно-засолочного пункту – 30 га, Джуринського кар'єру – 2 га, робітникам Зіньковецької МТС для будівництва індивідуального житла – 3 га [8, арк. 2, 18; 9, арк. арк. 66].

Рідко, але траплялися випадки відмови уряду України прохачам про відведення колгоспних земель для промислових потреб. Як приклад, наведемо відмову Ситковецькому цукрозаводу Немирівського району в наданні йому 16 га земель колгоспу «Україна», облуправлінню промислового будівництва – 15,8 га. Уряд визнав недостатнім технічне обгрунтування поданих заяв [9, арк.6, 132].

Аналіз величини відведених земель колгоспів для потреб не сільськогосподарського призначення засвідчує, що часто запити були

явно завищеними. Обласна рада намагалася регулювати ті процеси різними шляхами, зокрема шляхом посилення контролю за рухом земель в кожному колгоспі. Щорічні звіти райземвідділів в обласний земвідділ були досить конкретними, передбачали давати інформацію за 26 – ти позиціями. Відповідальність за достовірність поданої в обласну раду інформацію покладалася на районних землевпорядників і колгоспних землемірів.

Таким чином, у повоєнні роки у регулюванні земельних відносин головним документом для обласної ради був Статут сільгоспартілі. що був прийнятий ще у 1935 р. У короткий термін її зусиллями земельні відносини на території області приведені у відповідність до його норм, а саме: відновлена державна власність на землю, яка була повторно передана колгоспам і радгоспам у довічне користування. Колгоспи залишалися лише користувачами державної землі, за що вони зобов'язані були сплачувати державі податки. Відповідно присадибні земельні ділянки колгоспних дворів надавалися колгоспникам у користування і вони в свою чергу повинні були сплачувати державі податки, а самі за мізерну оплату працювати на колгоспних полях і фермах.

Обласна рада регулювала земельні відносини шляхом адміністрування, виконувала чисельні постанови та розпорядження уряду СРСР та УРСР. Вони слідкували за усіма процесами, що мали місце у земельних відносинах повоєнних років, а саме: відведення земель колгоспів і радгоспів для потреб народного господарства, збільшення та зменшення орних земель, скорочення чи збільшення присадибних земельних ділянок колгоспників. Спроби колгоспників самочинно добавити землі до своєї ділянки жорстко каралися.

Реалії повоєнного життя в містах і селах УРСР були такими, що органи влади вимушені були вносити незначні корективи у земельні відносини. До таких дій слід віднести надання робітникам і службовцям невеликих земельних ділянок у тимчасове користування під городи, виділення земельних площ під житлове будівництво в містах і селах, забезпечення землею зростаючі потреби промисловості, транспорту, культурно-освітніх закладів тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Перехрест О. Українське село 1941–1945: економічне і соціальне становище. Черкаси, 2011. С. 295, 297, 303, 465, 468, 470.
2. Державний архів Вінницької області (далі – Держархів Вінницької обл.). Ф. 3375. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 2-4, 5, 9, 12, 16, 19, 43, 58, 60, 70, 72-77, 84-85, 142.
3. Центральний державний архів вищих органів влади та органів управління України. Ф. 27. Оп.2. Спр.1445. Арк.1.
4. Держархів Вінницької обл. Ф. 3375. Оп. 2. Спр. 29. Арк. 2, 6, 8, 15, 18, 19, 22, 23, 39, 42, 44-49.
5. Там само. Спр. 106. Арк. 106.
6. Там само. Спр.47. Арк.6-8, 22-23, 33-35, 60.
7. Коріненко П. С. Земельне питання в історичній долі українського. Погляд крізь віки. Тернопіль, 2022.

8. Держархів Вінницької обл. Ф. 3375. Оп. 2. Спр. 100. Арк. 2, 18.
9. Там само. Спр. 235. Арк. 6, 66, 132.

Валерій Войтович

ДОЛЯ «БУДІВНИКІВ СОЦІАЛІЗМУ» З ШЛИШКІВЕЦЬ

Анотація. *На прикладі життя колгоспників села Шлишківці Могилів-Подільського району, автор показує долю багатьох селян України часів сталінського терору 1937-1939 років.*

Ключові слова: *Шлишківці, колгосп, табори, контр-революційна організація.*

Valeriy Voytovych

THE FATE OF THE "BUILDERERS OF SOCIALISM" FROM SHLYSHKIVETS

Abstract. *At the end of the collective farmer workers life of the village Shlyshkivtsi, Mohyliv - Podilskyi District, the author shows the fate of many Ukrainian peasants during the Stalinist terror of 1937-1939.*

Keywords : *Shlyshkivtsi, , collective farm, camp , counter-revolutionary organization.*

У 1920-х - 1930-х роках наше Поділля жило за законами більшовицького часу: піднімало господарство, боролося з хворобами, голодом, неграмотністю. Прийшов час «великого стрибка» і багато селян та міщан організовувалися в колгоспи, артілі, поїхали на заробітки, вливалися «арміями будівників соціалізму» до новобудов Донбасу Уралу, Сибіру"[1]. Потреба як у кваліфікованих, так і некваліфікованих робітниках була величезна, адже індустріалізація здійснювалась ударними темпами, до того ж ентузіазм поступово зникав через важкі умови життя і праці, мізерну платню та 12-14- ти годинний робочий день[2]. Плани вчасного введення об'єктів у дію провалювались, а відповідальність за це покладали виключно на «ворожі елементи», «троцькістів», «шкідників» тощо, подальша доля яких - від прораба до партійного секретаря - складалася трагічно.

У другій половині 1930-х років потреба в робочих руках різко зросла. Й. Сталін та його оточення прийшли до остаточного висновку, що дешева, безоплатна, по суті рабська праця мільйонів радянських людей зможе забезпечити виконання їхніх авантюрних планів. Для досягнення цієї мети потрібно було мільйони робітників, селян, спеціалістів «переселити» до виправних таборів. Вирішили це питання досить просто: навішували ярлики «ворогів народу» невинним людям. Швидко була підготовлена нормативно-правова база, визначені категорії працездатного населення і почалася хвиля за хвилею безперервна «чистка» в країні. Чітко налагоджений репресивний апарат держави, спираючись на прийняті постанови і рішення, за кілька довоєнних років відправив в тюрми і табори сотні тисяч селян і

робітників, скалічивши життя кільком поколінням радянських людей. «Трійки» засуджували до страти не тільки через «провину» тих чи інших осіб перед країною соціалізму [3]. Потрібно було прищепити страх, а звідси почуття покори та бажання будь-що вижити й порятувати рідних і близьких навіть за рахунок підлих доносів, наклепів і готовності цькувати всіх тих, на кого вкажуть великий Сталін та виконавці його волі.

У Державному архіві Вінницької області зберігається слідчі справи тисяч арештованих і засуджених жителів сіл і міст Вінниччини. Серед них є справа жителів села Шлишківці Могилів-Подільського району Бачинського Дмитра Дем'яновича (1903 р.н.) та Нагорного Івана Семеновича (1909 р.н.), які працювали ковалями в колгоспі. З слідчої справи видно, що були вони не з куркулів, добре працювали, мали багатодітні сім'ї. Так, сім'я Бачинського складалась з дружини Федори Семенівни 30 років, колгоспниці; синів Івана і Миколи віком 12-ти і 3-х років, дев'ятилітньої Ганни, зовсім маленької Марії, матері 72 років та сестри Зіновії 28 років. Сім'я Нагорного І.С. складалась з дружини Наталії Олексіївни 26 років, колгоспниці, дочок Марії, Надії і Євгенії відповідно восьми, двох і одного року. Причиною арешту і утримання у Могилів-Подільській тюрмі була постанова оперуповноваженого УДБ. Перед тим органи НКВС отримали лист-донос голови сільської ради, в якому йшла мова, що колгоспники Бачинський Д.Д. і Нагорний І.С. у бесідах з односельцями допускали антирадянські вислови, підривали авторитет радянських керівників [4].

За мірками того часу цього було достатньо для арешту. На допитах арештовані визнали свою провину повністю. Єдине, що вони заперечували, це належність до «контрреволюційної» організації. В протоколі допиту Бачинського Д.Д. від 2 липня 1938 року, зазначено: «...в пред'явленому мені звинуваченні, винним визнаю повністю в тому, що я дійсно провадив антирадянську контрреволюційну агітацію проти виборів у Верховну Раду СРСР, а також говорив в наклепницькому дусі проти керівників партії і керівників Радянського уряду». В протоколі допиту від 29 червня 1938 року арештований вказує на те, що після зустрічі виборців м. Могилева-Подільського з кандидатом в депутати Верховної Ради УРСР т. Тимошенка, громадянин Мельник Іван став розповідати про цю зустріч. Цю розповідь слухали жителі села Шлишківці. «Тоді я виступив, - заявив Д. Бачинський, - що нібито я знаю добре т. Тимошенка, що він сам родом із села Бронниці, що Тимошенко з малих років пішов у Бессарабію, згодом вступив у партію і став великою людиною. Продовжуючи свою антирадянську розмову, я до сказаного доповнив, що цього в автобіографії не вказано і приховано від виборців і що автобіографія т. Тимошенка - є брехлива». Він підтверджує, що присутні при цьому «...Нагорний Іван мене підтримав...і сказав, що раз т. Тимошенко С.К. приховав свою автобіографію, то ми можемо не голосувати за т. Тимошенка»[5].

Слідчий так і не зміг довести, що колгоспники є членами «контрреволюційної» організації. Свідки постійно вказували на порядність звинувачених, їх гарну працю в колгоспі. До речі, від

арештованих слідчий вимагав дати наклепницькі свідчення на конкретних людей, проте селяни ухилились від цих дій.

27 вересня 1938 року Вінницький обласний суд в м. Могилів-Подільському, незважаючи на клопотання захисника, виніс такий вирок Д.Д. Бачинському та І. С. Нагорному: «Підсудних .. визнати винними за ст. 54-10 ч. І КК та обрати до них міру кримінального покарання позбавлення волі у виправно-трудових таборах СРСР - Бачинського на вісім років з обмеженнями у правах, згідно ст. 29. п.п. «а, б, в» КК на два роки, Нагорного на п'ять (5) років з обмеженнями в правах на два роки» [6]. Хоча на суді звучало і те, що в підсудних малі діти, і такі строки, - це надмірне покарання, але суддя знав, - менше п'яти-восьми років присуджувати не можна, адже системі потрібні табірники - робітники.

Вирок дуже суворий. Але чому так? Тому, що згідно тогочасного законодавства, засуджені на строк більше трьох років мали відбувати покарання в тюрмах і таборах за межами УРСР. Таким чином, українці ставали «гвинтиками» безжального робочого механізму на просторах СРСР

Колгоспники з Шлишківець вижили. Після війни вони повернулися в рідне село: Бачинський Д.Д. - у 1945 році, помер у 1982 році; Нагорний І.С. - у 1947 році , помер у 1981 році. Дмитро Дем'янович та Іван Семенович працювали ковалями в колгоспній кузні. Івана Нагорного односельці називали «рукастий» - за майстерність і відповідальність за свою роботу. Їх реабілітовано посмертно [7].

Сталінська система скалічила життя невинних людей, на довгий час зробила сиротами їх малолітніх дітей. Крім моральних страждань ці люди терпіли скруту, пережили окупацію.

Оцінка діяльності тоталітарних режимів, радянського та нацистського, однозначна: це злочин перед власними народами, вселенський злочин, якому немає і не може бути виправдання і прощення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кравченко П. М. Шляхи поповнення індустріальних будов України робочою силою (середина 20-х -- перша половина 30-х рр.) / П. М. Кравченко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: Вип. 1. Збірник наукових праць. - Вінниця. 1999. - С. 94-95.
2. Там само. - С. 99.
3. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. - Кн. 1. - Вінниця, 2006. - С. 42-52.
4. ДАВіО, ф.Р-6023, оп. 2, спр. 25741, арк. 1-5.
5. ДАВіО, ф.Р-6023, оп. 2, спр. 25741, арк. 15-18.
6. ДАВіО, ф.Р-6023, оп. 2, спр. 25741, арк. 62-63.
7. ДАВіО, ф.Р-6023, оп. 2, спр. 25741, арк. 91-98, 107.

Павло Кравченко

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛІСТ ГРИГОРІЙ МЕЛЬНИК

Анотація. *Стаття розкриває головні віхи життя і діяльності щирого патріота Григорія Мельника, борця за незалежну Україну.*

Ключові слова: *совєтська влада, архівно-слідча справа, вирок, націоналізм, українська мова.*

Pavlo Kravchenko

UKRAINIAN NATIONALIST HRYHORIY MELNYK

Abstract. *The article reveals the main milestones in the life and activities of the sincere patriot Hryhoriy Melnyk, a fighter for independent Ukraine.*

Keywords: *soviet power, archival-investigative case, verdict, nationalism, ukrainian language.*

У кінці 1943 – на початку 1944 р. починається звільнення Червоною армією території Вінницької області. Відновлюються старі, совєтські окупаційні порядки: з тилу повертається чиновницький апарат, починають діяти совєтські і комуністичні керівні установи і, звісно ж, слідчо-каральні органи, для яких роботи було дуже багато.

Одна з проблем, яку необхідно було вирішити негайно - український націоналізм, який за час німецько-румунської окупації, з точки зору більшовицького режиму, розквітнув і який необхідно було викорінити, зважаючи на його смертельну небезпеку для більшовицьких окупантів. З цієї причини були арештовані сотні жителів Вінниччини, переважно працівників освіти і засобів масової інформації, які займались своєю професійною діяльністю в умовах німецько-румунської окупації території області.

Архівно-слідчі справи, що зберігаються в ДАВО, Галузевому архіві СБУ у Вінницькій області, дають можливість реконструювати картину арештів і звинувачень у націоналізмі. Один з таких прикладів – справа Мельника Григорія.

Його біографія не зовсім «стандартна» для совєтської людини, хоча, з іншого боку, таких було достатньо. Інша справа, що далеко не всіх їх органам НКВД вдалося виявити і затримати: багато хто зумів врятуватися, перебравшись до західної окупаційної зони. Доля Мельника Григорія склалась по-іншому.

Зі свідчень Мельника Г. на судовому засіданні у листопаді 1944 р. дізнаємось, що народився він у 1893 р. у с. Лаврівка Вінницького району, у сім'ї селян-бідняків. У 1913 р. закінчив церковно-вчительську семінарію і став учителювати в с. Потоки Вінницького району. Потім, після закінчення курсів при Казанській духовній академії працював у 1916 р. псаломщиком на Київщині, а в грудні 1916 р. поступив у Київське військове училище, яке закінчив у березні 1917 р. і був зарахований у 46-й піхотний полк прапорщиком. Потім був переведений у 1-й Український полк імені Богдана Хмельницького, в якому служив до кінця

1917 р. З січня 1918 р. по лютий 1920 р. працював учителем у селах Лозна і Лаврівка. У той самий час, як стверджується в обвинувачувальному вирокові, декілька разів мобілізовувався до армії С. Петлюри, служив ад'ютантом коменданта м. Вінниці. З лютого 1920 р. по липень 1921 р. працював священиком у Калинівському районі, а потім, як свідчив Мельник Г. на допитах, «я емігрував до Польщі, боячись за своє минуле як колишній офіцер, священик і як такий що був незгодний з тодішньою політикою партії та уряду щодо релігії». Трохи пізніше йому вдалося забрати до себе дружину і дітей. У 1925 р. Г. Мельник емігрував до Чехословаччини, до м. Праги, де жив і працював до 1939 р., ставши підданим Чехословацької республіки. У 1929 р. йому було присвоєне вчене звання доктора філософських наук. У 1940 р. він переїхав на територію колишньої Польщі, до м.Хелм, де працював професором музики в українській гімназії. У листопаді 1941 р. Мельник Г. приїхав до Вінниці, де влаштувався на роботу директором неповної середньої школи №10 [1, арк. 112-113зв., 115зв.].

Лише наведених фактів з біографії Мельника Г. вистачило б для того, щоб визнати його ворогом совєтського режиму. Та саме його діяльність у Вінниці лягла в основу звинувачення і суворого вироку. По приїзду до міста він установив зв'язки з «відомим українським націоналістом», начальником обласного відділу народної освіти Серафимовичем, керівником Вінницької ОУН бандерівцем Мартинюком та редактором «Вінницьких вістей» Трембовецьким. Як свідчать протоколи допитів, Мельник Г. активно виступав з контрреволюційними націоналістичними статтями, «закликав український народ до відновлення старих порядків на Україні, займався вербовкою учительок до «ЖСУ» - жіночої служби України «ОУН» - «Бандерівців». [1, арк. 126].

28 грудня 1941 р. (в особовій справі помилково вказано 21 грудня) у газеті «Вінницькі вісті» була опублікована замітка Мельника Г. під назвою «Враження Вінницького реемігранта», яка не випадково викликала особливий інтерес совєтських каральних органів і суду. Її зміст став важливою складовою звинувачення. Г.Мельник поділився своїми враженнями про Вінницю і, зокрема, зазначив, що лише у 1917 р. у місті «лунала в установах чиста українська мова […] а тепер можна почути московську мову, бо в установах сидять або росіяни, або й українці, що забули свою рідну мову…» А редакція газети у примітці до написаного Г.Мельником додала: «Серед учителів та учнів є великий відсоток росіян, а національне виховання в школі не терпить «общего котьолка». І далі – слова, яких вистачило б на саме суворе покарання: «Не дай, Боже, ще двадцять років панування совєтів, бо вже не було б кого воскрешати й перетворювати. Царська влада за 300 років не зробила чверти того зла, що совєти за 20 років. Українська нація котилася до пропасти» [2, с. 8].

Крім того, Мельник Г. визнав, що забороняв учителям та учням розмовляти російською мовою «з метою: привчати, знати і любити свою українську мову» [1, арк. 114зв.].

Один зі свідків звинуватив Мельника Г. в тому, що він «будучи директором школи, учнів і вчителів ранками змушував співати молитви, з учнів організував хор, з яким розучував націоналістичні пісні «Ще не

вмерла Україна» та інші» [1, арк. 127]. Інший свідок стверджував, що Мельник Г. на одній з нарад заявив про мету свого приїзду до Вінниці: «з метою виховання молоді в націоналістичному дусі, при цьому вказував на те, що начебто українська молодь при існуванні совєтської влади забула свою національність та українські звичаї» [1, арк. 127]. В додаток до того, звинувачуваний «в школі вводив західно-європейські звичаї – систематично бив учнів за незнання на пам'ять молитов, запізнення на співки і за розмови російською мовою. Всі класи школи були обставлені націоналістичними наглядними посібниками» [1, арк. 106зв.]. Показово, що заборона російської мови в українській школі під час німецько-румунської окупації, з точки зору совєтських каральних органів, була одним із найважчих злочинів. Сьогодні кремлівський рашистський режим бореться проти української мови в Українській незалежній державі. Її вживання він вважає злочином…

У звинуваченні Мельника Г. було сказано буквально таке: «20 червня 1921 року, будучи громадянином Радянського Союзу, [Мельник] емігрував за кордон – до Польщі, а потім з Польщі до Чехословаччини…» [1, арк. 125]. Російська імперія під новою назвою «Совєтський Союз» була створена наприкінці грудня 1922 р., та окупантів не цікавили такі «дрібниці»: вони вважали Україну частиною імперії з часу фактичної ліквідації Української Народної республіки, а не юридичного оформлення цього. Він був українським націоналістом, ворогом комуністичного режиму, і тому його справжнє підданство не мало жодного значення. Його слова на допиті: «Я завжди вважав себе сином українського народу» [1, арк. 115] були, на наше переконання, ще одним підтвердженням українського націоналізму Григорія Мельника.

Звісно ж, що Мельникові Г. не могли пробачити і його участь у національно-визвольній боротьбі українського народу 1917-1921 рр.: «з 1918 по 1919 рік служив у Петлюрівській банді прапорщиком до розгрому цієї банди» [1, арк. 125].

Вирок Трибуналу військ НКВС Вінницької області був закономірний: розстріл з конфіскацією майна за статтями 54-1-а, та 54-2 Кримінального Кодексу УРСР. У лютому 1945 р. розстріл був замінений 20-ма роками каторжних робіт [1, арк. 116зв., 121].

Звільнений з табору Мельник Г. був у травні 1956 р. зі зняттям судимості та поразки у правах [1, арк. 183]. Зіграла роль перша хвиля реабілітації, розпочата після XX з'їзду КПРС. Звільнений, та не реабілітований, що ускладнювало його і так нелегке життя.

У грудні 1956 р. Мельник Г. звернувся до Президії Верховної Ради СРСР з проханням про реабілітацію. Безпосередньою причиною звернення було те, що його ніде не хотіли брати на роботу: після звільнення він поїхав на Закарпаття, де жив і працював до початку Другої світової війни і де його знали. Та на роботу не брали… Така ситуація була типовою для колишніх засуджених за «політичними» статтями в совєтський час: як писав у вище згадуваному зверненні Г.Мельник, короткий час він працював керівником хору, та швидко його звільнили, і з «1 грудня 1956 р. я сиджу без роботи й отримати її не можу. Причому відкрито мені не кажуть, але дають зрозуміти, що причина в тому, що я не реабілітований» [1, арк. 179-179зв.]. Скарга

Мельника Г. була розглянута у вересні 1957 р. Відповідь була закономірна: підстав для реабілітації нема [1, арк. 183].

Такий самий висновок був зроблений і в березні 1991 р. обласною прокуратурою Вінницької області: підстав для реабілітації нема, «з вироком Трибуналу військ НКВС Вінницької області від 25 листопада 1944 року по відношенню Мельника Григорія Петровича – погодитись» [1, арк. 195]. Реабілітований він був у лютому 1992 р.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Державний архів Вінницької області (ДАВіО), Ф. П-6023, оп.4, спр. 26521, 200 арк.
2. «Вінницькі вісті». 28 грудня 1941 р. 8 с.

Вікторія Колесник

«ВСЕ ТЕ, ЩО Я БАЧИВ НЕСПРАВЕДЛИВЕ НА СВІТІ, Я НЕ МІГ НІКОМУ НІЧОГО ГОВОРИТИ, ВИКЛАДАЮЧИ НА ПАПЕРІ...»: (НЕ) ВТРАЧЕНИЙ ЖИТТЄПИС ГРИГОРІЯ КАПКАНА

Анотація. *Біографічний нарис про подолянина Григорія Капкана, учасника Визвольних змагань 1917–1921 рр. Підготовлений на основі архівно-кримінальної справи і музейних матеріалів.*

Ключові слова: *Мелешків, монастир, Волинець, репресії, Гайсин, контрреволюційна організація, Вінниця.*

Victoria Kolesnyk

«ALL THAT I HAVE SEEN UNJUST IN THE WORLD, I COULD NOT SAY ANYTHING TO ANYONE, LAYING OUT ON PAPER... «: (NOT) LOST BIOGRAPHY OF GREGORY KAPKAN

Abstract. *A biographic essay about inhabitant of Podolia Hryhorii Kapkan, participant of the Ukrainian War of Independence 1917–1921. Its prepared on the basis of archival documents and museum materials.*

Keywords: *Meleshkiv, monastery, Volynets, repressions, Haisyn, counter-revolutionary organization, Vinnytsia*

Це дослідження розпочалося з атрибуції п’яти світлин, які походять із зібрань подільської родини Капканів, а нині зберігаються у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею [1]. Принаймні дві світлини зроблено у фотографічній майстерні Києво-Печерської лаври, на це вказують їхні паспарту. На всіх знімках – послушники православних чернечих осередків, окремо або із цивільними особами. Рукописні написи на зворотах фотографій стали для авторки дороговказом. Далі архівно-кримінальна справа Григорія Капкана відкрила життєпис, через призму якого можна побачити реалії перших 15 років радянської окупації – власне трагічні наслідки поразки Українських визвольних змагань 1917–1921 рр. для окремої людини і краю.

Коло 1910 р. у фотографічній майстерні Києво-Печерської лаври сфотографувалися селяни із с. Мелешкова Гайсинського повіту Подільської губернії: Іван Артемович Капкан (1860 р. н.), його дружина і син Григорій, послушник одного з київських православних монастирів. Принагідно зауважимо, що ця родинна світлина є прекрасним зразком роботи фотомайстерні, яка діяла в Печерській лаврі в 1874–1876 і 1891–1917 рр.

Григорій народився 1891 р. в Мелешкові – живописній місцині на берегах р. Кіблича. Закінчив тут школу. У праці «Приходы и церкви Подольской епархии», підготовленій Юхимом Сіцінським, зазначено, що мешканці Мелешкова (932 особи на 1900 р.) «займаються землеробством; вони досить набожні, старанні щодо церкви» [3]. Напевно, підтвердженням останнього є і участь Григорія у прощі

мелешківчан до Києва в 1909 р., під час якої він вступив послушником до Іонинського монастиря. У 1913 р. перейшов на послух до Михайлівського монастиря. Послушниками київських монастирів стали і його товариші – Григорій Некрут та Ємельян Ананішин.

У 1915 р. Григорій Капкан був мобілізований. Про його участь у воєнних діях відомостей немає, на Поділля повернувся 1918 р. з Карпат. З 14 листопада 1918 р. – у повстанському загоні отамана Ананія Волинця, сформованому в с. Кисляку Гайсинського повіту. В цьому ж загоні були його односельці Трохим Шпичка, Петро Дмитрук (помер коло 1934 р.), Григорій Ананішин (заарештований 1932 р., засуджений на 3 роки виправно-трудових таборів (далі – ВТТ)), Лукаш Кондратюк, Олександр Клепа, Павло Гордійчук (засуджений 1937 р. на 10 років ВТТ). Загін був переведений із Кисляка до Гайсина і розміщений у казармах. За деякими свідченнями, Григорій Капкан «при Петлюрі» був секретарем у Мелешкові [3, арк. 3, 3 зв., 13 зв.].

Після встановлення радянської влади Григорій залишився в рідному селі. Одружився з Марфою Гордійчук (1899 р. н.). Вони мали трьох дітей: Феодосію (1921 р. н.), Федора (1923 р. н.) і Григорія (1933 р. н.) [3, арк. 2].

У 1923–1924 рр. Капкан працював секретарем у сільській раді, в 1931–1934 рр. – продавцем у споживчій кооперації.

Утвердження радянського тоталітарного режиму супроводжувалося масовими переслідуваннями. Особливо пильно влада стежила за активними освіченими людьми, які критикували її дії або навіть намагалися чинити спротив владному свавіллю. Серед них було чимало представників духовенства, монахів і послушників. Показово, що в конституціях УСРР 1919 і 1929 рр. (взорованих на конституціях РСФРР 1918 і 1925 рр.) їх було виділено в окрему категорію серед осіб, позбавлених виборчого права. Григорій Капкан у 1925–1929 рр. також був позбавлений права обирати і бути обраним як колишній послушник [3, арк. 3, 63, 63 зв.].

На 1929 р. у власності родини були садиба площею 0,39 га з хатою і шопою, поле площею 6 га, коні. У 1930 р. господарство Капканів оподаткували «в експортному порядку» і за невиконання зернопоставки державі частково розпродали. У той період дружина Григорія Марфа брала активну участь у стихійних селянських виступах, т. зв. «волинці». Врешті 1931 р. родина змушена була вступити в колгосп, але пробула там недовго: у 1933 р. Григорія виключили «за розкладницьку роботу та агітацію проти колективізації» [3, арк. 17 зв., 29–31].

У селі Капкан найбільше контактував зі своїми давніми товаришами Григорієм Некрутом і Ємельяном Ананішиним, так само позбавленими виборчого права. Некрут деякий час був головою споживчої кооперації. До кола спілкування Капкана також належали священник Робощук (у деяких документах – Рабощак), одноосібник Андрій Шевченко (заарештований 1931 р., втік з-під варти і загинув), Леонтій Колібабчук (заарештований і висланий). У справі також згадується рідна сестра Григорія і її чоловік Дмитрук, який був організатором «волинки» в Мелешкові [3, арк. 14 зв., 16 зв., 29].

На засіданні Мелешківської сільради 26 вересня 1934 р., присвяченому одноосібним господарствам, які нібито зірвали виконання річного плану хлібоздачі та гальмували хід колективізації, Капкана звинувачено у переховуванні «куркульського хліба», що належав одноосібниці Ірині Машталер. Сільрада організувала в Капканів обшук, під час якого було вилучено увесь знайдений хліб, а згодом ще призначено Григорію штраф у 1200 крб [3, арк. 19, 22, 25–25 зв.].

У перебігу трусу в бібліотеці Капкана виявили «контрреволюційну» літературу: «Правдиве слово про більшовиків-комуністів» (вид. Міністерства преси і інформації УНР, 1919 р., №55), працю Никифора Григоріїва (під псевд. Григор'єв-Наш) «Історія України, відображена народними думами і піснями» (вип. 2: «Козаччина», вид. 1919 р.) та її 3-тє видання, працю Павла Костенка «Кубанські чорноморські козаки і Україна» (вид. 1919 р.), 2 примірники Універсалу Трудового конгресу України «До українського народу» (січень 1919 р., надруковані у Вінниці) та «Карту земель, де живе український народ».

Організаторів обшуку також зацікавили власні праці Григорія Капкана: «Книга домашніх заміток...», «Щоденник» (у 4 зошитах), «Різні біографічні замітки...» 1921–1922 рр. (у 4 зошитах), біографії його рідних – діда Артема Капкана, батька, дружини, доньки і старшого сина. Серед вилучених матеріалів були теж «Головні правила українського правопису» (ймовірно, переписані Григорієм), його листування та три записники [3, арк. 32].

Особливу підозру викликали знайдені в хаті Капканів чисті бланки зі штампом і печаткою Мелешківської сільради (7 шт.), зошит з чистими бланками Мелешківського споживчого товариства (15 листків), «Іменний список осіб, позбавлених виборчих прав по с. Мелешкову» (такі списки сільрада вивішувала за 2 тижні до виборів у кооперації та школі) та список членів сільського активу, переписаний у щоденник. Останнє Григорій пояснив тим, що хотів зафіксувати осіб, які незаконно понад норму обкладали його та інших податками [3, арк. 5–6, 32].

Матеріали, знайдені під час трусу, сільрада в той же день надіслала до Гайсинського районного відділення НКВС, яке 29 вересня видало постанову про початок слідства. Григорія було заарештовано. Свідомий небезпеки, що чатувала на нього, на допитах він стверджував, що українські видання періоду Визвольних змагань знайшов під час роботи в кооперації серед літератури, закупленої в населення для обгортання товару. Запевняв слідчого, що не читав їх, а «зберігав як архів, щоб коли-небудь у вільний час прочитати» [3, арк. 4].

Вельми промовистим є його пояснення власних кількарічних записів: «Все те, що я бачив несправедливе на світі, я не міг нікому нічого говорити, викладаючи на папері, складаючи свої особисті щоденники, і цим заспокоювався, такі щоденники я став щоденно складати з 1931 року до 1934 року, потім поїхав на роботу в Кам'янське і перестав вести щоденник» [3, арк. 5 зв.].

На початку грудня справа надійшла до Народного суду м. Гайсина, відтак – до спецколегії Вінницького обласного суду. Григорія утримували під вартою спочатку в брацлавському бупрі (будинок

примусових робіт), а потім у вінницькому. Перед судовим процесом колегія оборонців призначила йому захисника (адвоката) – Леонідову [3, арк. 40, 44].

У звинувачувальному акті, складеному Вінницькою обласною прокуратурою 19 грудня 1934 р., крім попередніх звинувачень у розкладницькій роботі «серед колгоспної маси села» та антирадянській діяльності, зазначено ще «поширення провокаційних чуток про швидкий напад на радвладу іноземних держав». Щоб довести тимчасовість нової влади, Капкан нібито говорив односельцям: «[...] дім Романових 300 років тримався і звалили, а радвлада всього 17 років тримається» [3, арк. 29, 30].

15–16 січня 1935 р. відбувся відкритий розгляд справи у Вінницькому обласному суді. Григорій Капкан визнав себе винним лише частково, а саме в тому, що зберігав заборонену літературу і чисті бланки зі штампами та печатками. Також пояснив деякі свої записи у щоденнику: «Слова, мною написані – “вороги людства” – [такими] я считав тих, які мене обіжали і других громадян. Слово “кощунство” я писав тому, що вони закривали церкви в 1930 р. під час колективізації, так я і розумію це слово» [3, арк. 62–64 зв.]. Тут слід зазначити, що в Мелешкові Іоанно-Богословська церква (збудована 1764 р., перебудована 1888 р.) також була закрита 1930 р. і використовувалась як зерносховище.

На судовому засіданні прокурор Гетіна просила для підсудного «позбавлення волі на довгий термін» відповідно до ст. 54-10 КК УРСР. Захисниця Леонідова у своїй промові зазначила, що «Капкан є вихованець монастиря, де і вихований не в теперішньому дусі, однако ж активної участи проти переводимих партією і радвладою мироприємств він не приймав», і просила про пом’якшення вироку [3, арк. 67].

Спецколегія Вінницького обласного суду 16 січня 1935 р. винесла вирок, якому передувало наступне обґрунтування: «Поведінка підсудного на суді викликає підозріння про невиправність підсудного, який з’являється надзвичайно соц. небезпечною людиною і соц. небезпека останнього вимагає негайно ізоляції підсудного від суспільства на довгий реченець». При обранні «реченця» (тобто строку) колегія виходила з того, що «підсудний виявляє з себе людину з класово-ворожим світо-оглядом», відтак винесено вирок: «Гр-на Капкана Григора Іваніва позбавити волі в поправно-трудових таборах далеких місцевостей Союзу СРСР на шість (6) років з обмеженням в правах [...] на 3 роки». Йому зараховано попередній термін ув’язнення з 29 серпня 1934 р., а всі «речдоки» мали бути знищені. Дозволялось оскаржити вирок у 5-денний термін з моменту передачі копії документа до спецколегії Найвищого суду УСРР [3, арк. 68–69 зв.].

За дорученням Григорія Капкана його захисник Леонідова склала касаційну скаргу, в якій було спростовано всі звинувачення. Однак члени спецколегії Найвищого суду УСРР, що брали участь у касаційному судовому засіданні 11 лютого 1935 р., були іншої думки. Так в ухвалі зазначено: «З матеріалів справи видно, що засуджений довгий час хоронив цю контрреволюційну літературу та її читав,

підкреслюючи певні місця. Крім того, засуджений Капкан на протязі більше шести років був монахом у Київському Михайлівському монастирі, який монастир у минулому був розсадником контрреволюційного українського націоналізму, що теж свідчить за те, що ця література попала до нього не випадково». Касаційну скаргу залишено «без наслідків», а вирок без змін [3, арк. 88–90, 96, 97]. (Тут варто зазначити, що надалі згідно з постановою ЦВК і РНК СРСР від 1 грудня 1934 р. «Про внесення змін у діючі кримінально-процесуальні кодекси союзних республік» політичні справи слухали в суді без участі сторін, а касаційні оскарження та подача клопотань про помилування не допускалися).

28 лютого 1935 р. складено акт спецколегії Вінницького обласного суду про знищення «через спалення» речових доказів по справі Капкана, включно з його творами, щоденниками, записниками. Збереглися тільки світлини [2; 3, арк. 102]. Григорій Капкан був реабілітований Вінницькою обласною прокуратурою 29 квітня 1990 р. У довідці, включеній до акту реабілітації, зазначено, що його подальша доля невідома [3, арк. 110, 111].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вінницький обласний краєзнавчий музей, ф-7763–7767.
2. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Вып. девятый: Приходы и церкви Подольской епархии / под ред. священника Е. Сецинского. Каменец-Подольск, 1901. С. 298.
3. ДАВіО. Ф, Р-6023. Оп. 4. Спр. 26052. 113 арк.

Анатолій Лисий

ЗЛОЧИН БЕЗ КАРИ

Анотація: *В статті йде мова по масове знищення в'язнів вінницьких тюрем перед вступом німецьких військ у липні 1941 р.*

Ключові слова: *тюрма, в'язні, охорона, розстріли.*

Anatoliy Lysyi

CRIME WITHOUT PUNISHMENT

Abstract. *Theartiecle exmines the mass extermination of prisoners Vinnytsia prisons before the entry of German troops into Vinnytsia in July 1941.*

Keywords: *prison, prisoners, guards, executions, unknown, graves.*

У державному архіві Вінницької області зберігаються кримінальні справи на десятки тисяч міфічних ворогів народу. Їх прах було сховано в різних місцях Вінниці: в саду по Літинській дорозі, на православному кладовищі, в парку. Але є категорія жертв комуністичної влади від яких не залишилось ні кримінальних справ, ні місць поховання.

Коли почалася німецько-радянська війна каральні органи отримали вказівку з Москви провести масові арешти за списками контрреволюційного і соціально-небезпечного елементу [1, с. 258]. Засадивши величезну масу людей до камер тюрем, енкаведісти не знали, як діяти далі. Їз прифронтових областей до Києва та Москви летять термінові телеграми з проханням дати розпорядження про евакуацію в'язнів з тюрем. І місцеві сатрапи отримали відповідь, в якій зазначалося, що «згідно з розпорядженням Л. Берії, за списками, затвердженими прокурором, розстріляти всіх осіб, що перебувають під слідством і засуджених за контрреволюційні злочини» [1, с. 258].

Масову розправу над беззахисними людьми у Вінницькій тюрмі здійснювали безпосередньо органи держбезпеки за участі працівників НКВС, охоронників та конвоїрів. Звірства чинилися переважно на подвір'ї тюрми. Тюрма наповнилася криками, благаннями, плачем. Постріли гриміли один за одним, що призвело до величезного загального збурення арештантів. Тюрма перетворилася на розбурханий вулик, вона клекотала і вирувала злістю до катів, які вбивали невинних людей [2, с. 145].

В книзі «Злочини комуністичної Москви в Україні влітку 1941 року», яка вийшла друком у литовській Клайпеді напередодні краху Радянського Союзу, свідок подій липня 1941 р., в'язень Вінницької тюрми, розповідає таке: «Тюрма в цьому місті теж була переповнена. В нашій камері ми мусіли весь час мінятися ролями, щоб трохи спочити: на команду старшого камери одні з нас сідали на землю, інші стояли, збившись густо один біля одного. За якийсь час сідали ті, що були на ногах, а другі стояли, і так тривало протягом днів і ночей. Настрій у в'язниці був пригнічений, як і в тих, з якими я сидів у Львові.

Коли більшовики тікали перед німецькою армією, тоді НКВС почало мордувати в'язнів у пивницях і на подвір'ї. На крик розстрілюваних всі арештанти у тюрмі збунтувалися, виламали двері камер і кинулись на вбивць. Невелика кількість НКВДистів, які були в тюрмі, мусила відступити перед тисячними масами в'язнів, і нам здавалося, що ми вже вільні. Тисячі в'язнів вибігли на подвір'я і подалися до головної брами. Несподівано, одначе, виявився відділ НКВС, який почав нас стріляти. В'язні відступили до камер, ваховаючись від куль і гранат. Але порятунку і пощади не було. НКВДисти, немов божевільні, стріляли і кидали ручні гранати до камер, винищуючи всіх, хто живий. Я лежав на підлозі однієї камери і не мав сил підвестися, щоб рятуватися, аби мене не задушили самі співтовариші по неволі. Постріляні в'язні падали на мене й прикривали мене так, що я не міг ворухнутися.

Коли я прийшов до тями, мені розказали люди з Вінниці, що мене витягнено з-під купи трупів, і я не давав знаку життя. Тому мене й покладено біля мертвих, але коли мені обмили обличчя, щоб розпізнати, - я віджив. Мій вигляд був жахливий, як розказували мені. Неголений, худий, облитий кров'ю, я не був схожий на людину. Але Бог врятував мені життя, що я міг розказати правду українському народові, як на моїх очах гинули у 1941 році нещасні жертви московсько-більшовицьких катів у Вінницькій тюрмі» [1, с. 24-26].

Про масове знищення людей яскраво свідчать цифрові дані. На 1 липня 1941 р. у Вінницькій і Брацлавській тюрмах перебувало 4800 арештантів, а було зібрано і поведено пішки тільки 1820 чоловік в напрямку Умані. А де ділося 2980 ? Розправа продовжувалась і в дорозі. Так за перші дні переходу 7 в'язнів було вбито, 23 померли від голоду, спеки та відсутності медичної допомоги [2, с. 270].

Залишились свідчення очевидців тих далеких років про масові вбивства арештантів в дорозі. У перших числах липня, отримавши розпорядження керівництва НКВС області начальник Ситковецького РВВС старший сержант міліції Ковальчук попередив голову Ситковецької сільської ради і місцевого голову колгоспу Кирилюка, щоб викопали яму для худоби, яка загинула від сапу. Бригада колгоспників біля урочища «Попів лісок» (недалеко скотомогильник) виконала завдання місцевих керівників. Яма була готова.

Достовірно відомо, що наступного дня, коли яма була готова, група колгоспників, щоб не дісталася німцям пшениця, попрямувала з серпами на «Попове поле». Однією з перших, хто побачив жахливу трагедію, яка змусила остовпіти від звірства була Паламаренко Олександра. Могила була завалена людськими тілами. Кров перемішана із землею. З засипаного захоронення стирчали руки, ноги, обличчя. Деякі тіла ще ворушилися. На віддалі 100-150 метрів лежало тіло чоловіка, охайно одягненого, збоку капелюх, блондин. Жінки перенесли тіло у кагат. Всі розбіглися. Коли в селі довідалися про наслідки «скотарської хвороби – сапу», голова сільської ради розпорядився засипати могилу «як положено».

Місцевий священик Іван Юхимович, разом з іншими служителями церкви після приходу німців відправили панахиду за християнським звичаєм. Кати ж ритуалів не визнають і між 1944 – 1946 роками могила була знищена [3].

Мешканець селища Ситківці Бражинський В. П. згадує: «Коли почалася війна, мені було дванадцять років. Одного разу надвечір ми з хлопцями гнали берегом з Брідка корів з пасовиська. І раптом побачили, що з горбка від заводу суне якась сіра маса. Коли наблизились, то зрозуміли, що це ідуть люди. Багато людей – ціла колона під вартою. Були вони усі босі, ноги розпухлі, збиті, криваві. Були там чоловіки старі і молоді, і жінки з дітками на руках. Вели їх із Вищої Кропивни біля цукрозаводу, повз клуб, через греблю в центр села. Біля млина їх загнали у воду, як скотину і вони спрагло пили.

Зупинились вони на ніч в центрі біля клубу, де зараз парк і стоїть пам'ятник. Люди поприносили хто що мав – хліб, молоко, сало, яйця та інші продукти. Конвоїри не підпускали близько, але й не дуже сварились. Люди кидали харчі через їхні голови. … Раненько я побіг туди знову, бо жив недалеко, але вже нікого не застав. Казали люди, що то були в'язні чи то з Вінницької чи то Брацлавської тюрми. Казали, що вночі їх погнали далі на Білки. А може це тільки так казали, а насправді вони лежать у тій могилі, що під Гнатківським лісом» [4].

В цій страдницькій колоні був і уродженець села Ситківці Василь Кузик, який гарно вчився в школі і після закінчення семирічки навчався в Брацлавському технікумі. Після його закінчення його взяли в

Ситковецьке сільпо бухгалтером. У нього під час ревізії виявили нестачу в 500 карбованців. І молодого хлопця було засуджено на п'ять років неволі. Відбував покарання у Вінницькій тюрмі. Попав на етап. Рідні дізналися, що арештантів будуть гнати через Ситківці. Мати взяла вузлик з харчами і намагалася його кинути сину, але конвоїр вдарив її прикладом рушниці і вона впала. На світанку їй вдалося таки передати харчі, але скористатися ними хлопчині не судилося. Його, як і всю колону в'язнів, ймовірно вбили того ранку біля Гнатківського лісу [5].

Це сталося за кілька днів до приходу фашистських окупантів у Немирівський район. Сільському хлопчині Леонідові Потребенку тоді ледь виповнилось тринадцять років. Жив він із своїми рідними у селі Мухівці за 8 кілометрів від містечка Немирова. Його батько працював у Мухівцях головою колгоспу. Під великим секретом він розповів своєму синові, що напередодні приходу німців до нього зателефонував начальник Немирівської районної міліції Войтенко і наказав, щоб той прислав до «Холодного яру» «надійних хлопців», аби ті поховали там вбитих людей.

Голова колгоспу виконав наказ начальника міліції. Він і сам поїхав подивитися на місце страти. В його очі впала жахлива картина: людей розстрілювали на схилі яру, а потім стягували вниз і складали. Було майже 30 трупів. Більшість була селянами з мозолястими руками, в домотканих сорочках і постолах.

Довгий час про цих приречених не було ніяких звісток, і лише в останній час про них розповів мешканець Немирова, нині вже пенсіонер Л. Г. Потребенько, батько якого був свідком страти невинних людей [7]

Наприкінці травня 1943 р. німецькі окупанти, намагаючись здобути політичний капітал, розпочали розкопки таємних поховань НКВС у Вінниці. Було створено міжнародну комісію фахівців судової медицини, яка проте «не займалася тими жертвами, що були знайдені у в'язниці при відступі більшовиків з Вінниці в 1941 році, і тими червоноармійцями, яких було знайдено розстріляними біля вокзалу із скрученими по кількох докупи колючим дротом. Про це німцями було офіційно повідомлено ще в 1941 році. Також не розкопувалося великої могили в парку ім. Козицького – жертв ЧК-ГПУ в 1923 році» [8, с. 39].

Мешканець Вінниці Опанас Скрепка дав таке свідчення слідчому комісії, що він у 1941 р. « після вступу німецьких військ, на пораду міського голови, розкопав кілька ям біля залізничної станції, неподалік від міської тюрми. Там було три ями, про які я вже знав. В одній ямі ми знайшли тіла 60 цивільних, зв'язаних докупи по п'ять чи шість. У другій ямі також були виявлені тіла цивільних, розпізнані по одягу та документах, знайдені при них, як буковинці» [8, с. 143].

Міжнародна комісія «виявила також, що у Вінниці в тих роках було аж три тюрми (до революції була лише одна). … У роках 1937-1938, себто в період так званої «єжовщини», у всіх тюрмах перебувало постійно в середньому 30 тисяч в'язнів» [8, с. 197]. Одна з них ще в перші роки радянської влади слугувала концтабором для перевиховування антирадянських елементів. На початку 50-років минулого століття цю тюрму реконструювали і зробили школу №26. Випадково відкрили замурований і замаскований підвал і в ньому

виявили скелети в'язнів 1941 р. «Стіни аж до стелі були вицяткувані якимось дивним трафаретом. Згодом виявилося, що «трафарет» - то написи кров'ю: «Помираю. Петро з Сумщини» та інші, не менш жахливі. Тоді відбійними молотками зняли штукатурку і зробили підвал як новенький» [9].

Автор плекає надію, що запропонований матеріал сприятиме очищенню громадської свідомості від брехні, фарисейства, різноманітних міфів, перекручень і фальсифікацій, якими ще донедавна так рясно «оздоблювала» наше життя компартійна пропаганда.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Білас І. Г. Репепресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. Т. 2. К., 1994. 688 с.
2. Давидюк А. Т. Лікарська гекатомба. – Вінниця, 2009. – 268 с.
3. Злочини комуністичної Москви в Україні в літі 1941 року. Клайпеда, 1991. 95 с.
4. Покрищук О. І. Що сталося в Юрковецькому лісі // Вінниччина. 21травня 1996.
5. Записала влітку 2007 р. Антоніна Гуцаленко, бібліотекар із Ситківець.
6. Записала 2016 р. Антоніна Гуцаленко.
7. Рекрут Я. Не приховуй «Холодний Яр» // Подолія. 1996. 20 червня.
8. Вінниця: злочин без кари (Документи, свідчення про большевицькі розстріли у Вінниці в 1937-1938-х роках). Київ, 1994. 333 с.
9. Микола Чернолюк. Від концтабору до школи // Електронна газета «Головне на Vежі». 27 липня 2019 р.

ВІННИЧЧИНА В РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Людмила Войтко

ВІННИЧИНА НА ЗЛАМІ СТОЛІТЬ (1991-2000 РР)

Анотація: У статті розглянуто політичні, економічні та соціальні зміни, які відбулися на Вінниччині в період з 1991 по 2000 роки. Особливу увагу приділено ролі регіону у загальнонаціональних процесах демократизації, розвитку місцевого самоврядування та громадянського суспільства.

Ключові слова: Вінниччина, незалежність України, політичні процеси, місцеве самоврядування, економічні реформи, громадянське суспільство, демократія, 1991-2000 роки.

Lyudmila Voitko

VINNYTSIA AT THE TURN OF THE CENTURY (1991-2000)

Abstract. The article examines the political, economic, and social changes that took place in the Vinnytsia region from 1991 to 2000. Special attention is given to the region's role in national democratization processes, the development of local governance, and civil society.

Keywords: Vinnytsia, Ukraine’s independence, political processes, local governance, economic reforms, civil society, democracy, 1991-2000 y.

Період з 1991 по 2000 рік є важливою сторінкою в історії Вінницької області, як і всієї України, оскільки саме в цей час формувалися основи незалежної держави. Вінниччина, як історично та економічно значимий регіон, відігравала важливу роль у розвитку національної економіки, політики, культури та соціальних процесів. Дослідження трансформацій, що відбулися у Вінницькій області після проголошення незалежності, дозволяє краще зрозуміти, як регіон адаптувався до нових умов і які виклики стояли перед ним.

Метою цієї роботи є аналіз соціально-економічного та політичного розвитку Вінниччини в перше десятиліття незалежності України. Основну увагу приділено дослідженню викликів, що постали перед регіоном у цей період, зокрема в контексті економічних реформ, політичних змін та культурно-просвітницької діяльності.

Економічна ситуація на Вінниччині в 1990-х роках. З моменту проголошення незалежності в 1991 році Вінниччина зіткнулася з численними економічними проблемами. Економічний спад був одним із найбільших викликів для регіону, оскільки перехід від планової економіки до ринкової супроводжувався руйнуванням усталених господарських зв'язків та падінням виробничих показників. Промисловість, яка значною мірою залежала від аграрного сектору, зазнала серйозного удару [4, с. 96].

Підприємства області зіткнулися зі значним скороченням державного фінансування, що призвело до зупинки або скорочення виробництва на багатьох заводах і фабриках. Це викликало зниження рівня життя населення та зростання безробіття [2, с. 184]. Водночас аграрний сектор також зазнав втрат через нестачу сучасних технологій та фінансових ресурсів для ведення господарської діяльності.

Земельна реформа 1994 року дала місцевим жителям змогу створювати фермерські господарства, однак процес реформування аграрного сектору був повільним через бюрократичні перешкоди та слабку державну підтримку [3, с. 43]. Проте приватизація землі та розвиток приватного підприємництва стали кроками до модернізації аграрної галузі.

Соціальні зміни та розвиток інфраструктури. Зміни в економіці супроводжувалися соціальними проблемами. Зростання безробіття, зниження рівня життя та інфляція стали типовими явищами для Вінниччини в 1990-х роках. Соціальна напруженість зросла через нестачу фінансових ресурсів для підтримки соціальних програм, що спричинило погіршення умов у сферах охорони здоров'я та освіти [5, с. 212].

Попри економічні труднощі, у Вінницькій області почали реалізовувати проекти з розвитку інфраструктури. Зокрема, відновлювали транспортні мережі, що сприяло покращенню сполучення між різними частинами області та інтеграції регіону у загальноукраїнські економічні процеси [4, с. 102].

Політичні процеси та роль Вінниччини у загальнонаціональних змінах. Вінниччина активно долучилася до політичного життя України. Формування нових політичних партій та рухів, що виникли після розпаду СРСР, сприяло розвитку демократії. Вінничани активно брали участь у виборах, підтримуючи кандидатів, які відстоювали їхні інтереси. Політична активність на місцевому рівні стала основою для більшої участі громадян у формуванні політичного курсу регіону та країни в цілому [2, с. 119].

З проголошенням незалежності України у 1991 році Вінниччина стала невід'ємною частиною масштабних загальнонаціональних політичних процесів. Важливу роль у розвитку політичної культури регіону відіграли демократичні зміни, що почалися із перших загальноукраїнських виборів та місцевих виборів, які відбулися на хвилі демократизації суспільства. В цей час Вінниччина продемонструвала високий рівень політичної активності населення, що стало одним із важливих факторів зміцнення місцевої демократії [1, с. 32].

Однією з найсуттєвіших подій у політичному житті регіону стали перші вільні вибори до Верховної Ради та місцевих рад, що відбулися у 1994 році. Ці вибори заклали основи нової політичної системи України та сформували політичну еліту на місцях, зокрема на Вінниччині. Новообрані органи місцевого самоврядування отримали більші повноваження, що дозволило забезпечити більш ефективне управління регіоном та налагодити зв'язки між центральною владою та громадами. Особливу роль в цьому відіграло активне залучення населення до

процесів прийняття рішень через інструменти місцевої демократії [1, с. 86].

На Вінниччині, як і в інших регіонах України, демократичні процеси були непростими та супроводжувалися політичною боротьбою між різними групами впливу. У перші роки незалежності на місцевому рівні спостерігалася певна нестабільність через відсутність чіткого розподілу влади та неузгодженість між центральною та місцевою владою. Однак уже на кінець 1990-х років ситуація стабілізувалася завдяки реформам у політичній системі, що дозволило зробити політичний процес більш прозорим і керованим [2, с. 184].

Окрім цього, важливим аспектом політичного життя Вінниччини стали процеси децентралізації, які розпочалися в кінці 1990-х років. Реформа місцевого самоврядування надала регіонам більше автономії в управлінні місцевими ресурсами та прийнятті рішень на місцях. Вінниччина стала одним із регіонів, де ці зміни були реалізовані досить успішно, що дозволило підвищити ефективність місцевої влади та покращити якість послуг, що надаються населенню [2, с. 119].

Політичні зміни також торкнулися розвитку громадянського суспільства у регіоні. Вінниччина стала важливим осередком активізації громадських організацій та політичних партій, що працювали над зміцненням демократії та забезпеченням прав людини. Важливу роль у цьому процесі відіграли громадські рухи, що з'явилися на початку 1990-х років. Вони сприяли просуванню демократичних цінностей та правової держави на місцевому рівні, залучаючи до політичних процесів широкі верстви населення [5, с. 133].

Політична активність громадян на Вінниччині стала важливим фактором у загальноукраїнських політичних процесах. Під час виборчих кампаній 1990-х років регіон часто демонстрував високий рівень виборчої активності, що вказувало на зацікавленість громадян у політичних процесах. Так, на парламентських виборах 1998 року Вінниччина продемонструвала один із найвищих показників явки виборців у країні. Це свідчило про те, що громадяни регіону активно брали участь у формуванні політичного курсу держави [1, с. 86].

Важливо відзначити, що на Вінниччині політична еліта активно брала участь у формуванні загальнонаціональної політики. Чимало політичних лідерів регіону стали впливовими гравцями на загальноукраїнській політичній арені. Зокрема, кілька депутатів Верховної Ради України, обраних від Вінниччини, відігравали ключові ролі у законодавчих процесах, що сприяло зміцненню позицій регіону на державному рівні [2, с. 119].

Таким чином, Вінниччина відіграла значну роль у загальнонаціональних політичних процесах, активно долучаючись до реформування держави та зміцнення демократії. Завдяки політичній активності населення, впливовим політичним лідерам та успішному впровадженню місцевого самоврядування, регіон став прикладом для інших областей у питанні розбудови демократичного суспільства.

Культурно-просвітницька діяльність. Культурне життя Вінниччини в перші роки незалежності також зазнало значних змін. Відродження національних традицій та розвиток української культури

стали ключовими напрямками роботи культурно-просвітницьких установ регіону. Організація культурних заходів та освітніх проектів, спрямованих на збереження історичної пам'яті та національної ідентичності, відіграла важливу роль у процесі національного відродження [3, с. 178].

Зокрема, у Вінницькій області активно працювали музеї, літературні клуби та громадські організації, що сприяли популяризації української культури та мови. Важливу роль у розвитку національної свідомості відігравали наукові конференції та історико-культурні заходи, що проводилися місцевими інтелектуалами [5, с. 224].

Економічна стабілізація. До кінця 1990-х років економічна ситуація почала стабілізуватися. Завдяки реформам у фінансовій та податковій сферах зросли можливості для розвитку підприємництва. Приватизація підприємств у легкій та харчовій промисловості дала змогу створити нові робочі місця, що позитивно вплинуло на рівень зайнятості [1, с. 86].

Залучення іноземних інвестицій стало одним із важливих чинників відродження промисловості та аграрного сектору. Підприємства області почали впроваджувати сучасні технології, що дозволило підвищити продуктивність та конкурентоспроможність місцевої продукції [4, с. 192].

Громадянське суспільство. Одним із досягнень Вінниччини у перші роки незалежності стало формування громадянського суспільства. Регіон став осередком активності громадських організацій, які займалися захистом прав людини, розвитком демократії та національної культури. Важливою частиною цього процесу була взаємодія місцевої влади та громадськості [5, с. 133].

Вінниччина також стала місцем проведення численних заходів, присвячених питанням культурного відродження, національної ідентичності та збереження історичної пам'яті, що сприяло розвитку місцевої громади та зміцненню національної свідомості [2, с. 207].

У підсумку варто відзначити, що період 1991-2000 років для Вінниччини, як і для всієї України, став визначальним етапом становлення незалежної держави та трансформацій у всіх сферах суспільного життя. Економічні реформи, що розпочалися з проголошенням незалежності, призвели до значних змін у промисловості та аграрному секторі області. Відмова від планової економіки та перехід до ринкових відносин викликали серйозні проблеми, зокрема спад виробництва, зростання безробіття та погіршення рівня життя населення. Однак, завдяки земельній реформі та приватизації, були закладені основи для відновлення економічної активності. Станом на кінець 1990-х років Вінниччина поступово почала стабілізувати свою економіку через розвиток підприємництва та залучення інвестицій.

Попри економічні та соціальні труднощі, регіон поступово адаптувався до нових ринкових умов та активно долучився до загальноукраїнських процесів становлення незалежної держави. Політична активність місцевого населення, розвиток культурного життя та економічні реформи сприяли формуванню нових підходів до

управління та розвитку регіону, що дозволило Вінниччині закласти основу для подальшого відродження у новому тисячолітті.

Незважаючи на складнощі, які виникли після розпаду Радянського Союзу та переходу до ринкової економіки, регіон зумів адаптуватися до нових умов. Економічні реформи, політична активність та культурно-просвітницька діяльність стали важливими факторами, які сприяли становленню Вінниччини як частини незалежної України. Важливу роль у цих процесах відіграли місцеві громади та інтелігенція, які активно долучалися до формування нових політичних, соціальних та культурних інститутів. Вінниччина поступово інтегрувалася у загальноукраїнські процеси розвитку, закладаючи основу для подальших успіхів у новому тисячолітті.

Глобальні політичні зміни, які супроводжували економічні реформи, також мали значний вплив на регіон. Демократизація суспільства, проведення перших демократичних виборів і формування місцевого самоврядування дали змогу активніше залучати громадян до процесів управління та прийняття рішень. Це сприяло розвитку політичної культури та підвищенню громадянської активності. Політична стабільність у регіоні, що поступово зміцнювалася, дозволила створити умови для більш ефективного функціонування місцевих органів влади та вирішення нагальних проблем.

Важливою частиною цього періоду стало культурно-просвітницьке відродження на Вінниччині. Відродження національної ідентичності, підтримка української мови та культури, активна робота культурних установ і громадських організацій сприяли розвитку національної свідомості населення. Вінниччина стала важливим осередком культурного життя, де проводилися наукові конференції, виставки, літературні вечори та інші заходи, спрямовані на збереження історичної пам’яті та поширення української культури.

Громадянське суспільство на Вінниччині набуло розвитку через діяльність численних громадських організацій, що зосереджували свою діяльність на захисті прав людини, розвитку демократії та культурного відродження. Співпраця між громадськими активістами та місцевими органами влади сприяла формуванню стійких механізмів соціального діалогу та вирішення проблем.

Отже, перше десятиліття незалежності стало важливим випробуванням для Вінницької області, але водночас і періодом можливостей. З одного боку, складні економічні, соціальні та політичні виклики поставили регіон у нелегке становище, але з іншого боку, реформи та активність місцевих громад дозволили поступово подолати кризові явища. Успіхи у реформуванні економіки, розвиток політичної культури та культурного життя свідчать про те, що Вінниччина відіграла важливу роль у становленні незалежної України, зробивши значний внесок у розбудову держави.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Богданов О. А. Вінниччина: історія і сучасність. Вінниця: Літературна Україна, 2002. 248 с.
2. Коваль В. М. Політичні процеси на Поділлі в роки незалежності. Вінниця: Друкарня Поділля, 2001. 312 с.
3. Литвин О. С. Економічні реформи в аграрному секторі України. Київ: Наукова думка, 2000. 368 с.
4. Павлюк М. П. Історія Вінниці та Вінницької області. Київ: Либідь, 1999. 432 с.
5. Хоменко І. В. Громадянське суспільство і демократичні процеси на Вінниччині. Вінниця: Освіта, 2000. 156 с.

Олександр Вітюк

ФОНДИ ЦДАВО УКРАЇНИ ПРО ІСТОРІЮ СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ МІГРАЦІЙНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ (1991-2021)

Анотація. *У статті наведено неопубліковані джерела Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України щодо історії становлення та розбудови Державної міграційної служби України (1991-2021). Державна міграційна служба України є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через Міністра внутрішніх справ і який реалізує державну політику у сферах міграції (імміграції та еміграції), у тому числі протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів.*

Ключові слова: *громадянство, міграція, нелегальна міграція, мігрант, еміграція, імміграція, біженці, особа без громадянства.*

Olexandr Vityuk

TSDAVO UKRAINE FUNDS ON THE HISTORY OF THE FORMATION OF THE STATE MIGRATION SERVICE OF UKRAINE (1991-2021)

Abstract. *The article provides unpublished sources of the Central State Archive of the highest authorities and administration of Ukraine regarding the history of the formation and development of the State Migration Service of Ukraine (1991-2021). The State Migration Service of Ukraine is the central body of the executive power, which activities are directed and coordinated by the Cabinet of the Ministers of Ukraine through the Minister of Internal Affairs and which implements state policy in the areas of migration (immigration and emigration), including combating illegal (illegal) migration, citizenship, registration of natural persons, refugees and other legally defined categories of migrants.*

Keywords*: citizenship, migration, illegal migration, migrant, emigration, immigration, refugees, stateless person.*

Проголошення Декларації про державний суверенітет України 16 липня 1990 року започаткувало якісно новий розвиток демократичного суспільства та нових підходів до прийняття політико-управлінських рішень, їх відповідного регулювання державою, з урахуванням реалій та потреб сучасності. Відкрито шлях сучасним науковцям для нових можливостей об'єктивного вивчення минулого нашої держави. Дослідники та науковці отримали свободу у виборі тематики наукових досліджень, застосовуючи відповідну теоретико-методологічну базу для вирішення поставлених перед ними завдань, що посприяло появі значної кількості праць як з історії України, як з соціально-економічної, політичної історії, так й проблем міграційної політики.

Водночас, зазначимо, що комплексного дослідження в галузі історії України, з історії становлення та розбудови Державної міграційної служби України (1991-2021) як центрального органу виконавчої влади, який реалізує державну політику у сферах міграції (імміграції та еміграції), у тому числі протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів на сьогодні немає.

За доволі невеликий історичний період існування нашої держави, протягом якого вивчались міграційні процеси, міграційна політика та управління міграційними процесами, даний напрямок стає повністю самостійним предметом для досліджень та появи нових підходів і теорій до його вивчення та аналізу. Наукові погляди реалізовувались з різними науковими підходами, що є виправданим.

Будь-яке об'єктивне історичне дослідження базується на наявності та доступності відповідних джерел, зокрема, архівних фондів центральних державних, обласних та відомчих архівів.

Документи фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України) є одним із основних джерел для дослідження історії становлення та розбудови Державної міграційної служби України (1991-2021). Відповідно, розглянемо документи фондів ЦДАВО України, які є неопублікованими архівними джерелами та містять цінний матеріал для нашого дослідження, що дає можливість в повній мірі об'єктивно висвітлити її діяльність.

Серед матеріалів ЦДАВО України нашу увагу, насамперед, привернули фонди органів державної влади – Кабінету Міністрів України (Ф. 2), Генеральної прокуратури України (Ф. 288) та Державного комітету України у справах національностей та релігій та його попередників: Державного комітету України у справах національностей та міграції, Державного комітету України у справах релігій (об'єднаний фонд), м. Київ (Ф. 5252).

Зокрема, у фонді Кабінету Міністрів України (Ф. 2) містяться документи з питань трудової міграції, народонаселення та демографії, листування з органами державної влади з питань виїзду громадян України та в'їзду в Україну іноземних громадян і осіб без громадянства, запобігання нелегальній міграції, матеріали щодо створення імміграційної служби, виконання Програми боротьби з незаконною міграцією на 2001-2004 рр., паспортизації населення України,

міжнародними та іншими організаціями з питань діяльності національно-культурних товариств та фондів. Звертаємо увагу на наявність у фонді звітів стосовно міжнародних поїздок делегатів від України для вивчення досвіду впливу трудової міграції на систему соціальної безпеки країн Європи та нашої держави. Зокрема, у заключному комюніке звіту про результати відрядження делегації України на 8-му Конференцію Європейських міністрів, відповідальних за соціальну безпеку, на тему: «Включення трудової міграції до системи соціальної безпеки європейських країн», яка відбулась 22-23 травня 2002 р. у м. Братислава, Словацька республіка, було акцентовано увагу на здійсненні ряду заходів по двох основних напрямках:

- продовження політики створення передумов для інтеграції трудових мігрантів до суспільств, в яких вони живуть і працюють;
- посилення координуючої ролі Ради Європи в сфері соціальної безпеки між країнами – членами Ради Європи [1, арк. 48].

Матеріали фонду Генеральної прокуратури України (Ф. 288) дають інформацію щодо нагляду за додержанням законів у сфері міграції, міжнаціональних та міжконфесійних відносин, перевірок дотримання законів у міністерствах, відомствах, організаціях, установах, підприємствах у 1994 році. Фонд містить важливі документи, більшість яких складає саме інформацію щодо дотримання законодавства працівниками органів Державної міграційної служби України та її територіальних підрозділів. Аналіз документів фонду засвідчує численні порушення прав іноземців, та осіб без громадянства, які перебувають на території України, у тому числі, при їх видворенні за межі України. Лише за результатами перевірок у І півріччі 2005 р. органами прокуратури були порушено 6 кримінальних справ, у тому числі, 3 за фактами незаконної видачі паспорту громадянина України [2, арк. 6].

Доволі інформативним є фонд Державного комітету України у справах національностей та релігій та його попередників: Державного комітету України у справах національностей та міграції, Державного комітету України у справах релігій (об'єднаний фонд), м. Київ (Ф. 5252). Першою державної інституцією, яка опікувалась питаннями міграційної політики та була праобразом сучасної Державної міграційної служби України, був саме Комітет у справах національностей при Кабінеті Міністрів УРСР на чолі з першим його керівником Ю. О. Олененком [3, арк. 1].

Фонд містить документи нормативно-правового характеру щодо призначення, погодження та звільнення керівництва Державного комітету України у справах національностей та релігій, його попередників, призначення, переведення та звільнення працівників, їх особові справи, інформативні матеріали щодо координації та діяльності національно-культурних товариств, налагодження ділового співробітництва з іноземними дипломатичними представництвами, відомості щодо виконання програми «Закордонне українство», звіти територіальних органів міграційної служби щодо їх діяльності тощо. В процесі інституційного становлення Державної міграційної служби України, її один із попередників, зокрема, Державний департамент у справах релігій, який діяв у складі Міністерства юстиції України,

опікувався питаннями державно-церковних відносин в України, документи щодо яких також представлені у фонді.

Вказаний фонд дає чітке хронологічне розуміння становлення та розбудови Державної міграційної служби України, враховуючи численні реорганізаційні заходи, відомче підпорядкування та напрямки діяльності органу державної влади.

Не менш цінним для опрацювання в рамках дослідження нашої теми є Українсько-німецький фонд при Державному комітеті у справах національностей та міграції, м. Київ (1992-1997) (Ф. 5230), який було утворено Указом Президента України від 23.01.1992 «Про утворення Українсько-німецького фонду» за пропозицією Комітету у справах національностей при Кабінеті Міністрів України і Товариства німців України «Відродження» («Відергебурт») [4, арк. 1]. Фонд було створено для організації та фінансування заходів по поверненню депортованих німців у місця їх історичного проживання на території України, а також сприяння соціальному, економічному та культурному розвиткові областей України, в які вони повертаються. Органом управління Фонду було Правління Українсько-німецького фонду, до складу якого призначалось два представники від Комітету у справах національностей при Кабінеті Міністрів України.

У фонді Міністерства культури та туризму України, м. Київ (1953 – 2007) (Ф. 5116), штатним розписом якого було передбачено діяльність управління закордонних зв'язків, відділу культурних обмінів та виїздів за кордон, містяться документи стосовно культурного співробітництва з іншими країнами, до якого були залучені працівники міграційної служби в якості безпосередніх учасників [5, арк. 1].

Варто відзначити важливість фонду Національного інституту стратегічних досліджень, підпорядкований Президентові України, м. Київ (1991-2015) (Ф. 5327), документи якого містять результати дослідження проблемних питань економічного, демографічного, соціального, гуманітарного розвитку та загальних проблем національної безпеки України, зокрема, аналітичні документи (пропозиції, рекомендації) для органів державної влади щодо прийняття конкретних соціально-політичних рішень. Фонд також містить документи щодо прийому представників зарубіжних країн українською стороною [6, арк. 1].

Історичний досвід управління міграційними процесами неминуче має бути затребуваний державою у формуванні міграційної політики в майбутньому. Управлінські рішення керівниками міграційних органів, які приймаються, є основним інструментом регулювання міграційних процесів.

Аналіз фондів ЦДАВО України дає можливість зробити висновки про їх репрезентативність і достатність для дослідження та розкриття досліджуваної теми. Двадцятирічний еволюційний період становлення Державної міграційної служби України та головний його підсумок, її утворення та функціонування, у сучасному вигляді у 2011 р. стало вірним державницьким рішенням та потребує подальших наукових розвідок і досліджень.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Звіт про результати відрядження делегації України на 8-му Конференцію Європейських міністрів, відповідальних за соціальну безпеку, на тему: «Включення трудової міграції до системи соціальної безпеки європейських країн», яка відбулась 22-23 травня 2002 р. у м. Братислава, Словацька республіка. *ЦДАВО України* (Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України). Ф. 2. Оп. 21. Спр. 270. Арк. 48.
2. Частина до виступу Генерального прокурора України на засіданні Ради нацбезпеки і оборони, підготовлену відділом нагляду за додержанням законів щодо міграції, міжнаціональних та міжконфесійних відносин. *ЦДАВО України*. Ф. 288. Оп. 13. Спр. 4235. Арк. 6.
3. Наказ про призначення Голови Комітету у справах національностей при Кабінеті Міністрів УРСР
Ю. О. Олененка від 09.07.1991 № 1-к. *ЦДАВО України*. Ф. 5252. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1.
4. Наказ Генерального директора Фонду з основної діяльності № 2. *ЦДАВО України*. Ф. 5230. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1.
5. Аналітичні довідки про культурне співробітництво з іншим країнами за 1994 р. *ЦДАВО України*.
Ф. 5116. Оп. 19. Спр. 3293. Арк. 44.
6. Звіти про відрядження за кордон працівників Інституту за 1993-1995 рр. *ЦДАВО України*. Ф. 5327.
Оп. 1. Спр. 22. Арк. 1.

Олексій Бакалець

ЗНАХІДКИ РИМСЬКИХ МОНЕТ І ПЛАСТИКИ НА ПОСЕЛЕННЯХ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ТЕРЕНАХ БАРСЬКОГО КРАЮ У 2020 - 2024 РОКАХ

Анотація. *Автор розвідки робить спробу проаналізувати нові знахідки монетно-речових скарбів часу черняхівської культури III-IV ст., виявнених у 2020-2024 рр. на теренах Барського краю, розкрити значення римської монети у розвитку товарно-грошових відносин на нашій території у досліджуваний період.*

Ключові слова*: Римська імперія, черняхівська культура, грошовий обіг, денарій, ауреус, дупондій,, пластика.*

Oleksii Bakalets

FINDINGS OF ROMAN COINS AND ARTEFACTS IN CHERNYAKHIV CULTURE SETTLEMENTS IN THE BARSK REGION IN 2020 – 2024 RR.

Abstract. *The author of the study attempts to analyze new discoveries of coin and artefact hoards from the Chernyakhiv culture of the 3rd-4th centuries, unearthed in 2021-2024 in the Barsk region. The study aims to uncover the significance of Roman coins in the development of commodity-money relations in our territory during the researched period.*

Keywords: *Roman Empire, Chernyakhiv culture, monetary circulation, denarius, aureus, dupondius, artefacts.*

Поліетнічна за своїм характером черняхівська культура ввібрала у себе досягнення матеріальної та духовної культури готів, які прийшли з Прибалтійських земель у кінці II ст. н. е. та раньослов`янських племен.

Українські дослідники М. Брайчевський, В. Баран, І. Винокур, П. Хавлюк, В. Восколуп, О. Погорілець, О. Надвірняк, Саввов Р., А. Морозов, В. Мороз, Ж. Карбовська, В. Шапринський, А. Шостопал, О. Бакалець дослідили значний масив римських монет, пам`яток черняхівської культури, долучилися до проблеми її походження, етнічного складу на теренах історичного Поділля. Численні знахідки артефактів черняхівської та вельбарської культури за останню чверть століття на теренах Поділля, і Барщини зокрема, гармонійно поєднуються зі знахідками римських монет I – IV ст. Але що стосується Барського регіону, то публікації про знахідки римських монет I – IV ст. н. е. майже були відсутні до початку XXI ст. Виключенням стали праці Є. Сіцінського «Археологічна карта Подільської губернії» (1901 р.), у якій за 1890 р. зафіксоване велике черняхівське поселення поблизу с. Миток Могилівського повіту в урочищі «Золотий ключ», де «знайдена бронзова римська монета Септимія Севера (193 – 211), карбована у 194 р. н. е.» [1, с. 105.] та О. Бакальця: «Поселення черняхівської культури II – III ст. н. е. в урочищі «Золотий ключ» поблизу с. Митки Барського р-ну Вінницької області» (2014 р.)**[**2, с. 6–10],

Германські племена готи – представники вельбарської культури, які проживали на південних українських теренах у кінці II – IV ст. н.е., у Барському історичному музеї представлені залізними виробами, ножами із характерною горбатою спинкою, бронзовими і залізними фібулами, фрагментами глиняного ліпного, завезеного із Північного Причорномор'я і Римської імперії гончарного посуду сірого та оранжевого кольорів. Ці речі виявлені в кінці 90-х р. XX ст. на трьох готських поселеннях між селами Гайове та Гармаки Барського району, передані для музею археологами П. Хавлюком та В. Восколупом [3, с. 25–27].

Метою нашого дослідження є спроба, на основі найновіших знахідок монетно-речових скарбів та окремих римських монет на території Барщини, показати тривалі торгово-економічні зв`язки місцевого населення доби черняхівської культури з римським світом, розкрити масштабність цих зв`язків та різноманітність монетних номіналів.

Найбільша кількість срібних денаріїв, золотих ауреусів, бронзових сестерціїв, мідних асів, дупондіїв, квадрансів приходиться на часи правління імператорів Римської імперії Траяна (98–117), Адріана (113–138), Антоніна Пія (138–161), Марка Аврелія (161–180), Фаустини Старшої – дружини Антоніна Пія, Фаустини Молодшої – дружини Марка Аврелія, Коммода (166–192), Луція Вера (161–169), Септимія Севера (193–211), коли відзначається максимальний притік римських монет у наш подільський регіон [4, с. 221–226].

Проаналізуємо топографію та склад скарбового матеріалу і окремих знахідок римських монет, зафіксованих на території краю за останні роки. Нами виявлено та зареєстровано близько 250 римських монет другої половини I – IV ст. н. е. в м. Бар та поблизу 30 сіл Барського (теперішнього Жмеринського) району. Найбільший масив знахідок (7 – 12 %) припадає на урочище «Золотий ключ», розміщене південніше с. Миток, яке Ю. Сіцінський називає містом «Золотий Ключ». Протягом 2012 – 2017 рр. тут виявлено 6 монетно-речових скарбів. В урочищі «Золотий ключ» зафіксовано понад 120 бронзових, залізних предметів та 30 фрагментів глиняного ліпного та гончарного посуду черняхівського та римського типів, які були передані до фондів Барського історичного музею. Серед артефактів переважають помаранчеві та темно-сірі кольори фрагментів глиняного посуду та пряселець. Скарби містять бронзові ювелірні вироби – 2 гарно орнаментовані наручні прикраси, різноманітної форми фібули, пряжки, підвіски, накладки, дзвіночки, фрагменти дзеркала, пінцет, голки, свинцеві грузила, ручка та дві накладки для бронзового казана. У побуті закріплюється змієподібна та «арбалетна» форми корпусу фібул. Фібула має деяку спорідненість із самострілом, у якого злегка зігнута ніжка. У скарбі наявні дві качкоподібні фібули. Ці та інші вироби, знайдені в інших поселеннях району яскраво свідчить про те, що у черняхівців добре було розвинене ювелірне мистецтво [5, с. 10 –15].

У нашій топографії зафіксовані по 5 знахідок римських монет чи скарбів у м. Бар (1996 р., 1999 р., 2013 р., 2020 р., 2023 р.), 3 – в с. Кузьминцях (2012 р., 2013 р., 2017 р.), 4 – у с. Гармаках (1998 р., 2016 р., 2019 р., 2020 р.), по 2 – 4 – у селах Бригидівка (2011 р., 2016 р.), Васютинці (2017 р., 2019 р., 2020 р., 2023 р.), Буцні (2012 р., 2013 р.), по 1–2 знахідці зафіксовано поблизу сіл Глинянка (2017 р.), Міжлісся (2017 р., 2021 р.), Ульянівка (2016 р.), Мар`янівка (2017 р.), Войнашівка (2019 р.), Ялтушків (2013 р.), Верхівка (2012 р.), Гулі (2014 р.), Попівці (2015 р., 2023 р.), Мартинівка (2016 р.), Гайове (2017 р., 2020 р.), Лядова (2018 р.), Лука Барська (2018 р., 2024 р.), Балки (2015 р.), Матійків (2018 р.), Іванівці (2013 р., 2019 р., 2023 р.), Терешки (2019 р.), Пляцина (2019 р.), Кошаринці (2019 р., 2020 р., 2023 р.), с. Гайове, Маньківці (2020 р.)

У листопаді 2020 р., на полі, поблизу правого берега р. Рів на схід від с. Маньківці Барського району виявлено монетно-речовий скарб, у якому містилося 10 срібних денаріїв Римської імперії II–III ст. н.е.: імператорів Траяна (98–117) – 1, Адріана (117–138) – 1, Антоніна Пія (138–161) – 1, Фаустини Августи Старшої – дружини Антоніна Пія – 1, Марка Аврелія (161–180) – 3, Фаустини Молодшої – дружини Марка Аврелія, Септимія Севера (193–211) – 1, Гети Севера (211–212) – 1. Стан збереження монет переважно задовільний і добрий. У знахідці також були присутні: золота підвіска з кільцем, 2 бронзових кільця різних розмірів, 2 бронзові фібули, 2 гудзики, бронзова емблема із зображенням щита [6, с. 8 – 12].

Цінні знахідки римських монет та пластики, які готуються до передачі до фондів Барського історичного музею, знайдені на нових поселеннях черняхівської культури, виявлені на західній околиці м. Бара (2020 – 2023 рр.), поблизу сіл Попівці (2023 р.), Іванівці (2023 р.),

Шершні (2023–2024 рр,) Біличин (2024 р.). У жовтні 2020 р., після глибокої оранки на полі, за 0,5 – 1 км на північний захід від міста Бар (новобудови «Золоте кільце») на полі, вздовж лівого берега річечки Горпинки – притоки р. Рів, виявлено черняхівське поселення розміром близько 600 х 100 м. На досліджуваній ділянці присутні сотні фрагментів ліпної та гончарної кераміки темно-сірого, жовто-сірого та помаранчевого кольорів (Рис.1). Там виявлено 23 срібних денаріїв II ст. н.е.: Адріана (117–138) – 4, Антоніна Пія (138–161) – 5 (з них 1 лемісний Антоніна Пія з пробитим отвором), Фаустини Старшої – 2, Марка Аврелія (138–161) – 4, Фаустини Молодшої – 3, Луція Вера (161–168) – 1, Коммода (180–196) – 2, Луцілли – 1; антоніниан середини III ст. Філіппа Араба (244 –249). Поряд із монетами на полі було виявлено: золоту брошку овальної форми з червоним каменеем, надламаний залізний ніж, срібна заготовка вагою 85,7 г.

У 2023 р. на тому ж поселенні було виявлено залізну і 2 бронзові фібули, кільце, 1/2 срібного денарія Марка Аврелія (138–161) вагою 1,62 г та золотий ауреус імператора Коммода (180–196) вагою 6,3 г, діаметром 30 мм з пробитим отвором – дукач.). На аверсі ауреуса відкарбовано бюст Коммода вправо, круговий напис латинською мовою: COMMODUS TOVIGYSAVG. На реверсі у центрі монети зображена богиня з рогом достатку у лівій руці, із птахом – у правій. По колу наявний напис: «COSS III…» [7, с. 175].

На початку 2021 р. в лісі, поблизу с. Міжлісся Жмеринського р-ну Вінницької області виявлено монетно-речовий скарб, який складався із 12 бронзових та мідних асів разом із залізним ножем. Знахідка свідчить про те, що у грошовому обігу черняхівських племен Подільського регіону перебували в грошовому обігу для здійснення більш дрібних торгових операцій бронзові та мідні аси. Ас (лат. As, assis) – римська вагова одиниця, яка відповідала спочатку одному фунту (лібрі) і складала 327,45 г. У другій половині III ст. до н. е. 1 ас = 54,59 г. Карбувалися номінали в 1, 2, 3, 5, 10 асів. 1 ас = 1/10 срібного денарія, а з 217 р. н. е. – 1/16 денарія. Із бронзи (міді) карбувався ас вагою 10,92 г. [8, с. 76–82]. Загальна вага Міжлісянського скарбу становить 119,9 г., в середньому вага однієї монети складає 10,9 г, що відповідає монетній стопі аса I – початку III ст. н. е. Стан збереження монет добрий і задовільний. Вага аса коливається від 8,4 г (з пошкодженим гуртом); 9,7 г; 9,7 г; 10,3 г; 10,3 г; 10,7 г; 10, 8 г; 10,8 г; 11,3 г; 11,9 г; 12,7 г; 14,1 г. Діаметр монет коливається від 27 до 28 мм, тобто відповідає стандарту (Рис. 2). Аналіз монет за карбуванням тих чи інших імператорів свідчить, що часи випуску асів припадають на досить великий відтинок часу, тобто від часу правління імператора Тіберія (14–37) до Септимія Севера (193–211) включно, тобто близько 200 років. Стан збереження монет задовільний, тому не усі монети скарбу можна ідентифікувати. Перший ас належить до тезаврацій римського імператора Тіберія (14 р. до н.е. – 37 р. н.е.) 20–30-х років I ст. н.е. Його вага складає 12,7 г, діаметр – 28 мм. На аверсі бронзової монети зображено бюст Тіберія вправо, на реверсі – Бог, який сидить на престолі вліво. Другий бронзовий ас відкарбований в часи правління імператора Марка Траяна (98–117). Його вага складає 9,7 г, діаметр – 27 мм. На аверсі монети

чітко прослідковується бюст Траяна, повернутий вправо, але на реверсі через тривале перебування в обігу не збереглися будь-які написи.

Третя мідна монета скарбу належить до часу правління Коммода (177–192) – останнього імператора із династії Антонінів, який був сином імператора-філософа Марка Аврелія і став співправителем батька із 177 до 180 р. Вага аса становить 10,8 г, діаметр 27 мм. На аверсі відкарбовано бюст імператора, на реверсі зображена богиня, яка тримає у лівій руці ріг достатку. На четвертому бронзовому асі із Міжлісянського скарбу зображено співправителя імператора Андріана (117–138) Елія (136–138). Вага монети становить 8,4 г (частина гурту вищерблена), діаметр – 28 мм. На аверсі монети розміщено бюст правителя вправо, на реверсі зображено постать богині. На п`ятій бронзовій монеті в ценрі аверса зображено голову імператора Римської імперії Антоніна Пія (138–161). На реверсі аса зображений Юпітер із списом (блискавкою) у правій руці. По боках від нього розміщені дві латинські букви S і C – senatus consulto – тобто монета карбувалася за постановою римського сенату. Вага аса складає 14,1 г, діаметр – 28 мм.

Шостий ас належить до тезаврацій імператора Луція Вера (161–169) – співправителя Марка Аврелія (161–180). Його вага становить 11,3 г, діаметр – 28 мм. На аверсі монети відкарбований бюст Луція Вера вправо, на реверсі – в центрі монети стоїть богиня вліво, позаду якої росте кущ винограду. Сьомий мідний ас належить до часу правління імператора-філософа Марка Аврелія (161–180). Вага монети складає 11,9 г, діаметр – 28 мм. На аверсі ледь прослідковується профіль голови імператора Марка Аврелія, повернутий вправо, на реверсі – зображення не збереглося. Стан аса задовільний.

Восьмий мідний ас належить до тезаврацій часу правління засновника нової римської династії Северів – Септимія Севера (193 – 211), який правив в Римі майже 18 років. Вага монети становить 10,3 г, діаметр – 27 мм. На аверсі монети розміщений бюст імператора, повернутий в право, на реверсі – у верхній частині розміщені три амфори (з вином), під ними риска і напис латиною: RO..M A. Чотири мідних аси через тривале перебування у землі (окислення) неможливо ідентифікувати. Діаметр усіх цих монет становить 27 мм, вага дев'ятої монети складає 10,7 г, десятої – 10, 3 г, одинадцятої – 9,7 г, дванадцятої – 10,8 г, тобто вони відповідають монетній стопі II – пол. III ст. н.е.

У 2023 р. на полі, за ставом біля с. Попівка було виявлено срібний денарій імператриці Кріспіни – дружини імператора Коммода вагою 2,38 г. Стан денарія добрий. На аверсі монети зображений портрет Кріспіни вправо та круговий напис: CRISPINA AVGVSTA. На реверсі зображена жіноча постать із кулею в правій руці та стертий напис.

Весною 2023 р., на старій дорозі до с. Шершні, поблизу р. Рів, виявлено 3 римських срібних денарії імператорів: Антоніна Пія, Коммода та імператриці Луцілли. (Рис. 4). На монеті Антоніна Пія (вага 2,95 г) зображено портрет цезаря вправо та круговий напис: IMPCAESARADRIANVSANTONINVS PIVS. На реверсі в центрі стоїть богиня повернута вправо. У лівій руці вона тримає колося. Внизу та по

колу напис: RANOTATOX IIII COS IIII. На аверсі денарія Коммода (вага 2,26 г) зображений бюст імператора у лавровому вінку вправо та круговий напис: IMPAVRELCOMMODVSAVG. У центрі реверса стоїть імператорський трон вліво, у ньому сидить імператор та круговий напис: IRI IIIMP IICOS II PR. Влітку 2024 р., на місці колишньої напівземлянки, виявлено фрагменти сірої кераміки (1. Вага 15 г, розміри 45 х 40 х 9 мм; 2. Вага 3,97 г, розміри 20 х 20х 4 мм; 3. Денце посудини сірого кольору вага 6, 27 г, розміри 46 х 85 х 5 мм. та монетно-речовий скарб II–III ст. н.е.

Після весняної оранки на полі, поблизу с. Біличина, у 2024 р. виявлено монетно-речовий скарб періоду черняхівської культури початку III – IV ст. н. е. Римські монети і бронзові предмети були виявлені компактно на площі 10 м^2, що свідчить про існування тут давнього житла. У комплексі наявні 5 фібул (з них 4 бронзових та 1 залізна), 2 бронзові пряжки, бронзова проколка, прямокутна накладка та зливок бронзи.

Бронзова фібула арбалетного типу має вагу 5,9 г, розміри 44 х18 мм. Стан збереження фібули добрий, але відсутня голка-застібка. Артефакт вкритий зеленою патиною. Друга фібула римського типу має форму птаха у польоті, її вага становить 3,6 г, розміри 36 мм х 35 мм х 15 мм. 3 і 4 бронзові фібули мають лише центральний корпус без пружинок та голок-застібок, вони мають змієподібну форму і однакову вагу (2,3 г) і розміри (45 мм х 5 мм х 5 мм). 5 фібула готського типу виготовлена із заліза, тому сильно окислена і вкрита іржею. У монетно-речовому комплексі присутні 2 бронзові пряжки (першої вага становить 5,87 г, розміри 28 мм х 16 мм). Друга пряжка має овальну форму із центральною перетинкою для фіксації ремінця, вона рівномірно вкрита зеленою патиною. Бронзова накладка прямокутної форми (розміри 28 мм х 20 мм) має вагу 4,8 г і ймовірно використовувалася як прикраса для кінської збруї.

У скарбі присутні 8 римських монет: 1 мідна, 1 латунна і 6 срібних II ст. н.е. Стан монет добрий і задовільний. На мідному асі (вага 11,12 г, діаметр 28 мм) відкарбовано два бюсти імператорів, розміщених напроти один одного. Монета потерта, тому ідентифікувати зображення та написи на монеті важко. Латунний дупондій, який дорівнює половині аса, має вагу 5,84 г і діаметр 23 мм. Особливий інтерес у знахідці складають 2 срібні денарії Адріана (117–138) – на першому зображено бюст імператора вправо (вага 2,57 г, діаметр 18 мм) на другому – вліво (вага 2,24 г, діаметр 17 мм). Третій срібний посмертний денарій приурочений імператору Антоніну Пію (138–161). Його стан відмінний, вага – 2,95 г, діаметр – 18 мм. Четвертий денарій присвячений Фаустині Старшій – дружині Антоніна Пія (вага 2,78 г, діаметр 18 мм), п'ятий – належить до часу карбування Коммода (180–196), стан збереження якого добрий, вага складає 2,13 г, діаметр – 18 мм. На шостому срібному денарії відкарбований портрет імператриці Кріспіни – дружини Коммода. Його вага складає 2,38 г, діаметр 18 мм. (Рис. 5).

Отже, аналіз підйомного археологічного матеріалу, здійснений в ході експедицій 90-х рр. XX ст. на території Барського району, а також

чисельні знахідки римських монет та бронзової пластики в останні роки XXI ст., переконують в тому, що на території Барського району проживали племена черняхівської та вельбарської культур – ранні слов`яни та готи. В усьому ареалі черняхівської культури вражає величезна різноманітність речових та монетних пам`яток, що свідчить про розвинуті товарно грошові відносини. Наявні археологічні матеріали дають можливість стверджувати про існування тут центрів гончарного та ювелірного виробництва.

Племена черняхівської культури виготовляли десятки різних бронзових виробів (насамперед фібули), що підтверджують численні монетно-речові скарби на території Жмеринського (колишнього Барського) району. Присутній у досліджених 58 монетно-речових скарбах Барського краю монетний матеріал включає основні римські номінали: золоті ауреуси, срібні денарії, антонініани, мідні аси, дупондії 25 римських імператорів чи їх дружин кінця I – IV ст.

Серед римських монет також в Барському краї зустрічаються лемісні денарії, вилиті у глиняних формах з потіну – сплаву срібла, міді, олова, свинцю, цинку, нікелю, з домішками мікроелементів золота. Найбільше лемісних денаріїв сірого і чорного типів зустрічаються з зображенням римських імператорів: Траяна, Адріана, Антоніна Пія, Марка Аврелія, Фаустини Старшої – дружини Антоніна Пія, Фаустини Молодшої – дружини Марка Аврелія, Коммода – сина Марка Аврелія. Скарб асів із с. Міжлісся свідчить, що він належать до періоду правління римських імператорів династіїв Юліїв-Клавдіїв, Антонінів та Северів (I – початок III ст. н.е.).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Сіцінський Ю.Й. Археологічна карта Подільської губернії/упорядник О.Л. Баженов. Кам'янець-Подільський:ОІЮМ, 2007. 136 с.
2. Бакалець О. А. Поселення черняхівської культури II – III ст. н. е. в урочищі «Золотий ключ» поблизу с. Митки Барського р-ну Вінницької області //Зб. тез III Міжнародної конференції. Вінниця, 2014. С. 6 –10.
3. Восколуп В. П. Археологічна розвідка в басейні річки Рову / Восколуп В. П., Хавлюк П. І. Тези доповідей і повідомлення вісімнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. Вінниця, 1998. С. 25 – 27.
4. Курок О. І., Бакалець О. А. До проблеми поширення срібних денаріїв римського імператора Марка Антонія (161–180) на теренах Поділля. Збірник наукових тез IX Міжнародної науково-практичної конференції «Sciens and practice of todey» Секція: Історія (16–19 листопада 2020 р. м. Анкара (Туреччина). С. 221–226.
5. Бакалець О. А. Знахідки римських монет на поселеннях Черняхівської культури III-IV ст. на території Барського району Вінницької області (за матеріалами фондів Барського районного музею та приватних колекцій) //Нумізматика і фалеристика. № 3 за 2019. С. 10-15.
6. Бакалець О., Лесько О. Септимій Север //Нумізматика і фалеристика. № 1, 2023 С. 8–12.

7. Бакалець О. Нові знахідки пам'яток черняхівської культури в місті Бар Вінницької області. Матеріали XVII Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції. м. Хмельницький, 22 вересня 2023 р. / редколегія Ю.В. Телячий та ін. Хмельницький: ХКТЕІ, відділ наукової роботи, 2023. С.175.
8. Бакалець О. А. Скарб бронзових і мідних асів I - III ст. н.е. як важливе джерело вивчення римо-слов`янських економічних зв`язків. Збірник матеріалів XVIII Міжнародної науково-практичної конференції.19-22 липня 2022, м. Мілан, Італія. С.76-82.

ДОДАТКИ

Рис. 1. Фрагменти ліпної та гончарної кераміки з черняхівського поселення в м. Бар Вінницької області. 2020 р. (Фото О. Бакальця)

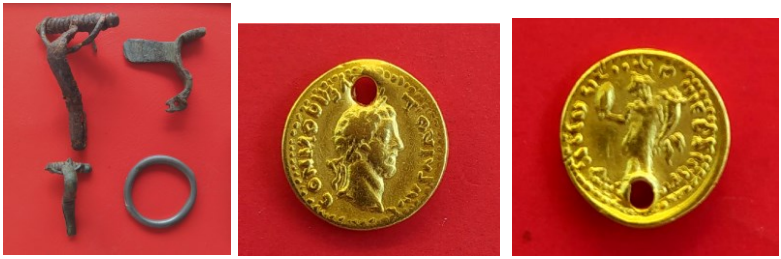

Рис. 2. Бронзові фібули, кільце та золотий ауреус римського імператора Коммода

(177–192) з черняхівське поселення, м. Бар, 2023 р. (фото Л. Біліченка)

Рис.3. Скарб бронзових та мідних асів I–III ст. н.е. с. Міжлісся, 2021 р. Вага 119,9 г (фото С. Кондратюка)

Рис. 4. Монетно-речовий скарб з с. Шершні, 2023 р. (фото О. Бакальця).

Рис. 5. Монетно-речовий скарб з с. Біли чин, 2023 р. (фото О. Бакальця)

Ігор Скоромний

ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЧЕСНОГО КОНСУЛЬСТВА ЛАТВІЙСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ У М. ВІННИЦЯ У 2021-2024 РР.

Анотація. *У статті висвітлено діяльність Почесного консульства Латвійської республіки у м. Вінниця упродовж 2021-2024 рр. Зокрема, окреслено початок заснування консульства у Вінниці та призначення Почесного консула. Відзначено особливу роль Почесного консульства в умовах повномасштабного російського вторгнення, що полягала в забезпеченні ЗСУ, сил ТРО паливом, автомобілями різного призначення, передачі значної кількості гуманітарної допомоги за власний кошт. Визначено обсяг гуманітарної допомоги Україні за рахунок співпраці Почесного консула із представниками Посольства Латвійської Республіки в Україні та представниками благодійних фондів. Окреслено діяльність Почесного консульства у сфері культури, освіти та спорту. Вказано на започаткування співпраці Почесного консульства із факультетом історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Повідомлено про нагородження Почесного консула Латвійської Республіки у м. Вінниці та Вінницькій області Ігоря Скоромного «Хрестом Визнання» за особливі заслуги на благо латвійської держави.*

Ключові слова: *Вінниця, Латвійська республіка, Почесне консульство, благодійна допомога, Ігор Скоромний.*

Igor Skoromnyi

ACTIVITIES OF THE HONORARY CONSULATE OF THE REPUBLIC OF LATVIA IN VINNYTSIA IN 2021-2024

Abstract. *The article highlights the activities of the Honorary Consulate of the Republic of Latvia in Vinnytsia during the period from 2021 to 2024. In particular, it outlines the founding of the consulate in Vinnytsia and the appointment of the Honorary Consul. The special role of the Honorary Consulate during the full-scale Russian invasion is noted, particularly its efforts to support the Ukrainian Armed Forces and Territorial Defense Forces with fuel, vehicles of various types, and the delivery of significant humanitarian aid at its own expense. The volume of humanitarian aid provided to Ukraine through cooperation between the Honorary Consul, the Embassy of the Republic of Latvia in Ukraine, and charitable organizations is also highlighted. The article also discusses the consulate's activities in the fields of culture, education, and sports. It mentions the initiation of cooperation between the Honorary Consulate and the Department of History and International Relations at Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Additionally, it reports on the awarding of the "Cross of Recognition" to Igor Skoromny, the Honorary Consul of the Republic of Latvia in Vinnytsia and the Vinnytsia region, for his exceptional contributions to the benefit of the Latvian state.*

Keywords*: Vinnytsia, Republic of Latvia, Honorary Consulate, humanitarian aid, Igor Skoromny.*

10 вересня 2021 року відбулось відкриття Почесного консульства Латвії у м. Вінниця. На цій події була присутня делегація з Латвії на чолі з Повноважним Послом Латвії в Україні Юрісом Пойкансом. Право очолити консульство було надане Ігорю Олександровичу Скоромному – підприємцю, безпартійному, депутату Вінницької міської ради. З цього часу Почесний консул Ігор Скоромний бере участь в усіх офіційних подіях міста Вінниці як представник Латвійської Республіки [1].

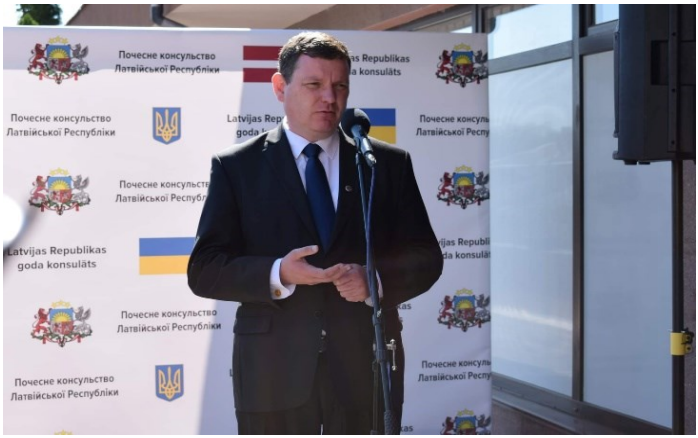

В жовтні 2021 року у м. Вінниці відбувся Всеукраїнський Форум «Українські медики. Подвиг і жертовність в здобутті та захисті Незалежності України», в якому взяли участь Почесний Консул Латвійської Республіки у Вінниці Ігор Скоромний та Аташе з питань оборони Посольства Латвійської Республіки в Україні, полковник Александрс Холмановс.

На честь 103-ї річниці Проголошення Латвійської Республіки, 17 листопада 2021 року в м. Київ пан Ігор Скоромний взяв участь в робочій зустрічі Почесних консулів Латвії з Надзвичайним та Повноважним Послом Латвійської Республіки в Україні паном Ілгварсом Клявою.

З початком повномасштабної війни в Україні Ігор Скоромний брав безпосередню участь в забезпеченні ЗСУ, сил ТРО паливом, автомобілями різного призначення за власний кошт. Також була передана велика кількість гуманітарної допомоги (продукти харчування, гігієни, медикаменти) в оточений ворогом Київ. Під час активних військових дій у Києві Ігор Олександрович допомагав працівникам Посольства Латвії в Україні евакуюватися в більш безпечні регіони країни та за кордон, знаходив можливість надати паливо для транспорту працівників Посольства під час критичного дефіциту палива в Україні. Також була надана всебічна підтримка і допомога латиській журналістці Ieva Vārna, яка прибула в Україну, щоб мати можливість розповісти всьому світу про страшне і підступне вторгнення російських загарбників.

Разом з латвійськими партнерами Посольством Латвійської Республіки в Україні від початку війни було передано більше 100 автомобілів для різних військових частин та підрозділів ЗСУ, ГУР, НГУ, ДСНС України у Вінницькій області [2, 3, 4].

Загалом, завдяки співпраці Почесного консула Ігоря Скоромного з благодійним фондом «Pan Fund» на потреби ЗСУ було передано більше 200 автомобілів та близько 1000 приладів різноманітного призначення (FPV-дрони, квадрокоптери, зарядні станції, рації, прилади нічного бачення, військова амуніція, шоломи тощо).

Протягом всього часу на посаді Почесного консула, Ігор Скоромний постійно підтримує зв`язок з представниками Посольства Латвійської Республіки в Україні та представниками благодійного фонду «Uzņēmēji Mieram» - Laura Skrodele та kapelāns Elmārs Pļaviņš, які всебічно допомагають народу України.

За період своєї діяльності Почесний консул здійснив ряд заходів для розвитку дипломатичних відносин між Латвійською республікою та Україною, а саме:

- зустрічі з Повноважним Послом Латвії Ілгварсом Клявою, під час яких було вирішено низку питань благодійної допомоги для цивільних та військових України;
- зустрічі з Міністеркою оборони Латвії пані Інарою Мурнієце та Міністеркою економіки Латвії пані Ілзе Індріксоне з приводу розвитку міжнародних відносин, благодійної допомоги, налагодження економічної співпраці;
- зустрічі з Аташе з питань оборони Посольства Латвійської Республіки в Україні полковником Александрсом Холмановсом, заступником Аташе з питань оборони посольства Латвії в Україні Valerijs Bodnieks та старшим експертом з питань міжнародного військово-релігійного співробітництва Міністерства оборони

Латвійської Республіки Elmārs Pļaviņš, під час яких було налагоджено співробітництво з представниками Національної Академії Національної Гвардії України та представниками командування Повітряних Збройних сил України.

У травні 2024 року, за підтримки Почесного консула Латвійської Республіки у м. Вінниця Ігоря Скоромного, Вінницького міського голови Сергія Моргунова, Вінницької обласної військової адміністрації відбувся Українсько-Латвійський бізнес-форум, який об'єднав підприємців з Вінниччини та Латвії. На форумі були присутні Держсекретар Міністерства економіки Латвійської Республіки Едмундс Валантіс, Надзвичайний та Повноважний посол Латвії в Україні Ілгварс Клява, Другий секретар, Заступник голови Місії з політичних та економічних питань Крістапс Пурмаліс, Аташе з економічних питань Посольства Латвії в Україні Ainārs Mežulis та інші поважні гості з Латвії [5].

Також Ігор Скоромний брав участь у 10-му та 11- му засіданні Почесних консулів Латвійської Республіки, які відбувалися у липні 2022 року та липні 2024 року в м. Рига. Під час останнього візиту був присутній на зустрічі з Державним секретарем МЗС Латвійської Республіки паном Andris Pelšs та Прем`єр-міністром Латвії пані Evika Siliņa, відвідав Сейм (Парламент) Латвійської Республіки, де мав можливість поспілкуватися з Спікером Сейму пані Daiga Mieriņa та був присутнім на офіційному прийомі у Президента Латвії Edgars Rinkēvičs.

Підтримка України латиським суспільством велика і різнопланова. Так, на запрошення Ігоря Скоромного до України двічі приїжджали представники Державної поліції Латвійської Республіки на чолі з генералом Армандсом Руксом, заступником начальника поліції Нормундсом Грубісом, які особисто доставили транспортні засоби в кількості 39 автомобілів, що були відправлені на Донецький, Харківський, Дніпропетровський, Чернігівський напрямок для ЗСУ, а також авто були передані частині ДСНС у Вінницькій області для виконання професійних обов`язків. Також було привезено декілька

вантажівок з гуманітарною допомогою у вигляді генераторів, повербанків та інших необхідних засобів для наших бійців.

На посаді Почесного консула Латвії Ігор Скоромний також підтримує культурні події, які дозволяють краще ознайомитися з літературними творами латиських письменників. За підтримки Почесного консула Латвії у м. Вінниці Ігоря Скоромного та українського письменника-перекладача Віктора Мельника було видано збірку віршів авторки Māra Zālīte «Дума про сонце». В листопаді 2023 року організував презентацію книги латвійського письменника, громадського діяча, волонтера Юріса Албертса Улманиса «Коли війна стає особистою» [6].

В вересні 2024 року на запрошення відділення Національного олімпійського комітету України у Вінницькій області Почесний консул

прийняв участь у Всеукраїнській церемонії відкриття Європейського тижня спорту.

Також одним з основних напрямків діяльності Почесного консульства у м. Вінниці є допомога в сфері освіти, налагодження зв`язків з освітніми закладами Латвії, обмін досвідом викладацького складу та обмін студентами. Одним з етапів розвитку в цьому напрямку стало підписання договору 30 вересня 2024 року про співробітництво з Вінницьким державним педагогічним університетом імені Михайла Коцюбинського. З метою реалізації договору на факультеті історії і міжнародних відносин Університету було створено українсько-балтійський центр, метою якого є здійснення наукових досліджень з актуальних проблем історії та міжнародних відносин країн Балтії, освітньої діяльності, надання практичних послуг з актуальних проблем історії, міжнародних відносин, а також підвищення рівня свідомості, культури та освіченості населення [7].

Керівництво Латвійської республіки належним чином оцінило заслуги Почесного консула Ігоря Скоромного. З нагоди 106-річниці Проголошення Латвійської Республіки, на запрошення Президента Латвії Едгарса Рінкевичса, на церемонію вручення державних нагород 18 листопада 2024 року в Ригу було запрошено Почесного консула Латвійської Республіки у м. Вінниці та Вінницькій області Ігоря Скоромного. За особливі заслуги на благо латвійської держави Почесного консула було нагороджено Хрестом Визнання [8].

Подальша діяльність Почесного консульства у м. Вінниці та Почесного консула Латвії Ігоря Скоромного спрямована на подальший розвиток дипломатичних, міжнародних, економічних відносин між Україною та Латвією, організацію благодійної допомоги для цивільних мешканців України та всебічної допомоги ЗСУ.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. На Вінниччині відкрилось почесне консульство Латвійської республіки // https://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/3313743-na-vinniccini-vidkrilos-pocesne-konsulstvo-latvijskoi-respubliki.html
2. Національна академія Національної гвардії України отримала два автомобілі // https://nangu.edu.ua/news/nacionalna-akademiya-nacionalnoi-gvardii-ukraini-otrimala-dva-avtomobili
3. Харківському національному університеті внутрішніх справ передано два автомобілі // https://univd.edu.ua/uk/news/17904
4. Вінницькі рятувальники отримали автомобілі в рамках гуманітарної допомоги від Латвії // https://vitatv.com.ua/misto/humdopomoha-z-latviyi-vinnytski-ryatuvalnyky
5. Вячеслав Соколовий. Бізнес Вінниччини навіть у тяжкі часи війни шукає можливості для розвитку // https://24.vn.ua/vyacheslav-sokolovyj-

na-ukrayinsko-latvijskomu-biznes-forumi-biznes-vinnychchyny-navit-u-tyazhki-chasy-vijny-shukaye-mozhlyvosti-dlya-rozvytku/
6. Презентація книги Юріса Улманиса «Коли війна стає особистою» // https://library.vn.ua/news-and-events/meeting/prezentacziya-knigi-yurisa-ulmanisa-koli-vijna-stae-osobistoyu
7. Договір про співробітництво із Почесним консульством Латвійської республіки // https://vspu.edu.ua/?event=7117
8. Почесний консул з Вінниці Ігор Скоромний отримав Хрест Визнання від президента Латвії // https://vn.20minut.ua/Podii/pochesniy-konsul-z-vinnitsi-igor-skoromniy-otrimav-hrest-viznannya-vid-11945772.html

ОСВІТА, КУЛЬТУРА ТА РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ МЕШКАНЦІВ ПОДІЛЬСЬКОГО КРАЮ

Анатолій Трембіцький

АНДРІЙ ДИМІНСЬКИЙ – ЕТНОГРАФ І ФОЛЬКЛОРИСТ /до 195-річчя з дня народження/

Анотація. *У статті висвітлено перебіг життя і діяльність одного з найкращих синів України, подвижника української етнографії і фольклористики, надзвичайної людини – «окраси всенької української етнографії», подолянина Андрія Димінського (*1829 – †1905).*

Ключові слова**:** *етнограф, фольклорист, Андрій Димінський, Поділля, друга половина XIX ст.*

Anatoliy Trembitskyi

ANDRIJ DYMINSKY - ETHNOGRAPHER AND FOLKLOREIST /to the 195th birthday anniversary/

Abstract. *In the article the course of life and activities of one of the best sons of Ukraine, an ascetic of Ukrainian ethnography and folkloristics, an extraordinary person – "colors of the entire Ukrainian ethnography", Andriy Dyminskyi (*1829 - †1905).*

Keywords: *ethnographer, folklorist, Andrii Dyminskyi, Podillia, second half of the 19th century.*

Повертати забуті імена знаних дослідників подільського краю для науки і громадянської спільноти, донести до сучасника багатовікову пам'ять українського народу – свята справа історико-культурної спільноти. До таких постатей – ентузіастів, збирачів і дослідників народної творчості, належить видатний український етнограф, краєзнавець, фольклорист, «один з найкращих синів України», подолянин Андрій Іванович Димінський (*13.12.1829 – †01(14).01.1905), який народився с. Борщівці на *Могилів-Подільщині* у родині селян-кріпаків польського пана Станіславських-Комарів. Тут же перебігли найперші його нелегкі дитячі роки [1; 2; 3, с. 76; 4; 5, с. 38; 6, с. 121]. Ні дід, ні батько Андрія не мали власного прізвища. Дід Дем'ян, родом із Київщини (*нині – терени Черкащини. – А. Т.*) і довгий час там проживав, проходить по ревізьких «сказках» (*«книгах» – А. Т.*) за професійною ознакою «Мельник» [4; 5, с. 38; 6, с. 121]. Батько Іван (Янко), родом із Київщини (*нині – терени Черкащини. – А. Т.*), за професійною ознакою проходить по ревізьких «сказках» «Столяр» («Тесляр» [1]). На початку 1830-х рр. кріпацьку родину переведено з Київщини до подільських маєтків панів Станіславських-Комарів, а в 1831 р. Янка Столяра переводять на службу до містечка Жванця (*Кам'янеччина*), куди в 1833 р. забрав сім'ю, а згодом переїхав у с. Гаврилівці (*Кам'янеччина*). Тут родина проживала довший час і з селян-кріпаків у 1843 р. переходить у стан «казенних», оскільки село знаходилося в прикордонні смузі, яка

була вилучена з-під польсько-поміщицького землеволодіння у державне [4; 5, с. 38; 6, с. 122]. Тут родина набуває прізвище Димінський і, очевидно, «заблищали деякі достатки», оскільки батьки почали думати про освіту дітей. Батько дуже любив старшого сина, й хотів, щоб Андрій мав кращу, не кріпацьку долю. Йому з чималими зусиллями пощастило віддати хлопця до Кам'янецької повітової школи з нижчого ступеня. Це стало можливим тому, що мати Андрія – Дарія Данилова була з духовного роду. Андрій вчився з великою охотою, всім своїм єством прагнув знань і в 1840 р. скінчив школу [1]. Продовжувати освіту кріпацькому синові не пощастило і на цьому його освіта припинилася, але дала право на отримання посади волосного писаря. Свої подальші університети, отримання «високого, як на той час, розумового розвитку» проходив самотужки, здобуваючи знання власними силами, через читання книжок, «вплив високоосвічених людей, з якими його зближала любов до простого люду», захоплення етнографією та фольклористикою [1; 4; 5, с. 39; 6, с. 122]. Андрій Димінський самотужки вчився далі і, в 1848 р., склав при Кам'янецькій «врачебній управі» (*лікарській управі. – А. Т.*) іспити на «майстра цирюльничого цеху», здобувши право на нижчу медичну практику, а після набуття належного стажу: спершу учнівського, а потім підмайстерського, став майстром, хоча було йому лише 19 років. Першу посаду фельдшера дістав у с. Гаврилівці, де селяни його поважали, називали своїм рятівником [1; 2; 4].

У 1849 р. Андрій Димінський, як дослідник-самоук, почав робити етнографічно-фольклорні записи, але хто саме розбудив у нього інтерес до етнографії важко, можемо лише здогадуватись. Того ж року нав'язав зносини з «Русским географическим обществом» (*Петербург*), куди спочатку надсилав речі матеріяльної культури: буси, обручку й перстень знайдені в руїнах Булгара, старі монети з Новоушиччини, а згодом свої етнографічні записи.

У 1850 р. залишив «медичну» кар'єру й перейшов на посаду писаря Пукляцького сільського правління Орининської волості, де часто зустрічався із селянами і ретельно записував їхні розповіді про нужденне кріпацьке життя, «справедливість» служителів церкви, пересипані влучними прислів'ями, дотепами, гумором. У 1851 р. одружився з Марією Хобржинською, від неї вивчився польської мови, під її впливом захопився польською літературою, про що свідчать перші його етнографічні записи польською мовою, робив деякі записи російською [1]. Свідомо і сумлінно ставився до праці писаря, але місцева влада встановило за ним пильний нагляд, оскільки жив у злагоді з селянами, записував від них різні оповідки, давав їм поради тощо.

Згодом Андрія Димінського перевели у с. Новий Світ (*Городоччина*), де майже в 1854–1860 рр. був писарем сільського правління. Робив невеликі записи від селян, зокрема, оповідь «Сон святої Богородиці». 1 травня 1857 р. допитливий писар побував на ярмарку на Рахманний Великдень у Фельштині (*нині – с. Гвардійське*), де звернувши «увагу на зростання торгівлі чаєм, виникнення невеликих лісопромислових підприємств, розведення мериносних овець у

поміщицьких і селянських господарствах». У 1858 р. «простежив за торгівлею в Проскурові і повіті свіжою і сухою рибою та залізом, зафіксував ціни на ці товари». Відвідав Сатанів, де списав із книги містечкової управи 1743 р. ціни, які були на той час, і написав працю «Цены на разные предметы, существующие в местечке Сатанове Проскуровского уезда» (1859) [7].

Та «засиджуватись» на одному місці не дали і в 1860 р. «призначили» писарем до с. Гаврилівці, де знову взявся до роботи етнографа та ще й лікував хворих. Через те, що місцевий священник вважав ці записи і повчання та лікування селян богохульством і спрямованими проти церкви, влада для «користі служби», у 1863 р. настановила його на сільського, а згодом на волосного писаря у с. Стругу (*Новоушиччина*), де перебував до 1876 р. Постійно переміщаючи з одного села чи повіту, власті бажали «обірвати» його зв'язки з селянами, не розуміючи того, що ці зв'язки все більше міцніли. Поглиблювалася і його фольклористична та етнографічна діяльність» [1].

У 1849–1867 рр. А. Димінський зібрав і надіслав до «Русского географического общества» матеріали про народний побут, народні пісні, вірування, звичаї, статистичні матеріали та суто етнографічні записи, але лише 12 були видрукувані [7], а значна частина так і залишилися в архіві «Общества». Ще біля трьох тисяч давніх і дуже цінних народних пісень, записів іншого фольклору на Поділлі зберігаються у ф. 36 в ІМФЕ [8; 9]. «Общество» з розумінням і вдячністю віднеслося до надісланих Андрієм Івановичем матеріалів і в 1856 р. обрала постійним «членом-співпрацівником», а 1870 – дійсним членом. Рада «Общества» у 1862 р. присудила йому за етнографічні збірки малу срібну медаль [2; 6, с. 125; 7; 10, с. XLI;]. Нав'язав близькі стосунки з іншими інституціями у Петербурзі: 1860 р. став членом-співробітником «Императорского вольно-экономического общества» та членом «Комитету грамотности», які надсилали різні запити, книжки для шкіл [7].

У 1862 р. заснувався краєвий науковий осередок: «Подольский статистический комитет», і А. Димінський взяв участь у його перших заходах, активно співпрацював з Комітетом: листувався, виконував різні доручення, отримував та заповнював програми для етнографічних записів тощо. Поставлені завдання виконував добре, 18 січня 1873 р. Комітет надіслав подяку за роботу і обрав дійсним членом [5, с. 10; 6, с. 122].

У 1869 р. «Русское географическое общество» відрядило в Україну етнографічно-статистичну експедицію під проводом українського етнографа і фольклориста П. Чубинського для збирання матеріалів «Юго-Западного края». П. Чубинський відвідав Кам'янець-Подільський, де «Подольский статистический комитет» надав у його розпорядження збірник А. Димінського, що містив до 2000 пісень, враховуючи й різні варіанти. Особисто від А. Димінського П. Чубинський отримав кілька його етнографічних збірок: повір'їв, загадок і багато інших матеріалів [6, с. 123; 11, с. XV–XVI]. Всі це П. Чубинський переслав у Петербург, і вагому частку зібраних А. Димінським

матеріалів, частково опублікував у «Трудах Этнографично-статистической экспедиции в Юго-Западном крае» (Т 1,2,7) [6, с.125; 7].

Про виняткову працездатність етнографа «Киевлянин» (1871) писав: «Андрій Іванович Димінський, що проживає в Подільській губернії, Новоушицького повіту, селі Струга, заявив, що в нього є зібрання подільських пісень – 2000 різного змісту, 200 казок, 200 прислів'їв і загадок. Крім того, опис забобонів і марновірностей з приводу різних випадків житейських. Димінський готовий уступити на особливих умовах це зібрання, що являє собою багатющий матеріал, видати яке йому самому не дозволяють особисті можливості» [1].

У 1873 р. після заснування у Києві «Юго-Западного отдела Русского географического общества», Андрій Димінський нав'язав із ним зносини, надсилаючи численні рукописи етнографічних, переважно прозаїчних, записів. Ці матеріали використовували члени «Юго-Западного отдела»: у «Малорусских народных преданий и рассказов» М. Драгоманов (*Київ*, 1876) [9] вмістив кілька десятків коротеньких оповідань із записів А. Димінського, але без зазначення імені записувача. Після закриття «Отдела», етнограф напряму тримав зв'язок з українським етнографом і письменником І. Рудченком, надіславши йому у 1878 р. рукописи казок із Поділля, але так і не побачивши їх публікацій за життя. Рукописи потрапили до українського філолога П. Житецького, який ознайомившись із ними і надаючи їм великого значення, у 1895 р. передав їх акад. А. Кримському. У 1920-х р. М. Левченко віднайшов їх в архіві А. Кримського, що дало змогу відновити ім'я збирача і відповідно окреслити регіональну приналежність записів, які були визнані й належно оцінені, не зважаючи на рівень грамотності збирача [6, с. 123]. У 1928 р. Українська академія наук видала «Казки та оповідання з Поділля в записах 1850–1860 рр. Випуск I–II. З передмовою акад. А. М. Лободи» [10]. Упорядкував видання дійсний член Етнографічної комісії Микола Левченко [1; 7]. У 1928 р. він писав до Є. Сіцінського, що «скінчив усі оригінали обох випусків своїх «Казок Поділля», написав біографію [А.] Димінського (здається цікава вийшла)… Не знаю як поставляться до моєї праці «критики», але я задоволений з неї. Що міг зробити – зробив і маю надію, що користь з цієї книги повинна бути…» [12].

1880-ті рр. стали для етнографа дуже важкими: політичні звинувачення за подвижництво в українському національному русі, невпинні переслідування, постійні переїзди з одного повіту в інший. У 1880 р. повернувся до «казенного» с. Струга. Працював писарем в «Окружному правлінні військових поселень» [1; 6, с. 124; 9]. Друга половина його особистого життя, по суті, безнастанна боротьба за шматок хліба, випрошування копійок за кожний фольклорно-етнографічний запис, поневіряння, хвороби, шукання роботи писаря [6, с. 125].

У 1882 р. він передав у видавництво «Подольского листка» «Сборник пословиц Подольской губернии» [13, од. зб. 24871], а у 1889 р. отримав відповідь від Подільського губернського статистичного комітету, що до них не надходило жодної роботи [13, од. зб. 25028] і цей безцінний рукописний збірник втрачений. Того ж року збанкротував

Скопинський банк, і він втратив свої невеличкі заощадження та гроші за продану землю, позбувся будь-яких засобів до існування та змушений на кількох десятинах розпочинати важке життя сільського хлібороба. А ще через злидні померла дружина, він тяжко переживав із трьома дітьми горе і злидні. У 1883 р. одружується вдруге на Єлені Йосипівні Левицькій, але невдовзі вмирає батько дружини і її дві сестри дружини й мати перебираються до нього, що призвело до ще більшої матеріальної скрути, а разом і до родинних чвар [1; 14]. Як не було важко через постійні зміни місця роботи та проживання, знаходив розраду в спілкуванні з людьми і самовіддано збирав етнографічні матеріали [6, с. 125].

Зневірений, Андрій Димінський продовжував шукати якоїсь посади і в 1891 р. дістав її – став волосним писарем, але вже не на Поділлі, а в м. Шполі на Звенигородщині, але невдовзі повернувся до с. Струги. Останні роки його життя, це дуже важкі роки, зневіри, забуття, доживав у злиднях, без допомоги, навіть неспроможний пересуватися та ще й почав сліпнути. «Під новий 1905-й рік, коли колядники під вікнами весело вигукували: «Благословіть колядувати!..», Андрій Димінський, «дошкутильгавши до дверей, відчинив їх навстіж і впав на порозі – вже непритомний...» [1]. Так 1 січня 1905 р. на 76 році у Струзі (*Новоушиччина*) урвалося життя етнографа [2; 12] і в останню путь його проводжало все село. Поховали його на сільському кладовищі і на могилі поставили кам'яний хрест із написом: «Здѣсь покоится прахъ Р. Б. Андрѣя Ивановича Дыминскаго скон. 1 янв. 1905 г.» [12]. Мешканці с. Струга й досі зберігають добру пам'ять про українського етнографа, людину, яка цілком присвятила своє життя етнографії і збиранню усної народної творчості.

Андрій Димінський впродовж усього свого довгого життя, не зважаючи на важкі умови, брак повноцінної освіти, був свідомим українцем і зробив дуже багато для вітчизняної науки. Залишив велику фольклорно-етнографічну спадщину, зібравши по зернині, за далеко неповними даними, близько 4000 народних пісень, 2000 казок, 2000 приказок і загадок, численні анекдоти, легенди, небилиці, зробив яскраві описи життя і побуту селян Поділля, описав діалектні особливостей мови подолян, звичаїв і навіть світовідчуття людей регіону, більш, ніж сторічної давності, які й досі мають велике наукове значення і є невичерпним джерелом матеріалів для вітчизняних дослідників.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Димінська Євгенія. Фольклорист з Поділля. *Радянське Поділля*. 1980. № 5. 8 січня. С. 4.
2. Димінський Андрій Іванович. *Вікіпедія.* URL: http://ru.wikipedia.org/wiki/Димінський_Андрій_Іванович (дата звернення: 23.07.2024). Назва з екрану.
3. Левченко М. Знадоби до життєпису подільського етнографа А. І. Димінського (бл. 1826–1897). *З поля фольклористики й етнографії. Вип. 2.* Київ: *УАН*. 1928. С. 73–91.
4. Линник П. Андрій Димінський. *Голос* (Берлін). 1945. № 5. 17 січня. С. 3.

5. Новицький О. М. Фольклористична та етнографічна діяльність А. І. Димінського. *Народна творчість та етнографія* (Київ). 1980. № 6. С. 38–40.
6. Олійник Ірина. Андрій Димінський – етнограф Поділля другої половини XIX століття. *Етнічна історія народів Європи* (Київ). 2005. Вип. 19. С. 121–127.
7. Линник П. Андрій Димінський. *Голос* (Берлін). 1945. № 6. 21 січня. С. 3.
8. Інститут рукописів Національної бібліотеки НАН України ім. В. Вернадського (*далі – ІР НБУ*), ф. 36, од. зб. 709–713.
9. Шалак Оксана. Українські народні пісні записані А. Димінським на Поділлі. *Подільська старовина: збірник наукових праць* / Відп. ред. В. А. Косаківський. Вінниця, 1993. С. 389–395.
10. Казки та оповідання з Поділля в записах 1850–1860-х років [Матеріали А. І. Димінського] / Упоряд. М. Левченко, передм. А. Лобода. Київ, 1928. Вип. I–II. 598 с.
12. Лист Миколи Левченка до Євфимія Сіцінського від 10 листопада 1928 р. Родинний архів А. М. Трембіцького. Оригінал, 1 арк.
11. *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Юго-Западный край. Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским*. Т. 1: СПб., 1872. Вып. 1. XXX, 224 с. С. XVI.
13. ІР НБУ, ф. 1, од. зб. 24871, 25028.
14. Линник П. Андрій Димінський. *Голос* (Берлін). 1945. № 7. 24 січня. С. 2.

Олександр Красян

РУСИФІКАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ОСВІТИ НА ПОДІЛЛІ В 1930-ТІ РР.

Анотація. *У статті розглянуто процеси русифікації освіти на Поділлі у 1930-ті роки в контексті загальної політики радянської влади щодо уніфікації культурного та освітнього середовища в Україні. Особливу увагу приділено боротьбі з українізаційними ініціативами, репресіям проти інтелігенції та освітян, а також змінам у структурі навчальних закладів. Проаналізовано роль російської мови та культури у формуванні «пролетарської інтернаціональної культури», а також вплив цих процесів на етнічні меншини та україномовне населення регіону.*

Ключові слова*: русифікація, Поділля, освіта, українізація, Радянський Союз, 1930-ті роки, тоталітаризм, етнічні меншини, російська мова, культурна уніфікація.*

Oleksandr Krasyan

RUSSIFICATION OF UKRAINIAN EDUCATION IN PODILLIA IN THE 1930S

Abstract. *The article examines the processes of Russification in education in Podillia during the 1930s within the broader context of Soviet*

policy aimed at unifying the cultural and educational environment in Ukraine. Special attention is given to the suppression of Ukrainization initiatives, repressions against the intelligentsia and educators, and changes in the structure of educational institutions. The role of the Russian language and culture in shaping the "proletarian international culture" is analyzed, as well as the impact of these processes on ethnic minorities and the Ukrainian-speaking population of the region.

Keywords: *Russification, Podillia, education, Ukrainization, Soviet Union, 1930s, totalitarianism, ethnic minorities, Russian language, cultural unification.*

На початку 1930-х років у Радянському Союзі спостерігалося посилення централізації влади. Після короткого періоду українізації, яка мала на меті залучення українського населення до радянської ідеології, політичний курс змінився у бік уніфікації та придушення національної самобутності. У 1933 році радянське керівництво під проводом Йосипа Сталіна офіційно оголосило боротьбу з «українським буржуазним націоналізмом». Це слугувало виправданням для репресій проти української інтелігенції, зокрема вчителів, науковців, письменників та інших діячів культури.

На початку 1930-х років керівництво СРСР рішуче взяло курс на утвердження тоталітарного політичного режиму та уніфікацію освітнього процесу в Радянській Україні. Центральним елементом цієї політики було піднесення російської мови та культури, які стали основою для створення нової «пролетарської інтернаціональної культури». Звільнення й переслідування співробітників Наркомосу УСРР на чолі з Миколою Скрипником ознаменували остаточне згортання політики українізації.

На Поділлі ця зміна супроводжувалася репресіями проти членів комісій з українізації, вчителів та освітян, які у 1920-х роках активно просували національні ініціативи. У місцевій пресі таких діячів називали «петлюрівсько-націоналістичними елементами», звинувачуючи їх у нібито занедбанні шкіл для національних меншин, примусовій українізації та нехтуванні інтересами російських шкіл [4, с. 12]

На районних вчительських конференціях 1930-х років часто звучали доповіді про успіхи у подоланні «націонал-ухильництва» та викоріненні «скрипниківської лінії» в освітніх закладах. Унаслідок цього деякі школи, які у 1920-х роках функціонували з українською мовою викладання, були переведені на російську. Наприклад, наприкінці 1933 року таке рішення було ухвалено делегатами вчительської конференції Могилів-Подільського району.

Одночасно відбувалося значне збільшення кількості класів у російських школах. Так, восени 1933 року на Проскурівщині кількість таких класів зросла з 9 до 1427. У 1933–1934 навчальному році загальна кількість учнів у Вінницькій області зросла на 13,9% порівняно з попереднім роком. Однак кількість учнів у школах із російською мовою викладання збільшилася на 33,2%, польською — на 18,5%, німецькою — на 58%, а чеською — на 51% [1, с. 12].

Аналіз офіційних документів 1933 року створює враження, що радянська влада пояснювала боротьбу з «перегинами політики українізації» прагненням покращити культурно-освітні умови для всіх етнічних груп, які проживали в УСРР: поляків, німців, євреїв та інших. Однак, такі заяви були здебільшого демагогічними.

Події другої половини 1930-х років демонструють протилежне: більшість польських навчальних закладів була реорганізована в українські, а кількість німецьких та єврейських шкіл суттєво скоротилася. Водночас мережа російських освітніх установ поступово, хоча й незначними темпами, продовжувала розширюватися. Це свідчить про прихований курс на русифікацію освіти, що супроводжувався одночасним згортанням можливостей для розвитку інших етнічних культур.

У другій половині 1930-х років працівники наросвіти, виконуючи розпорядження Наркомосу УСРР, значно збільшили кількість годин, відведених на вивчення російської мови та літератури в навчальних планах шкіл. Для моніторингу успішності регулярно проводилися контрольні роботи з цих предметів.

Результати перевірок засвідчили, що більшість учнів Поділля погано володіли російською мовою, часто писали диктанти з численними помилками. Крім того, якість викладання російської мови у школах регіону залишалася незадовільною: рівень підготовки вчителів був надзвичайно низьким, що негативно впливало на освітній процес [2, с. 3].

Місцеві чиновники пояснювали низький рівень знань з російської мови тим, що органи наросвіти «повільно ліквідують наслідки шкідництва в цій галузі», а «вороги народу спеціально зривали викладання російської мови та літератури в українських школах». Через дефіцит кваліфікованих кадрів у багатьох школах Поділля викладання російської мови доручали педагогам, які виконували це як додаткове навантаження і самі володіли мовою на недостатньому рівні.

Перед учителями ставили завдання створювати в населених пунктах літературні гуртки та семінари для поглибленого вивчення російської мови та літератури. У 1939 році в Кам'янець-Подільському учительському інституті відкрили спеціальність «Російська мова та література», випускники якої викладали ці дисципліни в початкових школах регіону. Місцеві газети активно популяризували російську літературу, зокрема твори Миколи Чернишевського («Що робити»), Максима Горького («Мати») та Михайла Шолохова («Піднята цілина»).

Отже, у 1930-х роках, під прикриттям боротьби з «перегинами українізації», центральні та місцеві органи влади активізували русифікаційні заходи у сфері освіти. Це призвело до поступового скорочення кількості шкіл з українською мовою навчання та збільшення частки закладів, де викладання здійснювалося російською мовою.

Водночас слід зазначити, що в аграрному регіоні Поділля, де понад 90% населення у середині 1920-х років проживало в сільській місцевості, ці процеси наприкінці 1930-х років лише почали набирати обертів. Більшість сільських шкіл усе ще залишалися україномовними,

що демонструє лише початковий етап русифікаційного впливу в цьому регіоні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Національні меншини України у XX столітті: історико-правовий аспект. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К., 2000. – 356 с.; Національні меншини в Україні 1920–1930-ті роки. – К. : Четверта хвиля, 1996
2. Національні меншини України у XX столітті: історико-правовий аспект. – К., 2000. – С. 17
3. Нестеренко, В. А. Росіяни на Поділлі в період «коренізації» (20-і роки XX ст.) / В. А. Нестеренко // Науковий збірник історичного факультету. Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. – Кам'янець-Подільський, 2000. – Том. 6. – С. 205-211.
4. Роговий, В. М. Україно-російські етнонаціональні відносини в Україні в 20- 30-х рр. XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук / В. М. Роговий. – К., 2001. – 19 с.

Юрій Зінько

АНТИРЕЛІГІЙНІ ДІЇ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ВЛАДИ НА ВІННИЧЧИНІ У 1930 - Х РР.

Анотація. *У статті досліджується політика більшовицької влади стосовно обмеження й ліквідації релігії та побудови «безвірницької» радянської держави. Висвітлено антицерковні дії більшовиків, їх репресивні заходи щодо священнослужителів та віруючих, показано опір релігійних спільнот антирелігійним заходам влади на теренах Вінниччини у 1920-х – 1930-х рр.*

Ключові слова: *Релігія, церква, духовенство, віруючі, більшовики, антирелігійна пропаганда.*

Yuriy Zinko

ANTIRELIGIOUS ACTIONS OF THE BOLISHE AUTHORITY IN VINNYTSIA REGION IN THE 1930S - 1940S.

Abstract. *The article examines the policy of the Bolshevik government regarding the restriction and liquidation of religion and the construction of a "faithless" Soviet state. The anti-church actions of the Bolsheviks, their repressive measures against clergy and believers are highlighted, and the resistance of religious communities to the anti-religious measures of the authorities in the Vinnytsia region in the 1920s and 1930s is shown.*

Keywords: *Religion, church, clergy, believers, Bolsheviks, anti-religious propaganda.*

У 1920-х – 1930-х рр. з утвердженням в СРСР сталінської тоталітарної системи здійснювалась державна політика атеїзації населення, проводилось планомірне нищення релігії та церкви, як головної перешкоди на шляху до соціалізму. Запроваджуючи «войовничий» атеїзм радянська влада руйнувала релігійні спільноти та переслідувала духовенство й віруючих.

З перших років свого існування більшовицька влада проводила активну дискусію з релігійного питання, а вже з кінця 1920-х років в країні відбувався перехід від «безвірницького» виховання до жорсткої антирелігійної політики. У вересні 1932 року у журналі «Молодий авангард» повідомлялось про спеціальне рішенням ЦК ВКП(б) щодо запровадження «безбожної п'ятирічки» й ліквідації до 1937 року всіх релігійних конфесій і різних виявів релігійності. Під удар більшовицького державного апарату попали релігійні інституції, які комуністична партія знищувала як соціальний інститут.

Радянська влада задля дискредитації церкви й віруючих застосовувала різні форми антирелігійної пропаганди: проводила лекції та безвірницькі заходи, на яких йшлося про релігію як пережиток минулого, поширювала літературу й плакати атеїстичного змісту. Представники влади активно залучали пресу для друку офіційних постанов з питань релігії, інформації про роботу безвірницьких організацій, поширення статей та матеріалів, в яких висміювали віруючих та показували священнослужителів «ворогами-контрреволюціонерами».

Антирелігійну роботу серед населення очолювала Спілка безвірників, яку з посиленням боротьби з релігійністю перейменували на Спілку войовничих безвірників. Її гуртки діяли при колбудах, школах, різних організаціях та до свого складу зараховували представників робітничого класу, колгоспників, освітян, а також дітей шкільного віку. До місцевих осередків входили партійні та радянські працівники, комсомольці й активісти, які мали зміцнювати антирелігійний фронт. На Вінниччині антирелігійну кампанію проводили обласний, районні та місцеві атеїстичні товариства «Безвірників», які на початок 1933 р. до своїх лав записали 19859 осіб [1, с. 49].

Щоправда антирелігійна пропаганда не мала широкого впливу на віруюче населення, яке не відмовлялось від своїх релігійних переконань, не полишало релігійні організації і продовжувало підтримувати священнослужителів. У 1936 р. на Вінниччині діяло лише 218 осередків войовничих безвірників, які об'єднували 8720 членів [2, арк. 9].

За цих умов більшовики посилювали пропагандистську роботу та вдавались до заходів адміністративного тиску й репресій щодо релігійних спільнот та священників. Під вигаданим приводом місцеві органи влади відмовляли у реєстрації громад та духовенства, здійснювали закриття храмів й перетворення їх на клуби, музеї, кінотеатри чи складські приміщення, що дозволило суттєво зменшити кількість церков. В другій половині 1930-х років в межах Вінницької області функціонувало 439 храмів (на початок 1930-х рр. – 2613) – 245 православних церков, 185 синагог й 9 молитовних будинків

протестантів. З церковного вжитку було витіснено українську мову – у 1937 р. нею в православних храмах УСРР більше не послуговувалися [3, с. 210].

Масове закриття храмів більшовики пояснювали добровільним відходом населення від релігії. В одному з звітів голови Спілки войовничих безвірників Вінниччини зазначалось, що «Тепер в переважній більшості замість ікон та інших релігійних забобонів колгоспники свідомо оздоблюють свої хати портретами вождів партії та уряду, замість пісень-пригноблення і релігійного дурману, які раніше співали в церквах, лунають пісні та частівки складені нашими п'ятисотенницями та колгоспниками про товариша Сталіна, про культурне, заможне життя» [4, арк. 5.].

Віруюче населення було під постійним контролем органів НКВС, оперативні працівники яких через «повідомителів» із числа місцевих жителів, часто за плату у розмірі від 600 до 1200 карбованців на рік, збирали інформацію про настрої у релігійних громадах [5, арк.28.]. Священників переслідували та безпідставно позбавляли права здійснювати богослужіння. У 1936 році представники Теофіпольської районної влади з гордістю доповідали в обласний комітет партії більшовиків про виселення з району «останніх 7 попів» **[**6, арк. 14.]. Каральні органи влади часто звинувачували духовних осіб й церковний актив у контрреволюційній діяльності та порушували проти них кримінальні справи.

Про посилення репресій свідчить вказівка республіканського НКВС від 5 жовтня 1937 року про необхідність «у найкоротшій термін провести широку операцію з метою рішучого розгрому церковно-сектантських контрреволюційних кадрів» [7, с. 124.]. Такі дії влади по відношенню до священнослужителів були політично вмотивованими й мали дискримінаційний характер.

Релігійні спільноти та духовенство відстоювали власні права та інтереси церкви й намагались боротись з свавіллям місцевої влади. Вони часто писали листи та звернення до партійно-радянського керівництва, розраховуючи на підтримку та розуміння їх релігійних потреб. Однак, їх запити зазвичай залишались без відповіді, а гоніння проти церкви посилювались.

Отже, у 1930-х роках антирелігійна політика більшовиків внесла суттєві зміни у релігійне життя населення. Комуністична влада застосовувала різні засоби тиску на релігійні спільноти, нищила храми й намагалась зруйнувати релігійну свідомість віруючих та натомість вмонтувати комуністичну ідеологію. Однак викорінити релігію з повсякденного життя людей більшовикам не вдалося, церковне життя на українських теренах продовжувалося.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Зінько Ю.А. Заходи радянської влади в боротьбі з релігійними впливами на Вінниччині у 1920-х – 1930-х рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія. Вип. 23. Збірник наукових праць / За заг.

ред. проф. О.А. Мельничука. Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2015. С. 48 – 50.
2. Державний архів Вінницької області (далі: ДАВіО). Ф. П. 136 Оп. 6. Спр. 294.
3. Рубльова Н. Репресії проти «церковників» і «сектантів» в УРСР, 1917–1939 рр. / Рубльова Наталія // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2008. № 1 (28). С. 205-219. Режим доступу: http://resource.history.org.ua/publ/gpu_2007_28_1_205 (дата звернення: 05.12.2024).
4. ДАВіО. Ф.П. 31. Оп. 1. Спр. 852.
5. ДАВіО. Ф.П. 31. Оп. 1. Спр. 379.
6. ДАВіО. Ф.П. 31. Оп. 1. Спр. 852.
7. Пащенко В. О. Держава і православ'я на Україні : 20 – 30 – ті роки XX ст. Київ : Видавництво «Полтава». 1993. 148 с.

Сергій Гальчак

ВІННИЧАНИ – ЛИЦАРІ СЛОВА, ВОЛІ І ДУХУ – ЖЕРТВИ ДОБИ РОЗСТРІЛЯНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

Анотація. *У публікації йдеться про вінничан – співробітників редакцій друкованих ЗМІ, засновників та видавців часописів, які стали жертвами більшовицького терору в добу Розстріляного Відродження.*
Ключові слова*: лицарі слова, волі і духу, Розстріляне Відродження.*

Serhiy Galchak

VINNYCHIANS – KNIGHTS OF WORD, WILL AND SPIRIT –VICTIMS OF THE AGE OF THE SHOT REVIVAL

Abstract. *The publication is about Vinnytsia- employees of editorial offices of print media, founders and magazine publishers, who became victims of Bolshevic terror in the day of the Shot revival.*
Keywords*: knights of word, will and spirit, Shot revival.*

Встановлена після поразки Української революції 1917 – 1921 рр. монопартійність більшовиків вимагала не тільки підкорення їхнім ідеям усіх громадян, але й активної підтримки. Тому цензура придушувала будь-яку опозиційну думку за принципом: «Немає розголосу, немає і події». Активно відбувалося зрощування цензури і політичної поліції – вже у березні 1923 р. була видана директива, в якій передбачалося за необхідне включати до місцевих управлінь у справах друку представників ДПУ [1, с. 169 – 170].

Із закриттям національно-патріотичних часописів почалися арешти їхніх співробітників. На журналістів заводилися «чорні списки», які з настанням доби Розстріляного Відродження стали розстрільними.

Офіційно початком масового нищення української інтелігенції вважається травень 1933 р., коли відбувся арешт Михайла Ялового та сталося самогубство Миколи Хвильового.

Кульмінацією ж дій радянського репресивного режиму стали масові розстріли «контрреволюціонерів», вчинені напередодні 20-річчя жовтневого перевороту. Так, 3 листопада 1937 року в урочищі Сандармох (Карелія) за рішенням трійки було страчено велику групу в'язнів Соловецької тюрми. У списку «українських буржуазних націоналістів», розстріляних 3 листопада, були Лесь Курбас, Микола Куліш, Матвій Яворський, Володимир Чеховський, Валер'ян Підмогильний, Павло Филипович, Валер'ян Поліщук, Григорій Елік, Мирослав Ірчан, Марко Вороний, Михайло Козоріс, Олекса Слісаренко, Михайло Яловий та інші. Загалом за один день за рішенням несудових органів було страчено десятки представників української інтелігенції – цвіту української нації [2, с. 107].

На жаль, не відомі точні дані щодо кількості репресованих українських інтелігентів у часи сталінських репресій періоду Розстріляного Відродження. За деякими даними, це число становить 30 000 осіб [3].

Серед розстріляних та репресованих – чимало лицарів слова, волі і духу (співробітників редакцій друкованих ЗМІ, засновників та видавців часописів) – уродженців Вінниччини:

Вікул Сергій Павлович (25.10.1890, Вінниця, Подільська губернія – 03.11.1937, Карелія (нині РФ)) – громадський і політичний діяч, журналіст, видавець. Народився в родині священика. Батько служив у Миколаївській церкві на Старому місті, цікавився краєзнавством. Навчався у Вінницькому реальному училищі, потім на юридичному факультеті Петербурзького університету. Член Української соціал-демократичної «Спілки», згодом УСДРП. В 1916 – 1917 редагував газету «Наше життя» (орган Петроградського комітету УСДРП). Член Української Центральної Ради. Співпрацював з «Робітничою газетою» (центральним органом УСДРП). На VI з'їзді УСДРП (10 – 13.01.1919) увійшов до складу ЦК, зусиллями якого визначився парламентсько-демократичний напрям розвитку держави, без диктатури пролетаріату, проведення господарських реформ та захисту незалежності України, організації влади на принципах коаліційності та широкого демократизму. Був серед ініціаторів розірвання стосунків з Антантою (нарада у Вінниці 07.03.1919). Згодом розійшовся з лінією ЦК УСДРП щодо ставлення до радянської влади, виїхав у вересні 1919 до Німеччини, де розпочав створення так званої української комуністичної групи. Один із редакторів газети «Новый мир». У 1920-х працював заступником зав. пресбюро Наркомату закордонних справ, референтом повпредства УСРР у Польщі, редактором українсько-американського видавництва у Берліні «Космос». Підтримував контакти з комуністичною партією Західної України як член закордонного бюро допомоги і один із редакторів часопису «Наша правда». Повернувся в Україну (1928). Працював членом колегії ЦСУ УСРР, заступником директора Інституту історії партії та Жовтневої революції при ЦК КП(б)У. Перейшов на видавничу роботу (1930). 05.05.1933 заарештований, 25.09 засуджений до 10 років виправно-трудових таборів. Відбував покарання на Соловках. Засуджений до

страти (09.10.1937). Розстріляний. Реабілітований (1959) [4, с. 38 – 39; 5].

Волинець Ананій Гаврилович (01.10.1894, Карбівка Гайсинського повіту Подільської губернії (нині Гайсинський район Вінницької області) – 14.05.1941, Вінниця) – військовий діяч, повстанський отаман. Народився в селянській сім'ї. Навчався у 2-класному міністерському училищі в Гайсині (до 1908). Згодом працював у домашньому господарстві та помічником діловода Гайсинського лісництва. У 1913 – 1917 навчався у Верхньодніпровському сільськогосподарському училищі. Член УПСР (1917). Секретар Гайсинського ревкому, з 03.08.1917 – заступник повітового комісара Тимчасового уряду і начальник повітової міліції. Організатор загонів вільного козацтва на Гайсинщині. Учасник протигетьманського повстання. В листопаді 1918 на чолі загону з 250 осіб захопив Гайсин. Під його командуванням загін був переформатований у Гайсинський курінь Національної гвардії, згодом – у 61-й Гайсинський полк Дієвої армії УНР (25.01.1919). Воював у районі Костополю та Сарнів (нині Рівненська область), відступав на південь. У квітні 1919 у районі Ситківців залишки полку об'єдналися із загонами І. Голуба та С. Лисогора в Гайсинсько-Брацлавську бригаду, що звільнила від червоних Брацлав і Немирів. Після розпаду бригади діяв самостійно, захоплював Гайсин (11.05.1919), згодом Ладижин, Теплик, Гранів, Дашів, Китайгород, Хмільник тощо. У липні – вересні на базі загону створив 13-й Гайсинський полк, який брав участь у боях під Христинівкою, визволяв Липовець. Підполковник Дієвої арімії УНР (1919). Через розбіжності з начштабу Дієвої армії УНР Ю. Тютюнником залишив полк і за наказом військового міністра В. Сальського відбув на Гайсинщину для повстанської роботи. Весною 1920 допомагав частинам М. Омеляновича-Павленка захопити Брацлав (28.04), Тульчин (02.05) та Вапнярку (02.05). Захопив і утримував Гайсин (15.05). Згодом його загін увійшов до складу Запорізької дивізії. У червні 1920 разом з військом перейшов Збруч, оселився на Волині. Працював у наймах у заможних господарів, наглядачем шляхового будівництва на Рівненщині, був членом правління Волинського селянського банку, контролером електростанції, завідуючим канцелярією будівельного відділу, агрономом тощо. Член Української народної партії. *Працював у редакції щотижневика «Дзвін».* У жовтні 1939 заарештований органами НКВС, однак невдовзі звільнений. Вдруге заарештований 20.01.1940. Суд, що проходив у Вінниці (02.02.1941), засудив його до смертної кари [4, с. 40 – 41; 6].

Воробйов Іларіон Семенович (1907, Ладижин нині Тульчинського району – 26.10.1937, ?). Проживав у Вінниці. Із селян, освіта середня. Заступник редактора Вінницької обласної газети «Більшовицька правда». Арештований 26.07.1937 р. Звинувачений за ст. 54-8, 11 КК УРСР. За вироком Верховного суду СРСР розстріляний 26.10.1937. Реабілітований 21.03.1961 р. [7, с. 42].

Зборовський Іполит Чеславович (25.08.1875, Яланець, Ольгопільський повіт Подільської губернії (нині Гайсинський район Вінницької області) – 26.08.1937) – громадський діяч, кооператор,

археолог, етнограф. Народився в родині поляків-дворян – земельних орендарів. Навчався в гімназії в Ананьєві Херсонської губернії. Після закінчення 6-ти класів важко захворів (став інвалідом) і залишив навчання. Згодом вступив до Одеського художнього училища. Після 3 років навчання упродовж 1900 – 1901 стажувався у Мюнхені (Німеччина) у студії професора Ашбе. Повернувшись у кінці 1901 до батьків у Кринички (Балтський район Одеської області), продовжив самоосвіту, захопився українською етнічною культурою. Протягом 1902 – 1909 активно співпрацював з М. Біляшівським, був агентом Київського міського музею та збирав експонати для його численних експозицій. Був обраний членом-кореспондентом Київського товариства старожитностей і мистецтв (1907). У 1904 зрікся дворянського звання, покинув родину і «пішов у народ»: повернувся до Яланця й одружився з батрачкою Ф. Люлькою. Протягом життя займався (з перервами) розвитком кооперативного руху. У 1906 заснував Яланецьке ощадно-позичкове та споживче товариства, а згодом (1909) відкрив сільськогосподарський кооператив. Для кооперативних товариств збудував будинок, на фасаді якого красувалося гасло «Єднаймося, братаймося в товариство чесне»… Обирався членом правління Подільського союзу кредитних товариств (1915), згодом – секретарем правління Всеукраїнського кооперативного «Українбанку» (1918). У вересні 1916 за пропозицією М. Біляшівського виїхав на фронт, де у прифронтовій смузі Буковини і Галичини збирав етнографічні колекції для поповнення київських музеїв. На початку 1917 повернувся до Києва. *Очолив друкарню і разом з А. Ніковським відродив українську газету «Нова Рада»*. На установчих зборах 12.06 його обрали членом-кореспондентом Центрального комітету охорони пам'яток старовини й мистецтва в Україні. У червні почав працювати заввідділом палива Ольгопільського продкому. Брав участь у створенні осередку Української партії соціалістів-революціонерів, *організував видання газети «Вільне Слово»*. У серпні на повітовому з'їзді солдатських і селянських депутатів обраний головою повітової народної управи, у вересні на селянському повітовому з'їзді – членом Української Центральної Ради. За списком від УПСР став членом Українських установчих зборів по Подільській губернії. З встановленням Гетьманату 11.05.1918 заарештований, через три місяці завдяки Д. Марковичу звільнений. Після падіння Гетьманату на початку 1919 повернувся додому, працював секретарем правління Бершадської споживчої спілки. Під час денікінської окупації переховувався в Одесі. Наприкінці 1920 повернувся до Бершаді і знову працював секретарем правління споживспілки до половини 1921. Наприкінці року очолив Бершадський краєзнавчий музей. У 1922 – 1927 очолював кооператив «Нове життя» та працював секретарем ревізійного відділу Вінницької філії «Укрсільбанку». У 1927 – 1929 очолював Тульчинський краєзнавчий музей. Восени 1929 заарештований по справі «Спілки визволення України». Засуджений на 3 роки виправно-трудових таборів. Після звільнення працював бухгалтером Тиманівського санаторію. За участь в Українській революції знову арештований 05.08.1937. Розстріляний.

Реабілітований. На його пошану в Бершаді відкрито меморіальну дошку (2015). В Яланці та Бершаді його ім'ям названо вулиці [4, с. 88 – 89; 8].

Свідзинський Володимир Юхимович. Народився 1885 року в с. Маянів колишнього Тиврівського (тепер Вінницького) району. Закінчив Кам'янець-Подільську духовну семінарію, а також Київський комерційний інститут. Працював у Вінниці економістом. Узяв участь в організованому земством вивченні народних промислів Поділля. У виданій згодом книзі «Кустарные промыслы Подольской губернии» (1916 р.) йому належав нарис про ткацтво. Учасник Першої світової війни. На початку 20-х рр. працював архіваріусом у Кам'янець-Подільському, в *редакціях місцевих газет*. Тут видав першу збірку «Ліричні поезії» (1922 р.). У 1925 – 1941 рр. мешкав у Харкові, де працював *літературним редактором* журналу «Червоний шлях» (з 1936 року – «Літературний журнал»), а також у Техвидаві. 27 вересня 1941 р. арештований органами НКВС.

У пред'явленій йому постанові на арешт зазначалось, що «Свидзинский В. Е. в прошлом служил при Петлюре в министерстве прессы, резко антисоветски настроен против мероприятий партии и правительства. Систематически ведет антисоветскую агитацию, восхваляя германскую армию и ожидая ее прихода» [9].

18 жовтня 1941 року разом із іншими невільниками загинув мученицькою смертю в с. Старий Салтиків Харківської області.

Про обставини його загибелі йдеться у документальній книзі відомого українієта із Канади Яра Славутича «Розстріляна муза»:

«…Схоплений енкаведистами, [В. Ю. Свідзинський] у великому гурті українців під арештом відходив на схід. Поблизу Харкова, спинившись на нічліг, охоронці колони загнали заарештованих у якусь велику будівлю, а вранці, щоб позбутися тягару і швидше втекти від німців, що наступали на п'яти, облили бензином наповнену людьми дерев'яну будівлю і запалили. Так 1941 року загинув, спалений живцем, один із найбільш обдарованих представників високого мистецтва української поезії».

Реабілітований 1964 р. посмертно [10, с. 7, 112; 9, с. 140 – 141].

Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна (29.08.1868 р., м. Київ, за іншими даними – с. Карпівка, нині Могилів-Подільського району Вінницької області – осінь 1941 р.) – письменниця. Дочка М. Старицького. Дитячі та підліткові роки разом із родиною провела на Вінниччині. Наприкінці 80-х закінчила приватну гімназію в Києві. Прозаїк, драматург, перекладачка. Допомагала батькові у написанні історичних романів. Авторка поетичних, прозових творів, зокрема повісті «Діамантовий перстень», дія якої відбувається на Поділлі під час польського повстання проти царизму 1830 р., драматичних: «Жага» (1910), «Гетьман Дорошенко» (1911), «Крила» (1913), «Останній сніп» (1917), «Милость Божа» (1919), «Іван Мазепа» (1929). Член Центральної Ради, працювала в Міністерстві освіти УНР. Двічі (1930 та 1940) репресована, померла у вантажному потязі дорогою на заслання до Акмолінська. Місце поховання невідоме… [2, 192; 11, с. 103].

Химерик Василь Феодосійович (псевд. В. Тодосів; 04.04.1892, Польове, Липовецький повіт Київської губернії (нині с-ще Дашів

Гайсинського району Вінницької області) – грудень 1937) – громадсько-політичний діяч, юрист. Походив з багатодітної сім'ї малоземельних селян. Спочатку навчався у Київській духовній семінарії (де викладав його брат), згодом перевівся на юридичний факультет Варшавського університету. Член Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) (1917), входив до складу її ЦК. Учасник І Всеукраїнського селянського з'їзду як представник Липовецького повіту. Член ЦК Селянської спілки, УЦР. За пропозицією фракції партії УПСР – член комісії з розробки проєкту статуту автономії України (28.06.1917). Від 22.06. – голова Липовецької повітової народної управи. Член Київської губернської народної управи і заступник її голови (08.04.1918), завідував відділами благочиння, юридичним та *друкарнею*. Заарештований разом із С. Петлюрою (27.07). З грудня 1918 по квітень 1919 знову працював у Київській губернській народній управі: завідував відділом притулків та шкільним відділом, а також *друкарнею*. Зі встановленням радянської влади з 1919 працював у *видавництвах* «Основа», «Книгоспілка», «Село-Книга». У 1923 завідував книжковим магазином, з травня 1925 – випускаючий *коректор* у Київському відділенні Державного видавництва України. З 1917 по 1930 надрукував низку дитячих книг, зокрема у Липовці. У 1922 вийшов з УПСР, прийняв сан православного священика автокефальної церкви. У жовтні 1930 заарештований у Києві за контрреволюційну агітацію, в березні звільнений. Вдруге заарештований у травні 1931, засуджений у справі підпільної партизанської організації на три роки виправно-трудових таборів. Працював у Біломор-Балтійському таборі відразу на кількох посадах при друкарні: старшого коректора, нормувальника, калькулятора і завідувача технічною частиною. За ударну працю звільнений достроково. Опинився на Донбасі. У листопаді 1937 заарештований. Розстріляний в грудні. Реабілітований (1989) [4, с. 233 – 234; 12; 13, с. 185 – 191].

Кульмінацією ж радянського репресивного режиму стали масові розстріли «контрреволюціонерів», вчинені напередодні 20-річчя жовтневого перевороту. Так, 3 листопада 1937 року в урочищі Сандармох (Карелія) за рішенням трійки було страчено велику групу в'язнів Соловецької тюрми. У списку розстріляних «українських буржуазних націоналістів» Лесь Курбас, Микола Куліш, Мирослав Ірчан та інші яскраві представники цвіту української нації – лицарі волі, слова і духу.

Та Герої не вмирають!..

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гандзюк В. О. Часописи Поділля в процесі творення державницької ідеології українців (1917 – 1920 рр.): Монографія / В. О. Гандзюк. Вінниця: ФОП Данилюк В. Г., 2009. С. 169 – 170.
2. Гальчак Сергій. Вінницькі сторінки вітчизняної журналістики доби Української революції (1917 – 1920 рр.), Розстріляного Відродження / Сергій Гальчак. Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2020. 216 с.
3. uk.wikipedia.org/wiki/Розстріляне відродження

4. Батирєва Ірина, Войнаровський Анатолій, Грабовська Ольга [та ін.]. Українська революція (1917 – 1920) в іменах: вінницькі сторінки : біогр. довід. / упоряд. Т. Р. Кароєва, відп. за вип. Ю. А. Зінько; Вінницьк. ОДА, Вінницьк. обл. рада, Вінницьк. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2019. 320 с.
5. Мукомела О. Вікул Сергій Павлович / О. Мукомела // Українська журналістика в іменах. Львів, 1994. Вип. 1. С. 34 – 35.
6. Коваль Р. М., Завальнюк К. В. Трагедія отамана Волинця / Р. М. Коваль, К. В. Завальнюк. Київ, 2022. 288 с.
7. Вінниччина журналістська. Автор-упорядник Володимир Лисенко. Вінниця: ФОП Горбачук І. П., 2010. 320 с.
8. Рекрут Валерій. Іполит Зборовський (1875 – 1937). На перехресті двох епох / Валерій Рекрут. Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2014. 786 с.
9. Завальнюк К. В., Стецюк Т. В. Червоний смерч над Поділлям / К. В. Завальнюк, Т. В. Стецюк. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. 248 с.
10. Гальчак Сергій. Словом і багнетом: журналісти Вінниччини у Другій світовій війні / 3-є вид., доп., переробл. / Сергій Гальчак. Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2016. 136 с.
11. Подолинний А. М. Тарас Шевченко і Вінниччина: іменний словник / А. М. Подолинний / Вінницька обласна універсальна наукова бібліотека ім. К. А. Тімірязєва: Вінниця: ПП «ТД «Едельвейс і К», 2012. 104 с.
12. Республіканські вісті. 1918. 11 грудня.
13. Роговий О. І., Завальнюк К. В. Василь Химерик – соратник Михайла Грушевського / О. І. Роговий, К. В. Завальнюк // Михайло Грушевський і Вінниччина: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 28 – 29 вересня 2016 р., м. Вінниця. Вінниця, 2018. С. 185 – 191.

Наталка Жмуд

ДІЯЛЬНІСТЬ БУБНІВСЬКОЇ ХУДОЖНЬО-КЕРАМІЧНО-ГОНЧАРНОЇ АРТІЛІ ІМЕНІ КОМІНТЕРНА КІН. 40-Х – ПОЧ. 50-Х РР. ХХ СТ.

Анотація. *Стаття присвячена висвітленню особливостей діяльності бубнівської художньо-керамічно-гончарної артілі імені Комінтерна кін. 40-х – поч. 50-х рр. ХХ ст. (структурі, виробничому процесу, асортименту виробів, відомим майстрам тощо). Дослідження побудоване на вперше введених у науковий обіг архівних матеріалах Державного архіву Вінницької області.*

Ключові слова: *с. Бубнівка, художньо-керамічно-гончарна артіль, повоєнний період, Державний архів Вінницької області.*

Natalka Zhmud

ACTIVITIES OF BUBNIVSKA ART-CERAMIC-POTTERY ARTILI IMENI COMINTERNA KIN. 40-X - BEGINNING. 50-X RR. XX CENTURY

Abstract. *The article is devoted to highlighting the specifics of the activity of the Bubniv art-ceramic-pottery artel named after the Comintern kin. 40s - beginning 50s of XX century. (structure, production process, range of products, famous craftsmen, etc.). The study is based on archival materials of the State Archive of the Vinnytsia region, which were first introduced into scientific circulation.*

Keywords: *p. Bubnivka, art-ceramic-pottery, post-war period, State Archive of Vinnytsia region.*

Село Бубнівка Гайсинського району Вінницької області як осередок гончарства вперше згадується в історичних джерелах від XVII ст. Заснування цього населеного пункту пов'язано з гончарним промислом. Ще в XVI ст. тут оселилися декілька сімей гончарів, тому поселення назвали Гончарівка (тепер – с. Новоселівка Гайсинського району Вінницької області). Розвиток промислу, пошук нових покладів гончарних глин призвів до заснування на іншому березі р. Соб села Бубнівка.

А вже всередині XIX ст. почали формуватися традиції орнаментального розпису бубнівської кераміки майстрами народного гончарства сусідніх сіл Новоселівки та Бубнівки.

Розквіт місцевого гончарства у 1920 – 1930-х рр. призвів до виникнення в с. Бубнівка у 1938 р. художньо-керамічно-гончарної артілі імені Комінтерна [1, с. 52].

По завершенню нацистської окупації артіль відновила роботу 5 жовтня 1944 р. [2, арк. 11]. Основною її спеціалізацією була художня кераміка. Це була єдина артіль у Вінницькій спілці, яка займалася цим художнім промислом. Після окупації її матеріально-технічна база охоплювала приміщення майстерні (напівзруйноване), гончарних кругів – 5, горно – 1, постав (чи посад; пара з верхнього і нижнього млинових жорен) – 1. Спробували організувати додатковий цех з виготовлення дитячої керамічної іграшки [3, арк. 8].

Головою артілі був Дехтяр Іван Корнійович, завідувачем виробництва – знаменитий Герасименко Яків Агафонович (майстер народної творчості України, учасник Всесоюзних та Міжнародних художніх виставок, дипломант I ступеня), а його не менш відомий брат Герасименко Яким Агафонович (майстер народної творчості України, учасник Всесоюзних та Міжнародних художніх виставок, дипломант I ступеня; стахановець) був завскладом. До Другої світової війни брати Герасименки вчилися та працювали у Центральній експериментальній майстерні Укрхудожпрому (Київ), де прославилися своїми оригінальними керамічними виробами.

На квітень 1946 р. в артілі працювало 11 осіб [4, арк. 38]. В 1947 р. – 17 осіб: штатний адміністративно-господарський апарат – 6 осіб, робітників – 11 [5, арк. 21].

В асортименті глиняних виробів ручної роботи були миски (1-літрові, 2-літрові, 3-літрові), тарілки, друшляки, макітри, горнята-близнята, глечики, попільниці, цукорниці, посудини для вазонів, підставки під посудини для вазонів, кружки, гладущики (3-літрові), баньки з кришкою (5-літрові), іграшки тощо [6, арк. 3]. Виготовляли переважно традиційний теракотовий і полив'яний посуд, розписані рослинним орнаментом у техніках ріжкування та фляндрівки з ритмічним повторенням стилізованих квітів.

Поруч з досвідченими майстрами оволодівали мистецтвом художньої кераміки й учні – вихованці місцевої школи та молодь села. Близько 20 юнаків та дівчат навчались гончарному ремеслу. Серед них – М. Збрицька, А. Гончарук, М. Бабак, Ф. Міщенко, які надалі поєднали своє життя з гончарним мистецтвом [7, с. 52-53].

З раннього віку потягнулася до ремесла племінниця братів Герасименків Міщенко Фросина Іванівна (згодом член Національної спілки майстрів народного мистецтва України). Зі спогадів майстрині: «Більше дядька Якова боялась. Строгий був. До виробів своїх не підпускав. «Що, – каже, – знов у мене переглянути хочеш?». То він за малюнки свої боявся, щоб тільки у нього були такі. А дід Яким навпаки. Тільки прийшла на подвір'я, уже й кличе: «Ходи-но, поляпай мені там кружечки, а я подивлюся, що воно з того вийде. Талан у тебе, дівко, це вже видно»» [8, с. 58]. З 1947 р. дядьки Герасименки взяли Фросину до себе ученицею в гончарню. У 1948 р. вже самостійно виготовляла посуд, іграшки. За те, що самовільно пішла з колгоспу працювати у майстерню, Фросину Іванівну засудили до 6 місяців примусової праці, оскільки керівництво розцінило «заняття керамікою як свідоме усунення від участі «у суспільно корисній праці»» [9, с. 59]. Міщенко відпрацювала пів року без жодного трудодня. А потім знову повернулася до артілі й надалі успішно брала участь у виставках народної творчості.

Перший рік (1945 р.) діяльності артілі був дуже вдалим: виробничі обсяги склали 95,6 тис. руб. [10, арк. 1-98], що дозволило посісти третє місце серед вінницьких артілей, але надалі ситуація різко погіршилася. Так, виробничий план за 1946 р. в сумі 150 тис. руб. було виконано лише на 75% (113,1 тис. руб.) [11, арк. 6, 7], була виявлена недостача на суму 3041 руб. 21 коп. [12, арк. 18]. А на 1 липня 1947 р. артіль вже мала збитків на 29 700 руб. 85 коп. [13, арк. 22]. План 1947 р. виконали на 71% [14, арк. 83], 1948 р. – 67% [15, арк. 40]. Причому останнього року бубнівська артіль була єдиним підприємством у спілці, яке не виконало своїх зобов'язань [16, арк. 19].

Якщо у 1945 р. артіль збільшувала прибуток за рахунок завчасного постачання від Київської спілки за державними цінами дров [17, арк. 47] і свинцю, то у 1946 р. від Вінницької вона практично не отримувала сировини. Гончарі змушені були купувати їх за місцевими базарними цінами. Наряди на отримання палива дали лише під кінець року, тому в грудні артіль навіть призупинила роботу. Надані кошти на купівлю коней не використали [18, арк. 15].

Вчасно не виплачувалась зарплата. Так, на 1 квітня 1948 р. заборгованість склала 2,0 тис. руб. [19, арк. 33]. Артіль також мала труднощі в реалізації своєї продукції [20, арк. 45]. Основними ринками

збуту товарів стали найближчі найбільші населені пункти – Гайсин та Ладижин.

В артілі з 17 працівників – 6 були адміністративно-господарчим апаратом, який нічого не виробляв. Знайти більше майстрів-гончарів не могли, решта намагалася працювати приватно і продавати продукцію на ринкові самостійно, що розцінювалося керівництвом обласної спілки як «зловмисництво» [21, арк. 28]. У систематичних невиконаннях плану було звинувачене місцеве керівництво артілі [22, арк. 84], що не змогло належно організувати роботу «одноосібно» налаштованих членів артілі [23, арк. 14].

Відомо, що у 1948 р. на дому виготовляли посуд навіть члени артілі Никифір Михайлович Гончар, Михайло Григорович Гончар, Панас Григорович Гончар, Яків Агафонович Герасименко, а також кустарі-приватники Прокіп Саввович Гончар, Іван Стафійович Осадчій [24, арк. 22].

Скрутне матеріальне становище особливо промовисто відобразилося на майстрах народної творчості України Якові та Якимі Герасименках. Адже після гідних умов праці у 1930-х рр. у Центральній експериментальній майстерні, брати змушені були в буквальному сенсі виживати.

У листопаді 1948 р., коли ухвалили рішення про об'єднання малих, нерентабельних артілей з великими, то бубнівську артіль приєднали до соболівської [25, арк. 1].

На початку 1950-х рр. спад у роботі гончарів продовжувався, що було пов'язано не лише з голодними повоєнними роками, сутужним станом майстерень та принизливими умовами праці, а й з ідеологічними факторами. В гончареві-ремісника командно-адміністративна система вбачала небезпечного одноосібника. Спочатку збільшили норми виробітку, як для механізованих артілей. А в 1956 р. бубнівську гончарню адміністративно «перепрофілювали» на план та вал, де творчості фактично не залишилося місця. В останній рік роботи під тиском плану майстерня почала виготовляти лише мисочки для отрутохімікатів від бурякових шкідників. Більшість працівників артілі змушені були йти працювати в колгосп або кардинально міняли професію [26, арк. 53, 98].

У 1958 р. після підвищення планових норм виробництва артіль, де все виготовлялося вручну, визнали нерентабельною і розформували. Бубнівський гончарний промисел після розвалу артілі поволі перетворювався знову на кустарний.

З 1969 р. у Бубнівці знову відновили гончарний цех.

У 1988 р. у с. Новоселівка в хаті, де народились майстри Герасименки, з нагоди 100-річчя від дня народження Якима Герасименка, створили Музей-садибу братів Герасименків.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Мельничук Л. Історія Бубнівського гончарного промислу на Поділлі // Мельничук Л. Від роду до народу, від народу до роду. Народознавчі студії. Спогади друзів, колег, однодумців. Кн. 1. Вінниця, 2006.

2. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВіО). Ф. Р-3495, оп. 1, спр. 280.
3. ДАВіО. Ф. Р-3495, оп. 1, спр. 63.
4. ДАВіО. Ф. Р-3495, оп. 1, спр. 62.
5. ДАВіО. Ф. Р-3495, оп. 1, спр. 360.
6. ДАВіО. Ф. Р-3495, оп. 1, спр. 167.
7. Мельничук Л. С. Історія бубнівського гончарного промислу на Поділлі // Мельничук Л. Від роду до народу, від народу до роду. Народознавчі студії. Спогади друзів, колег, однодумців. Кн. 1. Вінниця, 2006.
8. Там само.
9. Там само.
10. ДАВіО. Ф. Р-3495, оп. 1, спр. 318.
11. ДАВіО. Ф. Р-3495, оп. 1, спр. 62; оп. 1, спр. 342.
12. ДАВіО. Ф. Р-3495, оп. 1, спр. 53.
13. ДАВіО. Ф. Р-3495, оп. 1, спр. 92.
14. ДАВіО. Ф. Р-3495, оп. 1, спр. 62.
15. ДАВіО. Ф. Р-3495, оп. 1, Спр. 399.
16. ДАВіО. Ф. Р-3495, оп. 1, спр. 63.
17. ДАВіО. Ф. Р-3495, оп. 1, спр. 125.
18. ДАВіО. Ф. Р-3495, оп. 1, спр. 62.
19. ДАВіО. Ф. Р-3495, оп. 1, оп.1, спр. 63.
20. ДАВіО. Ф. Р-3495, оп. 1, спр. 92.
21. ДАВіО. Ф. Р-3495, оп. 1, спр. 125.
22.ДАВіО. Ф. Р-3495, оп. 1, спр. 62.
23. Там само.
24. ДАВіО. Ф. Р-3495, оп. 1, спр. 92.
25. ДАВіО. Ф. Р-3495, оп. 1, спр. 275; спр. 280.
26. Мельничук Л. С. Історія бубнівського гончарного промислу на Поділлі // Мельничук Л. Від роду до народу, від народу до роду. Народознавчі студії. Спогади друзів, колег, однодумців. Кн. 1. Вінниця, 2006.

Олександра Прокопенко

РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ НА ПОДІЛЛІ В 1944-Х – 1953-Х РОКАХ.

Анотація: *У статті подається висвітлення ключових аспектів релігійного життя на Поділлі у післявоєнний період. Особливу увагу приділено репресивним заходам і соціальним наслідкам боротьби з релігією у зазначений період та її вплив на місцеве населення.*

Ключові слова: *релігія, Поділля, релігійні громади, органи державної влади.*

Oleksandra Prokopenko

RELIGIOUS LIFE IN PODILLA IN 1944-1953.

Abstract: *The article highlights the key aspects of religious life in Podilia in the post-war period. Special attention is paid to the repressive measures and social consequences of the fight against religion in the specified period and its impact on the local population.*

Keywords: *religion, Podillia, religious communities, state authorities.*

Друга половина 1940-х – початок 1950-х років – це період, коли релігійне життя в Україні зазнавало значних перетворень під впливом радянської державної політики. На Поділлі, як і в інших регіонах країни, релігія стикалася з жорсткими обмеженнями та переслідуваннями. Радянська влада активно впроваджувала атеїстичну ідеологію, що створило складні умови для віруючих.

Перед початком Другої світової війни територія сучасного Поділля була розділена між Польщею та Радянським Союзом. Після входження західноукраїнських земель до складу УРСР у листопаді 1939 року, все Поділля опинилося під радянською владою.

Радянізація економічного і суспільно-політичного життя включала конфіскацію земель, що належали поміщикам і монастирям, супроводжувалася політичними репресіями, переслідуванням духовенства і передачею храмів та монастирів у державну власність. Церква, як впливовий відкритий опонент владі, стала одним із найпотужніших факторів протидії новому режиму.

До 1939 року територія Поділля, яка входила до складу СРСР, зазнала жорстких антирелігійних заходів, впроваджених радянською владою ще в 1920–30-х роках. Церква та релігійні громади на всій території радянської України зазнали особливо нищівного удару. В деяких областях, таких як Вінницька, Донецька, Кіровоградська, Миколаївська, Сумська та Хмельницька, до початку Великої Вітчизняної війни не залишилося жодної діючої православної церкви, а в Луганській, Полтавській і Харківській – лише по одній. Масове закриття храмів супроводжувалося репресіями проти служителів культу. До 1939 року на волі залишилися лише три митрополити та один архієпископ Руської православної церкви, а в Україні не залишилося жодного архієрея [1, арк. 38 -39].

З початком Великої Вітчизняної війни та наступною фашистською окупацією України релігійна ситуація на Поділлі почала швидко змінюватися. Це пояснювалося традиційним тяжінням місцевого населення до релігії і посилювалося військовою розрухою, стражданнями, втратами рідних і близьких на фронті. По-друге, німецька окупаційна влада сприяла відкриттю храмів та відновленню релігійно-церковного життя на окупованих територіях [2, с.64].

Легалізуючи діяльність релігійних громад та сприяючи пожвавленню духовного життя, окупаційна влада турбувалася не стільки про задоволення релігійних потреб місцевого населення, скільки про реалізацію своїх далекосяжних намірів.

Зміна в роки війни політики радянських владних органів у ставленні до Церкви спричинила піднесення релігійного життя у повоєнні роки. За нових умов повоєнного життя радянський режим не міг повертатися до раніше апробованих методів "войовничого атеїзму.

Переломним моментом у відносинах церкви і держави став 1943 рік. В цьому році Й.Сталін зустрівся з групою архієреїв (19 чол.), відбулось обрання патріарха Сергія Старогородського й певна лібералізація політики щодо церкви. Однак Сталін використав церкву не для повернення релігійної духовності, а для маніпуляції свідомістю багатьох людей. Таким чином, церкві нав'язувався компроміс обмеження можливості релігійної діяльності в обмін на політичну лояльність і відмову від критики режиму [3, с.201].

14 вересня 1943 р. РНК СРСР прийняв Постанову про створення Ради у справах православної церкви, уповноважені якої працювали при урядах союзних республік та обласних виконавчих комітетах, а 7 жовтня 1943р. Сталін підписав постанову «Про утвердження Положення про Раду у справах РПЦ при Раднаркомі СРСР». Їхні обов'язки включали: розгляд питань, які порушував патріарх і які вимагали вирішення союзним урядом; розробка проектів законодавчих актів і постанов, що стосувалися до РПЦ; нагляд за втіленням законів і урядових постанов, що стосувалися РПЦ; подання РНК СРСР висновків із питань діяльності РПЦ; формування уряду про стан РПЦ у СРСР; облік храмів і складання статистичних зведень за даними місцевих органів. Постанова РНК СРСР «Про організацію Ради у справах релігійних культів», яка вийшла 19 травня 1944 року, мала на меті завдання здійснювати зв'язок між урядом і керівниками релігійних об'єднань, що належали до різних конфесій, крім РПЦ, тобто контролювати релігійні організації за допомогою чиновників. В той час сформувався інститут уповноважених РСРПЦ та РСРК, завданням якого було систематично наглядати за дотриманням законодавства в релігійній сфері, інформувати органи влади про випадки його порушення, приймати заходи щодо їх запобігання та сприяти релігійним організаціям у вирішенні питань, які ставились перед державними установами [4, с.140].

Особливості такого державного політичного курсу включали обов'язкову реєстрацію релігійних громад, відкритих молитовних будинків, реєстрацію служителів культу та ревізійних комісій, об'єднання найвпливовіших церков в єдину структуру, ретельний облік кожної релігійної спільноти та священнослужителів, злиття малочисельних груп віруючих, суворе дотримання радянського законодавства про культи і законів СРСР, а також жорсткі санкції у вигляді утисків та репресій за їх порушення. Крім того, посилювалась антирелігійна пропаганда [5, с.137].

Для реєстрації релігійної громади та отримання приміщення для здійснення культових обрядів потрібно було подати заяву, підписану щонайменше 20 повнолітніми місцевими жителями, які не мали судимості та не були позбавлені виборчих прав за рішенням суду. Також вимагалась інформація про їхній вік, громадянство, місце роботи і проживання, повні дані про членів виконавчого органу та ревізійної

комісії, нотаріально засвідчений (в селі- завірений сільською радою) договір оренди приміщення, довідки про його технічний, санітарний та протипожежний стан, а також опис культового майна, що належало громаді.

Клопотання релігійної громади спочатку розглядалося місцевими органами влади, потім направлялося до Ради у справах РПЦ при РНК СРСР для ухвалення, а далі подавалося на затвердження союзного уряду. Відповідно до нового законодавства, 5 липня 1945 року в місті Вінниці офіційно зареєстрували римо-католицьку громаду. Варто зазначити, що в перші повоєнні роки римо-католики не мали свого пастиря, а звернення до уповноваженого Ради Народних Комісарів СРСР у справах релігійних культів у Вінницькій області не дали результатів. Влітку 1945 року громада налічувала близько 190 парафіян, а на листопад 1946 року — вже 685. Загалом у відносинах між державою і Церквою та ставленні до служителів і віруючих спостерігалася тенденція до нормалізації. У березні 1944 року тільки у Вінницькій єпархії діяли 839 церковних громад, чотири жіночі монастирі (до 1955 року залишилися лише два — Браїлівський і Барський), а в парафіях служили 405 священиків.

Впроваджуючи нову модель державно-церковних відносин, Й. Сталін та його оточення прагнули змусити Церкву служити інтересам держави. Постановою від 22 серпня 1945 р. Церкві та монастирям було надано права юридичної особи для оренди, будівництва й купівлі майна для церковних потреб. Багато обмежень у діяльності громад скасували, а місцевим органам влади рекомендували не перешкоджати діяльності монастирів, що сприяло відродженню російської православної Церкви.

21 жовтня 1946 р. виконком Вінницької облради ухвалив рішення №300/011 “Про православні монастирі”, яким зобов’язав місцеві райвиконкоми закріпити за монастирями земельні угіддя для колективного обробітку, дозволив утримувати худобу, займатися промислами та створювати кустарні майстерні. Також райвиконкоми повинні були вивести з території монастирів загальноосвітні школи та інші державні установи, або запропонувати нові місця для розташування монастирів [6, арк . 43-44].

Монастирі зобов’язувалися постачати державі зерно, картоплю та інші продукти за нормами для одноосібних господарств. Водночас, згідно з указами Президії Верховної Ради СРСР, вони звільнялися від податку на будівлі та земельної ренти, аченці й черниці — від військового податку та податку на холостяків і малосімейних. Проте ці послаблення мали тактичний характер і не свідчили про зміну атеїстичної політики. Вже у вересні 1944 р. політичне керівництво нагадало про необхідність посилення антирелігійної пропаганди, а в 1945 р. вимагало мобілізації засобів масової інформації для боротьби з релігійними впливами.

Зовнішній демократизм і лібералізм щодо Церкви та релігійних громад, офіційне визнання свободи віросповідання були лише підготовкою до нового наступу на релігію. У березні 1945 р. ЦК КП(б)У нагадав місцевим партійним організаціям, що ставлення до релігії залишилось непримиренним. Це підтверджували статті на

атеїстичну тематику в журналах “Агітатор,” “Радянська Україна,” “Правда України,” вінницькій газеті “Радянська Вінничина” та молодіжних виданнях “Молодь України,” “Сталінське плем’я.”

Якщо в роки окупації церковні общини повертали собі культові приміщення, то з березня 1944 р. їх почати знову відбирати і передавати під клуби, склади, школи і т.д. За час з 20 березня по 1 жовтня 1944 р. на Поділлі (Вінницька і Брацлавська єпархія) було відібрано у релігійних громад 61 будівлю й планувалось відібрати ще 86 храмів [7, с.168].

Священики та віруючі вели боротьбу за храми, намагаючись протистояти дискримінаційній політиці влади. Однак значна кількість приміщень знову була передана державним та громадським організаціям. Вінницький міськвиконком 12 січня 1946 р. прийняв рішення передати приміщення костьолу під аероклуб. Це мотивувалося тим, що в місті 10-15 віруючих і вони можуть відвідувати молитовні приміщення в приміських селах Телепеньки і Стрижавка [8, с.68].

Представники радянської влади на місцях почали активно використовувати антирелігійні методи 1930-х років. Наприклад, голова сільради у селі Медвідка стріляв біля церкви під час богослужіння, у Лопатинцях вимагали завершувати служби до восьмої ранку, а в Погребищенському району пропонували припинити літні богослужіння. У Онитківцях уповноважений райвиконкому переписував присутніх у церкві з погрозами, а в селі Борків партійні представники ображали віруючих у храмі [7, с.112].

Незважаючи на утиски, Церква очолила патріотичний рух зі збору коштів і продовольства для будівництва танкової колони імені Дмитра Донського, а також на підтримку шпиталів, дітей-сиріт та інвалідів війни. Лише у 1944 році Вінницьке єпархіальне управління зібрало понад два мільйони карбованців, за що отримало подяку від Верховного Головнокомандувача Й. Сталіна.

Рада у справах РПЦ та її уповноважені підтверджували, що релігійні громади та духовенство діяли згідно з реєстраційними документами та принципами відокремлення церкви від держави. Однак вони часто порушували права релігійних громад, контролюючи церковне життя. Уповноважені подавали регулярні звіти, і в одному з них за 1945 рік зазначалось, що православна церква в Україні відіграє значну роль у поширенні ідеалістичних ідей, які суперечать матеріалістичному вихованню.

Масштабність нагляду та контролю підтверджується тим, що лише з березня до вересня 1944 р., до уповноваженого у справах РПЦ при Раднаркомі УРСР надійшло понад 21 Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова 400 скарг і звернень віруючих, духовенства, монастирів. Навіть благодійні акції релігійних громад контролювалися і не завжди зустрічали розуміння влади [5, с.198].

У перші повоєнні роки скарги місцевого духовенства до влади стосувалися забезпечення хлібом і продуктами, житлових питань, податків, заборони на проведення обрядів та незаконних дій церковних старост. Радянську владу турбувало зростання релігійності: у селах з більшістю релігійного населення навіть атеїсти зберігали ікони, а

більшість новонароджених та подружніх пар проходили церковні обряди. На початок 1947 року в області діяло 670 церков, 145 молитовних будинків, три жіночі монастирі, хоча за рік було закрито 10 церков, 11 молитовних будинків і один монастир [7, с.223].

Станом на 1 січня 1952 року в Україні діяли 8765 церков і молитовних будинків. Найбільше їх було в Тернопільській (819), Вінницькій (666), Дрогобицькій (649), Львівській (611), Станіславській (606), Закарпатській (542) та Київській (503) областях. Найменше — у південних областях, таких як Миколаївська (67), Херсонська (101), Запорізька (114) та Ізмаїльська (115). У південних і східних регіонах значна відстань між церквами, що через їхню віддаленість не задовольняло релігійні потреби віруючих. У післявоєнний період кількість вірян залишалася значною, проте за останні 25 років помітно знизилася.

Вже в кінці 40-х – 50-х років держава виявляла певну байдужість до церкви. Невдовзі почались утиски, що переросли в наступальну операцію. Здійснювались репресії служителів. Із 344 репресованих уніатських священників, в середині 50-х років, лише 243 звільнені й повернулись додому [9, с.265].

Отже, релігійне життя на Поділлі в 1944–1953 роках пройшло через значні випробування в умовах радянської політики контролю та обмежень. Незважаючи на тимчасове пом'якшення репресій і дозволи на діяльність окремих церковних структур, справжньою метою влади залишалося використання Церкви для підтримки своїх ідеологічних цілей та обмеження її впливу на суспільство. Водночас релігійність місцевого населення виявилася доволі стійкою, що свідчить про глибокий духовний зв'язок між Церквою і громадами. Протягом цього періоду Поділля стало ареною боротьби між традиційними релігійними цінностями та офіційною атеїстичною політикою, яка намагалася придушити духовне життя, але не змогла повністю знищити релігійний дух регіону.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України) . - Ф.1, оп.1, спр. 664. Арк. 38 - 39.
2. Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940-1960-х років : політологічний дискурс : монографія. Київ, 2005. 741 с.
3. Киридон А.М. Держава-Церква-суспільство : інверсна трансформація в Україні: монографія. Рівне, 2011. с. 216.
4. Бондарчук П.М. Особливості релігійної ситуації в Україні у середині 1940-х- на початку 1950-х рр. // Український історичний журнал. № 2, 2010. с. 137-163.
5. Данілова І.Ю. Місцеві органи радянської влади та релігійні громади Вінниччини в останнє десятиріччя сталінського правління // Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-теоретичної конференції "Релігійне життя Поділля : минуле і сучасне". До 1020-ліття хрещення Русі та 250-річчя Вінницького кафедрального Спасо-Преображенського собору. Вінниця, 2008. С. 135-139.

6. Державний архів Вінницької області (Д А В О). - Ф.Р - 2700, оп. 7, арк. 43-44.
7. Лисий А.К. Нариси історії Подільської (Вінницько-Брацлавської) Єпархії : 1795-1995. Вінниця, 1995. 120 с.
8. Вінницький капуцинський монастир: з нагоди 250-річчя заснування монастиря / наук. Ред. Я.Р. Дашкевич, Вінниця. 1995. 128 с.
9. Романюк І.М, Зінько Ю.А. Ставлення держави до церкви на селі в 50 – середині 60-х рр. ХХ ст. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. 2009. с. 261-275.

Лілія Гальчевська

ГОНЧАРСТВО ГАЙСИНЩИНИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Анотація. *У статті подано короткий огляд розвитку гончарних осередків Гайсинщини, серед яких виділяється село Бубнівка Вінницької області.*

Ключові слова*: бубнівська кераміка, бубнівська орнаментика, гончарі, осередок, традиційні вироби, ритуальний посуд, Східне Поділля.*

Liliya Galchevska

POTTERY OF THE HAYSYN REGION IN THE 20TH – EARLY 21ST CENTURIES

Abstract. *The article reveals a brief review of Haisyn district pottery centers development, among which there is Bubnivka village of Vinnytsia region.*

Keywords: *bubnivka ceramics, bubnivka ornamentation, potters, craft center, traditional pottery, ritual vessels, Eastern Podillya.*

Гончарство – одне з найпоширеніших та найдавніших побутуючих ремесел на Поділлі. За даними дослідників подільського гончарства, упродовж другої половини XIX – початку ХХ ст. у регіоні діяло від 77 до 200 осередків ремесла. На Гайсинщині, зокрема, гончарі працювали у місті Гайсин та містечках Куна, Зятківці (нині села), у селах Жерденівка, Кіблич, Тимар, Шура-Бондурівська тощо, але виділяється з-поміж них Бубнівка. Сьогодні це найбільш відомий та досліджений осередок гончарства Східного Поділля, який об'єднав два сусідніх села Бубнівку і Новоселівку [13, с. 74].

На першу третину ХХ ст. припадає поява наукових досліджень, присвячених гончарству Поділля. Олександр Прусевич зробив одну з перших розвідок щодо кераміки нашого краю [13]. У 1920-их рр. з'явилося кілька праць відомих науковців подільського гончарства: Юрія Александровича [1], Миколи Геппенера [2], Марії Фріде [16], Євгенії Спаської [15], Лідії Шульгіної [17], Юрія Самарина [14] тощо, в яких розглядалися кераміка Поділля і, зокрема, досить детально описувався бубнівський та жерденівський осередок.

У другій половині XX – на початку XXI ст. опубліковано низку досліджень, що торкалися проблем подільського гончарства: Катерини Матейко, Юрія Лащука, Василя Гудака, Лідії Мельничук, Олеся Пошивайла, Олени Дяків, Олеся Доріченка, Людмили Пономар, Романи Мотиль, Наталі Студенець, Галини Івашків, Володимира Титаренка, Тетяни Шпак та інших. Серед них варто виділити етнокерамологічні праці Лідії Мельничук [6-10].

У 1913 р. Бубнівка була невеликим гончарним осередком з 9 гончарськими садибами та 13 майстрами в них, з незначним регіоном збуту виробів. Для порівняння: в Тимарі цим ремеслом займалося 75 осіб, Кібличі – 24, Зятківцях – 52. Утім, за свідченням Олександра Прусевича, бубнівські миски були найбільш красивими й вишуканими в Подільській губернії [13, с. 9-18].

Перші бубнівські гончарі в основному виготовляли різноманітний простий неполив'яний посуд, здебільшого дуже скромно розписаний, та полив'яні не розписані вироби: горшки, миски, полумиски, слоїки, макітри, ринки, глечики тощо. На зламі XIX – початку XX ст. гончарство сіл Бубнівки, Новоселівки, Жерденівки та Кіблича завдяки багатому підполивному декоруванню різко почало відрізнятися від виробів сусідніх сіл, зокрема Улянівки, Зятківців та Тимара, де селяни-гончарі виготовляли неполив'яний посуд.

Бубнівський осередок насправді став широко відомим тільки в середині 1920-х рр., хоча мальований посуд почали виготовляти тут тільки в другій половині XIX ст. Засновником і основоположником бубнівського розписного, орнаментованого гончарства справедливо називають Андрія Семеновича Гончара (1823–1926), який досконало засвоїв секрети поливи та підполив'яних розписів в техніках ріжкування та фляндрування [6; 8]. Після 1861 р. його гончарна майстерня, яку він успадкував від свого діда – Арехти Гончара, стала своєрідною школою гончарства, де сільські майстри опановували на практиці ази підполив'яного виробництва.

Найвідоміші майстри, що працювали у гайсинських осередках з другої половини XIX – до середини XX ст., – Омелян (Мильон), Митрофан, Хома (Тома, Фома), Семен та Степан (рідні брати) та Яків Гончарі [4, с. 200-201], Йосип Гончар, Яким Герасименко мав синів – Мойсу Ригу та Афоня, Курній та Левон Бабаки, Гаверко та Гаврило Багач (Бубнівка) [17, с. 158], Н. та М. Ямковий, Сафон Цвигун, Марко Оніщук, Юхим Шимковий, Арсень Низкогуз, Юхим Ямковий, Павло Оніщук, Саусин Гетьман (Кіблич) [11, с. 27], Сила та Прокіп Лавренюки (Жерденівка) [2] та ін.

Лідія Шульгіна у 1920-х рр. провела опитування серед гончарів Бубнівки: Ригора Лукаша, Томи та Прокопа Ганчарів, Якима Герасименка і Герасима Бевса [17, с. 122]. Вона зібрала відомості про майстрів попередніх поколінь та про їхню продукцію. Каленик Ганчар, Герасим Беус, Левон Бабак, Микола Глухенький («той тільки дріб робит, цяцьки – коники ліпит, горнятка малі може робит, горна свого не має»), Іван Горбатий (Осадчий), Михайло Ганчар (з давніх гончарів). Ригір Гончар (син Митрохвана), Лукаш Ганчар, Прокіп Ганчар – їхні батьки були гончарами («у батьків роботи були кращими, ніж у синів»). Втома

Ганчар – цей найкращий майстер, його миски користувалися найбільшим попитом серед містян краю. Герасименки – теж «славні» гончарі, тато Афоня та його сини – Яким та Яків [17, с. 158].

Прикметною рисою бубнівського гончарства XIX ст. було виготовлення дуже великих за розмірами горщиків – «для оказій» («такі, що 2–3 відрі влізе»), здебільшого для якихось великих, родинних, подій, наприклад для весілля. У печі в таких горшках не варили [3, с. 11].

Особливе місце в роботі гончарів займала керамічна скульптура та іграшка (глиняні свистунці), різні вершники, солдати на коні, антропоморфні і зооморфні фігурки: «баришні», «москалі», «баранчики», «коники», «півники», «гусочки», а також дрібна пластика з глини: іконки, хрестики. Виготовляли також дуже гарні підсвічники, комини, ***«в'юшки»*** до грубок, кахлі (так звані «тафлі»), великі макітри, миски, ринки, *баньки холодушки* тощо.

Найцікавішим мабуть був ритуальний посуд, який робили в селах Бубнівка, Новоселівка, Жерденівка та Кіблич у XIX – першій третині XX ст. Наприклад, *салятирки* (так їх називали лише у Жерденівці) були двох розмірів: великі, або миски на принос калачів до церкви (виготовляли майстри Бубнівки, Кіблича), й маленькі – для колива. У Бубнівці *солятири* або *гандоли* – дуже великі прості неполив'яні миски, розписані всередині [17]. Серед виробів виділялися: кухлики і миски – «на коливо», дзбанки та баньки з хрестами – для свяченої води (Бубнівка, Жерденівка) [4, с. 199-207] поставець, спеціальні глечики на мед та *поставчик* – миска для освячення сиру, без покришки (використовувались на Великдень). *Поставець* – миска для куті на святий вечір. У селян Бубнівки вживався тільки раз на рік, а потім його зберігали у миснику. Поставець, як правило, мав цілком рівні краї, а в середині на дні ще писався хрест, їх, зазвичай, робили з накривкою. Так звана *миска на принос* – великого розміру (щоб кілька калачів можна було покласти – 3–4), старанно розмальована, навіть зі споду. Миску на принос використовували лише для церковних обрядів, під час панахиди. Коли у церкві співали «вічну пам'ять» її з калачами підносили і колихали в повітрі рідні та друзі померлого, по якому справлялася панахида [1, с. 2–4].

Апогею досконалості бубнівське гончарство досягло у 1920–30-х рр., що яскраво проявилося в творчості Якима (1888–1970) та Якова (1891–1969) Герасименків. Їхнім наставником та учителем був батько – гончар Агафон (Афоня) Якимович Герасименко (1850–1925), учень Андрія Гончара. Першим почав допомагати батькові Яким. Його талант проявився перш за все у формуванні посуду. Молодший Яків полюбляв розписувати вироби. Брати Герасименки успадкували від батька найкращі навички і традиції бубнівських майстрів, проте вони не сліпо копіювали старовинні зразки, а творчо переосмислювали художню спадщину.

Талановитих гончарів помітили і запросили у 1935 р. до Київської центральної експериментальної майстерні, що займалася підготовкою Першої республіканської виставки українського народного мистецтва.

Ця майстерня діяла при Київському державному музеї українського мистецтва на території Печерської лаври, її ще називали

Лаврською школою [6, с. 19]. Для слухачів школи читали лекції, проводили практичні заняття з історії мистецтва, технології, композиції відомі учені, діячі культури. Основним принципом навчання професійних і народних майстрів, що працювали над створенням експонатів для майбутніх виставок, було не заважати, не втручатись у творчий процес, а лише при нагоді бути порадником, консультантом. Різні за фахом митці, а були серед них керамісти, ткалі, художники тощо, отримували тут безцінний досвід і знання.

Для Першої республіканської виставки українського народного мистецтва (1936) брати Яким та Яків Герасименки створили більше сотні керамічних традиційних виробів та предметів нового побуту. Серед експонатів виставки виділялися столовий та чайний сервізи, що відзначалися нестандартністю форм, оригінальністю орнаментального оздоблення і були розраховані на потреби не тільки сільського, а й міського споживача. За участь у цій виставці Яким та Яків Герасименки були нагороджені дипломами І ступеня й удостоєні звання заслужених майстрів народної творчості. Їхні вироби експонувалися на міжнародних виставках в Англії, Франції, США, Німеччині, Чехословаччині, за що автори неодноразово удостоювались золотих медалей.

1938 р. в с. Новоселівці з ініціативи Всеукраїнського об'єднання «Укрхудожспілка» було створено гончарну артіль ім. Комінтерну (очолили її брати Герасименки; існувала до 1958 р.) та відкрито школу, яка займалася підготовкою молодих гончарів. Поряд з братами працювали обдаровані майстри – Прокіп Гончар (випалював роботи) та Іван Осадчий. Але налагодити роботу артілі на повну силу так і не вдалося. Розпочалася Друга світова війна.

У повоєнні роки бубнівська артіль відновила свою роботу. За випуском продукції слідкував бригадир – Яким Герасименко, а Яків був художнім керівником артілі. Під керівництвом братів працювало ще 14 сільських гончарів, які виготовляли та художньо оздоблювали глечики, дзбанки, миски, макітри, інший ужитковий посуд, на який був досить великий попит. Досвідчені гончарі навчали майстерності талановиту молодь (до 20 юнаків та дівчат), серед них – Микола Бабак, Ганя Літовченко, Олена Керась, Настя Гончарук, Настя Ляненко, Гриць Гончарук, Марія Бурбелюк, Ліза Шароварська, Люба Каращенко, Галина Бабенко, Василь Гончар, Микола Гончар, Дмитро Герасименко, Афанасій Гончар, Єфросинія (Фросина) Міщенко, Ліза Збрицька, Пракся Каращенко (з Ладижина) та інші [6].

Одним із найобдарованіших учнів братів Герасименків вважають Миколу Леонтійовича Бабака (1935–1975). Походив він з родини гончарів, його старший брат Пантелеймон теж був гончарем. Керамікою почав займатися з дитинства, та справжнє навчання почалося в гончарній майстерні. Розквіт його творчого таланту припав на 1960-ті рр., коли гончарні роботи Бабака з'явились на районних та обласних виставках декоративно-прикладного мистецтва.

Щодо інших осередків гайсинського гончарства відомості дуже обмежені.

У першій половині ХХ ст. у селі Кіблич гончарі спеціалізувались на виготовленні розписного посуду. Їхні мальовані миски і тарілки

вигідно вирізнялись на фоні «ліпунів» із села Тимар.

В середині XX ст. в гончарному осередку Кіблича працювали талановиті майстри Юхим Ямковий, Павло Оніщук, Саусин Гетьман. Вони перейняли досвід Марка Оніщука, Юхима Шимкового, Арсеня Низкогуза, чиї роботи вирізнялись великою майстерністю. Високохудожні зразки знаменитих мисок та полумисків, тарілок (найчастіше покритих білим ангобом) з Кіблича, а також великі за розміром слоїки, ринки на паску, оригінальні самовари циліндричної форми на трьох ніжках з двома бічними ручками та носиком – ці вироби покривали зовні темнішою, ніж усередині, поливою (темно-вишневою та зеленою, темно-коричневою), прикрашали вдавленими концентричними колами. Традиція виготовлення цього посуду тривала до 1960-х рр. У 1970-х рр. промисел занепав, і 1980 р. в Кібличі уже не працював жоден гончар [11. с. 27].

Гончарі із села Тимар уславилися ужитковим неполив'яним посудом, схожим на крищинецький (село Крищинці Тульчинського р-ну) формою, оздобленням: лохані на тісто, «горшки», баньки, ринки на паску, макітри, хоча відзначаються світлішим забарвленням черепка – світлим жовтувато-вохристим кольором глини. В оздоблені виробів поширеним був білий ангоб. У середині XX ст. майстерністю виділялися роботи Рибачка, Маласюка, Мовчанюка та інших. Традиції продовжив Пилип Миколайович Кондратюк. Яскравою декоративністю позначені його димарі – «комини» [11, с. 28].

Друга половина XX ст. принесла нові випробування українському народному гончарству, прискорюючи процеси згасання гончарних осередків. Голодні повоєнні роки, сутужне становище майстерень та принизливі умови оплати праці аж ніяк не сприяли розвиткові гончарного мистецтва. Тогочасна податкова політика із руйнуванням горнів і виселенням майстрів з рідних осередків, завищені плани, негативно вплинула і на бубнівських гончарів, зокрема на найбільш талановитих учнів братів Герасименків. Так Микола Бабак став завклубом. Фросина Міщенко, небога Якима та Якова Герасименків, за те, що самовільно пішла працювати в артіль гончарів, була засуджена на 6 місяців примусової праці в колгоспі [6, с. 26].

В ті роки у Бубнівці виготовляли лише мисочки для отрутохімікатів від бурякових шкідників (у селі казали миска «для довгоносиків». У них наливали маляс і ставили на буряковому полі).

1958 р. після підвищення планових норм виробництва артіль, де навіть електроенергією не користувались, визнано нерентабельною і розформовано. Після закриття майстерні більшість бубнівських гончарів змінили свою професію, інші ж, як брати Герасименки, постаріли й відійшли від справ.

Особливо болісно на розвитку народних художніх промислів позначилась постанова «Про промислову кооперацію» від 11 жовтня 1960 р.: артілі (де все-таки ще зберігались головні засади народного мистецтва) реорганізовувались у фабрики або заводи, що підпорядковувались Міністерству місцевої промисловості. Відтак необхідність виконувати план і підвищувати «продуктивність праці» поступово призвели до зникнення атмосфери творчості і перетворили

народних майстрів на бездумних виконавців [5].

У 1969 р. у Бубнівці почала діяти експериментальна гончарня, що підпорядковувалась Вінницькому експериментальному заводу обласного управління місцевої промисловості. У майстерні працювало три гончарі, три учні і один робітник. З перших днів існування перед нею було поставлене суперечливе завдання: розвивати творчість у дусі мистецьких традицій старих майстрів, базуючись на усуспільненому виробництві, тобто на валі та інших планових показниках. Гончарня стала спеціалізуватись на виготовленні макітер. Працівникам було одразу доведено план випуску продукції – понад 40 тисяч одиниць у півроку, завдання були явно не реальними.

Було багато труднощів із запланованим спорудженням гончарного цеху. Зводили приміщення без необхідних креслень, за схематичними малюнками. Випалювальну піч зводили «на око», гончарні круги замовили за старим зразком, який знайшовся в одного з сільських майстрів, хоча ефективнішими були б, звісно, механічні. Однак попри всі негаразди промисел поступово відроджувався.

Впродовж 8-ми років завідував цехом художньої кераміки Овсій Кирилович Пєтух. До майстерні повернулося кілька обдарованих гончарів – Франя Міщенко [3], Дмитро Герасименко (син Якима), Іван Дитяк, Афанасій Гончар (Пиндик) – ці гончарі працювали окремо від інших.

З часом, у будинку сільської школи, для підготовки гончарів відкрили «школу» (у другій половині 1960-их рр, трохи далі від церкви, біля клубу). У 1974 – 1975 рр., за свідченням Тетяни Шпак, в ній навчалися разом із нею – Валентина Причепій, Вера Голозубова, Поля Волощук, Марфа Сіденко, Таня Цебенко, Таня Беган, була пару місяців всього, Франя та Ніна Кавун; Ганна Кириленко та Ольга Червінко (мололи глину, перепускали її на вальці). Валентина Живко прийшла пізніше.

Ще на початку 1970-х рр. у майстерні частково виготовляли художні вироби: тарілки, баранці, попільнички, глечики, кухлі. А вже у 1980-х рр. кожен бубнівський гончар мав план, виготовляти за день 80 макітер та підвазонників.

У 1980 р. гончарню підпорядковано Тростянецькому промисловому комбінату. Планові вимоги було підвищено (у 1982 р. вони становили 34 000 макітер і 27 000 підвазонників), що призвело до погіршення якості продукції (глину місили вручну, замість дров використовували солярку, вироби більше не покривались поливою тощо). У 1983 р. прийшла на підприємство «Бубнівська кераміка» Дмитренко Тетяна (1957 р. н.), де навчалася гончарному ремеслу у Міщенко Ф. І., Живко В. С, Голозуб В. М., Волощук П. Є., Кириленко Г. І.

1989 р. цех підпорядковувався вже Гайсинському райкомбінату, підприємства це не врятувало, його визнали нерентабельним.

За підтримки Національної спілки майстрів народного мистецтва України та разом з приватним підприємцем Михайлом Вдовцовим у 1993–1995 рр. у селі створено художньо-виробниче об'єднання «Бубнівська кераміка», на базі якого відбулися 4 всеукраїнських, а 2001 р. – 1-й обласний симпозіум-практикум

із народного гончарства. В осередку працювали Фросина Міщенко та її учениці Тетяна Дмитренко, Валентина Живко. Твори гайсинських майстрів нині прикрашають колекції музеїв Києва, Львова, Москви, Санкт-Петербурга.

У селі Новоселівка працює музей гончарного мистецтва, де можна побачити самобутні високомистецькі роботи сільських гончарів. Відкрили музей 1988 р. з нагоди 100-річчя від дня народження знаного гончара Якима Агафоновича Герасименка у садибі, де жив і працював майстер, його ще називають музей-садиба братів Герасименків.

Пішли з життя видатна мисткиня художньої кераміки, член Національної спілки майстрів народного мистецтва України з квитком № 1, заслужений майстер народної творчості України – жива легенда Вінниччини – Фросина Міщенко (1926–2021) [3] та її учениця, талановита майстер-гончар Валентина Живко (1950–2018), а майстер-гончар Тетяна Дмитренко (1957 р. н.) за станом здоров'я не може працювати. Нинішній стан бубнівського гончарства сьогодні репрезентує заслужений майстер народної творчості Тетяна Шпак (1947 р. н.).

У березні-квітні 2021 р. у великій виставковій залі Вінницького обласного краєзнавчого музею працювала в онлай-режимі виставка бубнівської кераміки «Від витоків до сьогодення. Традиції орнаментального бубнівського розпису», створена обласним Центром народної творчості. Варто зазначити, що жодна щорічна підсумкова виставка Центру образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва Вінниччини, яку традиційно відкривали на Покрову – 14 жовтня, обласні та міські свята не обходяться без виробів бубнівських гончарів.

З метою збереження та розвитку кераміки в с. Бубнівка щорічно проводиться обласний пленер майстрів гончарного мистецтва «Освячені горном» (у липні, з 2013 р.), завдячуючи якому на Вінниччині популяризується традиція орнаментального розпису бубнівської кераміки. Сприятливим є факт включення до Національного реєстру елементів нематеріальної культурної спадщини «Традиції орнаментального розпису бубнівської кераміки» (2018, державний номер 010), що безумовно, відіграє велику роль у привернення суспільної уваги до нинішнього стану місцевого гончарства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Александрович Ю.* Бубнівське гончарство // Побут. Київ, 1929. Ч. 4–5. С. 1–5.
2. *Геппенер Н.* Жерденівські гончарі Лавренюки-Полив'яні. Київ, 1928. 35 с.
3. *Висоцька К. І., Барнасюк О. С.* Міщенко Фросина Іванівна // Енциклопедія Сучасної України. Київ, 2006. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=69519
4. *Івашків Г.* / Івашків Галина Михайлівна. Декор української народної кераміки XVI – першої половини XX століть. Львів : Інститут народознавства НАН України, 2007. 554 с.
5. *Клименко Олена.* Розвиток українського гончарства в XX ст. // Народне мистецтво, 2005. № 1–2 (29–30). С. 38–40.
6. *Мельничук Л., Мельничук І., Вдовцов М.* Бубнівська кераміка.

Вінниця, 1999. 84 с.: іл.
7. *Мельничук Л.* Гончарство Поділля в другій половині XIX – XX століттях: історико-етнографічне дослідження. Київ : Унісерв, 2004. 350 с.
8. *Мельничук Л. С., Мельничук І. П.* Бубнівка // Енциклопедія сучасної України. Київ, 2004. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=69519
9. *Мельничук Л.* Династія подільських гончарів Якима та Якова Герасименків // Етнічна історія народів Європи : зб. наук. праць. Вип. 8. Київ, 2001.
10. *Мельничук Л., Мельничук І.* Історія бубнівського гончарного промислу на Поділлі // Українська керамологія. Опішне : Укр. народознавство, 2001. Т. 1. С. 54–63.
11. *Пономар Людмила.* Східноподільське гончарство XX століття // Народне мистецтво. 2001. № 1–2 (13–14). С. 27–29.
12. *Пошивайло Олесь.* Музейний ландшафт гончарської України // Український керамологічний журнал. 2003. № 2–4. С. 5–24.
13. *Прусевич А.* Гончарный промысел в Подольской губернии // Кустарные промыслы Подольской губернии. Київ, 1916. С. 9-18.
14. *Самарин Ю. А.* Подольские гончары. Ленинград : Изд-во Русского музея, 1929. 44 с.
15. *Спаська Євгенія.* Орнамент бубнівського посуду // Матеріяли до етнології. Київ, 1929. Кн. II. С. 201-227.
16. *Фріде Марія.* Форма і орнамент посуду з Поділля // Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови. Київ, 1928. Т. 1. Вип. 2. С. 81–92.
17. *Шульгіна Лідія.* Гончарство в с. Бубнівці на Поділлі // Матеріяли до етнології. Київ, 1929. Кн. II. С. 111–200.

Максим Малогулко

ПАЛАЦОВО-ПАРКОВИЙ КОМПЛЕКС ЯК ПОНЯТТЯ

Анотація. *У статті висвітлюється зміст поняття «палацово-парковий комплекс». На прикладі комплексів в Антополі та Старій Прилуці Вінницької області розглядаються їхні структурні компоненти.*

Ключові слова*: палацово-парковий комплекс, архітектура, історико-культурна спадщина, ландшафтний дизайн.*

Maksym Malohulko

PALACE AND PARK COMPLEX AS A CONCEPT

Abstract. *The article highlights the content of the concept of "palace and park complex". On the example of the complexes in Antopol and Stara Pryluky, Vinnytsia region, their components are considered.*

Keywords: *palace and park complex, architecture, historical and cultural heritage, landscape design.*

В історико-культурній спадщині традиційно значна увага сучасників прикута до палацово-паркових комплексів, які й досі вражають своїми масштабами, візуальними ефектами, естетичною привабливістю. Головним акцентом таких комплексів є палац, на якому найчастіше зосереджуються відвідувачі, залишаючи без належної уваги інші архітектурні споруди, природний ландшафт, парк тощо. У спробах вербалізувати свої враження вони доволі часто використовують як синоніми теоретичні поняття «садиба», «маєток», «палац», «палацово-парковий комплекс», «палацовий комплекс». Отже, метою цієї публікації є окреслення поняття «палацово-парковий комплекс», основних його компонентів.

У сучасній науковій літературі, як правило, палацово-парковий комплекс визначають як архітектурно-ландшафтний ансамбль, що включає в себе палац, інші будівлі (господарські, допоміжні, житлові), а також паркову територію з садовими насадженнями, алеями, скульптурами, ставками та іншими елементами ландшафтного дизайну [1, с. 143].

Дослідники виокремлюють кілька функціональних зон в таких комплексах: парадну, палацову, службову, господарську, паркову, комунікаційну. Палацово-парковий комплекс вирізняється масштабністю, і до його складу найчастіше входять:

- палац – центральна будівля комплексу зі значною кількістю кімнат, часто виконана в певному архітектурному стилі;
- садиба/господарські будівлі (будинки-павільйони, флігелі, стайні, лазня, служби, оранжерея, льодовня, ротонди) – додаткові споруди, що використовуються для житла, господарських потреб та обслуговування.
- парк/сад – ландшафтна територія з алеями, квітниками, ставками, фонтанами та іншими елементами.
- скульптури та архітектурні малі форми – статуї, альтанки, лавочки, арки та інші декоративні елементи.
- ставки/водоймища – природні або штучні водні об’єкти, часто доповнені декоративними містками.

На відміну від палацово-паркового комплексу палацовий комплекс зазвичай складається з самого палацу та прилеглих будівель (житлових, господарських), але може не включати значної паркової або садової території. Основна увага приділяється архітектурним спорудам.

Палацово-паркові комплекси включають в себе не тільки архітектурні споруди, але й велику паркову територію, що створює гармонійний ансамбль природи та архітектури. Вони можуть бути вирішеними у різних архітектурних стилях.

Вважається, що лише на території Вінницької області від кінця XVIII до початку XX ст. було збудовано близько 150 палацово-паркових комплексів та невеликих садиб. З них зберіглося 58 об’єктів різного ступеню збереженості [2, с. 23].

На Вінниччині яскравим прикладом палацово-паркового ансамблю періоду класицизму є антопільський комплекс.

Палац в Антополі (нині Тульчинського району Вінницької області) належав князям Четвертинських, а пізніше перейшов до

Ярошинських. Він побудований наприкінці XVIII ст. Антонієм Яном Святополк-Четвертинським (Świątopełk-Czetwertyński, 1744–1830), волинським князем руського походження. Після його смерті палац перейшов до його сина Леопольда. Після смерті у 1865 р. дружини Казимири він одружився вдруге, з Ядвігою Тишкевич і продав Антополь, переїхавши у маєток біля Вітебська (нині Білорусь).

Маєток придбав Йосип Ярошинський (1826–?), а після його смерті успадкував син Карл Ярошинський (1878–1929), відомий фінансист, громадський діяч та філантроп. Від батька він отримав у спадок близько 8 тис. десятин землі, де крім Антополя, були Вапнярка та Крижопіль, також йому перейшли частки у цукрових заводах та гранітні каменоломні у Вінницькому повіті.

Палац являє собою типовий зразок класицизму, головний фасад прикрашений чотирьохколонним портиком іонійського ордеру. Двоповерховий палац розташований на пагорбі і добре зберігся, окрім балконів на бічних ризалітах. Нині змінено віконні рами, але не скрізь. У лівого та правого ризаліту палацу йдуть двоповерхове продовження, в оригіналі воно було одноповерховою галереєю, що зв'язувало центральний та бічний корпуси. Будинок палацу отримав П-подібний план і глибокий курдонер біля головного фасаду. На ньому також можна побачити маленькі балкони у французькому стилі, виконані так, як і зниклі великі балкони. Фасад біля входу в палац прикрашали також колони іонійського ордену.

Планування головної будівлі було анфіладним з дворядним розташуванням приміщень. Вестибюль та головний зал були розташовані по центральній поперечній осі. В середині палацу були старовинні меблі оздоблені різьбою. Родинні портрети знаходилися в столовій.

Палац був розміщений посеред парку, закладеного у 1780-х рр. Це був пейзажний парк, основою якого була існуюча діброва. Нині тут ростуть вікові дуби та 400-річні ясені – одні з найбільших в Україні. Загалом налічується понад 40 видів та форм деревних рослин, серед них є липи, ясені, каштани та клени, висаджені близько 250 років тому. Зростають і такі цінні декоративні породи, такі як ясен плакучий, сосна чорна, горіх чорний та грецький, ялина звичайна, сосна звичайна, явір, клен, горобина, береза та інші дерева. Парк займав площу 30 га.

Частина парку знаходилася на пологій поверхні, але головна ділянка розташувалася на гарному пагорбі, що підкреслювало його мальовничість. Парк перетинали алеї та стежки, що прямували в різних напрямках. Вони були прокладені таким чином, щоб відвідувачу щоразу відкривався новий краєвид. В особливо красивих місцях були розміщені сходи та лави, вирізані з білого мармуру. Деякі з них були гладкими і плоскими, інші виглядали як справжні шедеври мистецтва. З обох боків їх оточували скульптури сатирів, які сиділи в різних позах та грали на музичних інструментах. На узбережжі парк межував із садами, створюючи їм захист від вітру.

На території паркового комплексу знаходився міст, оранжерея, плодовий садок та ставок.

Біля палацу був квітник, доволі великий, оформлений в трикутних формах, а навпроти головного фасаду знаходився мармуровий фонтан, прикрашений фігурою хлопчика.

На території колишнього маєтку збереглися господарські будівлі різних років зведення – стайні, гараж, льодовня, голубник [3].

Приблизно у той самий час графом Олександром Борецьким у селі Стара Прилука (нині Вінницького району Вінницької області) був збудований палац у стилі необароко. Пізніше він заклав парк та каплицю, а також стайню для розведення породистих коней. Відомо, що у другій половині XIX ст. новий власник маєтку – Чеслав Здзеховський (1863–1928), який був великим шанувальником мистецтва, перебудував палац за проектом архітектора Кароля Маєвського. За часів Чеслава Здзеховського в маєтку зберігалися картини старих шкіл німецьких та іспанських художників, які оцінювалися на той час у сто тисяч срібних рублів [4].

Існує легенда, згідно з якою, Сергій Мерінг (1867–1926), який був сином відомого та найбагатшого київського лікаря, професора Федора Мерінга, у 1905 р. виграв палац у карти. Федір Мерінг (1822–1887) був відомим лікарем Російської імперії, професором Київського університету. Серед його пацієнтів були губернатори, дворяни, високі чини, проте також відомо, що він лікував безкоштовно бідних людей, за що здобув у ті часи велику повагу та славу, але й зумів зібрати чималий капітал. Насправді Сергій Мерінг продав батьківський маєток в с. Овечаче Бердичівського повіту і придбав у Здзеховських прилуцький комплекс у 1906 р. Уже будучи власником, добудував другий поверх будівлі. За палацом розкинулися зелені луки, серед яких річка Десна. Сюди вела гарна алея. Відомо, що в ті часи Сергій тут володів водяним млином, цегельним заводом та цукровим заводом у містечку Нова Гребля, де працювало 375 працівників. Він тоді отримав славу доброго господаря, одного з піонерів ведення «орендного господарювання на акціонерних засадах» [5, с. 124]. Пізніше вже перед більшовицькою революцією граф Сергій Мерінг передав палац в оренду Казимиру Ближовському.

Кам'яна споруда палацу в минулому мала величний і помпезний вигляд, тут ще й досі зберігся герб Старих Прилук. Різьблені арки, візерунковий кахель на стінах і ліпнина на стелі свідчать про мавританський стиль інтер'єру, нагадуючи іспанський палац Альгамбра, а в деяких кімнатах стіни виконані з червоного дерева. У вестибюлі зберіглася майолікова обробка стелі та стін. Останній раз палац був перебудований за часів Сергія Мерінга, який, як відомо, упродовж багатьох років проживав неподалік київського Маріїнського палацу, саме тоді садиба у Прилуках його стараннями була перебудована у стилі цього столичного палацу. У той час довкола будівлі ріс парк, розташовувалися різні господарські споруди тощо [6].

Якщо ззовні палац був виконаний у стилі необароко, то всередині відвідувача одразу вражає на першому поверсі зала в мавританському стилі – таке цікаве поєднання берберського та іспанського стилів Північної Африки та Аль-Андалусії. Звісно в українському палаці цей стиль спрощений, і до Альгамбру нагадує

віддалено, але тим не менш вражають різьблені східні арки, геометрична ліпнина на стелі, кахель з рослинними візерунками. Прекрасні ковані перила сходів на другий поверх. Також на першому поверсі розташувалася бібліотека з чудовою дубовою стелею. У палаці були також зали, оформлені в готичному стилі. Усього 43 кімнати, вирішених у складному поєднанні різних стилів, прикрашених багатою колекцією живопису.

У 1950-х рр. на території маєтку проводилися ремонтні роботи, під час яких було знайдено дорогоцінні прикраси та старовинні картини К. Маковського, М. Ге, Х. Платонова, М. Сверчкова, С. Світославського тощо, що були передані до Вінницького обласного краєзнавчого музею.

У минулому в унікальному парку кінця XVIII ст. знаходилися фонтани, статуї левів, росли різноманітні рідкісні рослини. З тих далеких часів до сьогодні залишився лише фонтан, а також кілька цінних дерев із парку – блакитні сосни та ялинки. З 1958 р. палац частково займає школа-інтернат, тут є також підвал, який використовується за своїм призначенням. Подейкують, що є підземні ходи, які ведуть аж під річку, проте місцеві застерігають, що ці підземні ходи повністю ще не пройшов ніхто, тож не варто випробовувати долю. Нині численні шари фарби приховують справжню красу ліпнини палацових стін.

Отже, для розвитку палацового туризму необхідна популяризація відповідного понятійного апарату, зокрема туристи мають чітко розуміти характерні особливості палацово-паркових комплексів для усвідомленого споглядання. Важливо, що на території Вінниччини є чимало таких комплексів, які заслуговують на відвідування.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Термінологічний словник-довідник з будівництва та архітектури / за заг. ред. Р.А. Шмига. Львів, 2010. 222 с.
2. Хороша О.І. Архітектура класицистичних палацово-паркових комплексів Вінниччини кінця XVIII початку XX століття : дис. канд. арх. / Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2020. 267 с.
3. Антопіль // Путешествуя историей: веб-сайт. URL: http://sergekot.com/z-antopol-ukr/ (дата доступу: 20.05.2024)
4. Стара Прилука // Дримба: веб-сайт. URL: https://drymba.com/ru/1040738-usadba-dvorets-grafa-meringa-staraya-priluka\ (дата доступу: 20.05.2024)/
5. Солейко Л., Солейко Е., Царенко С. Профессор Федор Меринг. Возвращение в историю отечественной науки. Винница, 2005. 148 с.
6. Стара Прилука // Путешествуя историей: веб-сайт. URL: http://sergekot.com/staraya-priluka/ (дата доступу: 20.05.2024)

Костянтин Завальнюк

УКРАЇНСЬКО-ГРЕЦЬКІ ІСТОРИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ: ВІННИЦЬКИЙ ВИМІР

Анотація. *У статті розглядаються різноманітні за формою та змістом українсько-грецькі історичні зв'язки на землях, що нині входять до складу сучасної Вінницької області, починаючи з VII ст. до н. е. і закінчуючи сьогоденням. Окрім цього, простежується значення для культурного розвитку нашого регіону таких визначних діячів грецького походження, як Г. Артинов, А. Мазаракій, К. Костанді, С. Папа-Афанасопуло та ін.*

Ключові слова: *Україна, Греція, Вінниччина, історичні зв'язки, землеволодіння, торгівля, культура, мистецтво.*

Kostyantyn Zavalniuk

UKRAINIAN-GREEK HISTORICAL RELATIONS: THE VINNYTSIA DIMENSION

Abstract. *In the article, different by form and content Ukrainian-Greek historical connections on the lands, which are the part of modern Vinnytsia Oblast now, are discussed, starting from the VII century B. C. and ending with our time. In addition, the value of such notable historical figures of Greek origin as G. Artynov A. Mazarakii, K. Kostanda, S. Papa-Afanasopulo for the cultural development of our region is analyzed.*

Keywords: *Ukraine, Greece, Vinnytsia Oblast, historical connections, land ownership, trade, culture, art.*

У VII ст. до н. е. територія сучасної Вінниччини входила до складу держави скіфів. В цей же час на північному узбережжі Чорного моря, в Приазов'ї та Криму виникають грецькі міста-держави. На сучасних українських землях (Північне Причорномор'я, Приазов'я) греки з'явилися в період Великої грецької колонізації (VIII-VI ст. до н. е.). Перше давньогрецьке поселення у Північному Причорномор'ї – Борисфеніда - було засноване 647 року до н. е. вихідцями з м. Мілет (Мала Азія) на острові (тоді півострові) Березань. У VI ст. до н. е. засновуються майже всі найбільш значні північно-причорноморські міста: біля гирла річки Тірас (нині Дністер) – Тіра, Ніконій; у пониззі Гіпаніса (нині Південний Буг) – Ольвія; у Західному Криму – Херсонес Таврійський, Керкінітида, Калос-Лімен; у Східному Криму – Феодосія, Кіммерік (бл. 50 км на південний захід від Пантікапею), Кітей (бл. 38 км на південний захід від Пантікапею), Німфей, Тірітака, Ілурат (17 км на захід від Пантікапею), Пантікапей (нині – м. Керч), Мірмекій, Порфмій (біля найбільш вузької частини Керченської протоки), Акра (у найпівденнішій частині Керченської протоки). На Східному узбережжі Боспору Кіммерійського (нині Керченська протока) – Фанагорія, Гермонасса, Горгіппія, Кепи, Тирамба та ін. [18, с. 98-99].

Особливе значення для вивчення ранньої історії Північного Причорномор'я, зокрема Скіфії, має «Історія» Геродота, який, імовірно,

біля середини V ст. до н. е. відвідав Ольвію. Четверта книга цієї праці присвячена історії скіфських племен, зокрема походові перського царя Дарія на скіфів, легенді про скіфського царя Скіла, який мав у Ольвії палац, описові природи та звичаїв населення Північного Причорномор'я [18, с. 101]. По суті, Геродот був першим європейцем, який познайомив світ Середземномор'я з життям та побутом мешканців тогочасного Північного Причорномор'я і, частково, Поділля.

Взагалі, до складу новоутвореної Скіфії входило багато різних племен. Власне скіфами були племена царських скіфів і скіфів-кочівників, які жили в надчорноморських та азовських степах. Вони становили ядро Скіфії і панували над усіма іншими племенами. Частина скіфів змішалася з греками й осіла на чорноморському узбережжі між Дністром і Дніпром, їх називали калліпідами. Поблизу калліпідів жили алазони (алізони), теж осіле, очевидно, скіфсько-фракійське плем'я. Дніпровське степове Лівобережжя заселяли скіфи-землероби, а на захід від Дніпра – скіфи-орачі, або сколоти. Про них Геродот писав: «Над алізонами живуть скіфи-оратаї, які сіють пшеницю не для їжи, а на продаж» [5, с. 184]. Власне, останні два народи не були етнічними скіфами, а осілими праслов'янськими хліборобськими племенами, які лише потрапили під скіфський вплив.

До пам'яток скіфської доби належать кургани та городища. Одним з найбільших в Україні є курган на околиці села Сорока колишнього Іллінецького (нині – Вінницького) району Вінницької області. Його сучасна висота близько 20 м. Припускають, що в сиву давнину дана «піраміда» піднімалась над подільськими просторами на 35 м. Неподалік від самих Іллінців у 1901-1902 роках археолог М. Ю. Бранденбург (1839-1903) розкопав курган висотою 8,5 м, діаметром 50 м, речі якого свідчать про зв'язки скіфів Присоб'я з грецькими колоніями північного Причорномор'я. Більше того, сучасні дослідники припускають, що знайдені на Поділлі золоті прикраси у скіфських могилах, найвірогідніше – вироби грецьких майстрів [4, с. 27].

У свою чергу, залишки грецького посуду (бита кераміка, античні монети) на місцях праслов'янських городищ свідчать про зв'язки із Північним Причорномор'ям, Древньою Грецією. Так, ще в кінці XIX ст. Ю. Сіцінський відзначав, що в с. Коханівка Вінницького повіту Подільської губернії, де раніше було місто Кохангород, у 1886 році була виорана в полі велика гостродонна амфора [36, с. 227]. В с. Трибусівка Ольгопільського повіту у 1896 році місцевим селянином була викопана велика глиняна амфора [36, с. 270].

Таким чином, культура населення грецьких міст-держав Північного Причорномор'я вплинула на життя скіфів, лісостепових племен, фракійців, носіїв черняхівської культури тощо. Грецькі амфори, столовий і парадний посуд, прикраси увійшли у побут цих племен. Були запозичені у припонтійських еллінів і певні прийоми архітектури та будівництва, ремесел, окремі елементи духовної культури, зокрема культи Діоніса і Геракла.

Одним з найдавніших і найважливіших джерел про наших віддалених пращурів – слов'ян (антів) є «Історія війн Юстиніана», написана візантійським істориком Прокопієм Кесарійським в другій

половині VI ст. Про наших предків у Прокопія читаємо такі рядки: «…Народами склавинами і антами не править один муж, але з давніх часів живуть так, що порядкує громада і для того всі справи, чи щасливі, чи лихі, йдуть до громади. Та можна сказати – і в усіх інших справах однаково ведеться в обох цих варварських народів і встановилося давно. Єдиного бога, що насилає блискавку, визнають єдиним владикою всіх і жертвують йому домівку і всяку худобу. Не знають долі (фатуму) і зовсім не признають, щоб вона мала якусь силу над людьми, але як хто має перед собою смерть видиму, чи в хоробі, чи на війні, обіцяють вони за життя своє, якщо не згинуть, жертву Богу, і, врятувавшись, жертвують, що обіцяли, і думають, що тією жертвою спасли собі життя. Шанують вони річки, німф і деякі інші божества, жертвують їм всім і з тих жертв ворожать собі. Живуть вони в лихих хатках, селячись далеко один від одного і переміняючи часто кожний своє житло. Виступаючи в битву, ідуть здебільшого на ворогів піші, маючи в руках невеликі щити і піки, а нагрудників не одягають. Деякі не мають ані сорочки, ані плаща, але тільки в коротких штанях стають битися з ворогами. В обох народів мова одна, проста і варварська. Виглядом вони також не різняться поміж собою; всі вони високі і надзвичайно міцні; тілом і волоссям не дуже білі і не русяві і не впадають зовсім в чорне, а рудуваті всі. Життя провадять суворе і нецивілізоване, як і масагети, і дуже брудні, як і ті. Але вони зовсім не злі і не підступні і в простоті заховують гунські звичаї. Й ім'я у склавинів та антів колись було одне: за давніх часів і цих, і тих звали спорами для того, думаю, що заселяють край розкиданими і відокремленими оселями. Для того й займають великий край – бо більшу частину того берега Істру замешкують вони» [38, с. 194].

Чимало греків було серед українського козацтва. Зокрема, Ю. Сіцінський згадує про козацького полковника у м. Могилеві Костянтина, грека з острова Хіос. Виданий могилівськими міщанами гетьману П. Дорошенку, він невдовзі утікає з Чигирина, вербує із своїх прихильників у Могилеві полк і відправляється на службу до лівобережного гетьмана І. Брюховецького [44, с. 684]. Очевидно, що в даному випадку мова йде про полковника Подільського полку Костянтина Волошина (1671-1673), який, імовірно, під ім'ям Костянтина Мигалевського вже був подільським полковником у 1664-1666 роках. Деякий час він також був паволоцьким та корсунським (лисянським) полковником. Востаннє згадується у 1678 році за гетьмана І. Самойловича.

Одним із місць найбільшого та найкомпактнішого поселення греків на території Поділля було місто Могилів (на Дністрі), засноване на початку XVII ст. За дослідженнями вінницького історика та архівіста О. С. Петренка, перші поселенці цієї громади з'явилися у місті в 1725 році, а більшість переселенців прибули у Могилів в середині – другій половині XVIII ст.

10 серпня 1774 року граф Станіслав Потоцький надав привілей громаді «греків, сербів та волохів». Згідно з ним суд і внутрішня розправа у громаді покладалися на війта і двох виборних, які обиралися на рік. Суд засідав в особливій кімнаті у міській ратуші. Апеляції на вироки війтівського суду розглядав сам дідич або його

уповноважений. Щороку громада обирала одного присяжного збирача податків. Дідич зі свого боку призначав старосту громади і двох старшин, які мали доглядати за порядком у місті та забезпечувати виконання громадою розпоряджень дідича чи його уповноважених, тобто виконувати поліцейсько-адміністративні функції. Членам громади дозволялося займатися будь-якою торгівлею та промислами, зокрема продавати російські та турецькі хутра. Загалом грецька громада зрівнювалася у правах з польською.

Стосовно національного представництва у грецькій громаді, то воно було таким: 28 родин молдован, 23 – греків, 21 – болгар, 8 – волохів, 5 – сербів, у 2-х господарів національність не зазначена. В даному випадку потрібно мати на увазі, що назва громади виражала не стільки етнічну приналежність її членів, скільки вказувала, що вони належали за віросповіданням до Грецької православної церкви. Георгіївська парафія м. Могилева, відкрита у 1762 році, підпорядковувалася Афонській лаврі Св. Афанасія. За ревізією 1795 року греки-купці мешкали у 30 будинках, міщани – у 87.

За словами В. Побуга-Гурського, які пізніше повторив Ю. Сіцінський, з 1820-х років через руйнації, які зазнав Могилів від повеней і пожеж, представники грецької та вірменської громад почали залишати місто, а їм на зміну прибули євреї, які перебрали до своїх рук усю торгівлю й більшість ремесел. Однак, наявні документи, на думку О. С. Петренка, не підтверджують цієї тези, оскільки велика єврейська громада існувала в місті на 1795 рік, а за ревізією населення 1834 року грецька громада нараховувала 112 господарів (101 чол., 144 жін.), 1850 року – 87 господарів (88 чол., 123 жін.). Як стверджує О. С. Петренко, однією з причин полишення греками, сербами й волохами (молдованами) Могилева могло стати зрівняння їх у правах з представниками інших національностей і примушування відбувати військову повинність. Відповідні процеси відбувалися у Російській імперії в середині – другій половині XIX ст. [24, с. 32-35].

До речі, визначний історик та краєзнавець минулого Ю. Сіцінський, який досліджував муровані церкви на Поділлі, дійшов висновку, що найстаріші з них зазнали визначального впливу візантійсько-афонського будівельного мистецтва. До таких церков він відносив Троїцьку монастирську, Івано-Предтеченську (Старий собор) та Петропавлівську церкви в Кам'янці-Подільському, Троїцьку церкву в містечку Зіньків, Успенську церкву в містечку Меджибіж Летичівського повіту, а також Миколаївський собор і Покровську церкву в Могилеві-Подільському. Собор був збудований 1754 року «стараннєм» парафіян українців, болгарів, сербів, греків і молдован, що жили в Могилеві. «Плян сієї церкви триконховий. Як оглянути церкву зовні, то зі сходу знаходимо три заокруглення крім бокових конх, але з тих трьох заокруглень тільки середнє є первістне, дійсна абсида, а два бокові заокруглення прибудовані в недавні часи, щойно в 1885 р., тодіж прибудований був і притвор. Довжина церкви в середині (без притвора) 20×3 метр., ширина середньої частини нави 6×3 м, ширина з боковими конхами 12×8 м. Верх церкви має пять бань української форми: три більші на довжині будинка, при чому середуща більша від обох

скрайних і на бокових конхах дві невеличкі бані. В церкві двоє дверий: західні й південні, прикрашені різьбою на камені і з написами на камінних одвірках» [37, с. 51]. Покровська церква збудована 1771 року. «Ся церква має бокові півкружа-конхи для крилосів, але зовні ті конхи мають вигляд прямокутників, а вівтар не має завкруглення, а прямокутний. По боках вівтаря в 1818 р. добудовані дві невеличкі прямокутні прибоки: пономарку й ризницю. При західній частині церкви добудовано в 1783 р. мурована дзвінницю» [37, с. 52]. Далі вчений робить висновок: «1) Візантійсько-атонське церковне будівництво утворило форму церкви з трьома східними абсидами і з двома боковими меншими. Ся форма церкви перейшла до балканських земель і тут перетворилася в простійшу форму з одною вівтарною абсидою і з двома боковими меншими, і таким чином явилася так звана триконхова церква. Такі церкви під впливом Атону повстали в XV-XVII ст. в Боснії, Сербії, Болгарії, Валахії, Молдавії, Буковині і дійшли до Лаврова в Галичині.

2) Триконхова форма церкви з Молдавії, Валахії й Буковини перейшла на Поділлє і тут знаходимо такі церкви візантійсько-атонського типу у придністрянському районі – в Камянці та Могилеві, а далі на північ той тип церкви трохи змінюється: в Лятичівськім повіті – в Зінькові й Межибожі з'являються церкви з невеличкими боковими конхами без бокових абсид зовні.

3) Найстарші мурованні православні церкви західного Поділля таким чином мають архітектурну форму, або сказати б орієнтацію не західно-европейську чи римо-католицьку, не північно-східну, чи київську, але південно-славянську й візантійсько-атонську» [37, с. 64-65].

Наприкінці XVIII-на початку XIX ст. у південних портах Російської імперії – Одесі, Миколаєві, Бердянську, Ростові-на-Дону, Таганрозі, Єйську, Керчі – осіли представники впливових торгово-фінансових кланів, що походили з острова Хіос в Середземному морі. Родини Маврогордато, Родоканакі, Петрококкіно, Раллі, Аверіно, Скараманга, Негропонте, Севастопуло, Сканаві, Караллі, пов'язані між собою кровними узами й діловими відносинами, упродовж десятків років контролювали значну частину торговельних операцій чорноморських та азовських портів Російської імперії, зробивши значний внесок в їх економічний, культурний і соціальний розвиток [43, с. 100].

Основними напрямами економічної діяльності хіосців у Російській імперії були міжнародна торгівля, банківські операції, земельні спекуляції, здавання нерухомості в оренду. Спираючись на значні родинні капітали та міжнародні торговельні зв'язки, вони відігравали провідну роль в економічному житті Чорноморсько-Азовського регіону. У 1866 році із двадцяти торгових домів, що контролювали експорт південноукраїнської пшениці, десять було засновано греками. Серед них найзначніші – фірми «Ф. П. Родоканакі» і «Федір Маврогордато та К°». У 1827 році загальний оборот компанії «Ф. П. Родоканакі» становив бл. 1,2 млн. крб., а через десять років – уже понад 5,5 млн. Станом на 1861 рік Ф. П. Родоканакі здійснює вельми широку закордонну торгівлю та банківські справи, і оборот його досягає від 3,5 млн. до 5 млн. крб. сріблом. Торговий дім одеського купця 1-ї

гільдії Федора Матвійовича Маврогордато у 1869 році був серед засновників Міжнародного торговельного банку з центральним представництвом у Санкт-Петербурзі та відділеннями в Одесі. Власниками фінустанов були родини Ксіда, Петрококкіно, Раллі [43, с. 101-102].

Наприкінці XIX ст. більшість хіосців перетворилися на значних поміщиків, зосередивши у своїх руках чималі земельні площі. Наприклад, Перикл Федорович Родоканакі володів 4885 дес. землі в Подільській, 1212 дес. – у Київській, 2225 дес. – у Бессарабській, 13497 дес. – у Херсонській губерніях, ділянкою 1024 кв. сажня у Севастополі, а крім того – 5 будинками загальною вартістю понад 0,5 млн. крб. Степан Іванович Раллі мав 7 тис. дес. у Бессарабській губернії та 7 будинків, оцінених у 490 тис. крб. Матвій Пантелійович Маврогордато 1866 року купив у графині Жозефіни Шембек маєток у с. Тирлівка Гайсинського повіту на Поділлі, в якому налічувалося 276 ревізьких душ. Микола Матвійович Маврогордато був власником 2315 дес. землі в Бєльцьському повіті Бессарабії та 2520 дес. на Гайсинщині, Поділля (в т. ч. у с. Серединка). Амвросій Пантелійович Маврогордато придбав маєток у с. Вівсяниках Балтського повіту Подільської губернії загальною площею 997 дес. 837 кв. сажнів [43, с. 105]. Одеський купець, грецький підданий Матвій Миколайович Маврогордато (1862-1912) станом на 1892 рік володів землями у с. Серебрія Гайсинського повіту Подільської губернії [8, арк. 15 зв.]. Ще один грецький підданий, Панагі Феохарович Феохаріді, у 1871 році придбав маєток у містечку Тернівка Гайсинського повіту Подільської губернії [8, арк. 15 зв.-16]. У 1910-1915 рр. його спадкоємці Феохар (1889-1938; у 20-х рр. – відомий історик та археолог Півдня України), Андрій, Даная (у заміжжі – Раллі) та Марія (у заміжжі – Кусіс) Георгійовичі Феохаріді (Теохаріді) вели тривалу судову тяганину за землю із мешканцями м-ка Тернівка [6]. Що стосується інших володінь землевласників грецького походження у Подільській губернії, то станом на 1901 рік П. Ф. Родоканакі володів 2544 дес. землі та водяним розтрусним млином на 3 постави у с. Івча Кожухівської волості Літинського повіту. До речі, землю у цьому селі він придбав у спадкоємців Миколи Пирогова, сина відомого лікаря-хірурга М. І. Пирогова [44, с. 597]. У с. Кусиківці тієї ж волості він володів 671 дес. землі, а в с. Яблунівка Терешпільської волості Літинського повіту – 303 дес. землі [46, с. 47-48, 50, 130]. Купець грецького походження Іван Августович Мазаракі володів 490 дес. землі та винокурним заводом у с. Воробіївка Уланівської волості Літинського повіту, а також водяним розтрусним млином на 2 постави у містечку Уланів Літинського повіту [46, с. 133, 144]. У 1909 році винокурний завод І. Мазаракі виробив 41,7 тис. відер спирту [2, с. 170]. Вацлав Мазаракі у с. Морозівка Уланівської волості Літинського повіту володів 580 дес. землі та водяним розтрусним млином на 2 постави [46, с. 136]. Спадкоємці Августа Мазаракі володіли 1532 дес. землі та водяним розтрусним млином на 3 постави у с. Рибчинці Уланівської волості Літинського повіту, а також 756 дес. землі у містечку Уланів того ж повіту [46, с. 140, 144]. У 1873 році одеський купець грек Павло Степанович Раллі (1851-1911) відкрив винокурний завод у містечку Браїлів Вінницького повіту Подільської

губернії [2, с. 92]. У 1909 році цей завод виробив 76,3 тис. відер спирту, вартість продукції складала 45 тис. крб. [2, с. 122, 170]. На 1902 рік Павло Раллі володів 8269 дес. землі при містечку Браїлів, а спільно з дружиною – 727 дес. землі при с. Мала Жмеринка Вінницького повіту Подільської губернії [25]. Окрім цього, Павлу Раллі та його дружині Катерині належав пароводяний вальцювальний автоматичний млин в містечку Браїлів, а також водяний млин у с. Супрунів Вінницького повіту Подільської губернії [2, с. 94, 103, 123].

Покорителькою сердець та розуму багатьох знаменитостей свого часу була відома красуня, світська дама та політична діячка простого походження Софія Костянтинівна Клавоне, у шлюбі Потоцька (11.01.1760, м. Бурса, Османська імперія-24.11.1822, м. Берлін), родом із константинопольських греків. Сучасники відзначали її гострий розум та кмітливість, називаючи «прекрасною фанаріоткою» або ж «прекрасною гречанкою». Через шлюб із наймогутнішим магнатом Польщі графом Станіславом Щенсним Потоцьким стала польською аристократкою (польською графинею). Після їхнього вінчання 17 квітня 1798 року у церкві в передмісті м. Тульчин (резиденція графів Потоцьких), подружжя переїхало до Умані, де на честь своєї дружини граф Потоцький заклав знамениту «Софіївку» (нині Національний дендрологічний парк «Софіївка») [39]. Пішла з життя Софія Потоцька 1822 року на 58-му році. «По ній залишився не лише великий спадок, не лише славнозвісна «Софіївка», а і легенда про силу жіночності, що здатна не лише змінювати долі сильних світу цього, а й впливати на перебіг політичних подій. Та хто знає, чи запалала би так яскраво зірка її успіху, якби не зустріла на початку шляху грецька дівчинка, майже невільниця, сина кам'янецького коменданта Йосипа де Вітте…» (перший чоловік Софії Клавоне, син коменданта кам'янецької фортеці Яна де Вітте, а у 1786-1789 рр. – комендант цієї ж фортеці. – Авт.) [3, с. 29-30].

Яскравий слід залишили греки і в культурно-мистецькому житті Поділля. Так, людиною, яка змінила архітектурне обличчя міста Вінниці на початку ХХ ст. у бік європейського модерну, був міський архітектор у 1900-1919 роках, цивільний інженер Григорій Григорович Артинов (1860-1919). Народився Г. Артинов 1860 р. у м. Ніжин на Чернігівщині в родині дворянина, грека за походженням. Закінчив реальне училище у Кронштадті, після чого, йдучи по стопах свого старшого брата Михайла, вступив до Санкт-Петербурзького будівельного училища (пізніше Інститут цивільних інженерів). У Вінниці, куди прибув за запрошенням міського голови М. Оводова, оселився у вересні 1899 року. За даними архітектора та краєзнавця Людмили Денисової, у Вінниці збереглося понад 30 будинків, створених за проектами Г. Артинова. З'ясовано, що перший міський архітектор брав участь у будівництві 43 муніципальних проектів міста, хоча це число не є остаточним. Першою будівлею, яку Артинов проектував у м. Вінниця, була Вінницька міністерська жіноча гімназія (1900, нині – школа № 2). У 1903 році будує нову синагогу (нині ДЮСШ на вулиці Червонохрестівській). Проектував будинки «прибуткового» типу – це 2-х, 3-х поверхові житлові будівлі, де на першому поверсі були приміщення

для магазинів. У 1902-1907 роках була збудована міська бібліотека ім. Гоголя. Також Артинов брав активну участь у проектуванні міської водогінної мережі. За його проектом споруджено символ Вінниці – Водонапірну вежу 1912 року та водозабірні споруди на острові Бригантина. Не обійшлося без нього і будівництво трамвайної системи та електростанції у 1913 році. Сьогоднішнє архітектурне обличчя досить важко уявити без таких споруд, як готель «Савой» (1912, нині – готель «Україна»), міський театр (1910, перебудований у 1948-1950 рр.), Свято-Воскресенська церква (1910), Вінницька торгово-промислова палата (1911, колишня міська Дума), будинок судових установ (1910-1912, колишнє приміщення окружного суду та міської управи), магазин «Лікарські рослини» на вулиці Соборній (1910, колишній будинок Райхера), кам'яні сходи до Бугу (1908, нині у парку «Кумбари»), будинок генерала Брусилова на вулиці Архітектора Артинова, особняк капітана Л. Длуголенцького (реконструйований у 1909 році; нині – дитяча художня школа) на вулиці Магістратській, будинок капітана Четкова (1910, нині тут розміщується департамент архітектури та містобудування Вінницької міської ради) на вулиці Григорія Сковороди тощо. Чимало зробив архітектор Артинов і за нової української влади у Вінниці, ставлячи на службу людям свої знання та досвід. Зокрема, у вересні 1919 року він разом із групою однодумців заснував «Товариство добробуту міста Вінниці». До його завдань входили: «правильне забудування міста, упорядкування каналізації, розширення водопровідної сітки, використання енергії Буга, улаштування скотобоєнь та інщі». Помер Григорій Артинов у Вінниці 9 грудня 1919 року від висипного тифу. На його честь у Вінниці одна з центральних вулиць міста (вулиця 9 Січня) була перейменована на вулицю Архітектора Артинова. 28 липня 2010 року у Вінниці урочисто відкрито оновлену меморіальну дошку архітектору Г. Артинову на вулиці, що носить його ім'я (скульптор Ю. Козерацький). На день міста 11 вересня 2010 року на Європейській площі у Вінниці була відкрита оригінальна повнофігурна паркова скульптура-пам'ятник Григорію Артинову (автор – львівський скульптор Володимир Цісарик) [1; 14; 20, с. 119-122].

Сучасником та однодумцем Г. Артинова у Вінниці був перший вінницький видавець, журналіст, педагог та музикант Андрій Валер'янович Мазаракій (1853-1919). Походив він із дворянського роду, що веде своє шляхетство з середини XVII ст. Засновником роду був грецький купець Христофор Мазаракія, який переселився з родиною у Львів наприкінці XVI ст., а вже наступного століття її представники осіли на Чернігівщині. Народився Андрій Мазаракій 20 грудня 1853 року в м. Кишинів. Його батько Валер'ян Іванович (1825-1885) служив у лейб-гвардійському Ізмайловському полку (до 1849 р.), згодом після відставки оселився у маєтку в Тираспольському повіті. Був директором Херсонського Поземельного банку, президентом Імператорського товариства сільського господарства Півдня Росії, з 1879 р. – почесним членом Імператорського Московського товариства сільського господарства, земським діячем. Численні світські контакти звели його з вдовою Павла Катаржі Марією Георгіївною, з якою він незабаром одружився. Початкову освіту Андрій Мазаракій отримав в Одеському

Рішельєвському ліцеї. Службу свою розпочав помічником бухгалтера Одеської контори державного банку (1878), але вже наступного року опинився у Тирасполі, де числився канцелярським службовцем повітового предводителя дворянства (1879-1886). 1886 року вийшов у відставку для того, щоб присвятити себе музиці. Одружений був зі Скачевською Вірою Андріївною (1860-?), з якою мав дітей Володимира (1878), близнят Марію та Наталію (1879) та Ольгу (1882). Прибувши до Вінниці у 1906 році, поринув у місцеве музичне та культурне життя. Він організував випуск першої у місті газети «Винницкая газета», де був редактором, видавцем і коректором. «Винницкая газета» почала виходити 6 серпня 1906 року та представляла інформацію про місцеве життя. На жаль, виходила вона лише протягом 4-х місяців. Згодом, як театральний оглядач та музичний критик, співпрацював з багатьма вінницькими часописами, зокрема «Юго-Западный край», «Свободный голос», «Слово Подолии», «Шлях». Стаття А. Мазаракія «Памяти П. И. Чайковского. К 20-летию его кончины» була надрукована у газеті «Юго-Западный край», а згодом, у 1913 році, вийшла окремою книжкою. Він керував вінницьким театральним симфонічним оркестром, виступи якого користувались великим успіхом у городян, сприяв організації у Вінниці Товариства любителів мистецтва (28 березня 1917 р.). Головою товариства був А. В. Владимирський, а його заступником – А. В. Мазаракій. За основу статуту було взято «Статут Одеського літературного товариства». У жовтні 1919 р. на засіданні ради товариства Андрія Валер'яновича було обрано його почесним членом. Для підтримки матеріального становища А. Мазаракій вимушений був 1914 р. знову стати на службу. У Вінницькому окружному суді він виконував обов'язки судового розсильного з окладом – 500 крб. на рік. 26 листопада 1919 р. він помер у Вінниці від висипного тифу [15, 31].

Помітний слід в історії Вінниці залишив також одеський купець, цукропромисловець та орендар нафтоносних земель на Кавказі Олександр Клеантович Кумбарі, нащадок відомого грецького роду (так, одна з центральних вулиць Афін носить ім'я Кумбарі, очевидно, одного з предків О. Кумбарі, який за заслуги перед своєю історичною батьківщиною був удостоєний найвищої грецької нагороди – «Золотого кавалерського Хреста ордена Спасителя». І хоча сам Олександр Клеантович у Вінниці не проживав (зрідка тут бувала його дружина Софія), у місті до цих пір його ім'я пов'язується з розкішним маєтком на скелі (нинішня вулиця Оводова, 1), романтичним парком у центрі Вінниці з чудовим краєвидом та пляжем на березі Південного Бугу [17]. З архівних документів відомо, що 8 червня 1894 року О. Кумбарі придбав у вінницького лікаря М. Оводова (міський голова у 1899-1917 рр.) нерухоме майно у розмірі 22 тисяч квадратних сажнів (майже 5 га землі). Межі маєтку О. Кумбарі проходили тодішніми вулицями Торгова (нинішня Магістратська), Театральна (нині – М. Оводова) та обмежувались з півночі Бузьким Спуском (сьогодні вулиця Крутий Спуск) [7, арк. 1-37]. На вершині скелі у цих володіннях у 1912-1913 роках за проектом архітектора Г. Артинова було споруджено особняк в архітектурному стилі модерн. У роки Незалежності в садибі до 2013 року розміщувалась дитяча лікарня, а згодом – ТОВ «ЖЕО» та

сільськогосподарське підприємство. З січня 2020 року будівля стоїть порожньою [40]. Відомо також, що Олександр Кумбарі був хрещеним батьком Марії Ахіллесівни Кумбарі (народилась 1878 р. в Одесі). У 1906 році М. Кумбарі була власницею 9359 десятин землі при с. Крушанівка та 1538 десятин при с. Вихватнівці Ушицького повіту Подільської губернії. Тут в її маєтку знаходився винокурний завод. Після розлучення з чоловіком проживала у Лозанні (Швейцарія). Похована у 1967 році на цвинтарі у м. Веве (Швейцарія) разом зі свекром та його другою дружиною [17].

Не була чужою Вінниця з її околицями і для видатного художника-передвижника, члена-засновника та голови Товариства південноросійських художників (1892-1919), лауреата великої бронзової медалі та диплома Всесвітньої виставки 1900 року в Парижі Киріака Костянтиновича Костанді (1852-1921), який народився у сім'ї емігрантів з Грецького королівства Костянтина Василькеті та Фотини Філіолог. Автор дослідження про його творчий та життєвий шлях Абрам Шістер (уродженець с. Шатава на Хмельниччині) писав: «Влітку 1889 року Костанді разом із Фросиною Кузьмівною Князевою, яка стала незадовго до цього його дружиною, поїхав у Київ. Тут він відвідав Кирилівську церкву, де оглянув розписи, виконані Врубелем. Побував Костанді і у Володимирському соборі, який на той час розписував В. М. Васнецов. З Києва подружжя відправилось до Вінниці. Зняли за містом дачу і відпочивали там разом ізріднею, що приїхала до них, до кінця літа. Оточений любов'ю та увагою, Костанді працював якось по-особливому легко. Із створених на вінницькій дачі творів особливо ліричний пейзаж «Вечір на річці» (зберігається у колекції О. К. Костанді-Синицької, Одеса. – Авт.).

Невисокий пагорб, порослий зеленню садів та городів. Вгорі, біля самого горизонту, стоїть наполовину вросла в землю глинобитна хата, покрита почорнілою від дощів та часу соломою. А внизу, біля самого обриву, плавно вигинаючись, тече мілководна річечка. Навколо царює тиша та спокій. Ніщо тут не порушує рівноваги: ні біла хатина на вершині пагорба, ні сонна річка, ні сутінкове небо з м'якими палево-оранжевими хмарами. Дуже тонко написаний у пейзажі дещо затінений, затягнутий все ще прозорою вуаллю вечірніх сутінків обривистий берег і водна гладінь річки.

Під Вінницею була також написана картина «Надвечір'я» (місцезнаходження невідоме. – Авт.). На галявині, оточена квітучими мальвами та дрібним чагарником, сидить молода жінка у темній кофті та широкій світлій спідниці. Зображений у картині-портреті образ овіяний ніжним та солодким смутком. Жінка немов би залишається наодинці зі своїми потаємними думками та оточуючим пейзажем, співзвучним її душевному стану» [47, с. 47-48].

До речі, окрім названих картин, К. Костанді був також автором 4-х етюдів «Околиці Вінниці» (1889; зберігаються у колекції М. К. Костанді у Москві) [47, с. 107].

Також автору цього дослідження вдалося знайти документ, що засвідчує перебування у Вінниці, принаймні у 1923 році, сина К. Костанді Павла, лікаря за фахом. У Вінниці у 32-річного Павла Костанді,

грека за національністю, мешканця Одеси, та його дружини Надії Василівни, 32 років, росіянки, домогосподарки, 24 травня 1923 року в 6-й радянській лікарні м. Вінниця народилася дочка Раїса. На той час Павло Костанді, очевидно, служив у дивізійному госпіталі 24-ї Залізної Симбірсько-Самарської стрілецької дивізії, штаб якої розміщувався у м. Вінниця. Мешкав у районі Кримських казарм [12, арк. 86-86 зв.]. В архівних документах також вдалося знайти згадку про військовослужбовця Івана Федоровича Костанді, 27 років, у якого 15 лютого 1932 р. в м. Гайсин, де він проходив військову службу, народився син Євгеній (мати – Васеліцева Наталія Ісаківна, 22 р., домогосподарка) [11, арк. 81]. Інший архівний документ говорить нам, що 5 липня 1938 року у м. Вінниця одружилися помічник слюсаря Вінницького супзаводу Пиріжок Степан Сильвестрович, 27 років, українець, та швачка Вінницької швейної фабрики Костанда Єлизавета Федорівна, 23 роки, грекиня [13, арк. 28-28 зв.]. Однак, яке відношення мали ці люди до родини К. Костанді, наразі невідомо.

До наших днів у м. Хмільник Вінницької області зберігся неокласичний палац російського дворянина грецького походження Костянтина Івановича Ксідо (1879-після 1943). Про нього відомо, що у 1899 році він закінчив Миколаївське інженерне училище у м. Санкт-Петербург. Випущений підпоручиком в 13-й саперний батальйон. Учасник військових дій 1900-1901 рр. в Китаї та російсько-японської війни 1904-1905 рр. у званні поручика. Нагороджений Золотою зброєю з написом «за хоробрість» (27.01.1904). З 1905 року – штабс-капітан 18 саперного полку. Дружина Катерина Володимирівна, уроджена графиня Левашова – глухоніма, велика землевласниця, власниця цукрового заводу у с. Війтівці Літинського повіту Подільській губернії. В якості посагу мала 28 навколишніх сіл (Вербівка, Кушелівка, Соколова, Терешпіль, Стара Гута, Нова Гута, Мазурівка, Війтівці, Качанівка, Семки, Малий Митник, Порубинці, Лелітка, Голодьки та ін.), не рахуючи власності у самому Хмільнику та цінних активів. Співвласник (з 1913 р.) журналу «Русская Старина». Видавець декількох книг з географії (1910-і рр.), в т. ч. книги Фрітьйофа Нансена «В країну майбутнього» (1915). Капітан (1914). Будував за проектом архітектора академіка І. О. Фоміна родовий замок у Хмільнику (1911-1915). Садиба офіційно належала дружині. Жив переважно у Петербурзі, а в 1915 році пішов на війну. Сім'я переїхала у Новоросійськ. У 1915 році перебував при Головному начальнику постачань армій Південно-Західного фронту. У 1919 році емігрував. У 1943 році на нетривалий час відвідав свій замок у Хмільнику. За деякими даними, проживав у Чехії [19].

Особливе місце у розвитку культурних зв'язків між українським та грець-ким народами займала діяльність українця за походженням, композитора і перекладача Петра Івановича Ніщинського (псевд. Петро Байда; 09.21(09).1832, с. Неменка Липовецького повіту Київської губернії (нині – село в Іллінецькій міській громаді Вінницького району Вінницької області)-04(16).03.1896, м-ко Ворошилівка Вінницького повіту Подільської губернії; нині – село у Гніванській міській громаді Вінницького району Вінницької області). Навчався в Софійському та Києво-Подільському духовних училищах (1842-1849),

Київській духовній семінарії (1849-1850). 1850 року виїхав до Афін зі своїм вихователем ієромонахом Антоніном, був півчим церкви російського посольства. Закінчив факультет богослов'я Афінського університету (1852-1856) і здобув ступінь магістра наук за дисертацію на тему: «Про єресі та розколи в Російській церкві». З 1860 року жив в Одесі, з 1875 – в Ананьєві (тепер м. Одеської області), викладав у гімназіях російську та грецьку мови, писав музику, організовував хори й керував ними. В Одесі 1861 року заснував журнал «Ерміс», що виходив грецькою мовою. 1875 року створив на власний текст музичну картину з народного життя «Вечорниці» як вставну сцену до 2-ї дії драми «Назар Стодоля» Т. Шевченка. Вперше виконаний того ж року єлизаветградським артистичним гуртком, твір набув самостійного значення. Широко відомий чоловічий хор з «Вечорниць» - «Закувала та сива зозуля». Здійснив перші в Україні переклади «Антігони» Софокла (1883), «Одіссеї» (1889) та «Іліади» (не закінчений) Гомера. Переклав грецькою мовою «Слово о полку Ігоревім» (1881). Опублікував посібник «Опыт элементарного руководства при изучении греческого языка в гимназиях и прогимназиях» (1870) та видрукував новогрецькою працю «Російська граматика для юнацтва Греції» [21, с. 422; 22, с. 424].

Добрий слід у пам'яті нащадків залишив також диригент, композитор, музикознавець і педагог Сергій Юрійович Папа-Афанасопуло (17.10.1878-після 1947). Народився він у м. Рязань (Росія) в старовинній дворянській сім'ї грецького походження. Батько був генералом Російської армії (помер 1894 р.), одним з найближчих соратників героя російсько-турецької війни 1877-1878 рр. М. Д. Скобелєва. Старший брат Всеволод працював машиністом на залізниці в Одесі. Молодший брат Микола зробив військову кар'єру, дослужившись, як і батько, до генеральського звання. Двоюрідний брат Ілля Афанасійович був членом Державної Ради Російської імперії та предводителем дворянства Волинської губернії.

Освіту здобув у Київському кадетському корпусі, після закінчення якого, з 1899 р., вчителював на Київщині та Волині. 1907 р. був заарештований за організацію селянської спілки, просидів під вартою два місяці, після звільнення отримав заборону працювати в народних школах. 1910 р. склав іспит на звання викладача математики середньої школи і з наступного року викладав за фахом у Київському кадетському корпусі. Одночасно вів співи, був регентом кадетської церкви, збирав народні пісні та писав власні музичні твори…

Впродовж 1917-1919 рр. обіймав посаду регента Софіївського собору і, як пригадають «доброзичливці» під час слідства, щиро симпатизував УНР. Тоді ж відбулись зустрічі з Миколою Леонтовичем, який записав від нього декілька на-родних пісень, зокрема, «Попід яром, яром» та «Одна гора високая». 1919 р., після евакуації кадетського корпусу з Києва, втратив роботу і змушений був перебиватися випадковими заробітками хормейстера. Влітку 1920 р. був заарештований ЧК, однак тоді відбувся 10-денним ув'язненням. Після звільнення виїхав до Немирова, а згодом – до Вінниці, де спочатку працював у губфінвідділі, регентом хору Казанської церкви, а у вересні 1924 р. обійняв посаду директора (керівника) музичного технікуму.

Як один із засновників Вінницької філії Товариства ім. Леонтовича, починаючи з літа 1922 р., був диригентом створеної при ній капели (мішаний хор), якою керував до листопада 1925 р. Хор дав більше 100 концертів у місті та на периферії перед різноманітною публікою. Основу програми становили пісні М. Леонтовича, М. Лисенка, К. Стеценка, Я. Степового, О. Кошиця, М. Вериківського, П. Козицького, С. Папи-Афанасопула, Г. Давидовського та ін.

Важкі матеріальні умови внаслідок скорочення штату після ліквідації губернських установ змусили в листопаді 1925 р., незважаючи на посади голови президії філії та керівника капели, переїхати до Харкова. Влаштувався начальником одного з відділів Наркомфіну, де пропрацював до 1930 р., доки не став директором Пересувної української опери (1929). Одночасно брав активну участь у створенні та діяльності Харківського музичного товариства «Укрфіл», писав музичні рецензії для газет «Вісті», «Харківський робітник», «Комуніст», розлогі критичні відгуки на виступи капели «Думка».

1931 р. перейшов на службу в Наркомгосп, звідки був звільнений через кілька років через критику підготовленого ним підручника. Після цього деякий час працював у плановому відділі житлового управління Київської міськради, але вже у серпні 1937 р. був звільнений «за несвоєчасну розробку і подання плану капітального ремонту на II півріччя». Відтак, 7 вересня 1937 р. як «шкідник» та «контр-революціонер» був заарештований органами НКВС (звинувачувався за статтями 54-10 і 54-11 КК УРСР). Покарання відбував у Казахстані, спочатку в алма-атинській в'язниці, а згодом на засланні в Акмолінську упродовж трьох років. Звільнений 7 жовтня 1940 р. Однак, дозволу виїхати до України не отримав і залишився працювати начальником планово-фінансового відділу станції Акмолінськ Карагандинської залізниці, одночасно патронуючи місцевий хор. Подальша доля невідома. Реабілітований 17 липня 1989 р. Був освіченою інтелігентною людиною, володів, крім української, російською, польською, німецькою та французькою мовами. Мав чудовий голос (бас). Знайомі вважали його доброзичливою, порядною і високодуховною особистістю [35, с. 288-291].

Одним із активних діячів Української революції 1917-1921 років на Поділлі був педагог, кооператор та громадський діяч Дмитро Герасимович Зосімато (бл. 1890-1920, м. Одеса). Вчителював у с. Ганнівка Новоушицького повіту Подільської губернії. Працював інструктором з кооперації Вінницького та Ольгопільського земств. Учасник всіх з'їздів кооперації Поділля. Активно друкувався в кооперативних періодичних виданнях. Редактор часопису «Народні бажання» (1917, Ольгопіль). Член редколегії газети «Народна воля» (1917, Вінниця). Член УПСР. Член Подільської губернської ради від Ольгопільського повіту (1917). Член Ольгопільської та Вінницької «Просвіт». Член Ольгопільської повітової народної управи, повітовий комісар (1918-1919). Загинув від рук денікінців [45, с. 89]. Були греки і серед представників нової, більшовицької влади на Поділлі. Серед них – начальник підвідділу по боротьбі з бандитизмом Подільської губчека у 1921 році, уродженець Одеси Михайло Павлович Костандогло (1890-?).

Греками за походженням були також головний режисер Вінницького державного театру опери та балету ім. Леніна (у 1937-1939 рр.) та директор Вінницького міського театру в роки німецької окупації Василь Дмитрович Бобров (Аргіропуло) (1875, м. Одеса-?) [10, арк. 61-61 зв.], а також актриса Дарія Василівна Зеркалова (справжнє ім'я Діна Дебора; 19.03(01.04).1901, с. Анатолівка Тираспольського повіту Херсонської губернії (нині – Березівського району Одеської області)-05.09.1982, м. Москва). Сценічну діяльність остання розпочала в українських театрах Вінниці (20-і рр.), Одеси, Києва, Харкова. У 1930-х рр. – актриса Центрального театру Червоної армії, московського Малого театру. Грала у кіно («В людях», 1939) та ін. Знімалась в українських фільмах: «Знову на землі» (1921), «Потоки» (1923), «Укразія» (1925), «Остання ніч» (1935). Заслужена артистка РРФСР (1937). Народна артистка РРФСР (1947) [16; 35, с. 206, 373, 471].

Перший загальний перепис населення Російської імперії 1897 року зафіксував 34 підданих Греції, які проживали на території Подільської губернії [2, с. 65].

За даними Всеросійського міського перепису населення 1923 року, у найбільших містах Поділля проживала така кількість греків: Проскурів – 4 (3 чол. і 1 жін.), Кам'янець-Подільський – 6 (3 і 3), Тульчин - 2 (жін.), Вінниця – 42 (27 чол. і 15 жін.) [9, арк. 109, 111, 112, 115].

За переписом населення 1926 року в УСРР жило 124 тис. греків, з них 97 тис. на Маріупольщині, 16 тис. у Криму, 3,5 тис. на Одещині; крім того, на Кубані жило 22 тис., на Східному Передкавказзі 10 тис. Разом на 1 січня 1933 року в УСРР жило 132 тис. греків, на суцільній українській етнографічній території – 156 тис., на всіх українських землях – 167 тис. (кількість греків в усьому СРСР за переписом 1926 р. – 214 тис., за переписом 1939 р. – 286 тис.).

Із греків, що жили на Маріупольщині, 4 тис. мешкало в м. Маріуполі (10% всього населення, в 1897 р. – 30%), 93 тис. в близько 25 багатолюдних, переважно чисто грецьких селах. До більших належали: а) в південно-західній надморській частині – Ялта, Мангуш, Урзуф, Старий Крим та ін.; б) в східній частині над річ-кою Кальміус – Сартана, Карань, Чермалик, Стила, Бішеве й ін.; в) в північно-західній частині – Велика Янисоль, Комар, Богатир, Гнатівка, Старий Керменчик, Нова Каракуба й ін. Разом греки становили на Маріупольщині 1/5 всього населення. В Криму вони жили переважно (60%) по містах: у Ялті, Севастополі, Сімферополі, Керчі, Феодосії та в їх околицях і біля Карасубазару. На Одещині, крім їх давньої колонії в Одесі (1400 душ), греки жили в с. Свердлово (1400 душ); малі грецькі колонії були в Сталіному (з 1961 р. – м. Донецьк, 700), в Харкові (500), Києві (300). В інших містах, де колись жили греки (Ніжин, Миколаїв, Дніпропетровськ), вони злилися з місцевим населенням.

У 20-х і на початку 30-х рр. греки мали 3 національні райони в УСРР (Велико-Янісольський, Мангушський, Сартанський) і 30 національних сільрад. Натомість грецька меншість не була належно забезпечена школою з рідною мовою (76% - рос. і 2% - укр.); цим пояснюється те, що тільки 1% греків писав рідною мовою (при високому – як на тодішні часи – відсотку письменних – 64 – в 1926 р.). В кінці 20-х

рр. Всеукраїнська Наукова Асоціація Сходознавства провадила вивчення грецької колонії на Маріупольщині (Андрій Ковалівський та ін.) [30, с. 430].

На жаль, в історії грецької громади у складі УРСР під зверхністю більшовицької Москви були й чорні сторінки. Одна із них – політика масових репресій кремлівського режиму проти народів, що населяли СРСР. Складовою цієї політики була так звана «Грецька операція» НКВС, яка тривала з 15 грудня 1937 року до березня 1938 року (окремі арешти проводились до осені 1938 р.). Початком цієї кампанії була директива НКВС СРСР № 50215 від 11 грудня 1937 року про проведення з 15 грудня того ж року масової репресивної операції серед грецького населення, спрямованої проти шпигунів та націоналістичної діяльності. Основного удару зазнали грецькі колонії на Півдні Росії (Краснодарський край), у Сталінській (з 1961 р. – Донецькій) області УРСР, в Криму, на Закавказзі тощо. За даними Російського міжнародного історико-просвітницького правозахисного товариства «Меморіал», по «грецькій лінії» в СРСР у 1937-1938 рр. було засуджено 12557 чол., з яких 10545 чол. засуджено до розстрілу [26, с. 20]. У той же час, у документальних джерелах Галузевого архіву СБУ зафіксовано, що впродовж лише 1937 року за шпигунство на користь іноземних держав в УРСР було репресовано 4237 греків (4-е місце за цим показником серед нацменшин) [28, с. 65].

Серед багатьох репресованих греків ми зустрічаємо і чимало з тих, які мешкали на території Вінницької області. Це, зокрема, Алакозов Лазар Опанасович (народився 1897 р. в с. Багатир Донецької обл., мешкав у смт Літин, без певного місця роботи), Веланас Костянтин Маркович (народився 1924 р. в м. Одеса, мешкав у м. Немирів), Іліада Петро Миколайович (народився 1902 р. в м. Одеса, про-живав у м. Ямпіль, працював бухгалтером, розстріляний 4 жовтня 1938 р.) [26, с. 64, 331, 829], Лефтеров Петро Костянтинович (народився 1904 р. в с. Костянтинопіль Великоновосілківського району Донецької області, працював механіком на ст. Калинівка), Макмак Григорій Платонович (народився 1904 р. в кол. с. Янісоль Маріупольського району Донецької обл., проживав у с. Красносілка Гайсинського району, працював головою місцевого колгоспу), Малич Олександр Кирилович (народився 1918 р. в м. Харків, в роки німецької окупації працював артистом Вінницького музично-драматичного театру) [27, с. 481, 581, 597], Панайоті Дмитро Христофорович (народився 1876 р. в с. Коблеве Березанського району Миколаївської обл., проживав у смт Крижопіль, працював секретарем аграрного відділу Цибулівського цукрокомбінату, розстріляний 2 жовтня 1937 р.), Панайоті Ігор Данилович (народився 1905 р. в с. Гарячківка Крижопільського району, проживав у смт Крижопіль, працював рахівником дорож-нього тресту), Петракокин Костянтин Георгійович (народився 1902 р. в м. Одеса, працював бухгалтером Тульчинської політично-просвітницької школи, розстріляний 12 квітня 1938 р.), Скопілідіс Герасим Герасимович (народився 1923 р. в м. Одеса, вихованець дитячого будинку в м. Немирів), Сушина Ольга Ахілесівна (народилась 1898 р. в м. Одеса, проживала в м. Вінниця, домогосподарка) [28, с. 263, 304, 646, 762],

Харабаджах Митрофан Іванович (народився 1905 р. в с. Костянтинопіль Великоновосілківського району Донецької обл., проживав у м. Вінниця, працював зав. складу «Держстрахфонду»), Харабуга Ілля Спиридонович (народився 1902 р. в смт Гурзуф Ялтинського району АР Крим, проживав у м. Вінниця, працював директором Вінницького обласного театру російської драми, розстріляний 30 листопада 1937 р.), Харадзе Костянтин Георгійович (народився 1890 р. в м. Одеса, проживав у м. Вінниця, працював бухгалтером поліклініки), Чунжук Олександр Іванович (народився 1901 р. в м. Одеса, проживав у смт Вапнярка Крижопільського району, без певних занять), Шапурма Юрій Дмитрович (народився 1905 р. в с. Сартана Маріупольського району Донецької обл., працював лікарем у поліклініці на ст. Жмеринка), Шкаборович Йосип Якимович (народився 1896 р. у смт Роздол Миколаївського району Львівської обл., проживав у с. Будьки Жмеринського району, чоботар) [29, с. 353, 453, 466, 512].

Греція визнала Україну як незалежну державу 31 грудня 1991 року. 15 січ-ня 1992 року між Україною і Грецією встановлено дипломатичні відносини. Між обома країнами підписані угоди про економічне та науково-технічне співробітництво, співпрацю в галузі культури, освіти, науки й туризму. Встановлено побратимські зв'язки між Києвом та Афінами. Загальна чисельність українців у Греції – 18 тис. осіб (для порівняння: за даними перепису 2001 року, греків в Україні – 91,5 тис. осіб, основна частина яких (77,5 тис.) проживала в Донецькій області). Від 1998 року в Афінах існує об'єднання українців «Журавлиний край» (голова – Г. Авралідіс). Відкрита недільна школа з вивчення української мови [42, с. 193].

Нині значна частина греків України є членами національно-культурних товариств, об'єднаних у 3 загальноукраїнські структури: «Союз греків України», «Федерація грецьких товариств України», «Федерація греків Криму» [41 с. 189].

Справі духовного взаємозбагачення обох народів служить також діяльність Вінницької міської організації «Товариство греків» (створене 2003 року, голова – Бежнар Еліна Валеріївна), яке станом на 1 січня 2004 року нараховувало 13 членів [23].

Цій же благородній меті присвячена також діяльність багатьох визначних діячів культури, науки та мистецтва сучасності. Своє, особливе місце у цьому почесному переліку займає відомий подільський церковнослужитель, історик, археолог, краєзнавець, журналіст, художник, реставратор, голова Вінницького церковно-історичного комітету (з 1999 року) Анатолій Вацлавович Сварчевський (отець Пантелеймон). Серед його вагомого творчого доробку – дослідження про першовитоки чернецтва та православної ієрархії на Поділлі «Православное монашество Подолии IV-30-е гг. XX века (исторические очерки – попытка анализа» (Вінниця, 2009). У цій праці автор стверджує, що першими монахами на Поділлі були полонені монахи-християни, переважно каппадокійці (мешканці історичної області в Малій Азії), вивезені під час готських (або скіфських) воєн IV-VI ст. Згодом, на зміну скіфо-готському християнству у першій половині VIII ст. на наші землі прийшло візантійське християнство та його цвіт –

чернецтво. Автор пов'язує цей процес з епохою іконоборства у Візантії, що настала у 726 році з ініціативи імператора Лева III Ісавра (правив у 717-741 рр.). Внаслідок гоніння на шанувальників ікон чимало духівництва та монахів були змушені переселятися на околиці Візантійської імперії, в тому числі і на землі Середнього Подністров'я. Саме тоді, на думку автора, і був заснований Нагорянський скельний монастир (до наших днів у верхніх важкодоступних ярусах Нагорянських печер збереглись залишки середньовічного печерного храму та хрестильня). Та й первісні штучні печери нинішнього Лядівського монастиря (на думку автора, поселення Лядова знаходилось неподалік від старої античної колонії Клепідава) також були засновані тими ж візантійськими монахами-емігрантами. Оскільки наявність храму та хрестильні при ньому передбачає необхідність існування православної ієрархії, то звідси випливає цілком закономірний висновок – про офіційне за-снування та існування хоча й невеличкої, але – Подільської єпархії ще у першій половині VIII ст. Тобто – більш ніж на 250 років раніше офіційного хрещення Русі-України [34, с. 14]. Варто згадати також і таку оригінальну, ґрунтовну працю автора, як «Подольские монахи Свято-Пантелеймонова монастыря на Афоне (вторая пол. XIX – первая пол. XX века) (Вінниця, 2014). Книга, за висловом самого автора, спрямована на відродження «багатовікових духовно-історичних зв'язків Русі з Афоном – справжнім першоджерелом наших тисячолітніх православних духовних традицій». Уперше у вітчизняній історіографії зазначена праця розкриває значення у долі монастиря святого Пантелеймона на горі Афон у Греції (входить до офіційного списку 20 «правлячих монастирів» на святій горі Афон, займає 19-е місце у святогірській ієрархії), а також багатьох інших монастирів, подвір'їв, скитів, калівів, ісихастеріїв, що підпорядковувались головній обителі, монахів – вихідців з Поділля. При підготовці цього видання автор використав унікальні документи із архіву та бібліотеки монастиря святого Пантелеймона на Афоні, Державного архіву РФ, відділу рукописів Російської національної бібліотеки тощо, що дозволило йому укласти своєрідний біографічний довідник на насельників обителі святого Пантелеймона, вихідців з Поділля. Автор з'ясував, що за чисельністю ченців у Афонському Пантелеймоновому монастирі вихідці з Подільської губернії займали друге місце – 340 чоловік (перше місце займала Курська губернія – 369 чоловік). Географія місць Подільської губернії та кількість благочестивих афонських подвижників за повітами розподілялась таким чином: Балтський – 48 чол., Брацлавський – 61 чол., Вінницький – 11 чол., Гайсинський – 38 чол., Летичівський – 7 чол., Літинський – 8 чол., Могилівський – 14 чол., Ольгопільський – 104 чол., Проскурівський – 15 чол., Новоушицький – 12 чол., Ямпільський – 22 чол. А з тодішніх подільських сіл, які послали на Афон своїх представників – майбутніх монахів, абсолютним рекордсменом було село Торканівка Ободівської волості Ольгопільського повіту Подільської губернії – 51 чоловік! [33, с. 24]. Своєрідним доповненням та продовженням попередньої праці автора є ґрунтовне дослідження «Подольские монахи имяславцы. Исторический очерк» (Вінниця, 2015). Названа праця, по суті, є першим комплексним дослідженням у

вітчизняній історіографії ім'яслав'я, - релігійного догматичного і містичного руху, що отримав поширення на початку XX ст. серед православних монахів, основу яких складали вихідці з українських земель, на святій горі Афон. Головним богословським положенням прихильників ім'яслав'я було вчення «про невидиму присутність Бога в Божественних іменах», а найбільш відомим коротким виразом ім'яслав'я стала фраза «Ім'я Боже є Сам Бог» («але Бог не є ім'я»). Визнаним лідером руху був ієросхимонах Антоній (Булатович). У 1913 році вчення ім'яслав'я було засуджене як єретичне Синодом Російської православної церкви, а сам рух монахів-ім'яславців на горі Афон був придушений за допомогою російської військової сили. Після цього пароплав «Херсон» силоміць доставив 621 монаха з Афону до Росії. Сорок монахів були визнані непридатними до транспортування і залишені в лікарні на горі Афон. 17 липня 1913 року пароплав «Чихачов» доставив ще 212 монахів з гори Афон. Частина монахів добровільно покинула монастир, деякі виїхали на Камчатку до місіонера о. Нестора (Анісімова) [32, с. 25]. Автор розвінчує поширені подекуди ще й досі уявлення про ім'яслав'я як єресь чи помилку. Насправді ж це було ціле православне вчення, яке Російська православна церква і досі не хоче визнавати через свою провину у ганебних подіях 1913 року. Окрім цього, автору на основі опрацювання значного масиву архівних документів монастиря святого Пантелеймона на Афоні, а також інших джерел вдалося з'ясувати розподіл афонських монахів-ім'яславців з Подільської губернії за окремими повітами та за духовним званням, а також укласти на них біографічні довідки. Кількість благочестивих афонітів-ім'яславців за повітами Подільської губернії розподілялась таким чином: Балтський – 16 чол., Брацлавський – 14 чол., Гайсинський – 12 чол., Летичівський – 1 чол., Літинський – 1 чол., Могилівський – 6 чол., Ольгопільський – 30 чол., Новоушицький – 1 чол., Ямпільський – 7 чол. (всього – 88 чол.) [32, с. 33]. Доповнює книгу тематична добірка документів з різних архівів, чимало з яких оприлюднюється вперше.

Таким чином, різноманітні за формою та змістом греко-українські історичні зв'язки, коріння яких сягає глибокої давнини, свідчать про невмирущість спільних духовних та культурних цінностей, в основі яких лежать найвищі ідеали людства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Артинов Григорій Григорович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https: // uk.wikipedia.org/w/index.php?curid=275825 (дата звернення: 29.09.2024). – Назва з екрану.
2. Білецький П. М. Іноземне підприємництво в Подільській губернії (1861-1917 рр.). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. К.-П., 2016. 336 с.
3. Вінюкова В. М., Ківільша Г. Б., Осетрова Г. О., Папевська С. О. Романтичне Поділля. Історії кохання. Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2008. 72 с.
4. Гальчак С. Д. Археологічні культури Поділля. Вінниця, 1998. 64 с.
5. Геродот. Історії в дев'яти книгах. К.: Наукова думка, 1993. 576 с.

6. ДАВіО, ф. Д-172, оп. 7, спр. 75-86; оп. 9, спр. 683, 684, 833.
7. ДАВіО, ф. Д-230, оп. 1, спр. 2045, арк. 1-37.
8. ДАВіО, ф. Д-716, оп. 1, спр. 7.
9. ДАВіО, ф. Р-925, оп. 1, спр. 405.
10. ДАВіО, ф. Р-1312, оп. 2, спр. 3.
11. ДАВіО, ф. Р-6129, оп. 3, спр. 253.
12. ДАВіО, ф. Р-6129, оп. 5, спр. 36.
13. ДАВіО, ф. Р-6129, оп. 5, спр. 378.
14. Завальнюк К. Нові факти з життя вінницького зодчого // Подільська зоря. 2000. 7 грудня.
15. Завальнюк К. Перші паростки вінницької міської преси // Вінницька газета. 2004. 19 серпня.
16. Зеркалова Дарія Василівна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https: // uk.wikipedia.org/w/index.php?curid=389531 (дата звернення: 29.09.2024). – Назва з екрану.
17. Імператор Микола II сприяв Кумбарі у суді з містом за… [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https: // vajr.info/2021/12/29/imperator-mykola-ii-spryyav-kumbari-u-sudi-z-mistom-za-spirnu-dilyanku-u-vinnytsi/ (дата звернення: 29.09.2024). – Назва з екрану.
18. Кржицький С. Д. Античні держави Північного Причорномор'я // Енциклопедія історії України. Т. 1 (А-В). К.: Наукова думка, 2003. С. 98-101.
19. Ксидо Константин Иванович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https: // ria1914.info/index.php/Ксидо_Константин_Иванович (дата звернення: 29.09.2024). – Назва з екрану; Хмільник. – Путешествуя Историей [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https //sergekot.com/hmel-nik-ukr (дата звернення: 29.09.2024). – Назва з екрану.
20. Кулик Л. Михайло та Григорій Артинови – видатні архітектори ніжинського грецького роду // Грецька громада Ніжина: історія та сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 360-тій річниці універсалу гетьмана Богдана Хмельницького, наданого ніжинським грекам, 330-тій річниці заснування Ніжинського грецького братства та 200-тій річниці відкриття Ніжинського Олександрівського училища / упор. О. С. Морозов. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2017. С. 119-122.
21. Лазанська Т. І. Ніщинський Петро Іванович // Енциклопедія історії України. Т. 7 (Мл-О). К.: Наукова думка, 2010. С. 422-423.
22. Митці України. Енциклопедичний довідник. К.: «Українська Енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1992. 848 с.
23. Національні товариства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https: // vn.ukrpack.net/~migrac/page3.htm (дата звернення: 29.09.2024). – Назва з екрану.
24. Петренко О. Привілей Станіслава Потоцького громаді греків, сербів і волохів міста Могилева 1774 р. // Сьома Могилів-Подільська наукова історико-краєзнавча конференція/Матеріали конференції, 6-7 жовтня 2023 р., м. Могилів-Подільський. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2023. С. 31-44.

25. Ралли, Ипитис – Путешествуя Историей [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https: // sergekot.com/rally-ipitis/ (дата звернення: 29.09.2024). – Назва з екрану.
26. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. Кн. 2. Вінниця: ДП «Вінницька картографічна фабрика», 2007. 848 с.
27. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. Кн. 3. Вінниця: ДП «Вінницька картографічна фабрика», 2010. 784 с.
28. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. Кн. 4. Вінниця: ФОП «Каштелянов О. І.», 2012. 776 с.
29. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. Кн. 5. К.: Центр ДЗК, 2015. 640 с.
30. Р. М. Греки // Енциклопедія українознавства. Т. 2. Париж – Нью-Йорк: Молоде Життя, 1955-1957. С. 429-430.
31. Сафронова О. В. Перший вінницький видавець А. В. Мазаракій та його бібліотека [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https: // library.vn.ua/Konf2010/texts/4_9.htm (дата звернення: 29.09.2024). – Назва з екрану.
32. Сварчевский А. В. Подольские монахи имяславцы. Исторический очерк. Издание второе. Винница, 2015. 308 с.
33. Сварчевский А В. Подольские монахи Свято-Пантелеймонова монастыря на Афоне (вторая пол. XIX – первая пол. XX века). Винница, 2014. 104 с.
34. Сварчевский А. В. Православное монашество Подолии IV-30-е гг. XX века (исторические очерки – попытка анализа). Винница, 2009. 56 с.
35. Семенко Л. І., Логінов О. В. Вінницький театр у свічаді історії (1910-1944). К.: Центр ДЗК, 2019. 536 с.
36. Сецинский, священник. Археологическая карта Подольской губернии // Труды одиннадцатого Археологического съезда в Киеве (1899). Том 1. М.: Типография Г. Лисснера и А. Геля, 1901. С. 197-354.
37. Сіцінський Е. Вплив візантійсько-атонської архітектури на будівництво мурованих церков на Поділлю // Записки Наукового товариства імени Шевченка. Том CXXXVIII-CXL. Праці Історично-фільософічної Секції / під ред. І. Крипякевича. Львів, 1925. С. 45-65.
38. Січинський Володимир. Чужинці про Україну//Вітчизна, 1990, № 12.
39. Софія Потоцька [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https: // uk.wikipedia.org/w/index.php?curid=967538 (дата звернення: 29.09.2024). – Назва з екрану.
40. 100-річний «Особняк» у центрі Вінниці: від будинку Софії до майбутньої лікарні. Фотофакт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https: // vinnitsa.info/article/100-richniy-osobnyak-u-tsentri-vinnitsi-vid-budinku-sofiyi-do-maybutnoyi-likarni-fotofakt (дата звернення: 29.09.2024). – Назва з екрану.
41. Терентьєва Н. О. Греки в Україні // Енциклопедія історії України. Т. 2 (Г-Д). К.: Наукова думка, 2004. С. 189.
42. Терентьєва Н. О. Греція // Енциклопедія історії України. Т. 2 (Г-Д). - К.: Наукова думка, 2004. С. 192-193.
43. Томазов В. В. Греки-хіосці в Російській імперії: соціальна адаптація та національна самоідентифікація//Український історичний журнал. 2014. № 4. С. 100-108.

44. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Вып. 9. Приходы и церкви Подольской епархии / Под ред. свящ. Е. Сецинского. К.-П., 1901. 1267 с.
45. Українська революція (1917-1921) в іменах: вінницькі сторінки: Біографічний довідник. – Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2019. 320 с.
46. Швенцонъ А. Описаніе Литинскаго уѣзда Подольской губерніи. Вид. друге, доп. / Упор. Р. М. Зелінський. – Вінниця: Нілан-ЛТД, 2024. 200 с.
47. Шистер А. Кириак Константинович Костанди. – Л.: Художник РСФСР, 1975. 138 с.

Віталій Тучинський

ПАЛАЦИ МУРОВАНОКУРИЛОВЕЧЧИНИ ЯК ПАМЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Анотація. *У публікації досліджено історію будівництва палаців у Мурованих Курилівцях, Михайлівцях та Котюжанах, охарактеризовано їх архітектурні стилі та особливості. Подано інформацію про власників палаців та історичні події, що відбувалися на їх території. Звернуто увагу на необхідність охорони і збереження палацо-паркових пам'яток краю.*

Ключові слова: *Муровані Курилівці, Михайлівці, Котюжани, польська шляхта, пам'ятки історії та культури, палаци, архітектура.*

Vitalii Tuchynskyi

PALACES OF MUROVANOKURILOVECH REGION AS MONUMENTS OF HISTORY AND CULTURE

Abstract. *The publication examines the history of the construction of palaces in Murovyny Kurylivtsi, Mykhailivtsi and Kotyuzhany, their architectural styles and features are characterized. Information is provided about the owners of the palaces and historical events that took place on their territory. Attention was drawn to the need to protect and preserve the palace and park monuments of the region.*

Keywords: *Murovani Kurylivtsi, Mykhailivtsi, Kotyuzhany, Polish nobility, monuments of history and culture, palaces, architecture.*

Мурованокуриловеччина – цікавий та мало вивчений регіон південно-західної частини Вінниччини. Після адміністративної реформи 2020 року Мурованокуриловецька ОТГ входить до складу Могилів-Подільського району Вінницької області і включає близько 85% території колишнього Мурованокуриловецького району.

На території краю збереглося чимало пам'яток палацо-паркової архітектури, значна частина із яких потребують надійного збереження та реставрації. Зокрема, у напівзруйнованому стані знаходиться унікальний палац цукрозаводчика Нафтула Когана у селі Вищий Ольчедаїв, який найближчим часом може повністю зруйнуватися. Найбільш цікавими з історичної та архітектурної точки зору є три

палаци, що розташовані у селищі Мурованні Курилівці, селах Михайлівці та Котюжани.

Палац Станіслава Комара у Мурованих Курилівцях є частиною садибного комплексу куди входять також арсенал, два флігелі, замкові мури, міст та парк. Садибу було закладено у XVI столітті заможною подільською родиною Чурилів, що збудувала замок, який частково зберігся до наших днів[1, с.567]. Наприкінці XVIII століття власницею маєтку була Катержина Косаківська - дворянка з роду Потоцьких, яка після другого поділу Польщі 1793 року відмовилася присягати завойовнику - російській імперії, а тому її маєток було конфісковано і передано Станіславу Комару. У 1805 році родина Комарів збудувала палац, арсенал та міст через річку Жван. У першій чверті XIX століття було споруджено нові будівлі садиби, зокрема і два флігелі, один із яких зберігся. Після смерті С.Комара в палаці проживала його донька Дельфіна – відома європейська красуня, яка була музою видатного польського поета Зигмунда Красінського. Композитор та виконавець Фредерік Шопен присвячував її музичні твори, а художник Ернест Делакруа втілив її образ у багатьох своїх картинах. У середині XIX століття садибу придбав адмірал Михайло Чихачов, учасник російсько-турецьких воєн, директор російського товариства пароплавства й торгівлі на Чорному й Азовському морях. Після жовтневого перевороту 1917 року палац було націоналізовано. У 1920-1930-х роках у ньому перебував сільськогосподарський технікум, прикордонний загін, а пізніше військовий комісаріат. З 1958 року і до нині – санаторна школа-інтернат для дітей із захворюванням серцево-судинної системи. В середині XX століття палац було перебудовано та пристосовано для використання як навчального закладу для дітей інтернатного типу[2,с.178-179].

Будівлю палацу зведено у стилі пізнього класицизму на підмурках старого замку і розташовано на нерівному ландшафті. Будівельники старого замку звісно не використовували цементного розчину, а для кращої стиковки каменів укладали їх виступом верхнього в поглиблення нижнього. Найкраще зберігся кам'яний ескарп XVI століття з північної, східної та південної сторони, що включає підземні склепінні каземати. Головний фасад палацу складається із двох поверхів, а тильний, який виходить у парк, - з трьох поверхів. Фасади симетричні, з трьома ризалітами. На рівні першого поверху вздовж будівлі палацу тягнеться галерея на стовпах, над якою на ризалітах розташовані балкони на кам'яних фігурних консолях. Парадний фасад палацу прикрашає виносний портик з чотирма колонами тосканського ордену, які тримають трикутний фронтон. Головний в'їзд до садиби прикрашають обеліски. Планування інтер'єру палацу – анфіладне, з розташованим по центру вестибюлем і парадним залом. У кімнаті, де зараз міститься бібліотека, збереглася вишукана ліпнина із зображенням античних музичних інструментів. Збереглися також циліндричні печі опалення та колони з дорійськими капітелями. Зважаючи на вишуканість палацу, сучасники називали його «Подільським Лувром»[3,с.180-181]. Інші споруди, а також парк збереглися майже повністю.

Напроти палацу розташована будівля арсеналу, що являє собою одноповерхову будівлю у вигляді витягнутого прямокутника. Флігель являє собою двоповерхову будівлю у стилі неоготики. З історичних будівель садиби збереглися будинок для прислуги та стайні. Цікавим є також палацовий міст початку XIX століття, що виконував функції шлюзу. Під ним - крутий обрив, над яким нависає ескарп XVI століття, що був частиною середньовічного замку[3,с.184]. Площа садиби складає близько 3,5 га. Палац оточує великий пейзажний парк, який було закладений у першій половині XIX століття і розташовувався на обох берегах річки Жван. У період будівництва палацу парк реконструював відомий паркобудівник Діонісій Міклер[4,с.119]. Він уміло використав ландшафт навколо палацу з великими природніми скелями, посеред яких проклав алеї і створив кам'яні лави і стіл, що збереглися до сьогодні. В окремих місцях збереглися фрагменти замкових мурів. Палац, арсенал, два флігелі, замкові мури та міст садибного комплексу є пам'ятками архітектури та містобудування національного значення, а парк - пам'яткою місцевого значення.

Палацо-парковий комплекс родини Собанських у селі Михайлівці має цікаву історію свого виникнення. Перша писемна згадка про Михайлівці міститься у Грамоті короля Польського і Литовського Владислава II Ягайла і датується 1403 роком. Після зміни кількох власників, на початку 1760-х років право на володіння Михайлівцями отримав Войцех Дзєржек[1,с.781]. Саме тоді він збудував у селі садибу, яка до нині не збереглася, навіть не відомо де вона знаходилась, хоча саме в тому старому будинку відбулися події, які в другій половині XVIII століття зробили Михайлівці відомими у всій Польщі, події, що вплинули на хід історії Речі Посполитої, України, Австрійської та російської імперій. Після обрання Станіслава Понятовського королем Речі Посполитої В. Дзєржек стає активним учасником опозиційного руху. Восени 1767 року в Михайлівцях зібралися противники короля, найвідомішими серед них були коронний писар Юзеф Пуласький та ксьонз Марек Яндолович, що був палким патріотом Польщі та автором Лицарського закону кавалерів святого хреста. На зібрання до Михайлівців приїздили коронний підчашій Щенсни Чацький і Юзеф Вибіцький, письменник і політик, автор слів національного гімну Польщі[2,с.96-97].

Акт Барської конфедерації було підписано у Михайлівцях в домі В. Дзєржка вісьмома особами і проголошено у Барі 29 лютого 1768 року. До нього відразу приєдналися ще 300 шляхтичів, які скріпили цей акт своїми підписами. Конфедерація тоді отримала назву Барської. Її цілі не було досягнуто, а військові підрозділи конфедерації були розгромлені російськими каральними військами. Після поразки Барської конфедерації Михайлівці перейшли у власність родини Собанських. Палац, який нині є у Михайлівцях був спроектований і збудований невідомим італійським архітектором у 1805 році[5,с.78]. Двоповерховий будинок побудований із цегли, випаленої із місцевої глини. Третій поверх, який дуже спотворив палац, надбудований у 1930-х роках, коли в його стінах знаходився плодоовочевий технікум. Із 1956 року в ньому

знаходиться професійно-технічне училище, а з недавнього часу аграрний ліцей.

Цікавим було планування палацу, на першому поверсі розташовувалося 10 приміщень різного призначення. Середину будівлі займав передпокій, за яким знаходилась зала витримана у мисливському стилі. Майже всі приміщення як в нижньому, так і у верхньому поверхах, мали старовинне облаштування, яке сягало другої половини XVIII століття, і репрезентувало стиль ампір Людовіка XVI[2,с.156]. Праворуч від палацу розташувався флігель, побудований у стилі класицизму, який мав веранду з тильної сторони.

Крім палацу і флігеля збереглася каскадна система з чотирьох ставків, кам'яний мур, широкі алеї, що радіально відходять від палацу. Територія садиби із парком займає 22 га. У ньому вдалося зберегти понад 50 видів деревних культур, серед них і реліктова горобина(берека), яка нині вже майже не зустрічається на території України. Відомо, що у 1917-1920-х рр. всі Собанські виїхали до Польщі, залишивши тут свої маєтки та різні підприємства. Все майно Собанських було знищене або розграбоване після 1917 року. У Михайлівцях і досі згадують останнього із Собанських – Броніслава і як талановитого господарника, і як освічену та добру людину[2,с.263]. Наш край завдячує Собанським, Дзєржкам, Бущинським та іншим польським родинам за запровадження нових технологій ведення сільського господарства, створення промислових підприємств, прокладання доріг та започаткування осередків культури. Палацо-парковий комплекс садиби Собанських є пам'яткою архітектури і містобудування місцевого значення.

Палац у Котюжанах знаходиться на північній окраїні села посеред частково збереженого пейзажного парку з фруктовим садом, багатьма джерелами і водопадом, який називається Шум. Садибу, на території якої знаходиться палац, було засновано на початку XIX століття. Одноповерховий палац було збудовано близько 1885 року. На початку XX століття маєток купив відставний генерал Ценін. У 1910 році під час селянських виступів будинок повністю згорів[6,с.73-74].

У 1912 році вдова генерала Євгенія Ценіна з роду Крупенських збудувала новий палац на фундаменті згорілого палацу. Після жовтневого перевороту 1917 року місцеві селяни вбили управляючого маєтком і розграбували садибу. Після цих подій Євгенія Ценіна назавжди покинула Котюжани і виїхала до Румунії. Подальша її доля невідома.

Проект палацу був створений відомим петербургським архітектором Оскаром Мунцом. Двоповерховий палац збудований із цегли, яку випалювали на місцевому цегельному заводі, що належав Є.Ценіній. На кожній цеглині зберігся іменний знак із літерами ЕЦ – першими літерами Євгенії Ценін[3,с.190]. Цегла і досі вражає надзвичайною якістю. Палац симетричний в композиції, п-подібний у плані, з аттиком і ризалітом, з триарочною лоджією на другому поверсі, з якою на мансарду ведуть вузькі чавунні гвинтові сходи. У центрі розміщеного фасаду на другому поверсі знаходиться ренесансна лоджія, що завершується аттиком з декоративними вазами по краях.

Такі ж вази розміщаються на всіх кутах та виступах палацу. Цікавим є оздоблення вікон на першому поверсі та вишукані псевдобалкончики на другому. На головному фасаді розміщено барельєфи з античними та рослинними мотивами а також ніша, в якій ймовірно містилася скульптура. Оздоблення інтер'єрів не збереглися. Планування палацу коридорне з двостороннім розміщенням приміщень. За своїм архітектурним стилем палац в Котюжанах близький до відомого Ліваційського палацу, що був побудований у той же час.

Палац розташований на території ландшафтного парку та фруктового саду, що займають площу 11 га. на горбистій місцевості неподалік річки Лядова. Пологий схил переходить у крутий та обривчастий яр з густою рослинністю. Над яром на початку XX століття збудовано міст-віадук, особливістю якого є високі опори. Міст я одним із небагатьох збережених творів декоративно-паркової архітектури малих форм. Міст збудовано із місцевого сірого граніту. Дорога до палацу в ті часи вела саме по ньому. Неподалік від нього є другий одноарковий міст, споруджений у той же час. У садибі зберігся кам'яний стіл, стільниця якого зроблена із цільного грубо обробленого куска каменю[2,с.161].

Напередодні Другої світової війни у палаці містився будинок для дітей репресованих батьків. Під час нацистської окупації жителі Котюжан врятували життя 120 його вихованців. Нині тут розміщено школу-інтернат. Палац та міст є пам'ятками архітектури і містобудування національного значення, а парк – місцевого значення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Приходи і церкви Подільської єпархії. Під редакцією Ю. Сіцінського. Біла Церква, 2009.
2.Володимир Ревуцький. Сторінки забутої історії. Оповіді про минувщину містечок та сіл Мурованокуриловецького району. Житомир, 2023.
3.Пам'ятки історії та культури Вінницької області. Частина1.Гол.редактор Ю.Зінько. Вінниця, 2019.
4.В.Серветник, В.Тучинський. Люди твої, Мурованокуриловеччино. Довідкове видання. Вінниця, 2020.
5.Чотирнадцять мандрівок Вінниччиною. Укладач Д. Антонюк. К., 2009.
6.Антонюк Д. Триста п'ятнадцять польських замків та резиденцій в Україні. Путівник. К.,2012.

Валерій Рекрут

«РОЗПРЯГАЙТЕ, ХЛОПЦІ, КОНЕЙ…» ВПЕРШЕ ЗАСПІВАЛИ В ГАЙСИНІ

Анотація. *У статті висвітлюється діяльність гайсинчанина Балацького Дмитра Євменовича – видатного диригента й організатора хорових колективів в Україні, автора всесвітньо відомої пісні «Розпрягайте, хлопці, коней». На підставі матеріалів*

кримінальної справи проти нього повідомляються нові дані щодо його біографії і життєвого шляху..

Ключові слова: *Гайсин, хорові колективи, Київ, капела бандуристів, репресії, заслання, повоєнне життя і творчість.*

Valerii Rekrut

«UNHARNESS THE HORSES, LADS» WAS FIRST SUNG IN HAISYN

Abstract. *The article highlights the activities of Dmytro Balatsky, a resident of Haysyn, a prominent conductor and organiser of choirs in Ukraine, author of the world-famous song "Unharness the horses, Lads". On the basis of the materials of the criminal case against him, new information about his biography and life is reported.*

Keywords: *Haisyn, choirs, Kyiv, bandura chapel, repression, exile, post-war life and life.*

У когорті видатних уродженців Гайсинщини постать Балацького Дмитра Євменовича – композитора, організатора та диригента хорових колективів, керівника Державної зразкової капели бандуристів, педагога й мистецтвознавця – посідає чільне місце. Його життєвий шлях і творчі здобутки частково висвітлені на сторінках довідкових видань та в окремих публікаціях відомих науковців і краєзнавців [1-4]. Зокрема в «Української енциклопедії» ім. М.П. Бажана [5], «Великій Українській Енциклопедії» [6], «Українській музичній енциклопедії» [7], «Енциклопедії Сучасної України» [8], «Вікіпедії» читаємо, що Д. Балацький народився 26 жовтня 1902 р. в повітовому місті Гайсині Подільської губ. і помер 15.03. 1981 р. в Полтаві. [9].

Враховуючи неспадаючий інтерес з боку науковців та краєзнавців та зацікавленість громадськості у пізнанні історії життя та діяльності діячів-популяризаторів творчості М. Леонтовича, бачиться доцільним висвітлити життєвий шлях Д. Балацького – одного із відданих шанувальників музичного таланту славетного композитора. Тому, в даній статті, аналізуючи вже оприлюднені в сучасному науково-краєзнавчому просторі матеріали та виявлені архівні матеріали, пропонуємо більш поглиблено розглянути життєві перипетії та музично-

диригентську діяльність Д. Балацького в контенті його здобутків на тлі популяризації української пісенної спадщини.

Слід зазначити, що дослідження діяльності хорових колективів ім. М. Леонтовича на теренах Гайсинщини виявили певні розбіжності в історіографії життя Д. Балацького. Так, відомий краєзнавець В. Прибила в розвідці «Гайсинщина: відгомін пісні Леонтовича», яка вийшла друком цього року, оприлюднив факт невідповідності дати народження Дмитра Балацького з опублікованими раніше даними. Аналізуючи кримінальну справу проти Дмитра Євменовича, дослідник виявив, що в анкеті заарештованого значилася дата його народження **26 жовтня 1901 р.** (а не 1902 р., як повідомлялося у всіх названих вище довідкових виданнях) [4, с. 12]. До речі, у вказаних вище публікаціях не враховано, що день його народження зазначався за так званим «*старим стилем*» (Юліанським календарем). Насправді, у перерахунку на сучасне літочислення його уродини припадають на 8 листопада. Підтверджують такі дані записи в анкеті заарештованого Д. Балацького, де занотовано, що він народився в Гайсині 8 листопада 1901 р. [4, с. 12]. На наше глибоке переконання, достовірність цих повідомлень не викликає сумніву, адже слідчі їх вносили в анкету на підставі даних із вилучених паспортних книжок арештованих.

Остаточну «*крапку*» щодо встановлення дати народження Д. Балацького ставлять виявлені нами дані в матеріалах записів Метричної книги Свято-Покровської церкви м. Гайсина. Там, у розділі народжених у 1901 р., соборний священник Аристарх Логоша, дяк Андрій Жалинський та псаломщик Ксенофонт Сорочинський записали, що міщанин м. Гайсина Євмен Іванович Балацький та його законна дружина Дарина Євсеївна підтвердили дату народження хлопчика, якого назвали Дмитром (саме у цей день, 26 жовтня, православні християни вшановують святого Димитрія). Тоді ж, у присутності Автономія Середюка і Домки Брижатої – духовних батьків новонародженого – було здійснено таїнство хрещення. Про ці події свідчать відповідні записи у Метричній книзі [10, арк. 84 зв.].

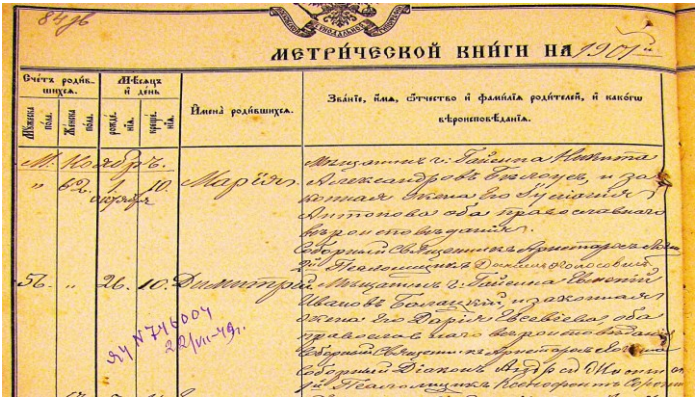

Отже, враховуючи оприлюднені нами дані, ми стверджуємо, що справжньою датою дня народження Дмитра Євменовича Балацького потрібно вважати **8 листопада 1901 року**.

Зазначимо, що Дмитро Балацький народився в багатодітній родині, де батько вирощував сільськогосподарську продукцію, а у вільний час працював як ремісник-стельмах-чимбар. Подружжя разом виховувало п'ятьох хлопчиків (Олександра, Олексія, Костянтина, Петра, Івана і Дмитра) та одну дівчинку (Марію) [11, арк. 14]. Заробляючи важкою працею певні кошти, батьки забезпечували можливість усім дітям здобути пристойну освіту. Вони ж усіляко підтримували їхнє бажання брати участь у культурно-просвітницькому житті української громади міста. Відомо, що брат Олександр закінчив Одеське кадетське училище й дослужився до чина поручика. Інші брати брали участь у Першій світовій війні в рядах російської армії. Однак після демобілізації та повернення з полону тільки Костянтин приєднався до Української революції. Він служив в армії УНР і, за даними Дмитра Євменовича, восени 1919 р. помер на станції Зятківці. За версією чекістів, у листопаді того ж року Костянтин разом із залишками вояків Українського війська емігрував до Польщі. Однак, на допиті в НКВС Дмитро Євменович не вказав ні місця поховання, ні країни перебування брата [11, арк. 15].

Звертаючись до історіографії життєдіяльності Д. Балацького, зазначимо, що його дитячі та юнацькі роки пройшли в Гайсині, де він здобув освіту, закінчивши (ймовірно, у 1918 р.) міське вище початкове училище [12, арк. 98 зв.]. Саме в родинному колі й у шкільному закладі він опанував «*нотну грамоту*» й навчився грати на різних музичних інструментах. Протягом цього часу він потоваришував із Валеріаном Михальчуком – в майбутньому відомим композитором і музикознавцем. Поруч з ним він пройшов шлях до трагічних 1937-1938 рр., коли обоє потрапили в царину сталінських репресій.

Водночас, Дмитро, як талановитий музикант-початківець, виявив глибоку любов до хорового співу – давньої традиції українців через думи, балади і пісні передавати свою щедрість, мужність і поміркованість, виспівувати сподівання на кращу долю. До речі, Гайсинщина здавна славилася хоровими колективами, котрі, як правило, діяли майже у кожному населеному пункті й у своєму репертуарі орієнтувалися на виконання народних пісень та творів українських композиторів. Торкаючись початку ХХ ст., варто лише згадати народні хори в Краснопілці, Красносільці, Зятківцях, Кузьминцях, Могильній та ін. [4, с. 4]. Окреме місце у цій шерезі посідала творчість музичних колективів Степаської другокласної учительської школи, де під проводом її керівника, настоятеля місцевої церкви священника М. Трепецького на початку ХХ ст. успішно діяли духово-струнний оркестр та чоловічий і згодом мішаний хор. Саме виступи цих колективів на території повіту, в т. ч. неодноразово в Гайсині, вражали численних слухачів майстерним виконанням досить складних класичних і народних вокальних творів. У репертуарі оркестру і хору значне місце відводилося народним пісням і мелодіям в обробці вчителів музики [13, с. 60]. За роки діяльності (1897-1919) педагогічний колектив учительської школи під керівництвом панів-отців М.

Трепецького, а згодом С. Дзюбинського суттєво наповнив культурно-освітній простір повіту підготовленими фахівцями. Неабияке значення мало те, що після 3-х років навчання випускники вільно володіли «*нотною грамотою*» (були спроможні записати на нотний стан почуті пісні і мелодії). Саме вони на високому професійному рівні здійснювали керівництво співочими гуртками, народними хорами та оркестрами [13, с. 61].

Варто зазначити, що з вибухом Української революції в громадських закладах культури Гайсина успішно діяли декілька творчих колективів. Стимулом до активного розвитку народного мистецтва стало проголошення Українською Центральною Радою орієнтації на відновлення державності України. За повідомленням Я. Огородника, певну роботу проводили ентузіасти драматичного гуртка, який розпочав свою діяльність ще з 1905 року і ставив спектаклі з українського репертуару. Вистави завжди закінчувалися дивертисментом, в якому виступав хор з українськими піснями. До числа ентузіастів цього гуртка входили добродії С. Середюк, А. Белендій, М. Михальченко, Ф. Козловський та панянки А. Балацька, О. Колянківська, П. Лужецька [14, с. 301].

Як зазначалося вище, в діяльності цього колективу брав участь С. Середюк – відомий в Гайсині керівник хору («*хресний батько*» Дмитра Балацького). Звісно, він же навчив похресника «*читати ноти*» та залучив його і всю родину до участі в культурному житті міста. Зокрема брат Олексій, знаючи, що 17-річний Дмитро вже вмів підбирати мелодії «*на слух*», доручив йому зробити те ж саме до тексту віршу, який він написав разом з учасником драматичного гуртка Д. Дзевелюком [2, с. 478]. За даними П. Ротача, історія виникнення пісні під назвою «Розпрягайте, хлопці, коней..,» пов'язана з постановкою самодіяльної п'єси «Кочурівці», написаної артистами гуртка. Головну сюжетну лінію твору становило невдале залицяння парубків до красуні Оксани з приміського поселення Кочурів. Вийшло так, що один з них, щоб привернути увагу дівчини, засипав криницю в її садку й таким чином намагався примусити її ходити до його колодязю. Інший залицяльник, щоб завоювати серце дівчини, вирішив знайти нове джерело води і взявся копати «*криниченьку*» в Оксаниному садку. Але красуня покохала іншого козака, а згаданим вище залицяльникам, як кажуть, «*дала гарбуза*». Виявилось, що серед парубків з «*розбитим серцем*» був двоюрідний брат Дмитра Андріян, який також брав участь у роботі гуртка та, ймовірно, разом з Олексієм був автором цієї мелодрами. Талановитий Дмитро швидко підібрав до віршу музичний супровід й таким чином народилася славнозвісна пісня «Розпрягайте, хлопці, коней…». Дебютне виконання твору відбулося в Гайсині навесні 1918 р. [2, с. 478].

Мелодія пісні негайно полюбилася слухачам і з неймовірною швидкістю розлетілася територією України та згодом Росії. Популярність її настільки зросла, що значна частина населення вважала наспів народним і навіть не здогадувалася, що текст і мелодія твору народилися в Гайсині завдяки аматорам місцевого драматичного гуртка. Лише згодом було визнано, що автором музичної частини пісні

був Дмитро Євменович Балацький і вперше її заспівали саме на підмостках гайсинського міського театру [15].

Слід зазначити, що після запровадження влади Директорії УНР важливим напрямком її діяльності стала підтримка просвітянського руху, який на початку 1919 р. набув відчутного піднесення. На теренах Гайсинщини дух просвітництва також знайшов поширення й отримав відповідну підтримку з боку влади. Так, на звернення міської «Просвіти» депутати повітової народної ради виділили грошову допомогу в розмірі 15 тис. крб. для улаштування української книгозбірні та утримання власного хору під керівництвом Д. Козловського [16, с. 346]. Також відновив свою діяльність драматичний гурток, артисти якого у супроводі капели ставили відомі на той час вистави: «Як ковбаса та чарка», «Бувальщина», «Нещасне кохання», «Степовий гість», «Хмара» та ін. [16, с. 534].

Неабиякою популярністю серед гайсинчан користувався міський хор імені К. Стеценка, диригентом якого був С. Середюк. Однак під час воєнних подій кінця 1918 – першої половини 1919 р.р. частина учасників хору покинула співочий гурт й тому колектив опинився в скрутній ситуації. Лише наприкінці літа 1919 р. після встановлення влади «Гайсинської трудової республіки» значна кількість громадян відгукнулася на звернення діячів місцевої української громади. Диригент запросив до хору співаків й співачок *«з добрим голосом, особистим нахилом до співу та співчуттям до цієї справи, незважаючи на віру та національність»* [17, с. 2]. Відновлений співочий гурток швидко «*став на ноги*» й, виконуючи на високому професійному рівні твори відомих українських композиторів, продовжив чарувати слухачів.

Знаковою подією для учасників хорового колективу стала участь у заходах щодо зустрічі в Гайсині Голови Директорії УНР Симона Петлюри. 18 вересня Головний Отаман Армії УНР спільно з представником уряду Румунії та уповноваженим американської місії США відвідав місто, де зустрівся з військовим гарнізоном і представницькими делегаціями від громадськості повіту. У супроводі національного хору (керівник Середюк), у виконанні якого звучав гімн «Ще не вмерла України...», високих гостей вітали повітовий комісар С. Максимчук, голова народної управи П. Лисоволик, очільник міста О. Осовський, представник від єврейського населення Х. Гернер та інші [18, с. 1].

Відчутний вплив на розвиток народних хорів здійснювала повітова шкільна рада. Зібрання учительської громади 24 вересня ухвалило відповідні постанови, спрямовані на залучення освітян до активного громадсько-політичного життя краю. Зокрема, делегати рекомендували учителям брати участь у створенні національних хорів та осередків «Просвіти» [19, с. 1].

Окупація краю військами большевицької Росії у 1920 р. негативно вплинула на культурне життя української громади Гайсинщини. Звісно, відбулося примусове зросійщення репертуару усіх хорових колективів, які були змушені виконувати «Інтернаціонал» та пісні так званого революційного змісту на кшталт «Смело, товарищи, в ногу» чи «Вихри враждебные веют над нами...». Однак навіть у таких умовах «Реве та

стогне Дніпр широкий…» не зникли із пісенних репертуарів численних хорів, а «Розпрягайте, хлопці, коней…» стала улюбленою у виконанні учасників народних свят і зібрань.

Отже, підбиваючи підсумок життєдіяльності Дмитра Балацького у 1918-1920 рр., зазначимо, що протягом вказаного періоду він послідовно опановував музичну освіту й став переконаним прихильником української народної пісні. Під ідейним керівництвом директора Гайсинської гімназії П. Левицького (голови т-ва «Просвіта») в числі національно орієнтованої групи товаришів (А. Балацький, С. Грошев, А. Купрієвич, В. Михальчук, В. Шманкевич та ін.) Дмитро брав активну участь у діяльності хорового колективу, струнного і духового оркестрів. Після закриття просвітянських установ Д. Балацький та ще декілька молодих гайсинчан, проігнорувавши большевицький комсомол, стали членами «Комуністичної юнацької спілки» (КЮС) – молодіжної організації, пов'язаної з діяльністю УКП (боротьбистів) [20, с. 115]. Ясна річ, що вожді РКП(б) оголосили КЮС «*контрреволюційною організацією*», котра підлягала ліквідації. Дійсно, на початку листопада 1920 р. за наказом начальника Губернської надзвичайної комісії (ГНК) В. Ніковського (у той час всі губернські органи влади розміщувалися в Гайсині – **В.Р**.) були проведені масові арешти серед так званих петлюрівців, націоналістів та громадян небольшевицької політичної орієнтації. Утім, поширення чуток і певне маневрування повстанських загонів навколо міста спонукали очільника ГНК В. Ніковського переглянути справи арештованих і звільнити частину з них. Про це в наказі зазначалося таке: «*Застосувати самі рішучі заходи щодо негайної розгрузки слідчої в'язниці зі всіх справ ГНК*» [21, арк. 123].

Слід зазначити, що панування московської окупаційної влади на території Гайсинщини вдалося встановити лише в кінці 1920 р. Ясна річ, що її дії означилися масовим терором з боку сумнозвісного ЧК та його агентів. Як виявилось, у складі працівників цієї структури знайшли притулок чимало непевних осіб, серед яких посаду районного інформатора обіймав Афанасій Гріщенко. Саме цей негідник згодом здійснив вбивство М. Леонтовича – видатного українського композитора, хорового диригента і педагога. Смерть автора всесвітньовідомого «Щедрика» настала вранці 23 січня 1921 року в с. Марківка Гайсинського повіту Подільської губ. (нині: село Гайсинського р-ну Вінницької обл.) [4, с. 3]. Вбивця-грабіжник при спробі затримання поранив міліціонера й сам у подібному стані опинився на лікарняному ліжку [22, арк. 11]. Але за вчинені вбивство та озброєний спротив працівникам міліції злочинець заслуженого покарання не поніс. На разі доля А. Гріщенка невідома. Утім, за даними авторитетних дослідників, цей нелюд ще довгі роки «*блукав світом*».

Звістка про трагічну смерть М. Леонтовича розлетілася на території України і спонукала величезну кількість громадян до гідного вшанування його постаті. За даними В. Прибили, вже через тиждень після жахливої трагедії в Києві відбулось заснування Музичного товариства імені М. Д. Леонтовича (далі – МТЛ) [4, с. 4]. Загибель геніального композитора викликала серед музично-культурний спільноти Гайсинського краю несподіваний для окупаційної влади

громадський рух. Твори М. Леонтовича та українські народні пісні стали візитівками усіх співочих колективів. За даними В. Прибили, на території Гайсинщини членство в Подільській філії МТЛ набули співочі гуртки в місті Гайсині та інших населених пунктах повіту, зокрема: Красносілці, Вікнині, Дашеві, Зятківцях, Краснопілці, Ладижині, Могильній, Сальковому, Серединці, Ситківцях, Соболівці та Теплику [4, с. 4].

На початку червня 1921 р. Гайсин та його околиці сколихнула низка гучних арештів серед учасників так званої «Позапартійної групи вільних соціалістів». Метою масштабної операції чекістів стала ліквідація потужного осередку «укапістів» (українських комуністів) та есерівських централістів (центральна течія УПСР) під проводом колишнього голови Гайсинського ревкому І. Петруня та відомого діяча-есера І. Миколайчука [23, с. 80-94].

Вирішальним чинником для початку масштабної операції проти так званих *«вільних соціалістів»* стала інформація, отримана від сумнозвісного В. Голенка – колишнього помічника А. Волинця, соратника отаманів Лиха і Гиви. Саме він, намагаючись уникнути покарання за певні кримінальні злочини, виклав старшому слідчому відділу В.П. Куровському дійсні і вигадані *«компрометуючі матеріали»* на І. Петруня та його спільників. Зокрема, керівник губернського штабу повстанського комітету І. Петрунь, мав очолити повстання і з допомогою отаманів здійснити переворот на території губернії та розгорнути рух проти московських комуністів по всій совєтській Україні [23, с. 93]. За твердженням одного із учасників цієї організації, зазначений антисовєтський рух мав політичну прокладку: «*…щось лівіше Петлюри й правіше комуністичної партії*» [24, арк. 20].

Тоді ж, 3 червня, вінницькі і гайсинські чекісти з допомогою оперативних працівників політвідділу 24 дивізії, розквартированої в місті, провели масові арешти. До камер попереднього затримання (КПЗ) потрапило чимало вчителів, працівників культурно-освітніх установ та учасників самодіяльних колективів. Загалом оперативники заарештували 93 громадянина, з яких частина була звільнена, а 51 особа отримала покарання. При тому, лише 14 арештованих «*зізналися*» у скоєні *«контрреволюційних злочинів»* [23, с. 93]. За свідченням очевидців, коли арештованих у Гайсині учасників організації *«вільних соціалістів»* відправляли до Вінниці, із вагону голосно лунала пісня «Ще не вмерла України…», яка нині є державним гімном України [25, арк. 30 зв.].

Розглядаючи матеріали кримінальних справ проти фігурантів надуманої *«контрреволюційної організації»*, вражає жорстокість чекістів, які без будь-яких об'єктивних підстав (цілковита відсутність речових доказів: зброї, прокламацій та ін. документів тощо) розправлялися з життям ще зовсім молодих національно орієнтованих громадян. Так, 25-річний секретар повітового військового комісаріату Дмитро Дзевелюк (він же один із авторів тексту пісні «Розпрягайте, хлопці, коней…») був розстріляний лише за те, що, як переписувач паперів, міг бачити якісь контрреволюційні документи і таким шляхом знати про існування організації. Категоричні заперечення

заарештованого щодо правдивості *«свідчень»* його начальства ніякого значення не мали, 3 серпня 1921 р. його розстріляли [26, арк. 14].

Подібної долі зазнав режисер драматичного гуртка, 23-річний мешканець с. Гунчі Кирило Коханчук. На думку слідчого, як працівник гайсинського військового продовольчого комітету, він міг знати про існування організації. До того ж, Кирило, начебто, ходив у сусіднє село Бондурі з метою встановити контакти з отаманом Лихо [27, арк. 47].

У лещата чекістів потрапив диригент популярного на Гайсинщині хорового гуртка 23-річний Василь Платонович Козловський (квітень 1898 – 03.08.1921). Він працював учителем співів Гайсинської єдиної трудової школи № 2 та педагогічної школи ім. Т.Г. Шевченка. Талановитий хоровий диригент втратив життя лише за те, що підтримував зв'язки з деякими учасниками міфічної організації «*соціалістів*» [25, арк. 11]. Більше того, у 1937 р. чекісти возвели диригента хору В. Козловського у ранг керівника «*підпільної контрреволюційної націоналістичної організації*», яка ставила за мету повалення совєтської влади та організації «Самостійної України». Опираючись на неправдиві свідчення про тісний звязок з бандою Волинця і Петлюри, слідчий констатував, що організація мала свій хор, який виконував «…*різні шовіністичні і контрреволюційні пісні*» [28, арк. 17]. До складу співочого гуртка входив його старший брат Федір. Арештованому в листопаді 1937 р. Ф.П. Козловському (секретареві Гайсинської районної прокуратури) за це присудили 10 років ув'язнення [28, арк. 28].

Від рук чекістів відійшов в інший світ професійний військовий музикант Григорій Сорочук, який після демобілізації брав активну участь у музично-культурному житті міста. На допиті він категорично відкидав будь-яку причетність до «*заколотників*». Однак після відповідного фізичного впливу хворий на легені музикант «*зізнався*», що був зв'язковим між отаманом Лихо і головним заколотником І. Петрунем [24, арк. 6].

Торкаючись долі Д. Балацького та інших учасників молодіжного руху, зазначимо, що Дмитро та його двоюрідний брат Андріан, а також вірний друг Валеріан Михальчук потрапили до списків «*націоналістів і заколотників*». Однак їм пощастило зберегти життя. За даними декількох свідків, молодикам вдалося втекти з-під арешту [29, арк. 9 зв.].

Отже, аналізуючи матеріали справи так званих *«вільних соціалістів»,* інспірованої керівником Подільського губ. ЧК Л. Заковським (Г.Е. Штубіс, 1894-1938), ми пересвідчились, що вона стала однією із перших масових терористичних операцій спец. служб большевицької влади. Щоб добути потрібні зізнання, чекісти застосовували методи фізичного впливу та запровадили злочинну практику повного ігнорування принципів презумпції невинуватості.

Після літньої 1921 р. погромницької акції чекістів, внаслідок якої загинули диригент хору Д. Козловський і декілька його активних учасників, культурне життя міста перебувало в гнітючому стані. Проте брати Балацькі, Валеріан Михальчук та інші ентузіасти продовжували удосконалювати свою співочу майстерність у хорі Свято-Миколаївського собору під егідою настоятеля храму священника Миколи Борецького –

майбутнього єпископа Гайсинського та згодом Митрополита УАПЦ [30, арк. 50 зв.]. Регентом (диригентом) співочого гуртка виступав Андріан Балацький, якому спільно з братом Дмитром і товаришем Валеріаном вдалося залучити до участі в хорі чимало талановитої молоді. Крім виконання духовних акафістів хористи розучували пісні українських композиторів, у т. ч. М. Леонтовича, та власні авторські музичні твори.

За даними В. Прибили, музично-педагогічна справа в Гайсині сягнула значного рівня з відкриттям в місті тимчасових педагогічних курсів (ймовірно, після ліквідації подібного закладу в Степашках – **В.Р.**). На посаду завідувача цієї установи було призначено професора Олексу Левитського – *«…глибокого знавця справжньої краси української пісні та ансамблевого співу»* [4, с. 8]. Завдячуючи новому керівнику педкурсів був створений хор під керівництвом Я. Мазура. Співочий колектив поповнився обізнаними нотній грамоті співаками, котрі були спроможні виконувати різні голосові партії в доволі складних хорових партитурах. Зокрема до участі в колективі долучилися відомі в Гайсині хористи: брати Балацькі, В. Михальчук, С. Грошев та ін. Однак у лютому 1923 р. відбулася зміна керівника колективу, на посаду якого запросили Миколу Володимировича Калиновича – досвідченого вчителя співів і знаного диригента із с. Серединки. Саме йому вдалося наповнити репертуар хору творами М. Леонтовича, що забезпечило колективу неабияку популярність. Прихильність до творчої спадщини знаменитого композитора стала переконливим аргументом для присвоєння співочому колективу назви: «Хор імені Леонтовича при Гайсинських педкурсах». За дослідженнями В. Прибили, в репертуарі гурту першочергове місце відводилося творам М. Леонтовича та інших відомих українських композиторів. Із сценічних лаштунків також звучали ансамблі та хори О. Кошиця, М. Лисенка, С. Людкевича, Я. Степового, К. Стеценка та музичні композиції деяких учасників хору [4, с. 10]. Не викликає сумніву, що в майстерному виконанні співаків потужно лунали «Розпрягайте, хлопці, коней…» Д. Балацького та музичні спроби В. Михальчука. Проте звільнення О. Левитського з посади керівника курсів спричинило занепад співочого колективу й у підсумку призвело до припинення діяльності хору. Утім із ліквідацією гуртка не погодилися закохані у хоровий спів ентузасти М. Калинович, Д. Балацький, С. Грошев, В. Михальчук та ін. Вони вирішили створити новий, самостійний співочий колектив, якому й зразу придумали промовисту назву: капела «Зірка» (абревіатура від «Збірної робітничої капели») [4, с. 11].

За нововведеннями большевицької влади, формування керівних органів самодіяльних колективів мало відбуватися на демократичній основі: вироблення статуту, його реєстрпція та обрання ради, керівника, старости і ще декількох відповідальних осіб [31, арк. 25]. Так і сталося – учасники установчих зборів обрали М. Калиновича диригентом капели, старостою – Дмитра Балацького [4, с.]. За даними О. Бугаєвої, хор «Зірка» складався з 60 осіб, в його репертуарі значилося понад 60 творів, зокрема М. Леонтовича (22), М. Лисенка (13), П. Козицького (5), К. Стеценка (5), Я. Степового (4), М. Вериківського (3), В. Михальчука (3), В. Ступницького (2), О. Кошиця (2), С. Людкевича (1), П. Сениці (1). Дослідниця стверджує що з 1924 р.

Дмитро Балацький став художнім керівником і диригентом хору. Під його керівництвом протягом 03.04.1924 – 26.04.1925 рр. колектив виступив з 18 концертами, з яких 15 безкоштовних [32, с. 95-96]. 26 квітня 1925 р. на загальних зборах капели члени колективу вирішили «…*приєднатися до лав Музичного товариства ім. Леонтовича*». На цих же зборах керівник капели Д. Є. Балацький одноголосно був обраний постійним представником до МТЛ [4, с. 18] .

Слід зазначити, що большевицька влада не могла погодитися з діяльністю товариства МТЛ, яке, на думку новітніх совєтських композиторів, проводило українську національну лінію й відхилялося від завдань пролетарського мистецтва. Особливе занепокоєння большевицьких борзописців викликав журнал «Музика», як «*кубло ворожих ідей*», й тому замість МТЛ («*оскільки ім'я Леонтовича було визнане неактуальним для радянської доби*») постало так зване Всеукраїнське товариство революційних музикантів (ВУТОРМ) [33].

Відчуваючи спад прихильності з боку нової влади до популяризації творчості М. Леонтовича та реагуючи на наполягання щодо зміни репертуару з ухилом на виконання російських революційних пісень, Д. Балацький разом з товаришем В. Михальчуком вирішили покинути капелу. На наш погляд, до такого рішення молодих й обдарованих музикантів спонукало бажання удосконалити свої знання та майстерність. Тому молодики покинули Гайсин і перебралися до Києва, де стали студентами Державного музично-драматичного інституту ім. М. Лисенка. Протягом 1925–1929 рр. Дмитро, навчаючись на диригентському факультеті, виступив засновником студентського хору (Київ, 1927), очолював у місті ряд клубних співочих колективів і вокальних ансамблів. Зокрема, у 1929-1934 рр. обіймав посаду музичного вихователя 24-ї школи, водночас у 1931-1932 рр. керував вокальним ансамблем при радіотеатрі, 1932-1934 рр. працював методистом Київського управління народної освіти та центральної станції самодіяльного мистецтва. Вже у наступних 1935-1937 рр. він піднявся до рівня методиста всеукраїнського масштабу й надавав професійні вказівки, обіймаючи вищеназвану посаду в Управлінні в справах мистецтв при РНК УСРР. Принагідно зазначимо, що ЦК КП(б)У доручило управлінські справи колишньому боротьбисту А. Хвилі (Олінтеру) – головному політцензору та запопадливому партноменклатурнику. Саме він на початку 1937 р з подачі начальника музичного відділу Альтшулера призначив Д. Балацького на посаду художнього керівника і диригента Державної зразкової капели бандуристів [11, арк. 16].

Протягом життя в Києві Дмитро Євменович познайомився з низкою композиторів та літераторів, налагодив із ними співпрацю та зав'язав міцні дружні стосунки. Так, у коло його музичних справ увійшли знані в Україні діячі: Микола Шевчук – композитор й аранжувальник; Василь Попівський – відомий диригент і співак, дійсний член МТЛ; Сергій Папа-Афанасопуло – хоровий диригент, співак (бас) і композитор, член Президії Центрального Правління МТЛ та ін. [1, с. 187-188, 195].

Керуючи хорами у військових частинах Києва, Д. Балацький підтримував дружні стосунки з командуванням округу, зокрема з Й.

Якіром (ймовірно, вони були знайомі ще 1920-21 рр. з Гайсина) та іншими військовиками: М. Амеліним, Орловим, Соколенком, котрі у 1937 р. були «*викриті*» як «*вороги народу*» й репресовані. Це стало підставою для певних діячів з оточення Д. Балацького, котрі довірливо повідомили слідчому, що диригент спільно з військовим командуванням брав участь у пиятиках, виїжджав на полювання та риболовлю [11, арк. 60].

Однак, окремої уваги заслуговує дружба Дмитра Євменовича з Максимом Тадейовичем Рильським – видатним українським поетом-академіком, перекладачем, Депутатом Верховної Ради СРСР 2-6-го скликань [34]. Доля їх звела у кінці 20-х рр. і знаний на той час поет щиро полюбив вірного товариша. Про це свідчить вірш «Бетховен», який Максим Рильський написав 1932 р. і присвятив Дмитру Євменовичу. Вчитуючись в поетичні рядки віршу, спадає на думку, що автор на підставі думок, почутих наодинці під час неодноразових полювань, переконався в тому, Д. Балацький не сприймав політику большевицької влади та її руйнівний вплив на культурну спадщину українського народу. На наш погляд, звернення до Бетховена: «*!...Він небу, гордий, показав кулак…»,* торкалося саме постаті Дмитра Балацького [35]. Відомо, що доброзичливі безкорисливі взаємини між родинами М. Рильського та Д. Балацького продовжувалася до смерті останнього (1981 р.). Дружина Дмитра Євменовича, Олена Мануїлівна, згодом згадувала, що стосунки поета і музиканта не припинили «*…тяжкі пригоди життя, які не обійшли ні того, ні другого…Дмитро Євменович завжди находив у родині Максима Рильського не тільки гостинність, але й притулок (як це було наприкінці 40-х років, коли повернуся з багаторічної казахської висилки…*» [2, с. 311]. Про роль видатного поета у збереженні життя Д. Балацького ми повідомимо нижче.

Не викликає сумніву, що розгортання сталінських політичних репресій і шалена кампанія шельмування так званих «*ворогів народу*» серед діячів культури та мистецтва, насторожили Д. Балацького. Для нього не залишилося непоміченим зникнення з культурного простору Києва низки митців відомої нині когорти діячів «*Розстріляного відродження*». Того ж року з його особистого оточення пропали декілька товаришів. Зокрема він дізнався, що 12 червня оперативники НКВС заарештували найліпшого друга В. Михальчука. Чекісти визнали його винним у тому, що під час навчання з 1919 р. по 1927 р. він входив до складу різних націоналістичних груп, а «*…в 1936 р. вступив у націоналістичну, терористичну організацію та був її активним членом*». Під впливом екзекуцій відомого ката-слідчого Акімова (Грідіс, він же Егідес Мирон Маркович) Валеріан Михальчук визнав себе винним і вже 3 вересня його розстріляли [36, арк. 115].

Особливе занепокоєння викликали повідомлення з Гайсина, де родина Балацьких постійно перебувала у полі зору тамтешніх чекістів. До того ж він знав, що його брат Петро у 1932 р. був «*розкуркулений*» і переслідувався органами ДПУ [37, арк. 1]. Без сумніву, Дмитру Євменовичу родичі повідомили, що 1 грудня 1937 р. в КПЗ Гайсинського районного відділення НКВС опинився його двоюрідний

брат Андріан. Заарештованому інкримінували поширення наклепів на політику партії, зриву виборів до Верховної Ради СРСР. Особливою частиною звинувачення стала його антисовєтська агітація та ганебні вислови щодо кандидата в депутати Катерини Кожушаної. Мужній А. Балацький не визнав жодного обвинувачення. Але це ніяк не вплинуло на постанову від 28 грудня 1937 р. трійки Вінницького НКВС: «*розстріляти*». Кати спеціально створеної Гайсинської окружної опер. групи під керівництвом молодшого лейтенанта НКВС О. Ботя вирок виконали 17 січня 1938 р. [29, арк. 18]. До речі, тіла розстріляних тієї ночі громадян чекісти-могильники тихенько закопали на території нинішньої міської школи № 5.

Арешт у серпні 1937 р. А. Хвилі та ще кількох діячів управління мистецтв остаточно деморалізував Д. Балацького й він готувався до неминучої зустрічі з оперативниками НКВС. Як виявилось згодом, під час обшуку у нього не знайшли жодного компрометуючого документу і навіть публікацій колишніх боротьбистів-націоналістів М. Скрипника та ін. Відчуваючи небезпеку, він не зберігав книжок з образотворчого мистецтва, збірників пісень, які особисто редагував його шеф – А. Хвиля. На нашу думку, така обережність, в певній мірі, в майбутній боротьбі за збереження життя надавала можливість захищати свій статус політично нейтрального діяча мистецтв.

Отже, за постановою сержанта НКВД Федоренка 28 лютого 1937 р. Дмитра Балацького заарештували «…*як учасника контрреволюційної націоналістичної терористичної організації та провідника антисовєтської агітації*». Наступного дня в його квартирі відбувся прискіпливий обшук, під час якого оперативник не виявив ніяких компрометуючих матеріалів (лише дві мисливські рушниці з патронами для них) [11, арк. 6].

Аналіз матеріалів кримінальної справи показав, що перебування в київській в'язниці для Д. Балацького перетворилося в неймовірні морально-психологічні та фізичні випробування. Слідчий НКВС, щоб отримати від заарештованого добровільне визнання вини, застосовував усі методи впливу. Зокрема, шляхом перебування в статусі очікування виклику до слідчого він намагався зламати психічний спокій арештованого. Так, від 5 березня, дня заповнення анкети, проти Д. Балацького не проводили ніяких слідчих дій, принаймні, в матеріалах справи протоколи допитів відсутні. Лише 7 липня йому оголосили постанову про звинувачення за ст. 54-10 КК УСРР як «*учасника контрреволюційної організації, за завданням якої проводив серед населення антисовєтську агітацію*» [11, арк. 12]. Згодом, 8 серпня, його знову допитали, а наступна зустріч із слідчим відбулася тільки 19 вересня [11, арк. 13, 19].

Вочевидь, що не отримавши потрібних свідчень, слідчі понад пів року намагалися зламати гідність Д. Балацького. Але навіть застосування жахливих методів фізичного впливу не примусили його «*зізнатися у скоєних злочинах*». Разом з тим, невизнання вини післідного у «*надзвичайно збудженому й напівпритомному стані*» не дуже обходило бузувірів-чекістів [11, арк. 47]. Вони вдалися до перевірених методів накопичення компрометуючих матеріалів. Таким

шляхом була фальсифікація «*свідчень*» так званих «*свідомих громадян*» із числа його колег і співробітників. У цьому їм допомогли наклепники І. Ільченко (директор жіночого хору в Києві), В. Лутенко (директор капели «Думка»), О. Дзюбенко (артист Державної капели бандуристів) та З. Аронський (директор цієї капели) [11, арк. 43]. Особливу запопадливість щодо націоналістичної діяльності Д. Балацького виявив на очній ставці керівник капели «Думка» В. Лутенко. Він звинувачував Дмитра Євменовича в тому, що у 1936 р. при активній підтримці з боку А. Хвилі диригент організував чоловічий хор «Хоранс» в складі якого виступали «*вороги народу*» (М. Шевчук, В. Попівський, С. Папа-Афанасопуло та ін.). Репертуар колективу був складений із давніх пісень, котрі «*не відображали дійсність життя сучасного українського народу*» та в них звучав «*націоналізм і відірваність від справжньої народної творчості*» [11, арк. 33 зв.].

Так звані «*експерти*» з «Укрліта» визначили, що в приспіві музичного твору про М. Єжова в обробці М. Шевчука й насадженого Д. Балацьким для виконання капелою звучав *петлюровсько-гайдамацький мотив»*. Більше того, за висновком «*фахівців*» цієї ж цензурної установи, популярний молдавський (?) або білоруський (?) народний наспів «Меріца», версію якого запропонував диригент, була «…*піснею фашистської Румунії*» й тому її не допустили для концертного виконання [11, арк. 25].

Вказані вище свідки в один голос стверджували, що Д. Балацький ігнорував пропозиції членів колективу щодо включення в репертуар популярних революційних пісень і творів композиторів інших народів СРСР. Замість них він протягував в репертуар націоналістичні українські пісні на кшталт «Ой у полі жито», «Гей гук, мати, гук…» та ін. Директор капели З. Аронський «*свідчив*», що художній керівник і диригент надавав перевагу творам композиторів із Західної України. Інший діяч (директор «Думки» В. Лутенко) повідомляв, що Д. Балацький вихваляв творчість емігрантського композитора О. Кошиця та в колективі капели розповідав антисовєтські анекдоти, висміював євреїв і критикував уряд за те, що він «*забороняв співати багато українських пісень*» [11, арк. 30-30 зв.].

Варто зазначити, що застосування проти підслідного жахливих методів дізнання,не зламало Д. Балацького. Він виявив неабияку мужність і не обмовив нікого зі своїх родичів, друзів і колег. Разом з тим, незважаючи на категоричну відмову підслідного підтвердити достовірність «*свідчень*» і таким чином визнати себе винним, слідчий завершив справу. В обвинувальній постанові значилося, що Д. Балацький, як переконаний український націоналіст, «…*проводив серед своїх співробітників антисовєтську націоналістичну пропаганду, орієнтував капелу бандуристів на буржуазну культуру, мав зв'язок із викритими ворогами народу, в яких користувався заступництвом*» [11, арк. 43]. Справу Д. Балацького, обвинуваченого за ст. 54-10 КК УРСР, Особлива нарада при комісаріаті ВС СРСР розглянула 21 жовтня 1938 р. В постанові значилося: «…*вислати Дмитра Євменовича Балацького в Казахстан терміном на п'ять років, відраховуючи термін від 1/III-38 р.*» [11, арк. 45].

Опинившись на засланні, Д. Балацький 28 квітня 1939 р. написав листа секретареві КП(б)У М.С. Хрущову, в якому виклав усі обставини щодо незаслуженого покарання й прохав його сприяти у перегляді справи. Однак відновлення слідчих дій не змінили вердикту попередньої постанови. Допитавши тих самих «*свідків*», слідчий повернув справу до Особливої наради НКВС СРСР. Матеріали слідства розглянув опер. уповноважений головного економічного управління НКВС СРСР сержант Нікіточкін. Проігнорувавши звернення секретаря ЦК КП(б)У, чекіст визнав, що «…*антисовєтські вирази, протягування націоналістичгих пісень і звязок з ворогами народу Балацького підтверджені показами свідків*». Тому в постанові від 27.07. 1940 р. читаємо таке: «*Прохання про перегляд рішення по справі Балацького Д.Є залишити без задоволення…*» [11, арк. 60].

По закінченню 1 березня 1943 р. терміну покарання Д. Балацького знову заарештували й за «*антисовєтську націоналістичну діяльність*» 28 липня того ж року засудили на 10 років ув'язнення у виправно-трудових таборах (ВТТ) [38, арк. 23 зв.].

Тут варто звернути увагу, що на новому місці в Семипалатинській обл. Казахстану відбулася подія, яка до нині викликає більше запитань, ніж відповідей. Мова йде про звільнення Д. Балацького з ВТТ 10 квітня 1944 р. [38]. Як виявилось, він опинився на волі на підставі Директиви НКВС і прокуратури СРСР від 23 жовтня 1942 р. («Про порядок звільнення з-під охорони засуджених, психічнохворих або важкою невиліковною хворобою»). Однак, за даними Міністерства державної безпеки (нова назва НКВС – **В.Р.**), рішення Особливої наради НКВС щодо Д. Балацького за вказаною «Директивою..» не ухвалювалось [38, арк. 25]. Тому, достеменно знаючи, що Дмитро Євменович не мав проблем із психікою та не хворів невиліковними недугами (прожив майже 80 років), ми можемо лише здогадуватися про справжні причини його звільнення. Можна припустити, що до цієї справи мав пряму причетність М. Рильський, який на той час мешкав у Москві, очолював академічний Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії, став лауреатом Сталінської премії в галузі літератури й мистецтва [39, с. 198]. Однак, це лише одна із версій автора цієї статті.

Отже, після звільнення Д. Балацький не мав права виїхати в Україну, а ще 3 роки мешкав у Казахстані. За його свідченнями, він прибув у Київ у 1947 р. та спробував відновити свою творчу діяльність. Однак, як свідчать матеріали його кримінальної справи, він зразу ж потрапив у «*розробку*» НКВС УРСР. Тому, ймовірно, за «*рекомендацією*» чекістів, він покинув столицю й перебрався до Одеси, де у 1947-48 рр. працював в Одеській філармонії. Спроба у 1949 р. обіймати посаду хормейстера ансамблю пісні і танцю в Києві закінчилася невдачею [38, арк. 94]. На наше переконання, ті ж самі органи прозоро натякнули, що йому краще перебратися із столиці в інше місце, адже звідси він може опинитися в якомусь закладі на Колимі. Тому у жовтні 1949 р. Дмитро Євменович переїхав до Полтави, де протягом понад 30 років реалізовував свій неймовірний талан й зумів утвердитися як видатний диригент і хормейстер, умілий організатор співочих колективів, педагог та культурний діяч. У цьому ж місті Дмитро

Євменович 15 березня 1981 р. відійшов в інший світ. Вдячні полтавчани високо поцінували заслуги Д. Балацького перед громадськістю краю й на його честь була названа одна із вулиць міста [39].

Підбиваючи підсумки діяльності Дмитра Євменовича Балацького, ми звертаємо увагу на наявність в сучасній історіографії неоднозначних даних щодо автора музики всенародно відомої пісні «Розпрягайте, хлопці, коней…». Зокрема, в інформативному просторі з'явилося повідомлення, що автором цього твору був полтавчанин І. Негребицький, який служив під командуванням одіозного отамана Н. Махна. На наше глибоке переконання, ця версія не витримує ніякої критики. Ми упевнені в тому, що як би вона була популярним маршем махновців, то в період панування большевицької влади цієї пісні ніхто б на офіційному рівні не чув і не співав. Про це потурбувалася б армія фахівців совєтських органів цензури. Натомість, відомо, що пісню в обробці Д. Балацького в 1935 р. видали на грамплатівці у виконанні капели «Думка». Того ж року у виконанні Червонопрапорного ансамблю пісні і танцю червоної армії вона заполонила музичний простір величезного СРСР. Після появи у 1939 р. фільму «Трактористи» (там звучала ця пісня) її співали чи не в кожній хаті. З досвіду прожитих років стверджуємо, що «Розпрягайте, хлопці, коней…» можна було почути за щедрим столом під час проведення традиційного застілля з нагоди підбивання підсумків щодо будівництва розвинутого соціалізму. Рядові й поважні партійно-совєтські діячі в какафонічному виконанні, але дружно затягували цей шедевр. Тому, враховуючи наведені вище аргументи та опираючись на повідомлення П. Ротача про історію виникнення пісні, ми погоджуємося з думкою українського фольклориста Л. Кауфмана, що пісня «Розпрягайте, хлопці, коней…» була написана Д. Балацьким у Гайсині у 1918 р. Вона набула шаленної популярності й тому стала народною [16].

Тут доречним можуть стати висновки начальника відділу культури, молоді та спорту Гайсинської міської ради М. Ричкова, що «…*на Україні, звичайно, не знайдеться такої людини, яка б не чула, не знала пісні «Розпрягайте, хлопці, коні». А народилась вона у Гайсині, з гайсинських садів жар-птицею вилетіла в широкий світ і здобула собі всенародну славу. Дужі крила цій славній пісні дав у 20-х роках минулого століття Дмитро Балацький*…» [40].

Отже, на основі оприлюднених у даній статті автентичних джерел, ми вважаємо за доцільне рекомендувати редакціям довідково-краєзнавчих видань ввести зміни у біографію Дмитра Євменовича Балацького, зокрема днем його народження вважати **– 8 листопада 1901 року**. Варто на рівні громади Поділля, зокрема Гайсинського краю, гідно вшанувати постать Д. Балацького як видатного диригента, педагога й композитора і провідника музичної спадщини українських композиторів. Унікальний талант організатора хорових колективів та непереможна закоханість у давні народні пісні може стати підставою для втановлення меморіальної дошки, а також присвоєння його ймення самодіяльним і професійним хорам та народним співочим гурткам Не викликає сумніву, що довголітня творча діяльність Д. Балацького – композитора, фольклориста, диригента і педагога – повинна стати

предметом дисертаційних та науково-краєзнавчих досліджень і заслуговує на широке висвітлення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Бугаєва, Олена Валентинівна*. Музичне товариство імені М. Д. Леонтовича (1921–1931) : біографічний словник / Олена Бугаєва ; наук. ред. В. І. Попик; Національна академія наук України, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського – URL: http:// irbis-nbuv.gov.ua/everlib/ item / er-0002069
2. *Ротач П.* Рядки за рядками, літа за літами. Полтава : Верстка, 2005. С. 311–317; 475–488.
3. *Семенко Л.* І. Балацький Дмитро Євменович // Їх поєднала пісня Леонтовича. Вінниця : Едельвейс і К, 2007. С. 43.
4. *Володимир Прибила*. Гайсинщина: відгомін пісні Леонтовича Житомир: Видав. «Рута», 2024. 88 с.,
5. Балацький Дмитро Євменович // Митці України / За ред. А. В. Кудрицького. Київ : «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1992. С. 4
6. *Кушка Н.* М. Балацький, Дмитро Євменович // Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/Балацький, Дмитро Євменович (дата звернення: 6.11.2024).
7. *Гамкало І.* Балацький Д. Є. // Українська музична енциклопедія : в 5 т. Київ : Видавництво Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України, 2006. Т. 1. С. 128.
8. Балацький Дмитро Семенович / І. Д. Гамкало // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2003. Режим доступу : https:// esu.com.ua/article-41180.
9. Електронний ресурс – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/8.
10. ДАВіО, ф.Д-904, оп. 13, спр. 112.
11. ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 32387 пф., Т. 1.
12. ДГА СБУ, спр. 57686 пф.
13. *Валерій Рекрут, Сергій Гальчак, Костянтин Завальнюк*. Непрочитані сторінки життєпису і поетики Лавра Миронюка. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2023. 328 с.
14. *Валерій Рекрут*. Нариси життя Гайсинщини. Книга ІІІ: Видатні постаті Гайсинщини у боротьбі за державність України. Том ІІ: Харитон Лебідь-Юрчик, Микола Литвицький, Яків Огородник / В. П. Рекрут. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля». 2022 408 с., іл.
15. *Кауфман Л. С.* Пісня знаходить автора. Київ : [б. в.], 1966. 48 с.
16. *Валерій Рекрут*. Нариси життя Гайсинщини. Українська революція (1917 – 1921 рр.): Події. Особи. Роздуми. Книга ІІ: Боротьба за державність України в роки гетьманату та становлення директорії УНР. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля». 844 с., іл.
17. Заклик // Народня думка, 1919. № 14.
18. Головний Отаман в м. Гайсині // Народна думка, 1919. № 13.
19. Постанови повітов. учительського з'їзду // Народня думка, 1919. №15.

20. *Коцур В.П., Молоткіна В.К.* Молодіжні громадські організації в полікультурному просторі Радянської України 1920-1930-х рр.: Монографія / Віктор Петрович Коцур, Валентина Костянтинівна Молоткіна. Переяслав-Хмельницький, 2014. 197 с.
21. ДАВіО, ф.Р-2625, оп. 2, спр. 38.
22. ДАВіО, ф.Р-2233, оп. 3, спр. 2.
23. «Позапартійна група вільних соціалістів» // Год работы. Сборник статей и материалов о деятельности Подгубчека за 1921 год. Винница: Издание Подгубчека, 1922.
24. ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 7015.
25. Там само, спр. 7012.
26. Там само, спр. 7010.
27. Там само, спр. 4653.
28. ДАВіО, ф.Р-6023, оп. 4, спр. 20355.
29. Там само, спр. 12770, арк. 9 зв.
30. ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 53280.
31. ДАВіО, ф.Р-882, оп. 1, спр. 115.
32. *Бугаєва О. В.* Архівна спадщина Музичного товариства імені М. Д. Леонтовича: монографія / Олена Бугаєва : НАН України; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського; наук. ред. В. М. Даниленко. Київ, 2011. 388 с.: іл.
33. *Янковська О.В.* МУЗИЧНЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНІ М.ЛЕОНТОВИЧА [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во "Наукова думка", 2010. 728 с.: іл.. URL: http://www.history.org.ua /?termin=Muzychne_tovarystvo
34. *Соловей Е.С*. РИЛЬСЬКИЙ Максим Тадейович [Електронний ресурс]. URL http:// www.history.org.ua..
35. *Рильський М.Т.* Збірка віршів «Знак терезів», 1932 р.
36. ДГА СБУ, спр. 58686 п.ф., Т. І.
37. ДАВіО, ф.Р-2000, оп. 1, спр. 37.
38. ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 32387 фп., Т. ІІ.
39. Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2012. Т.9.
40. Електронний ресурс – Режим доступу: http:// kultura. mr. gov.ua

Тетяна Пірус

ТРАДИЦІЙНІ ОБРЯДОВІ СТРАВИ УКРАЇНЦІВ ПОДІЛЛЯ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ЇХ ДУХОВНОЇ І МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ

Анотація. *Обрядові страви є важливою складовою духовної і матеріальної культури українців Поділля. У статті подано опис обрядових страв, які збереглись до нашого часу.*

Ключові слова: *традиційні свята, обрядові страви, українці Поділля.*

Tetiana Pirus

TRADITIONAL CERTAIN DISHES OF THE UKRAINIANS OF POLYDS AS A REFLECTION OF THEIR SPIRITUAL AND MATERIAL CULTURE

Abstract. *Ritual dishes are an important component of the spiritual and material culture of the Ukrainians of Podillia. The article provides a description of ritual dishes that have survived to our time.*

Keywords: *tradition holidays, ritual dishes, Ukrainians of Podillia.*

Українська традиційні обрядові страви – це частина духовної і матеріальної культури народу, яка ілюструє його історію, традиції, звичаї та обряди. Упродовж багатьох століть українцям вдалось зберегти свої обрядові страви, які дійшли до нашого часу. Ці страви відображають світогляд та традиції українського народу. В українських народних святах, пісенному фольклорі, прізвищах та прізвиськах зберігаються знання та інформація про традиційні обрядові страви українців.

Предмет нашого дослідження – традиційні обрядові страви українців Поділля.

Метою дослідження є опис традиційних обрядових страв українців Поділля, які збереглись до нашого часу в українських народних святах.

Завдання дослідження: розкрити походження обрядових страв українців Поділля; виділити основні традиційні свята, які виразно вирізняються за обрядовими стравами; надати характеристику комплексів обрядових страв основних традиційних свят.

Українські народні свята з глибокої давнини пов'язані із хліборобським календарним роком. Їх відзначали відповідно до пори року, зайнятості господарів під час польових робіт, косовиці, зажинків, обжинків, збирання врожаю тощо. У народних святах втілені світогляд українців, їх залежність від природи та ставлення до неї. Поетичний світ народних свят відображений в обрядових піснях, замовляннях, легендах та переказах. Невід'ємною частиною народних свят українців Поділля є традиційні обрядові страви.

У зимову пору, коли були завершені основі хліборобські роботи, українці відзначали чимало свят. Головними народними святами, які мали глибоке коріння вирізнялись: Калита (Андрія), Дівочої Долі (Катерини), Святий Вечір, Різдво, Маланка (Щедрий Вечір), Новий рік. Кожне із названих свят відрізнялось своїм неповторним змістом та дійством, традиційними обрядовими стравами, учасниками різних вікових груп та їх соціальним статусом. Жодне із цих свят не було схоже на інше, кожне мало свій «сценарій». Дотримання цих правил зберігали зміст народних свят, забезпечували їх позитивний вплив на життя громади, збагачували духовний світ українців.

Серед українських народних свят, у яких, за традицією, брала участь лише молодь, насамперед назвемо свята Дівочої Долі (у наш час має назву св. Катерини) та Калита (у наш час має назву Андріївські

вечорниці). Ці давні свята на Поділлі проводили лише дівочі та парубочі гурти. Їм належало це право, і в громадах дотримувались цієї традиції. Також, за традицією, на Поділлі лише парубочі гурти проводили обряд колядування, а дівочі гурти – щедрування. Однак, після Голодомору 1932-33 рр. та репресій у 1930-х рр. парубочі та дівочі гурти були фактично знищені комуністичною диктатурою.

На свято Дівочої Долі дівочий гурт улаштовував «пісні́ вечорниці», на яких їли лише борщ і кашу. На ці вечорниці дівчата робили складчину: приносили крупу чи пшоно, усе необхідне до каші та борщу. Головним і найцікавішим на цьому святі було кликання Долі їсти кашу. «Дівчата по черзі, всі, обвивають чистим рушником горщик з кашею, … виходять на подвір'я, вилазять на ворота і кличуть долю: «Доле, доле, йди до нас кашу їсти» [1, с. 213].

Свято «Калита» дуже давнє, колись релігійне, пов'язане із сонцем і є його символом. На думку С. Килимника «…найвищим богом пращурів було небо з Дажбогом-сонцем, то в основі «Калити» й лежить це сонце» [2, с. 223]. На це свято у селах Митинці, Хотьківці та Заруддя Красилівського району Хмельницької області готували «…пісний корж (на соді) з пшеничного борошна – для обряду та пісні вареники з різноманітною начинкою – на вечерю» [3, с. 270].

Одне із найважливіших свят українців – Різдво – зберегло традиційні обрядові страви, які дійшли до нашого часу. Різдвяні свята колись складались із низки свят і відзначали активно й безперервно з 24 грудня по 7 січня. Серед обрядових страв – кутя та узвар, які подавали на Святий Вечір, Щедрий Вечір та на Голодну Кутю.

Зробимо перелік традиційних обрядових і святкових страв періоду Різдвяних Свят. Отож, на столі на Святий Вечір мало бути 12 пісних страв: кутя; узвар; риба смажена; холодець з риби; борщ пісний з карасями та грибами; капусняк, затертий олією та пшоном; голубці з пшоном; каша гречана, по-особливому заправлена; млинці; вареники з ягодами і фруктами (сливами та грушками, вишнями та черешнями); горох; пироги. На Поділлі Святий Вечір ще мав назву Багата Кутя, на це свято пісних страв могло бути до сімнадцяти.

Збережена до нашого часу традиція у Святий Вечір (після Святої Вечері) «носити вечерю» для бабусь, дідусів, хрещених батьків, якщо вони живуть недалеко. У миску клали паляницю чи книша, трошки куті, вареники, в окремих місцевостях – три калачі, зав'язували в хустку. За принесену вечерю і пошанування дітей обдаровували яблуками, горіхами, насінням, а також дрібними грішми.

«Вечерю» приносять також на перший-другий-третій день Різдва, коли одружені діти відвідують своїх батьків. Вони приносять три паляниці чи книші, трошки куті та інших страв із Святої Вечері, ковбасу і сало. Господар бере із собою пляшку медовухи (горілки, «запіканки» чи наливки). Частування відбуваються за столом декілька годин, а після їх завершення батьки обдаровують своїх дорослих одружених дітей солодощами, а онуків та правнуків – ласощами.

На Різдво кількість страв у кожній родині залежала від її достатку, але традиційні обрядові і святкові страви залишались однаковими: кутя, узвар, книші, калачі, пироги, ковбаси, кров'янка (кишка), холодець з

м’яса (гижки), запечене в тісті м’ясо, пироги з сиром, голубці з м’ясом, почеревина (червина) запечена тощо. У колядках ми чуємо назви страв, які готували на Різдво:

- Дайте ще й кишку, з’їм у затишку!
- Виносьте ковбасу, бо хату розтрясу!
- Дайте пирога, бо візьму вола за рога!
- Дайте грудочку кашки, кільце ковбаски!
- Виносьте книш, бо пущу в хату миш!
- Мати казала, щоб Ви дали сала!
- Вареничків дайте!
- Дасте узвару – будем співати!
- А ти, пане-діду, давай паляничку!

До нашого часу збережена традиція пригощати колядників на Різдво [4, с. 123]. Зазвичай це були страви і гроші (на потреби парубочого гурту), частину із яких залишали для гурту, а частину віддавали тим, хто цього дуже потребував (наприклад, вдові та її дітям). Колядники отримували книші чи паляниці, сало, ковбасу. «Книші вироблялися так: вироблявся хліб, звичайний, а зверху накладали маленьке хлібенятко, що називали його «душею » - це саме для духів, чи як казали, «для душі». Книш змащували олією зверху й так саджали в піч» [5, с. 20]. У селі Хотьківці Красилівського району Хмельницької області печуть книші і книшики. Досвідчені господині кажуть, що «треба на виробленому хлібові поробити келішком (чаркою) знак – коло і залишити хліб сходити на подушці» [6, с. 270].

На Щедрий Вечір (Маланку) мала бути щедра вечеря: скоромні різноманітні і смачні страви. Переважно – це були страви із борошна і м’яса. Так, обов’язковими для цього вечора були: кутя, калачі, книші, пироги і млинці.

Пригощали щедрувальниць пирогами із різноманітними начинками, книшами і книшиками, варениками, млинцями, горішками [7, с. 34].

Новий рік у наш час має свої страви і продукти, споживання яких запозичили із різних країн світу. А раніше напередодні Нового року випікалися книші та паляниці. Обід на Новий рік мав бути із кільканадцяти страв. Із традиційних страв – це млинці, вареники, капуста, горох, смажені ковбаси, кишка, холодець. Традиційними обрядовими стравами цього дня є кутя, узвар, пироги, книші та калачі.

Свято Голодної Куті є недостатньо малодослідженим. Вечеря на «Голодну Кутю» передбачає обов’язкове споживання традиційних обрядових страв, якими є кутя та узвар, та інших страв. Оскільки в період Різдвяних свят кутя є традиційною обрядовою стравою, зазначимо, що рецепт класичної куті має лише три складники: обтовчене зерно пшениці, тертий мак та медова сита. В окремих селах Поділля у кутю додавали узвар, настояний на сушених ягодах і фруктах, заправлений медом. У південних районах Вінниччини до куті додавали родзинки. Терти мак для куті, за традицією, було чоловічою справою.

Довгоочікуваний прихід весни українці Поділля зустрічали обрядовими діями та дзвінким дитячим співом. Залежно від регіону, або на Стрітення, або 9 чи 22 березня, матері випікали невеличке за

розмірами обрядове печиво – «жайворонки». Зразки таких «пташечок» із різних районів Вінниччини зберігаються у Навчально-науковій лабораторії з етнології Поділля ВДПУ імені М. Коцюбинського. Діти виходили з «жайворонками» на своє подвір'я (на Стрітення); у березні – на пагорби, на вигін, де розпочинали обряд закликання Весни. Вони співали веснянки, промовляли заклички:

«Ой, вилинь, вилинь, гоголю!
Винеси літо з собою!
Винеси літо, літечко,
Зеленеє житечко,
Хрещатенький барвіночок,
Запашненький васильочок…» [8, с. 244].

Закликати весну із обрядовим печивом громада доручала лише дітям. І щороку вони виконували таку «роботу» із радістю. Потім обрядове печиво діти їли. Якщо під час обряду печиво падало на землю, то його підіймали і залишали на гілці дерева чи кущика – для пташок.

Важливим для громади було свято Колодія. Його відзначали майже тиждень – від понеділка до суботи – перед початком Великого посту. У святкуванні брали участь усі, незалежно від соціального стану. Обов'язковою обрядовою стравою цього свята є вареники з сиром. «Нема хати в Україні, в якій не було б вареників на сирній неділі» [9, с. 25].

Для наших пращурів свято Великодня було одним із найважливіших. Його атрибутами є великодній хліб, який має назву «баба» («паска»), крашанки та писанки. Традиційні писанки не споживають, традиційними обрядовими великодніми стравами є «баби» («паски») і крашанки. Велика кількість традиційних страв, які готували на Великдень, не лише свідчила про ставлення родини до цього свята, але також про заможність господарів. На Проводи (наступна неділя після Великодня) традиційними обрядовими стравами також є крашанки і «баби» («паски»). Їх несуть на могили померлих, де розкладають на гробках. У наш час на могили кладуть печиво, цукерки та інші продукти, які не є традиційними обрядовими стравами.

До нашого часу на Поділлі зберіглося свято Рахманський Великдень, яке відзначається через два з половиною тижні після Великодня. Свято має дуже давнє коріння. Його традиційні обрядові страви – «баби» («паски») і крашанки – свідчать про зв'язок цього свята із Великоднем. Часом на Рахманський Великдень залишали одну із освячених на Великдень «баб» («пасок») або випікали знову, але вже до цього свята. Рахманський Великдень традиційно відзначають у селах Томашпільського, Ямпільського, Жмеринського, Тульчинського, Шаргородського, Тиврівського, Вінницького районів області.

На Зелені Свята традиційно готують такі страви: капусняк чи бігос; запечене м'ясо; холодець; запечене «тісто» з яйцями, чи вареники або налисники; каша з молоком; локшина чи гречана каша з курячою юшкою; пиріжки з сиром; коливо. Першим подавалось коливо, яке є обрядовою стравою. Також на Зелені Свята випікають святковий хліб – книші з «душами». У повоєнні роки у селі Рахни-Лісові Тульчинського

району Вінницької області на Зелені Свята дітей пригощали пиріжками і колотухою. На траву стелили скатерку із домотканого полотна, а навколо садовили дітей. У миски наливали колотуху, Діти їли пиріжки з сиром, а дерев'яними ложками набирали із мисок колотуху. Це відбувалось на цвинтарі у Зелену Неділю [10].

Купала – українське народне свято – одне із улюблених свят української молоді. На Купала зберіглася традиція пригощати усіх присутніх варениками з вишнями. Дітям у цей день дарували «качанчики» з черешень, які сплітали навколо палички. У різних місцевостях ці обрядові страви готували зазвичай жінки, які збирались в однієї з господинь. На жаль, у наш час на свято Купала ми майже не зустрічаємо цих обрядових страв.

Українське народне свято Маковій або Квітковий Спас набуло останніми роками особливого поширення. Улюблені колись шулики (або ламанці) чи коржі з маком повернулись як обрядова страва у родини багатьох українців. Шануючи традицію, коржі з маком готують і подають у ресторанах.

Унікальні обрядові страви, які створила нам Природа – це мед і яблука. На Медовий (Яблучний) Спас українці здавна споживають яблука з медом як обрядову страву. Також споживають інші борошняні й овочеві страви, фрукти.

Важливим для громади був підсумок господарського року, коли закінчувались усі роботи на полях та городах. На Спаса розпочинались храмові свята. А на Покрову багато громад відзначали храмові свята – «празники» у багатьох селах. У селі Щітки Вінницького району щороку велика родина Лапи збиралась на святковий обід. Про традиційне родинне святкування Покрови у рідному селі у 50-х рр. ХХ ст. розповіла Суханова Т.Л. : « На Покрову пекли хліб, великі пиріжки з горохом за традиційним рецептом, поливали розтертим часничком з олією, готували голубці, холодець, шинку, смажили рибу, вінегрет, котлети, тушковану капусту з м'ясом, хрін з буряком» [11].

Назви українських народних свят та обрядових страв збереженні у прізвищах та прізвиськах українців Поділля. Наприклад, Божик, Колодій, Великоднюк, Калита, Книш, Корж, Шулик, Паляниця, Пиріг, Вареник, Мак, Маковійчук. Так, у селі Рахни-Лісові [12] та селищі Шпикові [13] Тульчинського району зустрічаються прізвища та прізвиська мешканців, які мають назви народних свят, традиційних та обрядових страв.

Висновок. Традиційні обрядові страви українців Поділля– це частина їх світогляду, історії, духовної і матеріальної культури. Збереження обрядових страв та їх традиційних назв – це збереження історичної та культурної спадщини українського народу для майбутніх поколінь.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. К., Обереги, 1994. Книга І. Т. 1 (Зимовий цикл); т. 2: (Весняний цикл). – 400 с.
2. Там само, с. 223.

3. Пірус Т.П. Традиційне харчування // Легенди з-над сивого Бужка: природа, археологія, історія, етнографія та фольклор сіл Митинці, Хотьківці, Вереміївка та Заруддя Красилівського району на Хмельниччині. Київ, 2010. С. 265-272.
4. Пісні Поділля. Записи Н. Присяжнюк в с. Погребище. 1920-1970 рр. К., Наукова думка, 1976. 523 с.
5. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. К., Обереги, 1994. Книга І. т. 1: (Зимовий цикл); т. 2: (Весняний цикл). 400 с.
6. Пірус Т.П. Традиційне харчування // Легенди з-над сивого Бужка: природа, археологія, історія, етнографія та фольклор сіл Митинці, Хотьківці, Вереміївка та Заруддя Красилівського району на Хмельниччині. Київ, 2010. С. 265-272.
7. Медведчук Г. К. Народна їжа подолян. Науково-етнографічне видання. Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2011. 132 с.
8. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. К., Обереги, 1994. Книга ІІ. Т. 3: (Весняний цикл); т. 4: (Літній цикл). 528 с.
9. Там само, с. 25.
10. Запис автора 17 вересня 2002 р. від Пірус (дів. Неприсяжна) Марії Макарівни, 1932 р. н., уродженки с. Рахни-Лісові Тульчинського району Вінницької області.
11. Запис автора 20 вересня 2024 р. від Суханової (дів. Лапа) Таїсії Леонтіївни, 1950 р. н., жительки м. Вінниці, уродженки с. Щітки Вінницького району Вінницької області.
12. Пірус Т.П. Прізвищевий масив мешканців містечка Рахни- Лісові Ямпільського повіту Подільської губернії початку XIX ст. (на матеріалах Державного архіву Вінницької області) // Вісник інституту історії, етнології і права: зб. наук. праць / ред. Ю.А. Зінько. Вінниця: ФОП Корзун Д.Ю., 2016. Вип. 14. С. 111-114.
13. Пірус Т.П. Посімейний список мешканців містечка Шпикова як джерело з вивчення прізвищевих назв // Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя до початку XX ст.: матеріали наукової конференції 24-25 вересня 2015 року/ ред. В. Колесник. Вінниця: Нілан ЛТД, 2016. С. 460-463.

Єгор Пархоменко

ГЕРБ МІСТА ВІННИЦІ: ТЕОРІЇ ПОХОДЖЕННЯ ТА ТРАДИЦІЯ ВИКОРИСТАННЯ

Анотація. *Стаття присвячена дослідженню герба міста Вінниці як історико-геральдичного символу, що відображає унікальну ідентичність та його зв'язок із суспільно-політичними й культурними процесами. Описано історію виникнення герба, його еволюцію та символіку в контексті надання місту Магдебурзького права, втрати автономії, а також наступних змін у адміністративному статусі.*

Ключові слова: *Вінниця, геральдика, герб, герб «Погоня», герб «Юнчик», міський герб, Поділля, символ «Проквітлий хрест», символіка*

Yegor Parkhomenko

COAT OF ARMS OF THE CITY OF VINNYTSI: THEORIES OF ORIGIN AND TRADITION OF USE

Abstract: *The article is dedicated to the study of the coat of arms of the city of Vinnytsia as a historical and heraldic symbol reflecting its unique identity and its connection to socio-political and cultural processes. The history of the coat of arms, its evolution, and symbolism are described in the context of granting the city Magdeburg rights, the loss of autonomy, and subsequent changes in its administrative status.*

Keywords: *Vinnytsia, heraldry, coat of arms, "Pogonia" coat of arms, "Yunchyk" coat of arms, municipal coat of arms, Podillia, "Flourished Cross" symbol, symbolism*

Герб міста – це не лише знак, що визначає певне поселення, але й вагома частка історичної спадщини, яка відображає сутність, традиції та особливості окремої громади. Геральдика Вінниці, як одного з давніх міст Поділля, містить у собі багату історію, глибоке символічне значення, та можливо розкриває зв'язок краю з іншими історико-етнографічними регіонами України, про що буде написано далі.

Метою статті є дослідження історії походження герба міста Вінниці, його сенсу та еволюції в контексті історичних подій. Особлива увага приділяється значенню цього знаку для формування міської ідентичности та відображення суспільно-політичних змін у різні періоди.

Одним із ключових моментів історії міста стало надання їй у 1640 році Магдебурзького права польським королем Владиславом IV. Цей привілей закріплював право міщан на самоврядування та певну автономію, водночас ставлячи їх перед важливими політичними обмеженнями. Серед іншого вінницькі міщани зобов'язувалися не брати участі в повстаннях чи підтримувати українських «бунтівників». Така умова була викликана політичною напругою між польською шляхтою та руськими (українськими) громадами, що вилилася у серію народно-визвольних війн, зокрема у Визвольну війну 1648–1657 років. Згодом, через активну участь українських міст, у тому числі Вінниці, у цих подіях, привілей на самоврядування був скасований як форма політичної репресії, а міста підпорядковувалися польсько-шляхетській адміністрації [9].

Відновлення прав і вольностей разом із підтвердженням привілею Магдебурзького права стали одним із важливих пунктів Зборівської угоди 1649 року, яку затвердив польський король Ян Казимир у 1650 році. Проте текст оригінальних привілеїв 1640 та 1650 років не зберігся до наших днів. Дослідники, серед яких В. Д. Отамановський, провели масштабні пошуки цих документів у архівах Варшави, Києва та Москви, проте безрезультатно [8]. На жаль, стихійні

лиха, війни та плин часу спричинили втрату багатьох історичних джерел. Задля відновлення розуміння походження герба міста сучасні історики змушені спиратися на згадки в пізніших документах та літературі, відновлюючи картину минулого за фрагментами, що дійшли до нас.

На сьогодні ми одним із найдавніших відомих зразків вінницького герба буде міська печатка, що була відбита на документі 1791 року. Саме вона надає можливість детально вивчити тогочасну геральдику міста .

Овальний контур печатки, прикрашений орнаментом, обрамлює герб і супроводжується написом польською мовою: «Pieczec miasta Iego Krolewskiey Mosci oboiy Winnicy», що вказує на Стару та Нову Вінниці [7]. Цей відтиск є надзвичайно важливим, адже засвідчує використання оригінального герба ще до змін, внесених у період пізнішого підпорядкування Російській імперії. Зображення печатки 1791 року стало вагомим аргументом у підтвердженні того, що герб із двома шаблями та «вудкою» був не лише символом права міста, а й важливим елементом його ідентичності протягом тривалого часу.

Надалі будуть представлені дві теорії стосовно походження головного елемента герба - срібного латинського хреста, розділеного знизу на дві загострених дуги:

1) Однією з ключових теорій походження символіки міста Вінниці є його зв'язок зі шляхетським гербом Юнчик, що походить із Волині. Зокрема, саме герб Юнчик II, повністю збігається з гербом Вінниці за основними елементами [1].

Юнчик I та Юнчик II мають спільну основу – червоний щит зі срібними геометричними елементами. Основна різниця полягає в кількості хрестів: Юнчик I зображає два срібні хрести один над одним, що підкреслює складну символіку родових традицій, тоді як Юнчик II має лише один хрест, що спрощує композицію і робить її ближчою до герба Вінниці [2]. Символи на гербі (гачки чи якорі, на яких закріплено хрести) є характерними для волинських гербів, які мають геометричну основу і часто поєднують елементи військової символіки з християнськими знаками.

Згідно з описом класичних гербовників цей символ символізує військову відвагу, про що свідчить легенда про його створення: «герб надано воїну Юнчику за успіх у битві проти поган, коли той вивів християнське військо до перемоги» [4].

Роди, що користувалися гербом Юнчик, мали широку географію, охоплюючи Волинь, Литву та інші землі. Серед найвідоміших власників герба були роди Богушевських, Болбасів, Ростовських, Кшижановських, які в різні часи мали значний вплив у регіоні [1, 3, 5]. Зовнішній вплив може підтверджуватися фактом адміністративної приналежності, оскільки Брацлавське воєводство, в яке також входила Вінниця, було створено з частини території, що в часи Великого князівства Литовського була адміністративно об'єднана з Волинню. Юнчик II, своєю чергою, найбільше асоціюється конкретно з Волинню, що підсилює припущення про його зв'язок із Вінниччиною.

Волинська геральдична традиція вирізняється перевагою геометричних форм і поєднанням білих або срібних елементів із червоним щитом. Герб Вінниці з двома шаблями та «якорем» логічно вписується в цю систему завдяки своїй символіці та композиції. Адміністративна приналежність східного Поділля до Волині в певні періоди історії також підкріплює ідею належності герба міста до означеної традиції.

Особливо важливо, що у XVIII столітті, коли Вінниця втратила Магдебурзьке право, герб із шаблями та гачком повернувся до використання, що засвідчило його символічну тяглість [9]. Це говорить про те, що традиції гербового мистецтва регіону Волині та їхній вплив на подільське місто ймовірно можуть мати дійсне історичне коріння.

2) Ще одна з гіпотез походження герба міста Вінниця припускає його зв'язок із символом "проквітлий хрест". Цей знак, глибоко вкорінений у релігійній та культурній традиції Русі, міг стати основою для геральдичних елементів міського герба. "Проквітлий хрест" зустрічається в багатьох археологічних знахідках, включаючи дорогичинські митні пломби. На пломбах, датованих XIII-XIV століттями, він виступає маркером владних прерогатив, символізуючи контроль та підпорядкування території централізованій владі [6].

Серед особливо цікавих екземплярів згаданих пломб, що вкрай подібні на вінницький символ можна назвати: SCOA-238, SCOA-309, SCOA-746, SCOA-786, SCOA-815. Географія їх побутування охоплювала території Полісся (особливо західного), Галичини та частково Поділля, що може засвідчити архаїку явища, а від того і самого знаку.

Отже, герб Вінниці може містити стилізоване відображення цього хреста, який у цьому випадку міг трансформуватися в елементи, що водночас виконували символічну функцію і відповідали прагматичним цілям впізнаваності. «Проквітлий хрест» розкриває ідею відродження, духовного зростання та перемоги життя над смертю. Цей знак часто зустрічається в церковній архітектурі, іконопису та ювелірних виробах того періоду, акцентуючи ідею божественного благословення і захисту [10].

Припущення про зв'язок герба Вінниці з «проквітлим хрестом» може бути обґрунтоване історичними реаліями та стилістичними аналогіями. У контексті Магдебурзького права та формування місцевої адміністрації, таки герб міста відображав би як символ незалежності, так і тяглість традицій Русі. Елементи герба, такі як схрещені шаблі, що символізували прикордонне розташування, та стилізований хрест, таким чином трансформувався в унікальну геральдичну композицію, яка б підкреслювала вагому роль міста в якості оборонного і релігійного форпосту.

У висновку необхідно зазначити, що герб міста Вінниці є не лише знаковим елементом, але й важливим історико-культурним феноменом, який поєднує в собі багатовікові традиції, символіку і суспільно-політичну спадщину. Його еволюція, пов'язана з подіями місцевого і загальноукраїнського масштабу, відображає складний процес формування міської ідентичності в умовах історичних змін.

Розгляд герба в контексті Магдебурзького права, впливу Волинської геральдичної традиції та релігійно-культурних символів, таких як "проквітлий хрест", дозволяє глибше зрозуміти його походження та значення.

Отже, герб Вінниці постає унікальним свідченням культурного обміну, символом автономії та історичної спадкоємності. Подальше дослідження його елементів і впливів дає змогу краще усвідомити роль міста в історії Поділля та України загалом, а також зберегти й популяризувати його культурну спадщину.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Chrząński, Teodor. Tablice odmian herbowych Chrząńskiego. (1909)
2. Kasper Niesiecki, Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S.J., Breitkopf i Haertel, (1839)
3. Szymon Okolski. Orbis Polonus: Tom 1. (1641)
4. Wacław Potocki, Poczet Herbow Szlachty Korony Polskiey y Wielkiego Xiestwa Litewskiego ... Tudźiesz, Stárożytność Domow: Rodowitość Familiey: … zwięzłęm opisuie wierszem, (1696)
5. Лукомський В. Модзалевський В. Малоросійський Гербовник (1914)
6. Матеріали про Товарні пломби (дорогичинські) Київської Русі. Режим доступу: http://uht.org.ua/forum/viewtopic.php?f=48&t=101
7. Музей Вінниці показав найдавніше зображення герба міста. Режим доступу: https://vitatv.com.ua/misto/muzey-vinnytsi-pokazav-naydavnishe
8. Отамановський В. Д. Вінниця в XIV-XVII // Вінниця : Вид-во "Державна друкарня", 1927. С. 200
9. Савчук Ю. К. Герби міста Вінниці: традиція та сучасність // «Подільська старовина», 1993. С. 175 – 186
10. Стрельник О. О. Символ проквітлого хреста на підвісках давньоруського часу / Ольга Олександрівна Стрельник // Археологія. 2015. № 2. С. 57–67.

Микола Білик

З ІСТОРІЇ С. БАБИН ІЛЛІНЕЦЬКОЇ МТГ ВІННИЦЬКОГО Р-НУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ (з найдавніших часів до початку 20 ст.)

Анотація: *У статті висвітлено багату історичну спадщину села Бабин, розташованого в Іллінецькій міській територіальній громаді Вінницької області. Зображено період від заснування в XVI столітті до початку XX століття, за цей час село пройшло через численні етапи свого розвитку, включаючи володіння роду Янчинських, створення фортеці княгині Корецької та період Хмельниччини. Розвиток Бабина в середині XIX століття, завдяки родині Ярошинських, зробив його важливим економічним і культурним центром регіону, що має велике значення для збереження національної ідентичності та спадщини України.*

***Ключові слова*:** *Бабин, історія, козацтво, Ярошинські, цукроваріння.*

Mykola Bilyk

FROM THE HISTORY OF THE VILLAGE OF BABYN, ILLINETSKA MTG, VINNYTSIA DISTRICT, VINNYTSIA REGION (from ancient times to the beginning of the 20th century)

Abstract. *The article highlights the rich historical heritage of the village of Babyn, located in the Illinets urban territorial community of Vinnytsia region. The period of its foundation in the 16th century to the beginning of the 20th century is depicted, during which time the village went through numerous stages of its development, including the possession of the Yanchynsky family, the creation of the fortress of Princess Koretskaya and the period of Khmelnytsky Uprising. The development of Babyn in the mid-19th century, thanks to the Yaroshynsky family, made it an important economic and cultural center of the region, which is of great importance for the preservation of the national identity and heritage of Ukraine.*

Keywords: *Babyn, history, Cossacks, Yaroshynsky, sugar refining.*

Село Бабин, розташоване в Іллінецькій міській територіальній громаді Вінницького району Вінницької області, має багатий історичний спадок, який відображає специфіку життя українського села від його заснування до початку XX ст. Дослідження цієї історії є важливим для збереження національної ідентичності, адже в умовах урбанізації та сучасних викликів, пов'язаних із російсько-українською війною, особливості розвитку та збереження культурного надбання таких населених пунктів допомагають глибше зрозуміти процеси, що формували українську спадщину та самосвідомість упродовж багатьох століть.

З початку XVI ст. до 1608 р. с. Бабин належало волинському роду Янчинських і вперше згадувалося в письмових джерелах як їхня приватна власність. У 1608 р. Олександр Янчинський продав село княгині Ганні Іоахімівні Корецькій з роду Ходкевичів, яка збудувала тут фортецю, позначену на карті Ґійома Боплана 1650 року. Припускається, що фортеця займала територію стародавнього городища площею понад 1000 м² поблизу храму, де в середині XIX ст. археологи знайшли залишки оборонних споруд. Між 1885–1890 рр. тут було виявлено скарб із талерами, польськими срібними монетами та бронзовою поясною пряжкою XVII ст. У 1629 р. в Бабині, який входив до Брацлавського воєводства, було три церкви та 603 дими [1, с. 244; 2, с. 48; 3; 4, с. 14].

За Хмельниччини (1648–1657 рр.) Бабин був сотенним містечком Кальницького полку. Сотню, що існувала з 1649 до 1653 р., очолював сотник Гнат, і вона налічувала 100 козаків. У 1653 р. польські війська під командуванням Стефана Чернецького спалили містечко, після чого вцілілі мешканці втекли. За переписом 1664 р. населений пункт не згадувався [4, с. 33; 1, с. 244; 2, с. 48].

Відродження Бабина після війни середини XVII ст. тривало десятиліттями, але село так і не повернуло свій попередній статус. За Андрусівським перемир'ям 1667 р. ці землі залишилися під владою Речі Посполитої, а після ліквідації козацтва на Правобережжі вони ще майже на століття закріпилися за польськими магнатами. З кінця XVII ст. Іллінці, а відтак і с. Бабин, належали вінницькому старості Казимиру Ліщинському, але на початку XVIII ст. землі перейшли до родини Любомирських, які володіли ними до 1748 р. У цей час через судові спори та напади гайдамак власниками цих земель стали Санґушки. З 1748 р., через молодий вік Ієроніма Януша Санґушка, маєтками керувала його мати Барбара з Дуніних. На 1775 р. у володінні Санґушків було 17 сіл, включно з Бабином. На початку XIX ст. родина Санґушків продала Бабин і прилеглі землі спольщеній українській родині Ярошинських, відомій як землевласники, промисловці та банкіри [2, с. 48; 1, с. 191-193].

На початку XIX ст. Бабин став власністю родини Ярошинських. Донька Ієроніма Санґушка продала село Антонію Ярошинському, згодом воно перейшло до його сина Франца, а після його смерті – до внука Октавія. У цей час у селі проживало 714 православних і 35 католиків, діяла дерев'яна приходська церква, збудована за Ярошинських. У 1861 р. Октавій продав Бабин своєму брату Йосипу, який переїхав сюди з Тиврова та розпочав масштабну розбудову. Він збудував гуральню для виробництва горілки з картоплі, а західніше – цегельню з двома печами, де випалювали цеглу. Цегла з ініціалами родини («Я») збереглася до сьогодні й часто зустрічається в селі [6, с. 5; 11, с.1; 5, с. 324].

У 1861 р. в Бабині почалося будівництво каркасних будинків для працівників та фундаменту цукрового заводу. Залізо доставляли возами зі станції Оратів, а обладнання привезли з купленого Йосипом Ярошинським заводу в селі Кабатня. Монтажем устаткування керував англійський механік Георг Далін, якого запросив Ярошинський; він залишився працювати на заводі до кінця життя. У 1862 р. цукроварня запрацювала з капіталом у 600 тис. карбованців. Головним інженером був М. Цеховський, механіком — Г. Далін, хіміком — І. Круликовський, бухгалтером — М. Ганський. Завод належав родині Ярошинських, а директором-розпорядником був В'ячеслав Йозефович Ярошинський. На заводі працювало 485 робітників у дві зміни по 12 годин. Було встановлено чотири парові машини, які працювали від восьми котлів на антрациті («Лишбейн» і «Ланкаш»), із загальною потужністю двигунів 306 кінських сил. У перший рік роботи вироблено 340 955 пудів (близько 5 455 тонн) цукру-піску [7, с. 2-4].

Через рік після запуску цукрового заводу завершили будівництво садиби Йосипа Ярошинського, яка складалася з палацу і парку. Двоповерховий палац у стилі неокласицизму мав високі прямокутні вікна, пілони з гіпсованими капітелями, а парковий фасад зберіг елементи пізнього бароко. Інтер'єр вирізнявся багатством: мебльовані кімнати прикрашали численні картини на різну тематику. Навколо палацу розташовувався ландшафтний парк площею 2 га з двома

ставками та сотнями екзотичних дерев і кущів, ввезених з Європи [8, с. 159].

З року в рік цукроварня працювала, давала продукцію, від якої капітал товариства Ярошинських зростав, але ми повинні зазначити, що сталого виходу продукції не було. У 1890 р. за 117 діб роботи було отримано 220049 пудів цукру або 3614 тони [7, с. 12-13].

У 1904 р., після поділу маєтку, власником Бабина та цукроварні став син Йосипа Ярошинського, Владислав. Він значно покращив комунікації, збудувавши залізницю від станції Оратів до с. Сорока через Бабин і планував продовжити її до Іллінців, але через проблеми з землею та початком Першої світової війни будівництво було зупинено. У процесі будівництва були споруджені унікальні об'єкти, зокрема насипи з кам'яними водовідводами та кілька мостів. Станція «Ярошинка», нині «Дашівська», була побудована поблизу Бабина, але де-юре вважається окремим селом, хоча фактично не має окремого коду. Владислав також збудував гілку колії до заводу для постачання палива та вивозу продукції. Перший поїзд до Сороки пройшов у 1913 р., але через війну будівництво було припинено [7, с. 8-11].

З початком Першої світової війни в Бабині був побудований шпиталь, де спочатку працювали п’ять осіб: лікар, медсестра та три члени обслуговуючого персоналу. З 1915 р. шпиталь приймав поранених російських військових. Владислав Ярошинський, будучи полковником царської армії та патріотом, ініціював його будівництво. Згодом в цій будівлі організували школу. До цього в Бабині вже існувала церковно-приходська школа при храмі св. Параскеви. Вона була розташована в старому попівському будинку, де вчителем був дяк С. М. Бойко. В основному викладали «Божу історію» та арифметику, але учні не отримували всебічного розвитку. Після 1917 р. ситуація почала змінюватися [7, с. 11; 6, арк. 3].

Після Жовтневого перевороту 1917 р. Владислав Ярошинський лише перелякався. Завчасно відправив свою сім'ю та цінності в Польщу, а сам залишився в маєтку. Селяни почали розбирати майно з економій, але сам маєток не чіпали. Наприкінці січня — на початку лютого до Бабина прибув бронепоїзд «Червоний ураган» з кавалерією. Солдати спровокували місцевих на погром маєтку, але Ярошинського вчасно попередили. Він втік уночі до Іллінців, переодягнувшись у простий одяг і з кучером. Того ж дня він відправив кучера назад з жовніром, і після цього пана більше не бачили [7, с.17]. А наступна історична епоха то тема уже наступного нашого дослідження.

Отож, історія с. Бабин є важливою частиною культурної та історичної спадщини як Вінницької області так і України загалом. Засноване в XVI ст., село пережило багато етапів своєї історії: від володіння родом Янчинських, через створення фортеці княгинею Корецькою, до періоду козаччини та руйнацій під час Хмельниччини. Після численних змін влади та земельних конфліктів, в середині XIX ст. Бабин став частиною маєтку Ярошинських, які значно розвинули його інфраструктуру, збудувавши цукроварню, шпиталь, залізницю та садибу. Завдяки родині Ярошинських село стало важливим промисловим і культурним місцем у регіоні. І цей розвиток є важливим

для розуміння процесів формування української національної ідентичності та спадщини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Рудник О.Г. Надсобський край – Іллінецький район. Вінниця, 2021. 386 с.
2. Бабенко І.Д. Іллінеччина в глибині століть і в наш час. Іллінці, 2001. 93 с.
3. Боплан Ґ.Л. Карта Брацлавського воєводства. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://freemap.com.ua/karty-ukrainy/karta-boplana/karta-boplana-kvadrat-1-3/
4. Казьмирчук Г., Казьмирчук М. Кальницький козацький полк (1648-1711 рр.). Іллінці, 2009. 98 с.
5. Похилевич Л. Оповіді про населені місцевості Київської губернії або статистичні, історичні та церковні нотатки про всі села, містечка та міста в межах губернії. Київ: У тип. Києво-Печер. лаври, 1864. 763 с.
6. Рудник О. Історія Бабинської школи. 2007. (Рукопис) 40 арк.
7. Горобець П.І. Історія Бабинського цукрозаводу, 1996. (Рукопис) 105 арк.
8. Пам'ятки історії та культури Вінницької області / Ред. кол.: Ю.А. Зінько, С.М. Василюк та ін. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. С. 158-159.

Віталій Гандзюк

ГАЗЕТА «ТОМАШПІЛЬСЬКИЙ ВІСНИК»: ІСТОРІЯ, РЕДАКЦІЙНА ПОЛІТИКА І ПРОБЛЕМНО-ТЕМАТИЧНИЙ ДІАПАЗОН

Анотація. *У науковій розвідці досліджено історію, розвиток і сучасний стан громадсько-політичної газети «Томашпільський вісник», що розповсюджується на території Томашпільської громади Вінницької області. Розглянуто редакційну політику видання від заснування до сьогодення, з'ясовано основну проблематику і тематичну своєрідність публікацій.*

Ключові слова: *газета «Томашпільський вісник», періодичне видання, інформація, історія, сучасність, проблематика, тематика*

Vitaliy Handziuk

THE NEWSPAPER "TOMASHPILSKIY VISTNYK": HISTORY, EDITORIAL POLICY AND PROBLEM-THEMATIC RANGE

Abstract.*The history, development and current state of the socio-political newspaper «Tomashpilsky Visnyk», which is distributed in the territory of the Tomashpil community of Vinnytsia region, has been investigated in scientific research. The editorial policy of the publication from its foundation to the present has been considered, the main issues and thematic peculiarities of the publications have been clarified.*

Keywords: *newspaper «Tomashpilsky Visnyk», periodical, information, history, modernity, problems, subject.*

У сучасному світі інформаційних джерел стає все більше. Розвиваються технології, зростають запити на соціальні мережі. Людям стає легше отримувати потрібну інформацію, адже тепер її пошук займає декілька хвилин. Проте регіональна преса завжди мала свої переваги. Так, дослідник Ю. Фінклер зауважує: «Варто інколи уявляти собі основні чинники, які впливають на характер окремих періодичних видань у регіонах, формування їхнього поточного та перспективного репертуару, навіть індивідуальної творчої манери журналістів тощо.

Типологія соціального попиту на пресу є специфічною для кожного територіального соціуму; основу цієї типології становить актуальна владно-партійна, політична та соціально-економічна характеристика соціуму. У цьому аспекті преса територіального соціуму – на відміну від центральної – є цілковито адекватним соціальним і значною мірою політичним барометром регіонального соціуму. У цьому полягає суттєве прикладне значення процесів, що відбуваються в регіональній періодиці, яка більш об'єктивно, ніж центральна преса, віддзеркалює реальний стан справ у певному регіоні» [1, С. 107].

Перший номер громадсько-політичної газети «Томашпільський вісник» побачив світ у серпні 1931 року під назвою «Колективіст Томашпільщини», а далі були ще «Сталінський шлях», «Під прапором Сталіна», «Шляхом комунізму». Першим редактором до 23 червня 1941 року був Ігор Яременко. На період окупації районна газета не виходила, і лише в грудні 1944 року відновила свою роботу. В редакції збереглася ціла підшивка тогочасних номерів, де повідомлялось, що першим повоєнним редактором було призначено педагога за фахом Марію Тубіс. Справжнім раритетом є номер газети «Сталінський шлях» за 1 грудня 1944 року. Бережуть журналісти найстарішу підшивку 1944 року.

Після визволення району від окупантів майже тридцять літ газета виходила двополосною з періодичністю два номери на тиждень. Наприкінці 1957 року вийшла постанова ЦК КПРС, де вказувалося: об'єм райгазет подвоїти з періодичністю виходу тричі на тиждень. При цьому подвоювався штат працівників, адже було створено три відділи: партійного життя, сільського господарства та листів і роботи з робсількорами.

У 70-ті роки створилася непогана робсількорівська команда. Їх було декілька десятків, і не лише спеціальний відділ, а кожен працівник відповідно до свого профілю мав кілька дописувачів, з якими листувався й по можливості зустрічався. Найактивніші і здібні позаштатні автори мали статус громадського кореспондента, їм у помісячних планах редакції доводилися конкретні теми для виступів у газеті.

Редакція проводила щороку творчі конкурси для робсількорів. Переможці відзначалися грошовими преміями. Зокрема варто згадати вчителя Миколу Скупого з Яланця, літературознавця, викладача Комаргородського сільгосптехнікуму Івана Костецького, культпрацівника з Комаргорода Павла Загороднюка, голову Паланського колгоспу Гната Бруса, колгоспника Михайла Слободянюка з Ракової, заслуженого

агронома України Василя Юрія з Гнаткова, вчителя Івана Задвірного з Вапнярок та ін. Редакція заохочувала до участі в газеті також юнкорів-школярів. Серед них були Василь Кізка з Великої Русави, нині автор кількох прозових книг, власний кореспондент газети «33-ій канал», Володимир Брендуляк з Горишківки, Володимир Паламар з Яланця, що стали професійними журналістами.

Все частіше до газети почали надходити твори літераторів-початківців. Зокрема, вірші Василя Осипенка зі Стіни, Миколи Вдовиченка із Антополя, які згодом з'явилися на сторінках «Вінницької правди», харківського журналу «Прапор», а мініатюри Миколи Скупого публікували журнали «Дніпро» та «Хлібороб України».

Тираж газети з року в рік зростав. В серпні 1958 року була створена Спілка журналістів, що мала у Вінниці обласне відділення. З Томашполя першими її членами стали Василь Стратій та Марія Щеголіхіна. Газета ставала цікавішою, бо її творці завжди керувалися девізом: хочете мати цікаву газету, треба, щоб на одного літератора (тобто журналіста) в ній брали участь тисячі нелітераторів.

Життя йшло далі. Змінювалося обличчя газети. Змінювався її штат.

4 травня 1964 року районні газети були ліквідовані. Створювалися видання обкому партії при виробничо-територіальних управліннях. Але майже через три роки в Томашполі знову почала виходити районна газета. В той час сформувався чималий загін робсількорів, які надсилали свої дописи про життя села, своїх трудових колективів. Згодом деякі дописувачі стали професійними журналістами. Це нині покійний Іван Іваськo, який багато років працював заступником редактора Ямпільської райгазети. З юнкорів прийшла працювати в колектив Ніна Долінська, яка незабаром вступила до Київського університету, а після його закінчення залишилася працювати в газеті «Вечірній Київ». Перші кроки до журналістики робили Василь Кізка, Антоніна Булавко, Валентина Пустіва. Газета не лише несла інформацію до читача, а й була своєрідною школою журналістських кадрів.

У часи, коли ослабла до певної міри диктатура компартії, а демократія лишень спиналася на ноги, редакційний колектив очолив Пилип Мельник. І матеріали ставали більш аналітичні, критичні, конструктивні. До газети почали дослухатися на місцях. Кожен критичний виступ обговорювався в колективах. Вживалися заходи до виправлення недоліків.

В 1967 році до редакції прийшов дипломований журналіст Іван Гончарук – людина, з якою пов'язана ціла епоха в діяльності «районки», педагог, який виховав цілу плеяду газетярів. Тисячі кореспонденцій, інформацій, репортажів, нарисів, фейлетонів вийшли з-під його пера. 27 років він очолював редакційний колектив. Авторитет газети зростав, тираж сягав дев'яти тисяч примірників.

Завжди «районка» йшла до свого читача. Та були і в неї скрутні часи, коли заради економії на поліграфічні послуги Томашпільської друкарні один із її номерів у 1996 році вийшов у рукописному варіанті. Потім вже придбали у 2000 році різограф, який перетворив

«Томашпільський вісник» на так званий «бойовий листок», адже виходив одним аркушем формату А3.

У 2005 році колектив редакції очолив Олесь Любар. Саме при ньому було оновлено матеріально-технічну базу, газета знову стала чотирьохполосною. В 2007 році після реорганізації було створено РКП «Редакція газети і радіомовлення «Томашпільський вісник». У 2008 році колектив очолила Катерина Беріл. Почав поступово зростати тираж «районки». Якщо у 2007 році він складав 1576 примірників, то в 2010 уже 2755. Нове обличчя часопису створювали журналісти з 30-річним стажем Іван Задвірний та Тетяна Петровська, заступник редактора Валентина Залюбівська, верстальники Марина Файчук та Гелена Улановська. Згодом у колектив редакції влилися ініціативні й відповідальні кореспондент Наталія Волошина та Євген Юзвак. У 2011 році, з нагоди 80-річчя газети «Томашпільський вісник», Золотою зіркою журналістики було нагороджено заступника редактора Антоніну Булавко [2, с. 111-113].

Газета й досі залишається обличчям району. Колектив працює, незважаючи на воєнний стан, політичні перепетії та економічні негаразди, зберігає історію краю на сторінках видання.

Як зауважує науковець І. Луцюк, регіональні ЗМІ є «елементом культури громадянського суспільства і відповідають за формування колективного мислення на місцях. Із завдань, які сьогодні є для них першочерговими, – збереження історичної свідомості населення краю та вироблення образу малої Вітчизни, який зберігатиме етнічні особливості регіону та продовжуватиме загальнонаціональні ідеї» [3, с.152].

«Томашпільський вісник» – громадсько-політична газета району, засновник і видавець – трудовий колектив «ПП «Редакція газети і радіомовлення «Томашпільський вісник» (додаток А). Тираж часопису із 1 січня 2022 року становив 2022 примірники, а з другого півріччя – 1080. До початку повномасштабної вторгнення російських військ в Україну газета виходила щочетверга на 8 сторінках формату А3 (1,8,5,6 – повнокольорові, решта – чорно-білі). З липня 2022 року видання скоротило кількість сторінок до чотирьох формату А3. До 24 лютого побачило світ усього 7 номерів, потім редакція тимчасово призупинила свою діяльність і друк газети не здійснювався. Знову відновилася робота вже через чотири місяці й до кінця року з'явилося ще 45 номерів. Редактор часопису Катерина Беріл. Аудиторія газети – читачі віком від 40 років.

У логотипі («шапці») розміщено назву видання «Томашпільський вісник», номер, дата виходу, ціна, тип видання «громадсько-політична газета Тульчинського району Вінницької області», рік заснування «Виходить із 1931 р.».

У виданні майже відсутні рубрики, є постійні «Рецепт номера», «Історії сьогодення», «Цікаві новини», «З ювілеєм», періодичні «Про людей хороших», «Лист у номер», «Лист до редакції», «Із пленарного засідання сесї Томашпільської селищної ради» та одноразові «Передплата-2023», «22 січня – День Соборності України», «Святкові рецепти господиням» та інші.

На 1 сторінці традиційно розміщувалася офіційна інформація від обласної та місцевої влади, проте трапляються номери, і це не притаманно районній періодиці, де публікувалися одночасно і некрологи, і вітальні адреси. На 2 – 6 сторінках переважно новини із життя громади, розповіді про земляків, культурно-освітні заходи, відзначення державних та релігійних свят, історичні події, поради для пенсіонерів, сільгоспвиробників, а також цікаві новини з «Книги рекордів Гіннеса», рецепти на замітку господиням та ін. На 7 сторінці подано програму телепередач, а на 8-ій – знову вітання з ювілеями краян, подяки, реклама, оголошення.

У номерах, що виходили на 4-х шпальтах, на першій – репортажі з похоронів бійців, що загинули на фронті, поминальні тексти за загиблими, і знову ж – вітання з ювілеями та пам'ятними датами; на другій – різнотематичні матеріали місцевого значення, на третій – нариси про захисників, історії про відомих земляків, звіти депутатів обласної ради, листи до редакції, народний календар, поради на різні випадки життя і под.; на четвертій сторінці – традиційно поздоровлення із родинними святами, кулінарні рецепти, кросворди, некрологи, реклама, оголошення.

Проаналізувавши основну тематику часопису, варто зазначити, що насамперед газета щономера розміщувала на своїх шпальтах інформаційні повідомлення про основні заходи, які здійснює керівництво області, мають місце публікації, де редакція відкрито заявляє і засуджує втручання очільника томашпільської громади у професійну діяльність, контроль за змістом поширюваної інформації, накладення заборон на висвітлення окремих тем. Знаходимо на сторінках газети повідомлення від пресслужб департаментів, управлінь ОДА, політичних партій, громадських організацій, підприємств, державних установ, інформацію для різних соціальних категорій громадян.

Із липня 2022 року наскрізною темою в кожному номері видання була війна в Україні, насамперед – це історії воїнів, родом із томашпільського краю, які загинули на полі бою. У кількох номерах газети опубліковано матеріали про світ захоплень земляків. Має місце на сторінках часопису освітня, медична, військово-патріотична тематика. Традиційно, як і у більшості районних видань, у «Томашпільському віснику» є чимало кулінарних порад на замітку господиням, життєвих історій, гороскопів, кросвордів, анекдотів, інформацій про звичаї та обряди, відзначення релігійних свят.

Отже, газета «Томашпільський вісник», що має 93-річну історію, змінювала назву, редакційну політику і склад творчого колективу, незважаючи війну, економічні труднощі залишається основним джерелом інформації про життя громади в сучасних умовах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРТАТУРА

1. Фінклер Ю.Е. Чинники тиску влади на місцеву пресу. Наукові записки Інституту журналістики. 2003. Т. 12. С. 107-110.
2. Томашпільщина: Ювілейний збірник. Упорядники: Антонишин П.В., Сікал О.В. Вінниця: ТОВ «Віндрук», 2013. 176 с., іл.

3. Луцюк І. Регіональні ЗМІ в сучасному суспільстві: функції, завдання та проблеми. Вісник Львівського університету. Серія : Журналістика. Вип. 39. 2014. С. 152–157. URL: http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/journalism/article/viewFile/5646/5655 (дата звернення: 10.10.2024)

Вадим Голіненко

СПІВПРАЦЯ ВІННИЦЬКИХ ТА ПОЛЬСЬКИХ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ У 20-х РОКАХ XXI СТ.

Анотація. *У статті висвітлено співпрацю вищих навчальних закладів Вінниці із вищими навчальними закладами Республіки Польща, досліджено підписання угод між закладами освіти та участь у спільних конференціях.*

Ключові слова: *Україна, Польща, Вищий навчальний заклад, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, Вінницький національний технічний університет, Університет імені Яна Кохановського.*

Vadym Golinenko

COOPERATION BETWEEN VINNYTSIA AND POLISH HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN THE 20S OF THE 21ST CENTURY.

Abstract*:The article highlights the cooperation of higher educational institutions of Vinnytsia with higher educational institutions of the Republic of Poland, examines the signing of agreements between educational institutions and participation in joint conferences.*

Keywords: *Ukraine, Poland, Higher educational institution, Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynsky, Vinnytsia National Technical University, Jan Kochanowski University.*

Протягом тривалого часу Україна та Польща мали тісні політичні, економічні та гуманітарні зв'язки. Польща була однією з перших країн, яка визнала незалежність України. України. Сьогодні переговорний процес про вступ України до ЄС надає новий поштовх розвитку двосторонніх відносин між країнами, у тому числі поглибленню польсько-українського партнерства в галузі освіти і науки

На основі цієї співпраці між двома сторонами здійснюються обміни студентами, докторантами, науковцями та викладачами, а також відбувається безпосередня співпраця між університетами. Наразі понад 120 університетів з України співпрацюють з університетами Польщі. Найбільшу кількість угод про співпрацю з університетами Польщі підписали Національний університет «Львівська політехніка», Національний Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Сумський державний університет, Київський Національний університет імені Тараса Шевченка.

Метою статті є дослідження співпраці вінницьких ВНЗ із партнерськими закладами Польщі.

З 17 по 19 січня 2020 року Вища гуманітарно-економічна школа в Бжегу приймала делегацію з Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, з яким Вища гуманітарно-економічна школа підписала угоду про співпрацю у вересні 2019 року. Делегація була представлена ректором, професором Наталією Лазаренко разом із проректором з міжнародних зв'язків Сергієм Загороднім та іншими співробітниками університету.

Гості ознайомилися з навчально-матеріальною базою університету. Під час свого перебування українська делегація також відвідала Рацлавіцьку панораму, Острув Тумський та Вроцлавський університет. Директор панорами та мистецтвознавець доктор Ромуальд Новак познайомив представників делегації з історією та походженням пам'яток Вроцлава.

Під час візиту було обговорено стан співпраці між вищими навчальними закладами, а також розширення існуючої угоди, яка дозволить польським та українським студентам отримувати дипломи «подвійного університету»[1].

Окрім того, 20 грудня 2021 року рішенням Вченої ради Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського від 13 грудня 2021 року під час урочистого засідання Вченої ради доктору Норберту Г. Пікуле, професору, директору Інституту менеджменту і соціальних справ Університету Комісії національної освіти в Кракові (Польща) було присвоєно звання почесного доктора (doctoris causa) університету.

Лауреат прочитав лекцію на тему «Саморозвиток та професійний розвиток». Зі словами привітання та вдячності до професора Норберта Пікуле звернувся доктор Іренеуш М. Святала, професор, який був присутній на урочистій церемонії [2].

Також відома співпраця із польськими вищими навчальними закладами Вінницького національного технічного університету. 28 травня 2021 року відбулася 2-га Міжнародна наукова конференція під назвою. «En el eje del hispanismo. Ucrania-Polonia-España» (На осі іспанізму. Україна-Польща-Іспанія), організована іспанською мовою факультетом політології та філологічним факультетом Чорноморського національного університету імені Петра Могили в Миколаєві, та факультетом «Artes Liberales» Варшавського університету.

У конференції, яка проходила під почесним патронатом Послів Іспанії в Україні та Польщі, взяли участь дванадцять іспаномовних науковців з України, Польщі та Іспанії, які представляли два вищезгадані університети, а також Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, Університет імені Яна Кохановського в Кельце, Університет Ла Ріоха в Логроньо та Університет Сан Пабло в Мадриді[3].

Вінницький національний технічний університет також активно співпрацює з університетом Яна Кохановського. Зміцнення співпраці між науковими спільнотами Кельце та Вінниці - це головна мета угоди між Університетом Яна Кохановського та Вінницьким національним

технічним університетом. Угоду про партнерство підписали ректори обох університетів 23 червня 2023 року.

До складу делегації, яка відвідала Кельце, увійшли професор, доктор Віктор Біліченко - ректор Вінницького національного технічного університету (ВНТУ), професор, доктор Володимир Грабко - перший проректор з наукової роботи та міжнародного співробітництва, а також Юрій Бурєнніков - директор Центру міжнародних зв'язків та проектів. Зустріч приймали ректор Університету Яна Кохановського, професор, доктор габілітований Станіслав Глушек та проректор з медичних питань, доктор габілітований професор Дорота Козєль.

Отже, польські та українські університети дедалі активніше долучаються до наукової та дослідницької міжнародної співпраці. Це є ключовою детермінантою їхнього розвитку та розвитку їхніх систем вищої освіти. Особливе значення має польсько-українська академічна співпраця, а інтенсифікація діяльності у цій сфері та надання цій співпраці стратегічного характеру є спільною метою обох держав.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Delegacja Winnickiego Państwowego Uniwersytetu Pedagogicznego im. Michaiła Kociubińskiego [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: https://wshe.edu.pl/delegacja-winnickiego-panstwowego-uniwersytetu-pedagogicznego-im-michaila-kociubinskiego/.
2. Nadanie doktoratu honoris causa dr. hab. Norbertowi Pikule, prof. UP [Електронний ресурс] // Uniwersytet komisji edukacji narodowej w krakowie – Режим доступу до ресурсу: https://www.uken.krakow.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=4839:nadanie-doktoratu-honoris-causa-dr-hab-norbertowi-pikule-prof-up&catid=106&lang=pl-PL.
3. II MIĘDZYNARODOWA KONFERENCJA NAUKOWA: „EN EL EJE DEL HISPANISMO. UCRANIA-POLONIA-ESPAÑA" [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: https://al.uw.edu.pl/ii-miedzynarodowa-konferencja-naukowa-en-el-eje-del-hispanismo-ucrania-polonia-espana/.
4. Podpisanie umowy z Winnickim Narodowym Uniwersytetem Technicznym [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: https://ujkcms.ujk.edu.pl/news/?id=6427&c=4.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бакалець Олексій Андрійович – кандидат історичних наук, доцент, КЗВО «Барський гуманітарно-педагогічний коледж імені Михайла Грушевського

Білик Микола Олегович – здобувач 2-го курсу факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Бойта Анатолій Миколайович – краєзнавець, член НСКУ, житель с. Кричанівка Могилів-Подільського району.

Вітюк Олександр Олегович – кандидат історичних наук, заступник начальника Управління – начальник відділу інформаційно-аналітичного забезпечення та взаємодії з територіальними органами Управління інформаційно-аналітичного забезпечення та взаємодії з територіальними органами Департаменту організаційного забезпечення Державної міграційної служби України, секретар Колегії Державної міграційної служби України, член Координаційного центру інтегрованого управління кордонами

Войнаровський Анатолій Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Войтко Людмила Іванівна – вчитель історії КЗ «Копайгородський ліцей» Жмеринського району, Вінницької області

Войтович Валерій Васильович – викладач суспільних дисциплін Могилів-Подільського монтажно-економічного фахового коледжу, член правління Вінницької обласної організації НСКУ, Почесний краєзнавець України

Гальчак Сергій Дмитрович – доктор історичних наук, професор кафедри журналістики, реклами та зв'язків з громадськістю Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, член-кореспондент Української академії історичних наук, голова правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, заслужений працівник культури України, Почесний краєзнавець України.

Гальчевська Лілія Анатоліївна – старша наукова співробітниця Вінницького обласного краєзнавчого музею

Гандзюк Віталій Олександрович – кандидат наук з соціальних комунікацій, доцент, завідувач кафедри журналістики, реклами та зв'язків з громадськістю Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Герасимов Тимофій Юрійович – доктор історичних наук, доцент кафедри суспільно-політичних наук Вінницького національного технічного університету.

Герасимчук Сергій Борисович – аспірант кафедри всесвітньої історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Голіненко Вадим Ігорович – аспірант кафедри всесвітньої історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Григоришин Віталій Вікторович – аспірант кафедри всесвітньої історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Губська Аліна Сергіївна – здобувачка третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти спеціальності «Історія та археологія» Маріупольського державного університету

Довгань Марія – здобувачка 2-го курсу факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

Доценко Віктор Олегович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії та археології Українського державного університету імені Михайла Драгоманова.

Жмуд Наталка Вікторівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Жолоб Михайло Петрович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та археології Українського державного університету імені Михайла Драгоманова..

Завальнюк Костянтин Вікторович – кандидат історичних наук, архівіст 1-ї категорії відділу інформації та використання документів ДАВіО України, Почесний краєзнавець України.

Зелінський Руслан Мар'янович – головний спеціаліст Літинської селищної ради Вінницького району Вінницької області, Почесний краєзнавець України..

Зінько Юрій Анатолійович – кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Кароєва Тетяна Робертівна – доктор історичних наук, професор кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Колесник Вікторія Василівна – старший науковий співробітник Музею Вінниці

Колеструк Ольга Анатоліївна – доктор історичних наук, професор, завідувачка кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Коріненко Павло Степанович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимирам Гнатюка.

Косаківський Віктор Афанасійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри культури, методики навчання історії та

спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Кравченко Павло Миколайович – кандидат історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, заслужений працівник освіти України.

Кравчук Олександр Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Красян Олександр Володимирович – аспірант Українського державного університету імені Михайла Драгоманова..

Криворучко Олександр Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Крохмалюк Дмитро Іванович – Київська державна академія декоративно-прикладного мистецтва і дизайну імені Михайла Бойчука, літературний редактор, Член Національної спілки письменників України, Національної спілки журналістів України та Національної спілки краєзнавців України.

Кузьмінець Наталія Петрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Лисий Анатолій Кононович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри суспільно-гуманітарних наук комунального закладу вищої освіти «Вінницький гуманітарно-педагогічний коледж», Почесний краєзнавець України.

Логінов Олександр Вікторович, науковий співробітник Вінницького обласного краєзнавчого музею.

Малогулко Максим - здобувач СВО магістр факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Марков Андрій – здобувач 4-го курсу факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Марценюк Надія Миколаївна – викладачка Вінницького технічного фахового коледжу.

Мельничук Максим Олегович – кандидат юридичних наук, докторант кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Мельничук Олег Анатолійович – доктор історичних наук, професор, декан факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Мурашова Ольга Петрівна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, заступник декана з наукової роботи.

Неприцький Олександр Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Остапенко Катерина Анатоліївна – здобувачка 3-го курсу факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Пархоменко Єгор Романович – здобувач 3-го курсу факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

Пірус Тетяна Петрівна – завідувачка Навчально-науковою лабораторією з етнології Поділля факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Прокопенко Олександра Михайлівна - здобувачка СВО магістр факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

Редько Олексій Володимирович – кандидат філософських наук, начальник управління Державної служби якості освіти у Житомирській області.

Рекрут Валерій Пилипович – секретар-референт Національної спілки краєзнавців України, кандидат історичних наук, Почесний краєзнавець України.

Репінський Тарас Павлович – магістр 1 курсу Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Романюк Іван Миронович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Романюк Ольга Миколаївна – викладач Вінницького технічного фахового коледжу.

Рудь Віталій Сергійович – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України.

Савицький Назар Ігорович – здобувач вищої освіти третього (освітньо-наукового) рівня кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимирам Гнатюка.

Семенко Лариса Іванівна – старша наукова співробітниця Вінницького обласного краєзнавчого музею.

Скоромний Ігор Олександрович – Почесний консул Латвійської Республіки у м. Вінниці та Вінницькій області.

Сніцар Олексій Юрійович- здобувач СВО магістра факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

Стадник Олена Олексіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Трембіцький Анатолій Михайлович – доктор історичних наук, завідувач Хмельницьким міським відділом Центру дослідження історії Поділля при Кам'янець-Подільському національному університеті ім. Івана Огієнка.

Тучинський Віталій Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Уманець Дарина – здобувачка 2-го курсу факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

Уракін Максим Геннадійович – аспірант кафедри всесвітньої та археології Українського державного університету імені Михайла Драгоманова.

Цецик Ярослав Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри державного управління, документознавства та інформаційної діяльності Національного університету водного господарства та природокористування.

Черняк Василь Васильович – вчитель історії «Білянської гімназії Чернівецької селищної ради».

Для нотаток

Для нотаток

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження.

Матеріали XXXVI Вінницької всеукраїнської
наукової історико-краєзнавчої конференції.
8 листопада 2024 р.

Відповідальний редактор Мельничук О.А.
Відповідальний секретар Мурашова О.П.
Технічний редактор Маліновська А.С.

Книгу видано за сприяння Почесного консула Латвійської Республіки у м. Вінниці та Вінницькій області Ігоря Скоромного.

Видавець: Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 7482 від 19.10.2021 р.
21001, м. Вінниця, вул. К. Острозького, 32
Тел.: (0432) 61-28-12, 38 (067) 417-26-06
email: info@vspu.edu.ua
http://www.vspu.edu.ua

Підписано до друку 26.12.2024 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Гарнітура Times New Roman Gyr.
Друк. арк. 20,75. Ум. др. арк. 19,3. Обл.-вид. арк. 18,4.
Наклад 100 примірників.

Віддруковано ФОП Корзун Д.Ю. з оригіналів замовника.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 5254 від 05.12.2016 р.

Видавець ТОВ «ТВОРИ».
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 6188 від 18.05.2018 р.
21034, м. Вінниця, вул. Немирівське шосе, 62а.
Тел.: 0 (800) 33-00-90, (096) 97-30-934, (093) 89-13-852, (098) 46-98-043.
email: info@tvoru.com.ua
http://www.tvoru.com.ua